УМЕР ИПЧИ

САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР

Умер Ипчи

САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР

И. Гаспринский адына Медиамеркез
2018

УДК 821(=512.19)
ББК 84Крмтат
И 76

Къырым Джумхуриети миллетлерара мунасебетлер ве сюргюнликке огърамылгъан гражданлар ишлери боюнджа девлет комитетининъ дестеги иле тувгъан тиллерде эдебият нешир этюв Консультатив кенъеши тарафындан неширге тасдикъланды. Къырым Джумхуриети девлет бюджети эсабына нешир этильди

Ипчи У.

И 76 **Сайлама эсерлер** / тертип эткен *Ипчи Я.* — Симферополь: КъДжДММ «И. Гаспринский адына Медиамеркез», 2018. — 464 с. : рес.

ISBN 978-5-906959-69-0

Элинъиздеки китап къыйметли языджымыз къырымтатар эдебиятынынъ классиги Умер Ипчининъ эсерлер топламыдыр. Бу топламда эдипнинъ икяелери, пьесалары, «Багъчасарай» очерки, манзум эсерлери ве языджынынъ огълу Якъуб Ипчининъ «Бабам акъкъында» макъалеси ер алды.

Китап Умер Ипчининъ 120-йыллыгъына багъышланып чыкъарылды.

УДК 821(=512.19)
ББК 84Крмтат

Ипчи У.

И 76 **Избранные произведения** / составитель: *Ипчи Я.* — Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2018. — 464 с. : фото.

ISBN 978-5-906959-69-0

Книга, которую вы держите в руках – сборник избранных произведений известного классика крымскотатарской литературы Умера Ипчи. В книгу вошли рассказы, пьессы, очерк «Бахчисарай», стихи автора и статья сына писателя Якуба Ипчи.

Книга издаётся к 120-летию со дня рождения Умера Ипчи.

УДК 821(=512.19)
ББК 84Крмтат

ISBN 978-5-906959-69-0

Исмаил Асаногълу Керим

УМЕР ИПЧИНИНЪ «ГЪАЗЫ МАНСУР» ПОЭМАСЫНА ДАИР

(Кириш сёз ерине)

Чокъ къыйметли языджымыз, эдебиятымызнынъ классиги Умер Ипчининъ (1897–1955) иджады акъкъында 1936 сенесинеджек ве 1958 сенесиндеки реабилитациясындан сонъ, чешит муэллифлер тарафындан бир чокъ араштырма ве тедкъикъатлар япылып, эсерлерининъ джыйынтыгъы (1972) ве бир къач парчаларындан ибарет чешит тюркюмлер нешир этильген эди. 1989 сенеси январь 18-де исе, Озьбекистан Илимлер Академиясы янындаки А. С. Пушкин адына Тиль ве эдебият институтында «Умер Ипчининъ иджадий ёлу» мевзусында кандидатлыкъ диссертация да къорчаланды.

Ама авдеттен сонъ базы архивлер ве кутюпханелернинъ ачылгъан къапалы фондлары онынъ иджадыны даа терен огренмек ичюн янъы имкянлар яраттылар. Бир чокъ янъы материаллар ве янъы малюматлар булунды ве аля булунмакъта.

Бугуньде языджымызнынъ 120-йыллыгъына багъышлангъан эсерлер топламы чыкъарылыр экен, энди дюнья юзюни корьген бир чокъ малюматларны текрарламамакъ макъсадынен, языджынынъ бир къач йыл эвель тесадуфен булунгъан «Гъазы Мансур» (1917) поэмасынынъ ачыкъламасыны япмагъа ниетлендик. Иште, бу ачыкълама джыйынтыкънынъ «кириш сёз» ерини тутаджакътыр.

Сюргюнликте булуныркен, зиялыларымыз арасында Умер Ипчининъ «Гъазы Мансур» поэмасы акъкъында сёз юрютильсе де, текстнинъ озю гъайып олгъан киби сайылыр эди. Ве табий ки, онынъ мундериджеси хусусында кимсечик беллибашлы бир фикир айтып оламазды. О девирде Москвадаки меркезий кутюпханеде 1920—1930 сенелерининъ куньделик матбуаты ве эдебий дергилерини бакъып чыкъкъанда, тесадуфен «Гъазы Мансур» поэмасынынъ сонъу олгъан 7 сатырлыкъ бир парчаны Керим Джаманакълынынъ Умер Ипчи акъкъындаки макъалесинде растладыкъ [1, с. 42.]. Джаманакълынынъ хаберине коре, бу эсер колемдже буюкче ве эдебий джиэттен баягъы ишленгендир. Лякин чокъ йыллар девамында мезкюр къысмындан гъайры, поэманынъ башкъа ич бир сатыры корюнмеди. Эсас меселе — эсер 1917 сенеси Абляким Ильмийнинъ мухаррирлиги алтында нешир этильген «Къырым оджагъы» газетасында басылгъаныньдадыр. «Къырым оджагъы» исе, не о заман, не де сонъ девирде тапылмайып, дюнья юзюнден силинген, тоталитар режимнинъ салдырылары ве сюргюнлик зульметлеринде гъайып олгъан эди...

Бу сонъ йылларда Къырым Джумхуриети архивинде башкъа газетлернинъ джылтларында «Къырым оджагъы» газетининъ къысылып къалгъан бир къач номери булунгъаны хусусында аспирантымыз Таир Нуреддиногълу Киримден хабер алдыкъ.

Иште, «Къырым оджагъы»нынъ «ёргъан къадар» нусхаларыны дикъкъатнен огрениркен, Умер Ипчининъ «дюньядан гъайып олгъан» «Гъазы Мансур» поэмасына огърадыкъ [2]. Башымыз кокке тийди!.. Ама кене де поэманынъ толу варианты дегиль, ялынъыз 21 сатырлыкъ дигер бир къысмыдыр. Эм бу парча поэманынъ башымы, ортасымы белли дегиль. Бунъа К. Джаманакълынынъ макъалесинде мисаль оларакъ кетирильген 7 сатырыны къошсакъ, эпси олып 28 сатыр оладжакътыр. Эбет, «Къырым оджагъы»нынъ башкъа номерлери даа булунмагъаны ичюн поэманынъ толу варианты хусусында сёз юрютилемез.

Поэманынъ лирик къараманы аслында кимдир? Бу меселе гъает джиддий олгъанындан, сонъ сенелерде бир чокъ тедкъикъатчылар тарафындан араштырылды. Ве бугуньде Гъазы Мансур VII-нджи асырда яшагъаны ве Мухаммед пейгъамберимизнинъ (с. а. в.) сахабеси сыфатында тарихий бир шахс олгъаны айдынланды. Шунынъ иле берабер аяты ве вефаты хусусында бир сыра меракълы риваетлер булунмакъта. Меселя, бирисинде бойле дениле. Гъазы Мансур VII-нджи асырда шимдики Багъчасарайнынъ янбашындаки дерени (Чуфут-Къаленинъ этеги) озюне мекян сайлап, о ерде бир чокъ сенелер яшагъан ве ерли халкъны мусульманлыкъкъа чагъырмасынен огърашкъан. Куньлерден бир кунь саваш атеши туташып, о савашта Гъазы Мансур эляк олгъан ве аркъадашлары тарафындан яшагъан дересинде бутюн мусульман адетлери боюнджа комюльгендир [3, с. 11.].

Исмаил Гаспринскийнинъ нешир эткен хаберине коре де, Гъазы Мансур Мухаммед пейгъамберимизнинъ (с. а. в.) сахабеси сыфатында дин савашларында булунгъан ве Къырым мусульман бир ульке оладжагъына эминлигинен, вефат этмезден эвель озюни Ешиль Адада коммелерини васиет эткен. Бир къач юз йылдан сонъ Бухарадан Багъчасарайгъа Шейх Рамазан ве Шейх Халил келип милядий 1434 сенеси Гъазы Мансурнынъ мезары янында Текие къургъанлар, ве сонъундан озюлери де бу ерде комюльгенлер [4].

Гъазы Мансур тюрбесининъ къалынтылары шимди де булунмакъталар. Даа чокъ узакъ дегиль бу ерде Гъазы Мансур чешмесининъ салкъын сувлары да шырыл-шырыл акъмакъта эди [5].

Мешхур тюрк сейяхы Эвлия Челеби 1666–1667 сенелери Къырымда булуныркен, Гъазы Мансур къале янындаки савашта эляк олып чешмелер янында комюльгени ве онынъ дюрбесини эр кес зиярет эткени акъкъында хабер бере [6, с. 38.].

Языджы ве озьгюн метеорологымыз Хабибулла Керем (1848–1913) XIX-нджы асырнынъ сонъунда Багъчасарайнынъ

эски абиделерине багъышлап бир чокъ парчалар язып къалдыргъан эди. Оларнынъ арасында Гъазы Мансурнынъ шахсиети ве тюрбесине тааликълы яры несир, яры назм эсери де бардыр. Бу ерде о, улу инсан акъкъында хабер бергенде, «Гъазы Мансур Султан Вели», «Гъазы Мансур Вели» киби адларны да къуллана. Хабибулла Керемнинъ эсери бедийлигинден зияде меракълы фактлары иле къыйметлидир. Эвельден басылгъан монографиямызда мисаль оларакъ кетирильген бу парчанынъ бир сыра сатырлары къыскъартылгъан эди [7]. Шимди исе, Хабибулла Керемнинъ Гъазы Мансур иле багълы язылатынынъ толу вариантыны беремиз:

Шехримизнинъ усть башында вардыр бир улу зат
Гъазы Мансур Султан Вели дирлер онъа ад.
Чокъ кишилер келюр анда зияретине, алурлар мельхэм
Хэм орасын козьэдедир даима да бир шейх зат.
Бир тарафы исавийлерин ибадетгяхидир,
Эзельден къалма бир тарафы хэм де яхуди къалеси.
Бир тарафы дагълыкъ хэм де буюк увадыр,
Дагъын бир тарафында кечмее хэм де ёл вардыр...
Шехримизин эснафларына адет олмуш эзельден
Дуа идерлер беш-он сенеде бир орада.
Шейх-мешайихлер, улемалар — джумлеси бир сырада,
Устазлары, къальфалары софулары дуада
...ол киби мевлюд-шериф хэр кес (окъур) чешмесинде
Ики сюмектен сув акъа иди йигирми беш сене эввелинде,
Алмышлар сую орадан.................... шимди манастире.
Эзельден вар иди орада мусафирханелер...
Йыкъылмыш, харап олмуш, къалмамыш хич эсерлер.
Не мердивени къалмыш, ве не де хисарлары,
Не себептен къулакъ асмай буна уста яшлары?!
Зиярете гидер икен, кечериз манастир огюнден
Имренюрлер инсанлар хэм вирдиклери зийнетинден.
Бир бакъынъыз, бирадерлер, фазла варыз йигирми бинъден

Керектир бунъа тедбир итмек............................
Тек де къалды орасында теккиеси хэм де меркъатлары,
Сылав... хэп дёкюльмиш ве хэм де керпичлери....... . .
Насыл ола да корьмиюрлар бурасыны улемалар
Йыкъылыр гидер орасы да олур манастирин ерлери.
Бир зат-ы-шериф... орада, эй бирадерлер,
Джумлемиз билюриз ки, Гъазы Мансур — велидир
Гуняхы бир тарафта турсун................ айыптыр [8].

Умер Ипчининъ поэмасындан сакъланып къалгъан ве тапылгъан парчаларындан корюнгени киби, о, Гъазы Мансур акъкъындаки риваетлернинъ чешит вариантларындан файдаланып, эсас гъаени ватанперверлик иле багълагъандыр. Бойле бир гъае риваетлернинъ базыларында, шу джумледе Гъазы Мансур Султан къырымлы бир зенгиннинъ риджасы ве ялвармасынен онынъ ерине Меккеге аджылыкъкъа баргъаны риваетинде, ачыкъ корюнмектедир [9]. Ама бу ерде Гъазы Мансурнынъ саваш эткени корюнмей... Аксине бир гедже ёл уджунда намазда булуныркен, хырсыз джеллятлар устюне уджюм этип къылыч иле башыны кеселер. Саваш, дженк башкъа риваетлерде, яни дин иле багълы саваш риваетлеринде акс этиле.

Умер Ипчи бу мевзугъа 1917 сенеси мураджаат эткени де табийдир. Чюнки тамам о заман халкъымыз Къырымдаки акимиетни къолгъа алып, тюрк дюньясында ильк оларакъ Миллий Республика къурмагъа арекетте булунып, Миллий Парламентте Анаясасыны (Конституциясыны) къабул эткен, ве озь Миллий Девлетини душманлардан химае этмек ичюн кучь топлай эди. О девирде Асан Чергеев, Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Джемиль Керменчикли, Асан Сабри Айвазов, Абляким Ильмий, Осман Акъчокъракълы, Абибулла Одабаш, Шевкъи Бектуре, Бекир Чобан-заде, Усеин Болатуков, Усеин Джаит киби шаир ве языджыларымызнынъ эсерлеринде ватанперверлик руху къайнап турмакъта эди.

Умер Ипчининъ поэмада яраткъан образы да душманларнен арслан киби дженклеше ве Ватаныпа, озь топрагъына къавушмакъ ичюн огъраша. Меракълы ери шу ки, Гъазы Мансур буюк кучь саиби ве къараман олмакътан гъайры, буюк акъыл ве кучьлю зихин саибидир. Яни душман иле ялынъыз кучь дегиль, акъыл иле де куреше.

Иште, Умер Ипчининъ 1917 сенеси нешир эткен «Гъазы Мансур» поэмасындан тапылгъан къысмыны ашагъыда беремиз. Онъа Керим Джаманакълынынъ макъалесинде мисаль оларакъ кетирильген 7 сатырлыкъ парчаны да къоштыкъ:

Буюк дженк... хэр бир тарафта къан фышкъыра
Онълу-соллу огъланлар душманыны (хэп) къыра...
Атлар ойнай, къылычлар эне де къалкъа,
Энюп къалкъкъанда, уджундан къанлар акъа,
Огъланларын козьлери атешлер сача.
Огъландан къоркъкъан душман турмай къача.
Ер хэм де кок къып-къызыл къангъа боянгъан...

* * *

«Къачырдыкъ душманны» дегенде, бир атлы
Сюрдю душман артындан торы атны...
Бу ким? Къоркъмай кете янъгъыз, бу насыл батыр?
О батырмы ?! О эди Гъазы Мансур!!!
Гъазы Мансур аскерде баш къомандан,
Гъазы алим, батыр, хэм дахи кахраман!
Бу вакъыт дженкте къолунда сынгъан учь къылыч
Талуп болдурса да, кете алмагъа очь...

* * *

Котерди къылынджы, учты аты,
Тав-ташлардан торы айгъырны атлатты,
Йылдырым киби Мансур къува, душман къача,
Аждерха киби, авзундан атеш сача.

Иште етти, иште тутту, больди икиге
Къарышты душман ичине, башлады дженкке!

....

Къабир къазып дженазе намазыны къылдылар,
Комип Мансурны хан-шеитлер агъладылар...
Мансур шеит олды Ватанынынъ огъруна
Къалдырмады башын душмана,
Къолтугъына къысты кельди озь илине...
.... анда ольди,
Гъазы Мансур озь топрагъына комюльди.

Корьгенимиз киби, эфсане шеклини алгъан Ватан севгиси муджизели левхагъа чеврильген. Гъазы Мансур сонъ тамла къанынаджек Ватаны ичюн куреше ве атта эляк олгъанындан сонъра да, «рухий джисми» кене Ватанына дёнип эбедийликке къавуша...

Гъазы Мансурнынъ шеит руху геджелери къабри узеринде янып тургъаны ичюн бир къач юзйыллардан сонъ биле Бухара шейхлери тарафындан булунып дюрбеси яптырыла. Рухунынъ мельхэм бериджи кучю юзйыллардже эр джума куньлери джемаатны къабри этрафына топлап, дуйгъулы дуа-сеналаргъа уйдырып миллий бирлигимизни, къальп темизлигимизни, азиз Ватанымызгъа севгимизни осьтюргендир...

Мубарек ислям динини Къырымгъа яйгъан, аэнкли сёзю иле димагъларгъа янъы ве юксек медениет ашлагъан Гъазы Мансур, вефатындан сонъ 1300 йыл кечсе де, пак руху иле джемаатымызгъа бугуньде янъыдан айдынлыкъ бермекте, ве къабри узеринден котерильген ешиль нурунен къальплеримизге умют джыллысыны кетирмектедир...

Аджайип устазымыз Умер Ипчи генчлигине бакъмадан, озь вакътында Гъазы Мансурнынъ миллий рух бериджи къабри иле

дуйгъуланып муим бир эсер яраткъандыр. Бир йыл кечер-кечмез Умер Ипчининъ къалеми алтындан артыкъ миллий-медений умютлер, истеклер къайнап чыкъмагъа башлагъан эдилер:

«Мен истерим эмен-чамлы орманларда,
Къая-учрум къар аязлы заманларда,
Ешиль чёллер, энъ далгъалы дерьяларда
Татар йыры, татар чынъы йырлансын!
Татар тогъы — кок байракъ далгъалансын!
Мен истерим махшер куню энъ огъде
Кок кефинли татар халкъы ер алсын,
Дженнет ёлу — сырат копрюн кечкенде,
Татар йыры, татар чынъы йырлансын!
Татар тогъы — кок байракъ далгъалансын!!!»

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Джаманакълы К. Умер Ипчи Алкедай // Эдебият ве культура. – 1936. – № 1.
2. Ипчи У. «Гъазы Мансур» // Къырым оджагъы. – 1917. – № 18. – сентябрь 1. – С. 4.
3. Гайворонский О. Газы Мансур хранитель ханской столицы // Полуостров. – 2004. – № 45. – 18 ноября.
4. Гаспринский И. Бухара и Бахчисарай // Терджиман. – 1893. – январь 31.
5. Гаспринский И. Унудылмыш бир чешме // Терджиман. – 1910. – июнь 4.
6. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.). Перевод и комментарии Е. В. Бахревского. Симферополь: ДАР. – 1999. – 144 с.
7. Исмаил Асаногълу Керим. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар бедий сёзюнинъ эврими. Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир. – 1998. – 184 с. – С. 39.
8. Хабибулла Керемнинъ ишбу метни (монографиямыздаки ве бу ердеки вариантлары) Нариман Абдульваановнынъ араб уруфатындан транслитерация япкъан эльязысындан алынгъандыр.
9. Гайворонский О. Айны менба.

ИКЯЕЛЕР

МЫРЗАНЫНЪ ХАТИРЕ ДЕФТЕРИНДЕН

Учь кунь

1. 1902 с., декабрь 5

Бугунь Петербургкъа кельгениме 12 кунь толды. Къырымгъа къайтаджагъым кельмей. Къырымда не бар? Ич бир шей ёкъ. Бир шей олмагъан ерде, меним де ишим ёкъ. Къырымда эки бинъ десятина топрагъым, дёрт койим олмаса, анда бир дакъкъа биле отурмаз эдим.

Яшасын Петербург шантанлары, кафе-ресторанлары, къары-къызлары, бузлу шампанскийлери!..

Акъшам «Бар» ресторанында эдим. Геджени шай да арув кечирдим... Сарышын дюльбер къыз киби олмаз. Къырымда бундай дюльбер бир къызны къайдан аладжакъсынъ?..

Биз онынънен мына шай таныштыкъ.

Ресторанда озюме айры бир маса ишгъаль эттим. Озь башыма шампанский ичмеге башладым. Ялынъыз, джаным сыкъыла. Николай Андреевич де даа кельмеди. Кельсе «анда» бараджакъмыз... Бельки шимди бизни «анда» беклейдирлер. «Анда»килер де арув къарылар. Лякин, догърусы, мен олардан бездим. Тазе бир шейлер керек, бульбуль даим бир гуль далына къонып отьмегени киби, меним гонълюм де, даим бир къыз узеринде къарар къыламай...тазелик истейим, тазелик...

Дер экеч, къаршымдаки масагъа эки гвардия офицеринен бир къадын...ёкъ, къадын дегиль, мелек киби сарышын бир къыз келип отурды ве аш сымарладылар.

Мен сарышын къыздан козьлеримни аламадым. Бакътым, бакътым... Ах, онынъ мавы козьлери, бирер кунеш киби... кокюси яры ачыкъ, омузлар назик, юварлакъ корюнелер...

Мен онынъ сейирине далып тургъанда, омузыма бирисининъ эли токъунгъаныны дуйдым. Бу, Николай Андреевич эди. Мени ашыкътырды: «Айды бей, бизни «анда» беклейлер, кетейик», — деди. Мен къулакъ асмадым. Николай Андреевични отурттым; шампанский сымарладым. Сарышын къызны онъа да косьтердим, дюльберлигине айран къалды, ах чекти.

Мен кене къызгъа бакъам, онынъ янындаки офицерлер къызгъын-къызгъын сёйлешелер. Сарышын дюльберининъ джаны сыкъылгъангъа бенъзеди. Иште, эснеди. Буны корьген офицерлерден бири, онъа эгилип, бир шейлер сёйледи. Кулюштилер. Не де куле...

Мен козьлерими онынъ козьлерине тиктим. Озь-озюми имтихан эттим. Къадынлар меним бакъышыма даянамагъанларыны айта ве меним, тавшанларны гипноз иле озюне чекип алгъан «буа» йыланына бенъзетелер. «Биз де шай, сенинъ козь къуветинъле тылсымланып, ихтиярсыз, сенинъ къучагъынъа келемиз» — дейлер. Мен ниет эттим, илле бу сарышын тавшанчыкъны озюме чекеджегим, илле, илле.

Музыка чала, ресторандаки ипеклер, къумачлар, атласлар ичине комюльген Петербургнынъ киббар киййинген шыкъ кавалерлери шампанский толу къаделерини токъуштырып иче, ичелер. Оюн, кулькю...

Мен исе, оларгъа къулакъ асмай, оларны корьмей, ялынъыз сарышын дюльберге бакъам. Николай Андреевич мени тюрте. «Етер бей, эп бир санъа ондан къысмет чыкъмаз» дей, куле. Мен айтам: «Сен мени ич раатсыз этме. Къысмет меселесине кельгенде, оны сонъ бакъармыз» — дедим. Кене бакъам... эгер мен бу къызны озюме бакътырмасам, бей мырза адым ерге батсын.

Сарышын раатсызлана, оны раатсызлагъан меним козьлерим олгъаныны дуям. Илле манъа бакъаджакъсынъ дейим. Иште, бакъты; догъру меним козьлерим ичине бакъты. Айттым да, козьлери кунеш, мавы кунеш. Меним козьлерими къамаштыра, лякин мен инат эттим, козьлерим сокъурлана-

джакъ олса биле, ондан айырмайджагъым. «Буа» киби оны, о сарышын дюльбер тавшанны озь къучагъыма чекеджегим.

Офицерлернинъ лакъырдысы къызышса керек, кеткен сайын зияде къычкъыршалар, бир шей узерине дава этелер. Лякин мен, буларгъа къулакъ бермейим, лакъырдыларыны динълемей, эшитмейим, тек сарышыннынъ мавы козьлерине бакъам.

Енъдим, браво!

Сарышын къызарды, янакълары ал гуллер кесильди... (Яхут да манъа ойле кельди) козьлерини юмды, башыны ашагъы алды... Николай Андреевичке буны косьтердим: «Эгер мен бу гедже шу дюльберге къавушмасам, артыкъ дюньяда яшамам», — дейим. Николай Андреевич дудакъларыны буре: «Мумкюн дегиль, оламаз» — дей.

— Оламазмы? Шимди корерсинъ.

Гарсоны чагъырдым. Ондан сарышынны танып-танымагъаныны сорадым. Таный экен: «Бизим Петербургнынъ энъ дюльбер къадыны...Янындакилер исе, кавалерлери», — деп, маналы-маналы айта. Танышмакъ мумкюн олып-олмагъаныны сорайым. «Мумкюн..., лякин...» дей. Мен гарсоннынъ сёзюни кесем: «Лякини ёкъ, иште санъа, бир «катерина». Меним тезкереми сарышын къадынгъа бер», — дейим. Гарсон параны да, меним язып берген тезкереми де ала. Маса устюни джыйыштыргъан олып, тезкерени, къызгъын-къызгъын сёйлешкен офицерден гизли, сарышын къызнынъ элине туттыра...

Арадан эки дакъкъа кечмеди, сарышын ханым башыны тутып, (башы агъыргъаныны маначыкъ этсе керек) офицерлернинъ масасындан турды ве софагъа чыкъты.

Мен де турдым, софагъа догърулдым. Эбет, о мени анда беклей эди. Догъру янына бардым. «Ханым, джесаретими багъышлайынъыз...эгер мусааде берсенъиз, сизинъле таныш оладжагъым...» — дедим. Ханым элини узатты, адыны да айтты. Мен узангъан темиз, беяз, назик эльни неказетле опьтим ве озюмнинъ къырымлы мырза олгъанымны айттым.

Мен затен джесюрим. Лякин шампанскийнинъ бир къат даа къошкъан джесаретинден олса керек, сёзни узатмакъ истемедим. Ойле я, узатмагъа керекмез. Затен, еминим де бар, бу къыз ким олурса-олсун, арзумы онъа догърудан-догъру бильдиреджегим. Эгер о меним теклифиме разы олмайджакъ исе, башта меним тезкереми алып, офицерлерни быракъып, софада менимнен танышмайджакъ. Демек разы оладжакъ.

«Ханым, афу этерсинъиз, сизинъле тена бир ерде корюшмек истер эдим», — дедим. Ханым макъсадымы анълады ве манъа бакъып маналы-маналы кульди де, яваштан: «эки бинъ...», — деди.

Дюльбер, шырын, джильвели айтты. Мен разы олдым, элини алып бир даа опьтим.

Эки бинъ рубле ... бу да парамы? Санъа, дюльбер, джаным феда олсун. Къырым сав олсун, эки бинъ десятине топрагъым, дёрт койим сав олсунлар.

Ханымнен кечирген геджеми ич де унутмам; омюримнинъ сонъуна къадар акъылымдан чыкъмаз.

Къырымгъа телеграф чектим, он бинъ рубле истейим. Бу куньлерде къайтаджакъ эдим, лякин бир афта даа къалам. Сарышын дюльберге сёз бердим.

Траш олмакъ керек. Къадынлар трашсыз эркеклерни бегенмейлер.

2. 1920 с., ноябрь 14.

Акъярдамыз. Орталыкъ алекет, халкъ къарыша. Мен пароходнынъ палубасындан сейир этем.

Къачаджакъмыз. Большевиклер элине тюшсенъ, бинъ джанынъ олса, бири къалмаз. Ор къапы патлады, иште. Акъярда да тюфек патламалары эшитиле. Ишчилер баш къалдыргъанлар...Зарар ёкъ, бир афта...ниает, эки афтадан, кене къайтып келирмиз...

Эм язам, эм де озь язгъанларыма инанмайым, тюштир беллейим...Токъта, пармагъымы тишлеп бакъайым, тюш олса, агъырмаз, олмаса...

Ай, ай...пек тишледим, гъалиба! Агъырды. Демек, тюш дегиль, керчек ... Ах, бу керчек ялан олса да...

Палуба устюнде де, ерде де инсанлар къарынджа киби къарышалар. Теляш...Эр кес пароходкъа минмек истей. Бу, тыпкъы машер кунюне бенъзей.

Биз Къырымдан къачамыз. Амма, къайда къачамыз, ничюн къачамыз?

Эбет, бизни къувалар... Буз денъизинден Акъяргъа, Акъярдан Япониягъа къадар къоджа бир улькенинъ халкъы бизни къува...

Шимди, шу ерде, бутюн омюрим козюмнинъ огюнден кече ...Ах, не куньлер эди, не куньлер эди... Аткъа атланыр, кениш топракъларымы доланыр, бир эмримле бир койни йигирми дёрт саат ичинде еринден кочюрир, элим къыджыса, онынъ къыджысыны койлюлерими... эбет, озь койлюлериме къамчилемекле къандырыр эдим... Бутюн помещиклер де ойле япар эдилер... Биз бир ерде пейда олсакъ, эр кес бизге селям турар: «Бейим, мырзам», дер, огюмизде эль къавушыр эдилер. Затен инсанлар. Затен инсанлар шай ятатылгъан дегиллерми? Къуранда, инджильде де бойле денъильмейми? «Биз дюньяда эсирлер ве эфендилер халькъ эттик, эсирлер эфендилерге бойсунмагъа борджлыдырлар», деп язылмагъанмы? Я шимди ничюн эсирлер танърынынъ эмрине къаршы кетелер? Ничюн аякъланып, бизни раат омюримизден айыралар? Ничюн танъры оларнынъ бу ишлерине бизни, биз байларны къувамагъанларына фурсат бере?.. Дюнья юзюнде эр иш танърынынъ истегинен олур. Ойле исе, бу да танъры истегимидир?..

Меним башым айлана, бу ишлерге, танърынынъ бу икметине акъылым етмей...

Бизим янымыздаки пароход кочьти... Шеэрде тюфек давушлары сыкълашты... Ана, анда, узакъта, пулемёт да патырдай... та-та-тат... та-та-тат...

Пароходымызнынъ капитаны эмир бере, кочеджекмиз...

Иште кочьтик...Меним кене башым айлана...Кене тюш корем, деп акъылыма келе...Пармагъымны тишлеп бакъайыммы экен?..

Ёкъ, ёкъ бу тюш дегиль... лякин керчекке де бенъземей... шай, тюш киби бир шей...

Эсими башыма топладым, бутюн варлыгъымле, хулюс къальбимле танърыма сыгъындым...

Танърымнынъ озь сёзюни ерине кетиреджегине иманым къавий. Иншалла, иншалла, чокъкъа бармаз, тезден, бир афтадан...ниает, эки афтадан кене Къырымгъа къайтармыз...

Биз энди денъизге ачылдыкъ... Мен капитаннынъ янына бардым. О, манъа элиндеки дурбинини берди: «Акъяргъа бакъынъыз!» деди. Мен дурбинни алып, кери, Акъяргъа чевирдим...

Къызыл...бутюн Акъяр, бутюн Къърым, бутюн кунь-догъуш къызыл болып корюне.... Куньдогъуш якъны къызыллыкъ саргъан...

Денъизни ярып кетемиз. Мен параходнынъ бурунында отурып, ашагъы бакъам... Анда ялынъыз денъиз бар... Биз денъиз ичиндемиз, дерьялар ичиндемиз, къара къою денъизде кетемиз... амма къайда кетемиз?!

Раббим санъа сыгъындым... Раббим сенден медет!..

3. 1926 с., ноябрь 14.

Истанбул. Бугунь саба дахи эр куньки киби бастонымы элиме алып, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлеп чыкътым. Али бей, Мустафа бей ве Молла заделернинъ къапы оглери тер-темиз сипирильген. Лякин Паша огълунынъ къалдырымларыны сипирмей къалдыргъанлар. Къалдырым тюбюнде учь куньлик чёплюк топлангъан. Чёпчи Аметни эвинден чагъырып чыкъардым. Эйидже сёгдим: «Айван эриф, не козюме бакъа къалдынъ? Тез сипир!» – деп буюрдым. Хасталангъаныны айта. Ёкъ эфендим, бизге ойле долаплар кечмез. Биз фелекнинъ ченбериндеп кечмишлерденмиз...

Къапысы огюнде чёпчи иле давалашып тургъанымы корьген Паша огълу мени эвине чагъырды. Чокъ эйи адам. Маашымы арттыраджакъларыны сёйлей. Догърусы, чокъ севиндим. Озюм къартая тюшсем де, лякин къадыным даа яш. Эбет де, онъа кийинмек керек. Мен бу хусуста онъа акъ берем ... Маашым арттырылса, ханымыма мытлакъа янъы фистан аладжагъым.

Паша огълунынъ ашханасы огюнде, хызметчининъ кетирген къавесини ичтим. Тешеккюр айтып чыкътым...

Фатиден кечкенде, Николайнынъ тюкяны огюнде къырымлы Сейтумерге расткельдим. Оны якъында корьмеген эдим. «Айды, бейим, бирер къаве ичейик», — деп, мени Бурсалы Асан дайынынъ къавеханесине кетирди. Шапкаларны чыкъарып къурулдыкъ. Къавелер огюмизге кельди. Сигарларымызны думанлатып, къавелерни ичтик. Сейтумер менден сорады: «Бейим, ишлер насыл, шимди не вазифедесинъиз?» — деди. Мен айтам: «Сорма, Сейтумер эфенди, сорма. Ишлер кеттикче феналаша. Эки айдыр, чёпчилер башыйым, маашым да чокъ аз. Сен билирсинъ, мен Къырымдан кельгенде сандыкъле меджеверат кетирген эдим. Джумлесини сатып едик. Бираз тиджарет фелянле огърашмакъ истесем де, лякин ишим юрюмеди. Истанбул, туджджарлары бизим Къырымдакилерине бенъземелейлер. Эрифлер мени тавукъ киби тинтип чыплакъладылар... Не исе, шимдилик бир дередже яшаймыз, дедим. Сейтумер меним чёпчилер башы олдыгъымдан хабери ёкъ экен. Айткъаным киби шашты къалды.

Къаведен чыкъып айрылыштыкъ. Мен догъру эвге къайттым.

Къары мени козьлери агъламакътан къызаргъан бир алда къаршылап алды. «Не бар?» — деп сорады. «Не оладжакъ, даа не олмакъ мумкюн... Эв саибп Шейда бей кельди, эв кирасы истеди. Эки айдыр кира бермейсинъиз, эгер бугунь эки айлыкъны бир дефадан кетирип бермесенъиз, ярын полис чагъырыр, сизни къапыдан тышары атарым!», деди. Мен бираз

даа сабыр этмесини сёйледим. Къырым задикянларына бираз урьмет лязюмини анълаттым. О мени такъыр этти, омюримде эшитмеген сёзлерими сёйледи...». Мен къарымнынъ сёзлерини битирмесине мейдан бермедим. Олюмлик олур деп, сакълагъан параны алып, аман Шейде бейге чаптым. Эки айлыкъ кираны юзюне аттым да, дуэльге чагъырдым.

Шейде бей шашты, тааджипте къалды ве сонъра «Вазгеч, Алланы северсенъ»! — деп кулип элини силькти...Эриф къоркъты, гъалиба. Мен къапыны шиддетнен къапаттым ве къарым янына кеттим...

Уйледен сонъра раатланайым деп, бираз яткъан эдим. Шу арада юкълагъаным. Ёкъ, эйиликке олсун, тюш корьдим. Мени ялынъыз озюми бир гемиге отурткъанлар. Эллеримден багълагъанлар. Денъизде къасыргъа бар. Рузгяр пек шиддетли. Денъиз къутура, дагъ киби далгъалар денъизге уджюм этелер. Мен эллерими чезмеге чалышам...Эгер эллерим чезильсе, геминнинъ дюменини элиме кечирсем, оны догъру бир ёлгъа къояджагъым. Лякин меним эллерими ойле бугъавлагъанлар ки, чезмек мумкюн дегиль. Дер экеч, дирегининъ бири чатырдап сынды. Чокъкъа бармай экинджиси де онынъ пешинден кетти. Геми башлы-аякълы ве бир тарафтан экинджи тарафкъа бир йымырта къабугъы киби чалкъанды; бир де бакътым геминнинъ баш тарафы тешильди, ичери сув кирмеге башлады. Мен бутюн къальбим, иманым, динимле танърыма сыгъынып, ондан имдат истедим. Къычкъыраджакъ олам. Лякин сесим чыкъмай, богъазым тыкъалгъан...кокнинъ бир тарафы сим-сия къаранлыкъ, дигер тарафы къып-къызыл! Меним гемим къаранлыкъ бетке кете... Далгъалар шапырып-копюрип къайнашкъан къара тарафкъа кете...Гемининъ аркъа тарафы котерильди ве о баш ашагъы денъиз ичине кетти. Мен де далгъаларгъа къарышып кеттим. Уяндым. Шыр-сув терлегеним. Тюш корьгенимни анълагъан сонъ, раат нефес алдым. Лякин кене не олса, юрегим раатланмай, раатланамай...

Бу тюш манъа Акъярдан къачкъан кунюмизни хатырлатты. Башымы котерип дивардаки такъвимге бакътым. Такъвим

ноябрь 14-ни косьтерс. Эбет, ноябрь 14... Бундан тамам алты йыл эвель биз Акъярда пароходкъа минген ве къачкъан эдик... Эбет, ноябрь 14-те, бундан тамам алты йыл эвель, большевиклер Къырымны ишгъаль этип, бизни къувгъан эдилер... Мен эписини хатырладым. Бутюн омюрим фильм киби козь огюмден кечти...Мен озюмнинъ бугуньки алыма инанмадым. Мен бундан тамам алты йыл эвель Акъярда, пароходнынъ палубасында экенде де тюш корем беллеп, пармагъымы тишлеп бакъкъан эдим. Шимди де акълыма келе, аджеба бу кечкен алты йыл тюш дегильми экен, дейим. Токъта, кене пармагъымы тишлеп бакъайым. Бельки кечкен алты йыл омюр тюштир... Кене агъыра.... Апакъай меним бу алымы корьген, пенджерени къакъа. «Бей, сен не япасынъ» — дей. Мен индемейим, пармагъымы авучым ичине алып, сыкъам ве озь-озюме: «Ёкъса керчектен делирген экенимми?» — деп сорайым. Ёкъ, ёкъ, мен даа делирмедим... делирмедим, лякин...

Яткъан еримден турдым. Эв ичинде долаштым, ич бир шей тюшюнмейим. Башым къабакъ киби...диварларгъа, тавангъа бакъам. Озюме диварлардан, тавандан бир ярдымджы арайым. Демир къафес ичине къапалгъан аюв, я да къашкъыр киби эв ичини долаштым. Къыдырам. Лякин не къыдыргъанымны озюм де бильмейим... чокъ къыдырдым ве ниает...булдым.

Таванда бир алкъа бар, мында, вакътыле, бала бешиги ассалар керек... Мен ихтиярсыз, алкъагъа узандым. Бойым етмей. Аягъым алтына курьсю къойып, миндим. Алкъаны тутып бакътым. Бу алкъа манъа бир имдат, акъ тарафындан гондерильген бир имдат киби кельди. Озь-озюме шаштым. Аджеба, ничюн мен буны шимдиге къадар корьмедим, дедим. Токъта, пенджеренинъ пердесини тюшюрейим, къапыны да килитлейим...

Эписини азырладым. Кровать астындаки йипни алып, бир уджундан ильмек ясадым да, дигер уджуны алкъагъа багъладым, амма ничюн багъладым, озюм де бильмейим. Эллерим озь башларына ишлейлер, ильмекни шай арув ясагъаным ки,

озь усталыгъыма шаша къалдым. Шимди не япмакъ керек? Шимди, курьсю устюне миндим башымы ильмекке кечирмек, аякъларымнен курьсюни къакъып джибермек ве...

Къары къапыны къакъа, «Санъа не олды я, ничюн къапыны килитлединъ? Ач, ач!» — деди. Мен тез-тез йипни еринден чездим. Гизледим. Курьсюни де кенаргъа чекип ташладым. Къапыны ачтым.

Къары дарыла: «Омюринъде япмагъанларынъы япасынъ, къапы килитлемесенъ олмаймы? Ёкъса, раат юкълатмазлар, дединъми?» — дей. Сонъ Паша огълу эвине чагъыргъаныны айта. Мен де бугунь бир худжурлыкълар корьгенини сёйлей. Мен ич бир шей олмагъаныны айтам да, сонъ азырланмагъа башлайым...

Эвден чыкъамыз. Мен кери айланып алкъагъа бакъам. Козюмнен, узакътан оны севип охшайым... Озь-озюме айтам: «Сени бу эвге къакъкъан устанынъ элинден айланайым, сен меним сонъки къуртулышымсынъ... мен бугунь япамагъанымны ярын... ярын олмаса, обиркунь, илле аяткъа чыкъарырым!» — дейим ве эвден чыкъам...

Паша огълунынъ эвине бараджагъым. О, манъа машаашымы арттыраджакъларыны сёйлеген эди. Шимди чагъырткъаны да мытлакъа бунынъ ичюндир... тез-тез барайым, ёкъса, эвден чыкъып кетер, буламам...

Ярын саба кене шай, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлейджегим. Уйледен сонъ, кене, ятаджагъым. Эгер къары маний олмаса, о заман алкъа... ип... ильмек... курьсю...

ХАТИП

1

Абдулмейин хатипнинъ бою да, джуббеси де узун эди. Ири козьлер, ири, узун ве къамбур бир бурун, сыкъ ве торба бир сакъал хатипнинъ озь месебине ляйыкъ ве мустаакъ чересини тешкиль эте эди. О, шимди, алтмыш яшларында олса да, аля озь сагъламлыгъыны сакълагъан, онынъ бели йигирми яшлыкъ йигитлернинъки киби дос-догъру, бети чертсенъ къан тамлайджакъ киби къырмызы. Сия кемер къашлар астындаки джанлы козьлери эр заман йылтыравукъ.

Койде Абдулмейин хатипнен яшдаш къартлар да бар, лякин олар артыкъ ипрангъанлар, пек чокъларынынъ беллери букюльген, юзьлери солгъан, козьлери бунарлангъан, керчектен къартайгъан, тентиреген къалгъанлар. Амма хатип акъай озь къувет-такъатыны сакълагъан, девдай кучьлю бир киши, чюнки о омюрини енгиль кечирген; омюринде зорлыкъ корьмеген; халкъ чалышкъан, о да раат-раат ашагъан. О, такъаткъа къалгъанда атта яшлардан артта къалмайджакъ киби эди. Эм бир кунь ойле де олды.

Рузгярлы бир кузь геджеси эди. Абдулмейин хатипнинъ «эвлятлыгъы» Анифе, тотай анайнен хатип акъайнынъ тёшеклерини ян-янаша салып, керек шейлерни ерли-ерлерине кетирип къойгъан сонъ, озю де ятмагъа деп ашханагъа кетти.

Тотай анайнен хатип акъай яттылар. Анифе де ёргъаныны алып, пенджере тюбюндеки миндерге узанды. Анифе бутюн кунь чалышып ёрулгъан олса да, лякин юкъламады, кимнидир, бекледи. О, ара-сыра башыны котерип пенджереден бакъа, динълене, сонъ, кене ята. Лякин юкъламай, сабырсызлыкънен беклей эди.

Анифе там чагъында, етишкен бир къыз. Онынъ ана ве бабасы халер йылында маразланып, экиси де бир куньде ольгенлер. О заман он бир яшында олгъан Анифени Абдулмейин хатип «эвлятлыкъ» этип озь янына алгъан. О алты-еди йыл-

дан берли хатип акъайнынъ эвлятлыгъы олып, оларнынъ эвинде хызметкярлыкъ эте: саба-акъшам эки сыгъыр сагъа, эв ишлерини бакъа; эр акъшам, хатип акъай ятсы намазына джамиге кеткенде, тотай анайнынъ аякъларыны юва. Буларны вакътыны шашырмай япа: саба эрте тура, сыгъырларны сагъа, вакътлы-вакътында эв ишлерини эте, чамашыр джува ве вакътлы-вакътында эллерини майлап, тотай анасынынъ сувукъ табанларыны, йымшакъ балдырларыны къызаргъанджек ювуп къыздыра эди.

Тотай анасы Анифени эр даим «къызым, къызчыгъым» деп назландырса да, мусафирликке баргъанда озюнен берабер Анифени де алып кетсе де, байрамларда онъа янъы-янъы антерлер, папуч, атта галош биле алдырса да, лякин Анифе озюни эр даим бир хызметкяр киби, бир ят киби дуя ве хатип акъайнен тотай анайгъа ана-баба киби бакъамай эди. Эбет де, кишининъ озь ана ве бабасы озь къызыны бойле танъдан геджeнинъ кеч вакъытларына къадар чалыштырмаз эди. Эбетте, ана-баба севгиси буларнынъки киби аяз куннинъ сувукъ елине бенъзеп, инсаннынъ юрегини ушютмез эди.

Бу ятсырав, илле, сонъ йылларда зияде артты ве Анифени о дереджеге кетирди ки, атта бир къач керелер бу эвден кетмекни биле къарарлаштырды. Къарарлаштырды амма, лякин ич кимсеси олмагъан бу оксюз къыз, къайда барыр да, къайда башыны сокъар эди. О, шимди, эм ята, эм де озь яшавыны тюшюне, сабадан кеч вакъыткъа къадар чамашыр джувмакътан сызлагъан авучларыны бири-бирине сыйпай, бутюн кунь эгилип иш этмектен тахта киби къатып къалгъан аркъасыны сыйпай, «эвлятлыкъ» омюрининъ къачан битеджегини ойлана ве куньдюзден сёйлешкен Гъанининъ кельмесини беклей эди.

Тышта рузгяр кеткен сайын къуветлене, багъчадаки сельбилерни шувлата, сачакъларны, кираметлерни сызгъырта эди. Анифе рузгяр арасындан хатип акъайлар яткъан эвдеки токъмакълы саатнинъ дёрт кере ургъаныны эшитти. О, артыкъ

беклеген кишисинден умютини кескен ве козьлери озь башына юмулып, юкъламагъа азырлангъанда, тышта, дивар тюбюнде аякъ давушлары, даа сонъра, пенджеренинъ явраштан тысырдагъаныны эшитип, аджеле турды ве пенджерени ачып явашча:

— Кир!.. — деди.

Пенджереге кельген киши Анифени севген киши эди. О, фысырдынен: «Яттылармы?» — деп сорады. Анифе «эбет, яттылар, кир!» — деген сонъ, Гъани пенджереден сокъулып ашханагъа тюшти. Анифе пенджерени къапатмакъ истеди, лякин Гъани онынъ элини тутты, къапаттырмады. «Бир шей ола къойса, къачмасы къолай олур» — деп, оны къучакълап миндер устюне отуртты. Олар пысырдашып сёйлешмеге башладылар.

Гъани энди бир йылдан бери Анифенен корюше. Эгер хатип акъай разы олса, Анифени никях къыйдырып аладжакъ; разы олмай экен, алып къачаджакъ. Тек бираз сабыр этмек, Гъанининъ ич олмагъанда эки-учь йыл даа чалышып беш-он кумюш даа къазанмасыны беклемек керек. О заман Гъани озюнинъ бабасындан къалгъан эски эвчигини тюзетир, эки-бир эв эшьялары алыр ве олар Анифенен берабер озьлерине юрт къура билирлер. Эгер Гъани чаресини тапып бир де атчыкъ алып олса, бу даа яхшы олур, олар Абдулмейин хатипнинъ вакъыф топрагъындан онламагъа бираз ер тутар ве къары-къоджа чалышып озь кечинмелерини чыкъарырлар.

Эр заманки киби, бу гедже де Гъани буларны айтып Анифени инандырмагъа чалышты. Олар эвленеджеклер ве олардан кичкене-кичкене Анифечиклер, Гъаничиклер тёрейджек, иште о заман олар бахтлы оладжакълар.

Гъани айткъан сайын Анифе буларны козь огюнде джанландыра, атта шимди, шу ерде, шу къаранлыкъ ашхана ичинде озюнинъ келеджектеки бахтлы омюрини корьгендай ола эди. Анифе артыкъ даянамады; эки элинен Гъанининъ бойнуна сарылды. Олар опюшти ве атта озьлерининъ хатип

акъайнынъ ашханасында экенлерини унутты, пенджере къапакъларынынъ рузгярдан урунып тасырдагъаныны дуймай къалдылар.

Тасырдыны олар дуймасалар да, лякин хатип акъай дуйды. Дон-кольмекнен турып, лампаны алды ве ашханагъа кирильген къапыны ачты. Гъани ашханада лампа ышыгъыны корьгени киби, пенджереге атылды исе де, кечиккен эди. Чюнки Абдулмейин хатип онынъ огюне чыкъкъан ве лампаны оджакъ къулагъына къойып, озю Гъанининъ ёлуны кескен эди.

Хатип акъай башта муляйим бир давушнен:

– Огълум, гедженинъ бойле кеч вакътында мында не япасынъ? — деди.

Гъани не джевап береджегини бильмеди, Анифе исе башыны ёргъан астына сакълады. О, шимди, эссиз киби эди. Ашхана ичинде олып кечкен шейлерни эшитсе де, джесарет этип башыны ёргъан астындан чыкъарамады.

Гъани утанды. О, шимди ер ярылса, ерге киреджек дереджеге кельди. Башкъа чаре ёкъ, не олса олсун, мындан чыкъмакъ керек эди.

Гъани пенджереге догърулды. Хатип акъайны кенаргъа итеп, пенджереден чыкъып кетмек истеди. Лякин хатип акъай, онынъ итемесине бакъмайып, Гъанининъ кокюсине япышты ве ачувлы сорады:

– Санъа айтам, гедже ярысында меним эвимде не япасынъ?

Гъани джевап бермеди. Кокюсини хатип акъайнынъ панджасындан къуртармакъ истеп, онынъ элине япышты. Лякин хатип акъайнынъ къуветли эли бошамакъ дегиль, Гъанининъ кольмегини даа пек тутты.

Гъани де ачувланды.

– Быракъынъыз! — деди.

Абдулмейин хатип онынъ якъасыны быракъмады. О, Гъанини диваргъа тиреп дёгмек ичюн азырланды. Гъани де таъатсыз яшлардан дегиль эди. О, Абдулмейин хатипнинъ бу

азырлыгъыны корип, къашларыны чатты ве бир элинен онынъ якъасына япышты. Эр ерде озь сёзюни кечирткен, омюринде озюне къаршы бир сёз олсун айтылгъаныны эшитмеген хатип, Гъанининъ бу арекетине керчектен къызды ве оны шамарлайджакъ олып элини котерди.

Гъани экинджи элинен, онынъ тёпеге котерильген шамарыны тутты ве хатипни итеп, оджакъ ичине сокъты. Абдулмейин хатипнинъ аягъы ерде яткъан миндерге илишти ве бу онынъ гумбурдеп оджакъ кошесине йыкъылмасыны чабиклештирди. Гъани оны шай этип йыкъкъан сонъ, озю къачмагъа истесе де, лякин хатип онынъ кольмегини къавий туткъанындан, ондан озюни айырып оламады. Гъани «Быракъ якъамы!» — деп, бир къач кере багъырды ве олгъан къуветини къойып якъасыны къуртармагъа чалышты. Абдулмейин хатипнинъ демир киби эли онынъ якъасыны баракъмады.

Шаматаны эшиткен тотай анай омузына шал япынып ашханагъа чыкъты. Анда, къоджасынен берабер оджакъ башында курмелешкен Гъанини корип таныды. Тотай анай Гъанининъ ничюн бойле гедже ярысында кельгенини анълады. Чюнки о, Гъанининъ Анифеге козь аткъаныны, атта бир дефа аран артында сёйлешкенлерини корьген эди. Бир вакъыт шакъанен Анифеге: «Къызым, Анифе, санъа Гъаниден къуда келеджек, не дейсинъ?» — деп сорагъан, ве утангъанындан агълайджакъ дереджеге кельген Анифеге шакъа айткъаныны сёйлеп, зорнен тынчландыргъан эди. Тотай анай оларнынъ янына якъынлашты. Хатипнинъ оджакътан алып Гъаниге урмагъа деп котерген одуныны тутты да: — Быракъ, эв!.. яшлар, коресинъ... къызынъа кельген мусафирни бундай къаршыламакъ олсунмы? — деди.

Хатип акъай тутулгъан одунны чекип алды ве оны Гъанининъ башына урмагъа деп онъайтласа да, Гъани якъасы бошагъаныны дуйып, бирден къакъынды, сычрап аякъ устюне турды ве пенджереден озюни тышкъа атып, къаранлыкъ рузгяр ичинде козьден гъайып олып кетти. Хатип акъай да сычрап

тюшти ве элиндеки одунны къаранлыкъкъа фырлатты. Одун, къайдадыр урунып тасырдады. Ачувындан боюн тамырлары пармакъ киби къабаргъан Абдулмейин хатип башыны комип яткъан Анифеге айланып, ачувлы козьлеринен бакъты. Бир шейлер айтып дарыладжакъ олды исе де, тотай анай онъа мейдан бермеди ве къоджасынынъ элинден тутып ятакъ эвине чекти. Олар лампаны алып озь ерлерине кеттилер.

Ёргъан астындан къалтырап, терлеп-пишип яткъан Анифе башыны ачты, терен бир нефес алып ах чеккен сонъ, ястыгъына къапанып агъламагъа башлады.

Анифе чокъ агълады, козьлери къызарып шишкендже агълады. О, бир тарафтан хатипнен тотай анайнынъ козьлери огюнде масхара олгъанына, дигер тарафтан севгилисининъ дуюлып, тутулгъанына хорланып агълай эди.

Эртеси куню бу иштен бутюн койнинъ хабери олды. Халкъ бу къарт хатипнинъ Гъани киби мазаллы бир яшнен котеклешмеге къалкъышкъанына шаштылар. Гъани бу ишни озь аркъадашларына айткъанда, хатипнинъ такъатына шашкъаныны, эгер онынъ аягъы миндерге илишип йыкъылмагъан олса ве онынъ элиндеки ярманы Тотай анай тутмагъан олса, озюнинъ, итимал, ондан, Абдулмейин хатиптен яхшы бир котек ашайджагъыны къошты.

Иште о, узун бойлу, узун джуббели Абдулмейин хатип бундай такъатлы бир къарт эди.

Оны бу орталыкъта «пек арув бир хатип» деп юрюте эдилер. Догъру, Абдулмейин хатип он эки яшындан алып отуз дёрт яшына къадар медресе бекледи. Лякин бу къуры бир «беклев» олды. Бабасы Абдурайим хатипнинъ мудерис Аджы Ниметулла эфендинен медресе аркъадашы олмасы, бундан да башкъа, оларнынъ къуда-къудача кельмелери, яш сохта ичюн бир бахт эди. Башталары Аджы Ниметулла эфенди Абдурайим хатипнинъ огълуна пек дикъкъат этти, оны озюне якъын тутты. Бир къач йыл арасында оны динкъоз, алеби, атта молла джаминен дурерге чыкъараджакъ олып чалышты исе де,

онынъ бутюн умют ве заметлери бошуна кетти. Яш сохтада окъувдан зияде оюн-кулькюге, дюньянынъ лезетлеринден татмагъа мейиль корюле эди.

Абдурайим хатипнинъ огълундан озь тюшюнгени киби окъумыш, алим бир молла етиштирамайджагъыны анълагъан мудерис Аджы Ниметулла эфенди яш сохтаны бошлады, оны сербест быракъты. Атта бир кунь эвине чагъырып, догърудан-догъругъа: «Огълум, Абдулмейин, мен сенде тасилий илимге бир меракъ ве авес корьмейим. Бабанъынынъ хатрини де къыямайым. Насыл да олса, озюнъи арув тут, сохталар ве халкъ янында дургъун бир киши олмагъа чалыш», деген ве Абдулмейин сохтанынъ насыл бир киши олгъаныны, онъа къаршы не киби муамеледе булунмакъ кереклигини ода буюги Апселям Селекутиге анълатып ташлагъан эди.

Абдулмейин сохтанынъ медресе омюри пек гурь кечти. Ода буюги оны зорламады, башкъаларына япкъаны киби оны озь алдында тизлендирип дерс динълетмеди: оны башкъалары киби чубукъламады. Онъа ич кимсе сен не ишлейсинъ демеди. Эм демез эдилер де. Чюнки бутюн сохталар, онынъ бабасы Абдурейим хатипнинъ Аджы Ниметулла эфендинен дост олгъаныны, оларнынъ къуда-къудача кельгенини, мудерисининъ Абдулмейин сохтагъа озь эвляды киби бакъкъаныны билир эдилер. Буны Абдулмейин сохта озю де пек яхшы анълай ве фырсат тюштикче бундан файдаланмагъа чалыша эди.

Абдулмейин сохта кой къызларынен унсиет пейда этмекни пек севе эди. Койде анги бир эвде той, яхут да къызджыйыны олса, Абдумейин сохта анда барыр, кой яшларынен къошулып къызларнен чынълашыр, фырсат тюштикче тена ерлерде оларгъа саташмакътан, ашкъ ве севдасынен баас этмектен чекинмез эди.

Онынъ севген бир шейи даа ички эди. Яш сохтаны ичкиге алыштыргъан онынъ ода буюги Апселям Селекути олды. Онынъ авал бир яш олгъаныны, даа сонъра джебинден парасы эксильмегенини корьген Селекути бир кунь Абдулмей-

инни койдеки тюкянджы Девлетшанынъ эвине алып кеткен эди.

Абдулмейин мында дюньяда корьмегенлерини корьди. О, бу замангъа къадар буюклерни «мелек» адамлар беллерди, бу гедже исе, оларнынъ да адий бир инсан олгъанларыны анълады, буюклернинъ медреседеки ресмий омюрлеринден башкъа медресенинъ тышында бир де гъайры ресмий омюрлери олгъаныны огренди.

Олар Девлетшанынъ эвинде танъларгъа къадар ичер эдилер. Он докъуз-йигирми яшлыкъ Абдулмейин эр не къадар сагълам, мазаллы деликъанлы бир йигит олса да, ильк заманлар да ичкини котералмаз эди. Бираз ичкен сонъ къутурмагъа, сини устюндеки зейтун, эльва, туршу тепсилерини анда-мында атып, къырмагъа башларды. Селекутинен «татлар» одасынынъ буюги Мустафа Дуаджы оны зорнен тынчландырып, юкълатыр эдилер.

Абдулмейин сохта ода буюклерине къошулып, афтада бир кере тюкянджы Девлетшанынъ эвине къатнамагъа башлагъан сонъ бабасындан сыкъ-сыкъ пара истеди. Шимдиге къадар Абдулмейиннинъ ойле чокъ пара масраф этмесине алышмагъан Абдурайим хатипнинъ бу ишке башталары джаны сыкъылды. Лякин огълундан: «Меним чокъ пара масраф эткенимe аджепленменъиз, мен сизден алдыргъан акъчаларымы буюклерге берип олардан дерс алам» — деп язылгъан мектюбини окъугъан сонъ къызгъанмады, эвелькининъ он кумюши ерине, бундан сонъ да, айда йигирми кумюш джиберди.

Пара чокъча кельген сонъ, оларда Девлетшанынъ эвине къатнамаларыны сыкълаштырдылар. Олар мында геджелер бою ичер, танъ вакътында мамурланып медресеге къайтыр, ятар эдилер.

Тюкянджы Девлетша бир кунь, Селекутининъ риджасы узерине, оларгъа шеэрден бир де «къыз» кетирди. Бу «къыз» тюкянджынынъ эвинден чыкъмайып анда учь кунь отурды. Бу учь кунь ичинде Абдулмейин сохта, Дуаджы ве Селекутилер

де андан чыкъмадылар. Бу куньлер олар ичюн бир байрам олып кечкен эди... Абдулмейин сохтанынъ йигирми эки йыллыкъ медресе омюри, иште, бойле кечти. О, анда Селекутилерден бу сой «дерслер» алды...

Бу «дерслерден» Аджы Ниметулла эфендининъ хабери олса да, о бутюн буларны сес-солукъсыз, индемей кечирди. Эм индеп оламаз эди де. Чюнки Дуаджы ве Селекути киби буюклернинъ даа сонъра, Абдурайим хатип киби намдар бир молланынъ огълу Абдулмейин сохтанынъ ишлери фаш олурса, медресенинъ де яман ады чыкъаджакъ эди. Аджы Ниметулла эфенди бу ишлерге сес чыкъармаса да, тек базан, Абдулмейинни къатына чагъырып: «Молла Абдулмейин, япкъанларынъ арув иш дегиль. Сен энди бундан вазгеч, бабанъ дуйса ярамаз, халкъ дуйса, даа да ярамаз... Бираз да дерскке мукъайт олмакъ керек», — деп оны догъру ёлгъа чекмек истесе де, Абдурайим хатипнинъ огълу бутюн бу насиатларны пек тез унутыр ве кене озь бильгенини, озь истегени киби яшар эди.

Медресе омюри бундай иши-ишрет ичинде кечкен бу сохтанынъ яни Абдурайим хатипнинъ огълу Абдулмейин эфендининъ насыл арув бир хатип олгъаны озьлюгинден анълашылыр.

Абдурайим хатип ольген сонъ, Абдулмейин сохта медресени ташлап, озь койлерине къайтты. Йигирми эки йыл медресе беклеген Абдулмейин сохта, койге кельгени киби, биринджи джумада, кой байлары оны минберге чыкъарды ве джума намазыны онынъ артында къылдылар. Бу, Абдулмейиннинъ бабасы ерине хатип олып сакъланаджагъына байлар тарафындан бир ишарет эди. Эм, ойле де олды я. Чокъкъа бармадан, олар джемаат адындан «приговор» ясатып, Абдулмейин хатипнинъ огълу Адулмейин эфендини озьлерине хатипликке истегенлерини макемейи шериеге бильдирдилер.

Абдулмейин эфынди, раметли бабасынынъ къадыларнен якъын дост олмасы саесинде имтиансыз-несиз тез арада элине указыны да алып къайтты.

Хатип олгъан сонъ онынъ биринджи иши эвленмек олды. Онъа Чонгъар беттен Ислям челебининъ къызы Найле тотайны къудалыкъ эттилер.

Найле тотай Чонгъар орталыгъынынъ энъ арув къызларындан эди. Онынъ Абдулмейин эфендиге айтылмасы озь койлери ве янаша койлернинъ бир чокъ челеби балаларыны ачувландырса да, лякин Абдурайим хатипнинъ шан-шурети Ислям челебининъ козьлерини къамаштырып, къызы Найленинъ Абдулмейин эфендиге никяхланмасына себеп олды.

Олар онбеш йыл къадар арув яшадылар. Эгер Найле тотайны халкъ козюнде утандыргъан вакъиа олмагъан олса, олар, омюрлик арув яшар эдилер.

Абдулмейин сохта хатип олып эвленген сонъ, озюни пек къавий тутса да, ичкиден вазгечсе де, лякин къомшусындаки тул бир къарыгъа къаршы озюни тутып оламады.

Найле тотайнен онынъ арасы бозулмасына себеп ана шу иш олгъан эди. Догъру, олар сонърадан барыштылар исе де, тек тойтай анай бу масхаралыкъны ойле пек тез унутмады. Оларнынъ муаббет яшамаларыны бозгъан вакъиа мына шай олып кечти.

Хатип акъайнынъ къомшусында Зылха адлы бир тул бир келинчек бар эди. Онынъ къоджасы Асан, тойлары олгъаныынъ докъузынджы айы, Абдулмейин хатипнинъ багъчасындаки сельбилерни пытагъанда, андан йыкъылып ольген эди. Зылха ишке чебер бир къары олгъанындан, Найле тотай эв ишлерине эр заман оны чагъырыр ве: «Къоджанъ бизим элимизде шейит кетти, онынъ ичюн биз санъа ярдым этемиз», — деп эв ишлерине оны чалыштырды.

Асан ольген сонъ, Зылха къоджагъа бармады. Озюне кельген къударларнынъ джумлесини къайтарып джиберди. Онынъ къоджагъа бармамасына себепчи бир якътан Зылха киби эйи бир хызметкярдан марум къалмакътан къоркъкъан Найле тотай, дигер тарафтан, Хатип акъай эди. Олар экиси де Зылханынъ ходжагъа чыкъмасына маний олур ве къуда кельген сай-

ын ходжагъа чыкъмасыны, сабыр этмесини, къудаларнынъ айткъан киевлер арув кишилер олмагъаныны айтып, Зылханынъ юрегини буландырыр эдилер.

Зылха, ничюндир, Абдулмейин хатиптен къоркъа эди ве бу къоркъунынъ себеби де ёкъ дегиль эди.

Бир кунь Найле тотай Зылхагъа чамашыр джувмасыны айтып, озю локъса джыйынына кеткен эди. Эвде ялынъыз къалгъан Зылха ашханада оджакъ башында къурулып чамашыр ювмагъа башлагъанда, тышта хатип акъайнынъ тавукъларыны ушкюткен давушыны эшитти. Зылханынъ юреги шувлады ве озь ичинден «мусибет» деп, хатип акъайны бирде сёгип ташлады. Башта чамашырыны ташлап озь эвине къачмакъ истесе де, сонърадан, тотай анай дарылыр деп, къачмады ве сабунны копюртип чамашырларны окъалады.

Арадан учь-беш дакъкъа кечмеден Зылха озюнинъ хатип акъайнынъ ашханасында ялынъыз олгъаныны унутып бусбютюн ишине далды. Хатип акъайнынъ ичери киргенини, къапы янында токъталып озюне бакъкъаныны да бирден бирге сезмеди. Лякин чокъкъа бармадан Зылха тургъан еринде рааатсызланмагъа башлады. Онынъ темиз, сагълам билеклери кучьсизленди, такъаттан тюштилер. О, озюнинъ бети къызаргъаныны, янъгъаныны дуйды. Тургъан еринде утаныр киби олды, кеткен сайын бетини чамашыр легенине даа зияде якъынлаштырды. Сонъра, бирден, башыны чевирип аркъасына бакъты ве хатип акъайны корип «вай!» деп багъырып да джиберди. Иште бу дакъкъада Зылха озюнинъ хатип акъайдан ничюн къоркъаныны, ничюн ондан утанып къачкъаныны анълагъан эди. О, шимди де къачаджакъ олды. Чамашырны ташлап тез-тез копюкли эллерини оглюгине сюртти, еринден турып къапыгъа догъру кетти. Лякин хатип акъай онынъ ерини кесип ашхана къапысыны къапатты.

Зылха неге огърагъыны бильмеди. Аркъасыны къапыгъа таяп, козьлеринен оны ашайджакъ киби бакъкъан хатип акъайнынъ къаршысында таш кесилип къалды.

Абдулмейин хатип оны къучакълады ве къаршыламасына бакъмадан, янаша эвге сюреп алып кетти.

Инсанлар арасында бир чокъ ишлер гизли сыр олып кечсе де, хатип акъайнынъ бу сыры «сыр» оламады. Зылханен онынъ арасында олып кечкен ишлерден тотай анайдан башкъа бутюн койнинъ де хабери олды

Зылха бу акъта ич бир кимсеге бир шей сёйлемеди. Лякин бир кунь тотай анайнынъ: «Зылха, сенде бир аллар сезем. Сен бу якъынларда арувлашкъангъа бенъзейсинъ», — демеси артыкъ онынъ юзюндеки сыр пердесини ачкъан ве эр шейни, олгъаны киби, агълап-агълап тотай анасына айтмагъа меджбур эткен эди.

Найле тотай Зылханынъ агълавыны токътатты. Артыкъ ишке кельмемесини айтып эвинден озгъарып да джиберди.

Бу иштен хабердар олмагъан хатип акъай, адети узре, бугунь де уйле намазындан сонъра Зылханы бир «ёкълап чыкъмакъ» истеди. Зылханынъ кочюрмесини ачып ичери киреяткъанда озь азбарында къора артындан тотай анайнынъ: «Эв, эв мында кель, мында!» — деп багъыргъаныны эшитип токъталды ве бир шей ёкъ киби:

— Не бар я, тотай, ёкъса мусафир кельдими? — деп сорады.

Тотай анай онъа:

— Эбет, мусафир кельди, къайт мында! — деп джеваплангъан сонъ, Зылханынъ кочюрмесини къапатып, озь азбарына къайтты. Олар экиси де ашханагъа кирдилер.

Хатип акъайнен тотай анай башта яваш-яваш сёйлештилер. Лякин къарысы багъырып: «Языкъ эттинъ, гъарипчикни тирилей откъа якътын...о заваллынынъ баласы бар, энди халкъ козюне насыл корюнир? Я сен джемаат къаршысына насыл чыкъаджакъсынъ? Мен бу масхаралыкъларгъа насыл даяныры м?», деп агълап-агълап айткъан сонъ, хатип акъай да багъырып: «Шериатта ёкъмы ёкъсам, никяхыны къыяр алырым!» — деди ве ачувнен турып ашханадан ёкъ олып кетти.

Хатип акъай озь дегенини япты. Сыры фаш олгъанынынъ учюнджи куню никях къыйдырып, зорнен дегендай, Зылхагъа эвленди.

Бу ишлер Найле тотайнынъ сонъ дередже ачувыны кетирдилер. О, бундан сонъ, хатип акъайнен лакъырды этмеди, атта ондан бош кягъытыны биле истеди. Хатип акъай исе, онынъ бу истегине «менде айырыладжакъ къары ёкъ», — деп кестирип айтты. Сой-соп дахи Найле тотайгъа бонджа йыллар бирликте муаббет яшагъанларыны, хатип акъайнынъ экинджи бир къадын алмасы шериаттан тыш олмагъаныны айтып, оны бираз тынчландырды, хатип акъайнен барыштыраджакъ олып арагъа тюштилер.

Найле тотай айрылыкъкъа чыкъмакътан вазгечсе де, къоджасы башкъа бир къадыннен яшар экеч, онынънен яшамайджыгъыны айтты. Эм Зылханынъ ольмесине къадар озь сёзюнде турды.

Зылха хатип акъайгъа баргъанынынъ дёртюнджи айы ольди. Сап-сагълам яш бир къарынынъ бойле апансыздан олип кетмеси халкъкъа бир тюрлю гъайры табиий кельди. Базы кимселер джувуджу Айше капайнынъ мевтанынъ боюнында морарынтылар корьгенини айтып, бу ягъда бир къыл олгъаныны, Зылханынъ боюнындаки морарынтыларнынъ, оны богъгъанда къалгъан пармакъ таплары экенини сёйлеселер де, лякин булар къуры бир лакъырды олып къалды. Зылханынъ неден ольгенини кестирип де ич бир кимсе айтамады.

2

Найле тотай бутюн бу олып кечкен ишлерден сонъ, хызмет эттирмек ичюн озь эвине къары-къыз чагъыртмады. О, хатип акъайнынъ кене шундай бир масхаралыкъ ишлеринден къоркъа эди.

Эв ишлери Найле тотай киби бабасынынъ эвинде хани къызлардай оськен хатип акъайгъа никялангъан сонъ да, ойле элини чокътан чокъ сувукъ сувгъа батырмагъан бир къадын

ичюн, шубесиз, агъыр эди. Бу себептен о, хатип акъайгъа янъларына бир къыз бала алмаларыны, чюнки, озю эв ишлерини япып олмагъаныны анълатып ташлар эди. Даа сонъра, Найле тотай алынаджакъ къызнынъ эвлятлыкъ олмасыны мунасип корип: «эп бир, танъры бизге эвлят къысмет этмеди, эвлятлыкъ алсакъ, эм савап къазанырмыз, эм де къапымызда тургъан къызгъа озь эвлядымыз киби бакъармыз», — дер эди.

Зылха меселесинде Найле тотайнынъ нефретини къазангъан хатип акъай, эр веджиле къарысынынъ айткъанларыны эдагъа чалыштырды. Бу себептен о, къаршы кетмейип, алынаджакъ къызнынъ эвлятлыкъ олмасына озь разылыгъыны берди. Ниает, Гъафур акъайнен Эмине тотай халерден ольген сонъ, оларнынъ къызы Анифени озьлерине эвлятлыкъ этип алдылар. Бу суретле тотай анай бир тарафтан озюне эв ишлерини яптырмагъа хызметкяр тапты, дигер тарафтан хатип акъайнынъ экинджи бир масхаралыкъ ишлемесине мейдан бермеди.

Хатип акъай озь вазифесине мукъайт эди. О, хатипликке башлагъан кунюнден бу аньге къадар ич бир джуманы къалдырмады. Дедесинден къартбабасына, къартбабасындан озь бабасына, ниает, озюне иесиль бою асабалыкъ олып кельген хатиплик меснединде бир къусур косьтермемек онынъ биринджи макъсады эди. Ойле я, эки бинъ десятина къадар вакъыфны ашагъан сонъ, онынъ бир къаршылыгъыны бермек керек...

Хатип акъай буны чокъ эйи анълар ве онынъ ичюн ич бир джуманы, атта беш вакъыт намазыны дахи къалдырмайып джамиге къатнар эди.

Затен онынъ бу орталыкъта арув бир хатип адланмасына себеп де озь меслеги ве меснедине дикъкъатлы, девамлы бир хатип олмасы эди. Ёкъса, онынъ ильминден, алимлигинден анълайджакъ киби бу койде олмагъан сонъ, бу орталыкъта да ойле бир адам корюнмей эди. Джемаат йигирми эки йыл медресе беклеген Абдулмейин хатиптен джума ве байрам намазла-

рыны къылдырмакъ, арада-сырада бираз вааз ве насиаттан башкъа ич бир шей истемез эди. Кой байлары бу хатипнинъ намыны тап башкъа ерлерге дагъыттылар, олар Абдулмейин хатипчюн дагълар киби аркъа тура эдилер, чюнки о, шериатны «билип» къулланыр, фукъаренен бай арасында дава чыкъса, оны эр вакъыт байнынъ файдасына кесерди. Фукъарелер бу дава кесювлерден мемнюн олмасалар да, хатип: «шериат кескен пармакъ аджымаз»; «дюнья байгъа дженнет, ахрет фукъареге», — деп, оларнынъ «гонъюлини алыр» эди...

Абдулмейин хатип пек корьгемли бир киши эди. О, минберге чыкъып хутбе окъугъанда, халкъ онынъ хутбесинден зияде бой кесиминден, меабетли, минберге ярашыкълы олмасындан хошланыр эди. Олар Абдулмейин хатипнинъ хутбесини динълемез, бельки озюни бакъар, сейир этер эдилер. Джемаат арасында лакъырды чыкъкъанда, онынъ акъкъында: «бизим хатибимиздай хатип, бутюн дюньяда къыдырсанъ, тапамазсынъ. О, юкъары кой Селями хатипдай минберге дёрт аякълап чыкъмай. Абдульджеппар эфенди киби мирабкъа киргенде аркъа сафларгъа корюнмей турмай», — деп айта тургъан эдилер.

Абдулмейин хатипнинъ хутбе окъуйышы да башкъа хатиплернинъ киби дегиль эди. Башкъалары сары кягъытлы хутбе меджмуасыны эр дайым озь янларында ташыр, минберде онъа бакъып окъугъанда, Абдулмейин эзбер киби окъур эди. О, озь янында ич бир заман хутбе меджмуасыны ташымаз ве оны джемааткъа косьтермез эди. Догъру, о, хатипликке биринджи башлагъанда, биринджи хутбесини окъугъанда китапкъа бакъты. Лякин бундан сонъ, бутюн омюри бою меджмуаны джамиге кетирмеди, шимдиге къадар ич кимсенинъ бильмеген, къуллангъан бир усулыны къуллана.

Сененинъ эр айында атта эр афтасында озюне махсус хутбелерни баштан аякъ эзберлеп чыкъмакъ, шубесиз, зорджа бир иш. Башталары хатип акъай хутбе меджмуасыны эзберлемек ичюн беш-он куньлер огърашты исе де башарамайджагъы-

ны анълады. Ниает, тюшюнип-ташынып бунынъ къолайыны булды. О, бош заманларында ири-ири языларнен бутюн хутбелерни айры-айры кягъытларгъа язып чыкъты.

Хатип акъай эр джума акъшамы, ятсы намазында, халкъ джамиден чыкъкъан сонъ, эртеси джума кунюне мунасип хутбени минбер къапысынынъ ич тарафына, озь козюне корюнирдай этип мыхкъа аса ве джума хутбесини онъа бакъып окъур эди. Бу суретле джемаат Абдулмейин эфенди хутбесини эзберден окъуй беллей эдилер.

Абдулмейин хатип бу усулны омюрининъ сонъунъа къадар тадбыкъ этти ве ашагъыда икяе этеджегимиз вакъиа мустесна олмакъ узре ич бир заман янъылмады.

Абдулмейин хатипнинъ хутбеде янъылмасы омюрининъ сонъ йылларында олгъан эди. Шойле ки, Анифенинъ севгилиси Гъани, хатип акъайнен олгъан ишни унутмайып, эр дайым ачув аладжагъыны айтыр ве фырсат беклер эди.

Гъанининъ сойларындан медреседе окъугъан Усеин сохтанынъ Къурбан байрамлыкъ койге къайтмасы, хатип акъайдан ачув къайтармакъ хусусында Гъаниге ярдым этти.

Байрамдан эки кунь эвель, джума намазына баргъан Усеин минбернинъ янашасында отургъан, хатип акъайнынъ хутбени къаршысындаки кягъыткъа бакъып окъугъаныны корьген ве меселени анълагъан эди.

Усеин джумадан чыкъып догъру эвлерине къайтты. Анда тизесине джумалыкъ кельген Гъанинен корюшти. О, Гъанининъ хатип акъайгъа ачувыны билир эди. Бундан башкъа, онынъ акъылына хутбени эзберден окъуйым деп джемаатны алдагъан хатип акъайгъа бир оюн чекмек фикри кельген эди.

Гъани тизесинден къайткъанда, Усеин оны къапыгъа къадар озгъарып чыкъты ве шакъанен:

– Насыл, Гъани, Анифеге къачан эвленеджексинъ? — деп сорады. Гъани Анифенинъ адыны эшиткени киби токъталды ве Усеинге:

– Джанымa да миннет, эвленеджегим амма, лякин хатип акъай бермей, — деди.

Усеин лакъырдыны чокъ узатмады. Хатип акъайдан интикъам алмакъ ичюн, онынъ байрам намазында окъуйджакъ хутбесини хырсызламакъ етеджегини Гъаниге анълатты.

Гъани хырсызлыкъ сёзюни эшиткени киби шашты. Чюнки о, шимдиге къадар ич кимсенинъ малына эль узаткъан бир яш дегильди. Усеин бунынъ хырсызлыкъ олмайджагъыны, чюнки хатип акъайдан мал дегиль, ондан башкъа ич кимсеге кереги олмагъан бир кягъытны аладжагъыны айтты. Ниает, Гъани къанды. Усеиннинъ айткъанларыны динъледи ве тутты.

Арфе геджеси Гъани Усеиннинъ огреткени киби, омюринде намаз не экенини бильмесе де, ятсы намазына деп, джамиге барды. Февкъхане мердивени алтына гизленип бекледи.

Намаз биткен сонъ, джемаат дагъылды. Хатип акъай дахи оларнен бирликте чыкъса да, арасы чокъ кечмеден къайтып кельди ве минбернинъ къапысындаки джума хутбесини алып, онынъ ерине башкъа бир кягъытны — байрам хутбесини асты.

Бу заман, джами ичинде чыракълар сёнген олса да, он куньлик айнынъ ышыгъы пенджереден кирип джами ичини айдынлаткъан эди. Гъани мердивен артындан узанып, хатип акъайнынъ кягъыт алмаштыргъаныны эслеп ве хатип акъай джамиден чыкъып кеткен сонъ, минберге барып, онынъ анда аскъан кягъытыны алды.

Хатип акъай джамиден чыкъкъанда къапыны килитлеген эди. Гъани бельки килитленмегендир, деп урунды. Сонъра килитлегенини анълап, пенджерени корип анда чапты ве тез-тез чыкъып къачты.

Гъани догъру Усеинге барды. Томарлап джебине къойгъан кягъытыны онъа берди. Бу кягъытта ири-ири арифлернен Къурбан байрам хутбеси язылы эди...

Абдулмейин хатипнинъ хутбе окъугъанда насыл сачмалагъаныны сейир этмек ичюн Гъанинен Усеин де байрам намазына кельдилер. Хатип акъай курьсюге чыкъып, бутюн Къурбан байрамларында айта кельген къурбан меселесини, Исмаил

пейгъамбернинъ Ибраим Пейгъамбер тарафындан къурбан чалынмагъа кетирильгенини, Ибраимнинъ къылычтан кескин пычагъы Исмаилнинъ богъазыны кесмейип, ташны отьмек киби тильгенини даа сонъра, Танъры Таалянынъ къурбан ичюн Исмаил ерине коктен бир къочкъар эндиргенини, сонъунъа къадар айтты. Джемаат бу икяени эр бир байрамда динълеселер де, бу байрамда да динъледилер. Амма Гъани бу масалны ильк эшитип озюни кульмектен зорнен тутты. Хатип акъай курьсюден тюшип минберге янашты. Мазиннинъ саллуалейлери арасында адым-адым минберге чыкъмагъа башлады. Адети узьре токътагъан ерине кельгенде, токътап, юзюни джемааткъа чевирди ве тамакъ къырып окъумагъа азырланды. Козьлеринен окъуйджакъ хутбесини араштырды исе де, оны еринде корьмеди.

Хатип акъай озь козьлерине инанмады. Ёкъса, ерге тюшкенми экен деп, минбер басамакъларына бир козь ташлады. Къурбан байрам хутбеси язылы кягъыт анда да ёкъ эди.

Джемаат хатип акъайнынъ хутбесини беклер ве дёрт козьнен онъа бакъар эди. Хатип акъай джамиге топлангъан джемаатнынъ озюнден хутбе беклегенлерини дёрт козьнен озюне бакъкъаныны корип, шашырды. Онынъ башы айланды. О, отуз йыл къадар бир муддет зарфында бир кере бундай бир ишке расткельмеген эди.

Хатип акъай не япаджагъыны къарарлаштырамады. Бир къач кере даа тамакъ къырды ве сонъра богъулып-богъулып оксюрмеге башлады. Омюринде бир дефа олсун хатип акъайнынъ оксюргенини корьмеген, эшитмеген джемаатта бу иш пек аджеп кельди. Олар хатип акъайны пек къатты сувукълангъан деп тюшюнди ве оксюрикнинъ токътамасыны бекледилер.

Хатип акъай оксюригини кеткен сайын даа зияде арттыра, кеткен сайын даа зияде богъула эди. Ниает, озь-озюни аякъта тутамады, минбернинъ мердивенине отурды. Минберге якъын олгъанлар хатип акъайнынъ козьлери минбер къапысына тикилип, шиддетли богъма оксюриктен къызаргъаныны, атта терлегенини биле эследилер.

Бу заман Усеин янында отургъан Гъанини тюртти ве къулагъына эгилип: «Бар, джами аятындаки абдест къуманыны кетир де, хатип акъайгъа сув бер», — деди. Гъани къуманны алып догъру минберге минди ве оны хатип акъайгъа узатты.

Хатип акъай Гъанининъ узаткъан къуманыны алып, бирэки ютум сув ичти. Бу сув онынъ «богъма оксюригини» бирден кести. Гъаниге: «чокъ яша огълым», — деген сонъ, турып хутбе ерине бир фатия окъуды.

Джемаат байрам хутбесини окъулмагъанынынъ себебини анъламады. Чокъусы къабаатыны богъма оксюрикте корьдилер. Базылары исе, «къартлыкъ, коресинъ, хутбесини унуткъандыр», — дедилер. Хатип акъай исе бу акъта ич бир шей сёйлемеди. Меселенинъ ич юзюни кимсеге ачмады...

Тотай анай аштан сонъ Анифени ашханагъа къаве пиширмеге джиберди де, озю хатип акъайнен ялынъыз къалып, бугунь джамиде олып кечкен ишлерни, хатип акъайнынъ акъикъатен кейфсиз олып оламагъаныны сорады. Хатип акъай меселени бирер-бирер анълатты. Тек хутбе кягъыты джоюлгъаныны айтмады. Гъанининъ сув кетирип бергенини, онынъ оксюриктен къуртаргъаныны да сёйлеп ташлады. Гъанининъ «арувлыгъына» шашкъан тотай анай онъа:

— Корьдинъми, анда арув экен, сеннен олгъан къавгъасына бакъмайып, санъа эйилик япкъан, — деди ве бираздан: — Аслы биз Анифени онъа берсек не ола я? — деп де иляве этти.

Абдулмейин хатип бунъа разы олмады; о, озюнинъ оджакъ ичине бир мышыкъ киби тыкъылгъаныны унутмады...

Арадан чокъ кечмеден Абдулмейин хатип юрек санджысына огърап, тёшекке тюшти. Бир афта къадар санджылар ичинде яткъан сонъ, ольди.

Рахметли, ольмезден бираз эвель озюне зияретке кельген имам ве мазиннен гузель-гузель лакъырды этти. Атта оларнен шакъалашты да.

О мазинден:

– Айтчы, мазин, дюньяда энъ гузель шей недир? — деп сорады.

Мазин:

– Дюньяда энъ гузель шей, байлыкътыр, — деп джевап берди.

– Я инсан не ичюн яшай?

Мазин кулюмсиреп:

– Ашамакъ ичюн, — деди.

Хатип акъай юзюни имам бетке чевирди.

– Я сен не дейсинъ, молла Абдулла?

Имам бираз тюшюнди:

– Манъа коре, дюньяда энъ арув шей савлыкътыр. Инсан сав олса, дюньясында да, ахретинде де бай олур, — деди.

Хатип акъай оларнынъ экисининъ де джевапларыны бегенмеди:

– Динъленъиз, мен айтайым: дюньяда энъ арув учь шей бардыр. Онынъ биринджиси — арув емек, экинджиси юкъу, учюнджиси исе авреттир. Инсан дахи дюньяда бу учь шей ичюн яшар.

Имамнен мазин кулюшти ве башларыны саллап «догъры, догъры!» — деп, хатипнинъ фикирини тасдыкъ эттилер.

Олар кеткен сонъ, Абдулмейин хатип чокъ яшамады. Янъыдан юрек санджысы тутып, эки элинен кобегине япышты да, тёшеги ичинде бурулып къалды.

Найле тотай ходжасы Абдулмейин хатипнинъ савлыгъында Анифенинъ Гъаниге бармасына разы олгъан олса да, лякин ходжасы ольген сонъ «эвлятлыгъыны» эльден къачырмагъа истемеди ве онынъчюн Гъанининъ джиберген къудаларыны эки кере де къайтарды.

О заман, Гъани ишке экинджи кере янашты. Бир кузь геджеси Анифенен берабер сёзлешип шеэрге къачып кетти ве анда эвлендилер.

ЗЕЙНЕП ТИЗЕ

Империалист дженкинден бир хатире

Зейнеп тизе, эки йылдан берли дженкке кеткен огълу Умерни беклей… Эки йылдан берли онынъ козьяшы къурумагъан, эки йылдан берли чеккен асрети кунь-куньден арткъан, сачларыны чаларткъан. Даа озю къыркъ беш яшларында олса да, бу асрет, бу козьяшлары, оны эки къатына къартайткъан.

Геджелер бою юкъламай. Юкъласа, тюшюнде Умерни коре; уяна, чевресине бакъына, Умернинъ къайтмагъаныны анълай, кене агълай кене сызлай…

«Умерим!.. — дей — Балам! — дей; — ах, балам, сени бир даа корьгейдим де, танъры джанымны сонъ алгъайды, — дей… Ярабби, сен къысмет эт. Ярабби, сен бизни къавуштыр», — дей.

Юрек тырнала. Аджый. Анда бир бошлыкъ бар. О бошлыкъта яра бар. Юрек ярасы эр дайим тырналып, аджып, къанап тура… Оны эр дайим инелернен санчып туралар, хорлайлар, эзелер…

«Балам! — дей Зейнеп тизе, — Балам! — дей. — Танъры мени сенинънен къавуштырмай джанымы алмасын! Я, барып да, Умерим ольген олса!».

Нефес тыкъала; козьлер яшнен тола. Сонъ тююрчикленип, янакъ чыйырчыкълары арасындан ыз ясап, тамчы артындан тамчы акъа… токътамай акъалар… Марама оглюк, ястыкъ козьяшынен сылана.

Эбет, ольген олса… Зейнеп тизенинъ Умери ольген олса!.. эм, дёрт айдан берли мектюп де алгъаны ёкъ. Эвге келип кеткен кишилер де бир тюрлю корюнелер. Оларда Зейнеп тизе ичюн котерильмейджек киби агъыр, гизли бир хабер бар, айтмайлар… сырлы келе, сырлы кетелер.

«Умерим!.. Умерчигим!.. Балам!.. ах, меним тосуным! Къара къашлы яврум!.. Сени къайдан тапайым да, коксюме басайым… яврум, Умерим… Балам, ба…ла…чыгъым!.. ».

Кене козьяшы, кене геджелер бою агълав...

Зейнеп тизе «ах!» дегенде джигеринден отлар къопа...

Эки йыл, бойле кечти; эки йыл Зейнеп тизе агълады.

Эки йыл, дюньяда эр шейден азиз, эр кестен къыйметли, севгили огълу — Умери ичюн асрет козьяшлары тёкти... эки йыл, геджелери юкъусыз, сандыракълав, агълавларнен кечти...эки йыл, Зейнеп тизенинъ аналыгъы хорланды, эзильди, агълады...

Бунъа ташлар даянмаз эди, лякин онынъ ана юреги даянды.

Бу гедже Зейнеп тизе юкълап оламады. Турды. Ачыкъ пенджереге бакъты. Тышта ай орталыкъны куньдюз киби ярыкълата. Кокте булут корюнмей... айнен йылдызлар, эки йылдан берли ич кульмеген, юреги эр даим тырналып, агъырлашып, эзилип, хорланып, аджып ве къанап яшагъан Зейнеп тизени аджыгъандай ве онъа севинчли бир хабер айтаджакътай корюнелер...

Зейнеп тизе буны корьди. Эки йыл къаранлыкъ, айсыз, йылдызсыз кечкен омюрини биринджи дефа, шимди айлы, йылдызлы, айдын бир дакъкъа оны, бу ананы мужделеген киби кельди.

Зейнеп тизе башыны пенджереге таяндырды, ах чекти. Айгъа бакъты, бакъты да, терен тюшюнджилерге далып кетти... Тюшюнди. Пек чокъ тюшюнди... Умерини, къара къашлы тосуныны, тюшюнди. Оны якъында сезген киби олды... оны, озь тувгъан Умерини, къучагъында сезген киби олды... Умернинъ къокъусыны дуйгъан киби олды ве онынъ:

— Ана! — деген сесини эшиткен киби олды.

Зейнеп тизе пек шубенен динъленди. Эр заманки киби, шимди де, алдандым, деди. Умютсизлик умютке, умют де умютсизликке чевирильди... Лякин о, бу дефа алданмагъан эди. Умерининъ «анай!» — деген давушыны текрар эшитти. Бу сес терен мезарлардан чыкъкъангъа ошай; бу сесте миллионларнен огъулларнынъ, нишанлы яшларнынъ, яш бабалар-

нынъ, миллионларнен тувгъанларнынъ серс, сувукъ, сасыкъ, къанлы окоплар ичинде, джеэннем атеши тюбюнде, олюм панджасы астында чеккен бутюн мешакъатлары, агъырлыкълары, хорлукълары ве зулумлары дуюла...

Бу сес Зейнеп тизенинъ даима шенъ олып, кулькю ве шакъанен омюр кечирген Умерчигининъ къайгъы ве кедерлерге чевирильген сеси...

– Анай!.. Юкълайсынъмы? Мен къайттым, аначыгъым, ачса къапыны!

Зейнеп тизе турмакъчюн ынтылды, лякин еринден къыбырдап оламады. О, озь-озюни унутты, къуванч онынъ, бу асретли ананынъ юрегини толдырып таштырды...

– Умерим, — деди ве ананынъ козю, татлы юкъусырар киби джумулып башы кокюсине саркъты...

Танъ аткъан, кунь догъгъан олса да, лякин кокни къара булутлар къаплагъан эди... Зейнеп тизе козюни ачкъанда, башы уджунда Умерини корьди. Узанды, оны къучакълады, опьти, джыллы козь яшларынен онынъ бетини сылатты...

– Сув, Умерим, сув! — деди.

Умер турды, сув савутына догърулды. Зейнеп тизе, азып тозгъан, чубукътай кесильген Умерине бакъты, онда бир нукъсанлыкъ корьгендай олды. Козюни сюртти ве эследи.

– Умер, я къолунъ?.. Балам, Умерим, къозучыгъым, къолсызмы къалдынъ, яврум!.. Ах, ах, не ичюн, кимлерчюн къолсыз къалдынъ тосуным! — деди ве онынъ авузына сув касесини янаштыргъан тосуныны коксюне басып агълайджакъ олды. Лякин Умерини къучагъына аламады.

Солгъан бир ляледай башыны букип, озюни ястыкъкъа урды...

Зейнеп тизе агъырлашкъан кирпиклерини котерип, янашасында, тёшек ичинде, атеш-алев янып яткъан Умерини корьди, сорады:

– Не олдынъ яврум? — деди.

Умер эшитмеди. Джевап бермеди.

– Умер хасталанды, о да сиздай дёрт куньден берли хаста ята, доктор бакъты, тиф деди, арув олыр, деди.

Зейнеп тизе башыны давуш чыкъкъан тарафкъа чевирди. Умернинъ балалыкъ аркъадашы ве шимди исе нишанлысы Айшени корьди. Онынъ айткъанындан ич бир шей анъламады, козюни юмды ве юкълады...

Зейнеп тизе бу дефа уянгъанда, Умерини корьмеди.

Сорады:

– Умерим къайда? Турдымы, къайда кетти? – деди. Джевап аламады.

Айше онъа джевап берип оламады. Тек, къызаргъан, яшлы, асретли, солгъун козьлеринен Зейнеп тизеге бакъты.

Зейнеп тизе агълады. Умерининъ эр шейден, джандан, малдан, дюньядан зияде севген Умерининъ артыкъ яшамагъаныны, онынъ ольгенини дуйды.

– Ольдими? – деди.

Айше башыны Зейнеп тизенинъ ястыгъына урды ве:

– Ольди! – деп омузларыны сыкъ-сыкъ силькип, оксип-оксип агълады.

– Балам!.. Умерим!.. Сени хорлагъанларнынъ козьлери чыкъсынъ... сени менден айыргъан, сени ольдюрген падишанынъ козьлери чыкъсынъ...Балачыгъым! – деди.

Онынъ джымылгъан кирпиклери арасындан эки хатре темиз, буллюр козьяшы сыкъылып чыйырчыкълар ичинден из ясап акътылар.

О, терен нефес алды ве козьлерини ачты...Бу козьлер артыкъ джумулмадылар, олар джан кесильди ве тавангъа бакъып къалдылар.

Зейнеп тизени де Умернинъ янына комдилер.

КУРЕШ

«Артыкъ куреш буюди...», дедилер. Он алты пара койнинъ энъ адакълы, энъ намлы курешчилери куреш алкъасынынъ ог сафына чыкъып, кимиси чокелеп, кимиси багъдаш къурып, кимиси де тизленип къаршы-къаршыгъа ер алдылар.

Олар эки тараф эдилер: бир тарафта докъуз пара юкъары якъ койлер, онынъ къаршысында еди пара ашагъы якъ койлер тура эди. Чекелекнинъ сырф ыргъатлардан къурулгъан «Танъ» артелинден эки курешчи ашагъы якъларгъа къошулгъан сонъ, эр эки якънынъ кучю тегиз кельди.

Къарт къурешчи Джеппар акъай дервиза алкъасынынъ ортасына тюшип, элиндеки дервиза байрагъыны ерге урып-урып айтты:

«...Энди баш куреш башлай; эки якъта да он эки курешчи бар... Баш курешни алгъан кишиге, мына, бу байракънен берабер дёрт яшлыкъ бир бугъа бериледжектир!.. Балакътан тутса сайылмай, тизи ерге тийсе сайылмай! Эр кес акъайджа курешмели, йыкъкъан кишисининъ джавурыны ерге салмалыдыр!», — деди.

Зурналар кученип чыйкъылдады, давулджы чокъмарыны авада бургъалап, давулнынъ тюм-тюз янагъына юкледи. Халкъ бинъ джаннен курешни сейирге азырланды.

Артыкъ буюк куреш башлагъан эди.

Эр не къадар эки якъта да адакълы, намдар курешчилер олса да, буларнынъ энъ адакълылары юкъары якъ койлюлери тарафында эди. Мына Чолакъ Нафе, Джан Али Мырза. Булар бутюн этрафнынъ энъ намдарлары. Та Николай вакъытындан алып бу куньгедже бутюн курешлерни тек булар ала кельгенлер. Олар озь орталыкъларындан даа узакъ кетип, атта бутюн Къырым колеминдеки буюк курешчилерни де йыкъкъанлар. Сол эли сагъындан къыскъаджа, башы ве кевдеси дёрт коше кельген козьлери бакъанынъкине ошагъан

Чолакъ Нафе бир дервизада токътамай курешип, он еди курешчини ерге серген де, курешни шай этип къазангъан.

Узун бойлу, козьлери, янакълары чукъурлашкъан, балабан буруну тюбюнде экиси эки якъкъа берип тургъан, торгъайдай мыйыкълы ве Дон Кихотнынъ ресимине ошагъан Джан Али Мырза да чолакътан къалышмай, атта онынъчюн «Нафени де йыкъа» дейлер. Булар экиси халкъ огюне чыкъып бири-биринен курешмеселер де, бир койдеш олгъанларындан, базан тутуша экенлер. Айткъанларына коре, Джан Али Мырза Чолакъны йыкъа экен...

Ашагъы якъларда тап о къадар намлы курешчилер олмаса да, аз-чокъ курешкенлер бар. Мына, Гъарип Бекир, Кедай Гъафар, Чекелек чингенеси Чомай, озю девдай балабан, баджакълары филь баджагъыдай къалын, тирельсе ериндеп къыбырдатылмагъан Къара Мемет. Къара Мемет артыкъ девирини кечирген, къартая тюшкен, лякин кене де курешир дейлер.

Халкъ бу Къара Мемет акъкъында меракълы риваетлер айта. Бир дервизада пек курешчи бир сохта бар экен; тутукъаныны абрай экен. Артыкъ онъа ич кимсе козь батырмагъан. Аз къалгъанлар курешни сохтагъа бермеге. Лякин Къара Мемет: «Мен чыкъарым», деген. Чыкъкъан. Тутушкъанлар. Сохта не къадар тырышса да, Къара Меметни не ыргъакъкъа, не де джапалакъкъа алып олгъан. Къара Мемет ерге о къадар тирильген ки, тап тобукъларына къадар ерге кирген; озюни сохтагъа бермеген. Олар экиси девлердай курешкен. Чокъ чекишкен, чеккелешкенлер. Ниает, сохта ыргъагъына саргъан, инатланып «Ольсем олерим — сени илле йыкъарым», деген.

Къара Мемет де инатлашкъан. Экиси де янъгъан, пишкенлер; экиси де титреген, къалтырагъанлар. Курешни сейир эткен джумле халкъ да титреген, къалтырагъан. Сонъ, Къара Мемет: «Вазгеч къардашым», деген; бир айткъан, эки айткъан; сохта ыргъакъны чезмеген. Энъ ниает, Къара Мемет ыргъакъ сарылгъан аягъыны буккен де, бирден къакъып джибер-

ген. Сохтанынъ аякъ сюеги эки ерден «шарт-шарт» этип сынгъан...

Халкъ шай дей... «Къартайсада, кене оны йыкъамазлар, — дей. Юкъары якъларнынъ он эки курешчисини де болдуртып ташлар, йыкъамаз, лякин озюни де йыкътырмаз», — дей.

Буны эбетте, куреш косьтереджек...

Ярым саат ичинде ашагъы якълардан секиз кишини бири-бири артындан йыкътылар. Халкъ «дервиза мытлакъа юкъары якълыларгъа къалыр», — деди.

Лякин ойле олмады. Даа якъын йылларда курешке башлагъан чингене Чомай умютсизден чыкъып юкъары якълыларнынъ учевини бирер-бирер шыпыртты.

Чомай башта курешке чыкъкъанда, Джан Али Мырзанен Чолакъ Нафе бири-бирине бакъып мыйыкъ астындан кулюшселер де, Чомай оларнынъ аркъадашларындан учевини ерге шыпырткъандан сонъ, экиси де къалтырамагъа башладылар. Экисининъ де къанлары мийлерине урды. Нафе даянамады, тез-тез балакъларыны тиреп чыкъты. Чомайнынъ аркъадашлары: «Учевини йыкъты; отурсынъ, тыныш алсынъ. Мына, Къара Меметни чыкъарайыкъ! деселерде, Чомай: «Мен ёрулмадым, даа куреширим» — деп ортагъа къайтты ве Нафенинъ белине къушагъыны байламагъа башлады.

Чомай озю ойле пек мазаллы корюнмесе де, чабик ве такъатлы яш олгъаны онынъ арекетлеринден, япкъан усулларындан анълаша эди. Аркъадашы Мустафа айта: «Чомайнынъ шай уфакъ олгъанына бакъманъыз; о алты бучукъ пуд чеке; тени, бабасынынъ япкъан балталары киби къатты, чимтельмей, эльге кельмей», — дей.

Чомайнынъ бети куленч. Онынъ комюрдай сия узун кирпикли козьлери куле; къарталнынъкине ошап бираз къамбурджа кельген чокме буруны ве онынъ астындаки темиз, кара улпачыкълардай уджлары бираз устьке майышып тургъан мыйычыкълары ве къызларнынки киби тазе, индже, къып-

къызыл, эр къызны сукъландыраджакъдай дудачыкълары муляйим чырайы куле.

О, учь кишини де куле-куле йыкъты. Шимди де шай, озю эм Нафенинъ белине къушакъ байлай, эм де куле. Онъа бакъкъан халкъ да куле.

Чолакъ Нафе тамырлары пармакъдай къабаргъан къалтыравукъ эллеринен Чомайнынъ белине ильмеклеп къушагъыны байлады ве сол элини арттан узатып, баш пармагъынен къушакъны бурып алды ве къыскъаджа сол элинен де Чомайнынъ къушагъыны онынъ белине тиреме къоярдай тутып, оны бирден силькип, савурып абраджакъ олды. Лякин Чомай берильмеди. Нафе чалт аякъ атты; лякин алдырамады, аягъы бошкъа кетти. Ыргъакъкъа аладжакъ олды, лякин Чомай усулнен онынъ ыргъагъыны къайтарды. Нафе Чомайны бир эки котерип, фырландырып да бакъты; бундан да бир шей чыкъмады, чюнки Чомай мышыкъ киби аякъ устюне тюше эди.

Энди невбет Чомайгъа кельди. Нафе оны анълады ве бутюн агъырлыгъыны Чомайнынъ элине ташлап, башынен онынъ элине ятып, бакъа козьлеринен онынъ аякъ арекетини къаравуллап, онынъ ыргъагъындан сакъынып ве къоркъып, къачып джурди. Лякин Чомай къуветли билеклеринен арекет этип башлады. Нафе эр не къадар кельмейджек олса да, къачса да, Чомайнынъ челикдей сагълам, къуветли билеклери оны бираз озюне чекти. О, усулнен, сагъ аягъыны узатып, оны бирден къармакъдай бурып, Чолакъ Нафенинъ арткъа тартмагъа тырышкъан, лякин тартып оламагъан сол аягъыны озь ыргъагъына илиштирди ве эллерининъ ярдымынен оны, Чолакъ Нафени, котерип алды, къуветнен бурып, ерге шыпыртты ве озю, йыкъылгъан Чолакънынъ башы устюнден бир мышыкътай чалт сычрап, аякъ устюне турды.

Чолакъ Нафе йыкъылгъанда давулнынъ тез къакъылмасындан, зурнанынъ асабий чыйкъылдамасындан бутюн курешнинъ де, бутюн курештеки халкъларнынъ да юреклери урды. Джан Али мырзанынъ да юреги бармагъа ер тапмай,

къаны мийнне ура эди. Нафе йыкъылыр-йыкъылмаз, о, еринден фырлап турды ве къарт бир къашкъырдай догъру Чомайгъа чапты. Йыкъылгъан Нафе ерден турмаздан эвель, нефес алдырмайып, барып Чомайнынъ белине сарылмагъа башлады.

Чомайнынъ дёрт киши йыкъкъан сонъ токъмагъа, курештен чекильмеге акъкъы бар эди, лякин Мырза онъа бакъмады.

Халкъ гурюльдешти. Мырзанынъ япкъанына кимсенинъ разылыгъы ёкъ. Дервиза бунъа протест эте; Чомайнынъ куреш аркъадашлары чапып келип, Чомайны мырзанынъ элинден алмакъчюн чеккеледилер: «болмаз, болмаз; йигит учевни йыкъса раатланыр; дёртевини йыкъса даа да раатланыр. Куреште тирмеймиз», дейлер. Чомайны тарталар.

Эр кес къычыра, эр кес багъыра. Мырзагъа «бу инсанлыкъ дегиль, Чомайны быракъ!», — деп эмир этелер.

Атта юкъары якълылар озьлери де бунъа къошулалар; олар да мырзанынъ Чомайдан эль чекмесини истейлер: «Бу артыкъ акъайлыкъ дегиль», дейлер. Чалгъыджылар да чалмайлар; олар да шай этип мырзанынъ Чомайгъа тыныш бердирмей, онынъ белине япышмасына разы олмагъанларыны косьтере, оларны курештирмейджек олалар.

Бунъа Джеппар акъай да къарыша: «Олмаз, олмаз; быракъ, мырза, йигит раатлансынъ!», — дей.

Лякин Чомай, бутюн бу гюрюльдешкен халкъкъа озюнинъ кулюмсиремесинен джевап бере, эм айта: «Аркъадашлар, аркъадашлар, — дей, — мен башкъасынен курешмесем биле, Джан Али мырзанен куреширим. Мен бу мырзанен курешмеге чокътан берли фырсат арай эдим. Ялварам сизге, мени быракъынъыз, курешейим...», — дей. Сонъ, юзюндеки кулькюси бирден гъайып ола: озюнинъ сим-сия козьлеринден алев сачыратып, Мырзаны баштан аякъ сюзе.

Халкъ Чомайнынъ къызгъаныны дуйды. «Аферин йигит, бар, куреш йигит. Ойле исе, биз къарышмаймыз», — деди ве ерлерине чекильдилер.

Чомай къушакъ байлатмакъчюн эллерини котерип, мырзанынъ янына кельди. Шимдиге къадар къалтырамагъан Чо-

май, артыкъ къалтырамагъа башлады; онынъ мырзагъа океси чыкъты.

Мырза да къалтырай ве узун, къалтыравукъ эллеринен Чомайнынъ белине къушакъ байлай.

Олар экиси тутуштылар.

Давул, зурна чалмагъа башлады. Куреш алкъасы сыкълашты, эр кес бинъ джаннен энъ «акъ сюекнен», энъ «къара сюекнинъ» курешини сейир ичюн бири-бирини итеклеп, бирибирининъ омузына башларыны салып, козьлерини керип, даа эйи кореджек олып ашыкътылар.

Мырзанен «чингененинъ» куреши башлады. «Акъ сюекнен» «къара сюекнинъ» куреши башлады. Халкъ озюнинъ эки тараф, ашагъы ве юкъары якълар олгъаныны унуттылар; озь ара интереске башладылар. Кимиси «Чомай йыкъар», дей, кимиси «Мырза йыкъар», дейлер. Юкъары якъ фукъарелери де Чомайнынъ йыкъмасыны истейлер: «Ойле керек, Чомай мырзаны йыкъмакъ керек», дейлер. Лякин бай такъымы: «Мырза йыкъаджакъ, мырза йыкъсын, мырза йыкъмалы», — дей.

Чомайнен мырза, мейданда курешелер... Олар эр шейни унуткъанлар; олар экиси эки якъкъа тартылып бири-бирлерининъ аякъларыны козьлештирелер. Мырзанынъ джюнли, уюз аякълары къалтырай. О да, Чолакъ Нафедай, бутюн агъырлыгъыны Чомайнынъ устюне ташлап, онынъ элине асыла; шай этип онынъ билеклерини къуветтен тюшюрейджек ола. Лякин Чомай къуветтен тюшмей, мырзанынъ бу ишине къыза ве онынъ белини даа къавий тута.

Джан Али мырза пек къуветли эриф. Даа узакъ дегиль, беш-алты йыл огюне, о, ялынъыз озю, бутюн бир кой джемаатыны онълы-соллы урып-йыкъып чыкъа тургъан эди. О заманлар олса, мырза бу «чингене» огълуна озюнинъ белинден туттырмаз ве озю де тутмаз эди. Чомайны шу ерде яхшы этип силиштирир де джиберир эди. Лякин шимди о эски заманлар дегиль, шимди мырзагъа не бир кой джемаатыны дёгдюртелер, не де фукъаре ыргъатларны.

Мырза онъайтыны кетирдим деп, аякъларыны эйидже ерге тиреди де, Чомайны бирден янъбашкъа аладжакъ олуп тартты. Лякин Чомай онъа мейдан бермеден мырзанынъ аягъына ыргъагъыны сарды ве давулнынъ чалт-чалт чокъмарланмасы, зурнанынъ «йыкъты, йыкъты», деп чыкъылдав давушы ве Дервизагъа топлагъан он алты пара койнинъ, бай такъымындан башкъаларынынъ алгъышлары, элькъакъмалары, вайвалавлары алтында, Джан Али мырзанынъ джаврыны ерге урды.

Бу арада асла йигитликке якъышмагъан бир иш де олып кечти. Яш бир «чингене» тарафындан йыкъылгъан «акъ сюек» Джан Али мырза сонъ дередже ачувланса ве озь-озюнден кечсе керек ки, аман турып Чомайнынъ богъазына япышмакъ ичюн онынъ устюне атылды. Буны ич беклемеген Чомай шашты ве мырзанынъ узангъан эллерини тутты. Бутюн Дервиза аякъланды, он алты пара кой мырзанынъ бу ишине къызды, джумлеси юмрукъларыны тюйип ортагъа атылдылар... Эгер Джеппар акъай етишмеген олса, Джан Али мырзанынъ алы яман оладжакъ эди. Оны яхшыджа тёпелейджек, белькп де таптап эзеджек эдилер.

Бу намлы куреш «Танъ» артели азасы Чомайнынъ йыкъмасы, Джан Али мырзанынъ йыкъылмасынен битти. Артыкъ Чомайгъа къаршы чыкъкъанлар олмагъанындан, байракънен бугъаны онъа бердилер. Чомай мейдан ортасына тюшип, Джеппар акъайнен берабер ойнады. Сонъра, байракъны омузына урып, бугъаны ве чалгъыджыларны пешине такъып, озь аркъадашларынен берабер, Дервизагъа топлангъан он алты пара койнинъ, бай такъымындан башкъаларынынъ, алгъышлары алтында чалдыра-чалдыра кечип кетти.

Чомайны козьлеринен озгъаргъан он алты пара кой: «Эшкъ олсун, йигитке!», деп макътадылар.

ТРАКТОР

Джарты къалпакъ, Менсеит, Къолай Али, Сейтмемет, Чорлы Халил, Джанбек, Сейфулла ве даа бир къач кой фукъареси топлашып артель ясадылар. Акъмесджидден землемерлер келип, артельге яхшы топракълардан кесип бердилер. Омюринде къурсагъы емекке тоймагъан бу фукъарелер, бутюн омюрини бай къапысында ыргъатлыкънен орьселетип-ипрандырып яшагъан бу «джарты къалпакълар», къорайлар, янбайлар юзлердже десятине топракъны ишлей, экин асрай, захире етиштире, къоранталарыны бол-бол кечиндирелер.

Эй, дюнья сени... революциядан эвель ким айтыр эди ки, Джарты къалпакътан адам олур, ким айтыр эди ки, Чорлы Халил фукъарелерни, ыргъатларны бирлештирип бай топракъларына саип олур да, бай топракъларыны озьлери ичюн экерлер.

Бу да етишмеген, даа трактор да аладжакълар, дей. Кой аякъкъа къалкъты. «Тракторнен сабан сюреджеклер! Трактор юз атнынъ айларнен сюрамагъан топрагъыны бир афтада акътар-тёнтер этип ташлай», — дей...

Къартлар бунъа инанмайлар, «биз яш олгъанда трактирде ичер эдик, биз ондай трактир билемиз», — дейлер. Молла айта: «Трактор дегенинъ ахыр замангъа аляметтир. Китапта ери бар. Ахыр заманда атсыз арабалар чыкъар, инсанлар къуш олып учарлар... Булар китапта эписи «алямет» деп язылгъан!» — дей.

Къарт анайлар буны тюрлю огъурсызлыкъларгъа ёрайлар. «Трактир бизге эвельде де огъурсызлыкъ кетире эди, шимди де шай олур. Мына, джаным Назифе, Асан дайынъ трактирден чыкъмай, ичер эди, эвге къайтаджакъ олса, бала-чагъаны къыйыр-чыйыр эте, дёге, сёге тургъан эди. Дженктен сонъ трактирден къуртулдыкъ дегенде, корьдинъми сен, кене бойнумыз урыладжакъ, койге трактир джибереджеклер... Я... Я, джаным Назифе, джарты къалпакълардан не беклерсинъ бабасы пиянса эди, сою-сопы пиянса эди...».

Назифе айта: «Тракторнен, дей, ер сюреджек экенлер, ат ерине оны къулланаджакъ экенлер... Америка деген ерде эвельден берли тракторнен ер сюре экенлер, дейлер...Трактор дегени ер сюрген машина экен, дейлер», — дей.

Гедже эр кес озьджесине тюш коре, къарт бабай тюшюнде трактирде сархошлана; молла трактор устюне минип учкъаныны, сонъ, бирден тракторнынъ дарма-дагъын болып кеткенини, къарт анайлар трактирден къайткъан ходжаларындан котек ашагъанларыны корелер. Саба тургъан сонъ, эписи тюшлерини бири-бирине айтып ямангъа ёрайлар...

Арадан бир ай къадар кечти, трактор унутылып да кете язгъан эди. Лякин, койде янъыдан бир шамата къопты... Балалар къычкъырышалар; молла джамиге къача, къартанайлар къалавлар артындан пысып-пысып къоркъушып бакъалар. Койнинъ яшы-явкъасы шеэр ёлуна чапыша.

«Трактор келе!» — деп къычырыштылар, чокъ да кечмеди, узакътан бир духулды, бир гъырылды, бир гуд-гуд давушлары эшитильди.

Арабадай копчекли бир шей. Лякин онынъ копчеклери пек балабан, эм озю джуре. Оны ат тартмай. Артындан сабаны кете.

Чорлы Халил онынъ устюне минген, янында бир де шапкели ишчи бар.

Сонъ, трактор дегенинъиз бумы? Эки айдан берли орталыкъны вельвелеге тюшюрген бу машинамы? Сонъ, бунынънен къатеджек оласынъыз? Ер сюреджексизми? Масал, масал!..

Молланен мазин джами къалавы устюнден башларыны котерип бакътылар. Молла: «Ахыр заман, ахыр заман!», — деди. Къартанайлар батырландылар. «Тап о къадар айтылгъандай къоркъунчлы дегиль экен» — деп, бирер-бирер олар да чыкъып трактор пешинден кеткен халкъкъа къошулдылар.

Трактор артельнинъ анбары янында токътады. Бутюн кой халкъы топлашып, де о ерини, де бу ерини тутып бакътылар. «Аджайип, чокъ аджайип шей», — дей эдилер.

Экинджи куню тракторны чёльге де чыкъардылар. Шишип къалмайджакъ, шай да арув сюре, пычакънен май кескендай этип, топракъны авдара, авдара кете...Бир къач саат ичинде десятиналарнен топракъны авдарды да чыкъты.

Халкъ энди тракторнынъ не олгъаныны анълады. Буны Америка деген мемлекеттен кетиргенлер. Советлер мемлекетинде де ясала экен...Оны ракъы ичильген трактир анълап орталыкъны яйгъарагъа бергенлер, артыкъ энди айткъанларындан утаналар... Шай дызман, арув машина! Бундай машиналар совет юртында номай олса да! Совет топракъларыны бундай машиналар сюрсе де! Буюк Ленин айткъандай, койлю тракторгъа темелли минсе де!

Оракъ вакъыты етишти... Артельдикилер тракторнынъ артына чалгъы машинасы такъып озь экинлерини эр кестен бурун чалды ве кене тракторнен арман машинасыны ишлетип, ашлыкъларыны тез арада бастырып да алдылар... Артель анбарларыны толдурды. Аман акъам, эй... Бир де коп ашлыкълары бар, орталыкъ толгъан.

Молланынъ айткъаны догъру чыкъты. Койге трактор кельмеси «ахыр замангъа» алямет экен. Койге трактор кельген сонъ, эски омюрнинъ, эски заманнынъ ахыры кельмеге башлады, койде янъы бир омюр башлады. Артеллер чокълашты, олар да трактор аладжакъ, янъы омюрге кечеджеклер...

Эй, сени къутсуз молла! Тракторны яманлады, яманлады да, анбарда ашлыкъ корьген сонъ, даяналмай, кирпиксиз козьлерини джылпылдатып, иттай ялтакъланып, джарты къалпакъларгъа ушюр истеп барды. Лякин, джарты къалпакълар да къаптыралармы я! «Бизим янъы дюньямызда моллагъа ушюр, фелян берильмей! Биз шимди ушюрни ялынъыз мектепке, клубкъа беремиз. Сен, артыкъ, аякъларынъны авуштыр!» — деп къувгъанлар.

Аферин, джарты къалпакълар. Эм озьлери адам олды, эм де бутюн койге ёл косьтердилер...

1925 с., апрель

РАСТКЕЛИШ

Мен заводдан пек ёрулып къайткъан эдим. Примус устюне чайникни къоюп, дивангъа узандым да, газета окъумагъа башладым. Бир тарафтан ёргъунлыкъ, экинджи якътан козьлеримнинъ талмасы, юкъумны кетирди. Аяттаки чайникни де унутып кеткеним. Ал, козюм юкъугъа кеткенде, дивардаки радио:

«Дикъкъат, динъленъиз, Акъмесджит айта», — деп шойле багъырды ки, тап сескенип кеттим. Башта онынъ «агъызыны» тыкъайджакъ олдым, лякин юкълап къалсам, чайникнинъ къайнап ташаджагъы акълыма тюшти ве мен радионынъ шай, вакътында багъыргъанына къувандым биле. Диван устюне отурып радионы динълемеге башладым. Мында озь беш йыллыгъыны учь бучукъта толдургъан девлет тикиш фабрикасынынъ бу мунасебетле япкъан байрам меджлиси бериле.

Бир чокъ нуткълар сёйленди. Ударниклер де чыкъып сёйледилер. Мувафакъиет балабан. Беш йыллыкъ учь бучукъ йылда толдырылгъан. Аферин, дейим, яхшы чалышкъансынъыз. Биз де, дейим, озь тери заводымызнынъ бешлик планыны толдырувда сизнинъ пешинъизден чокъ артта къалмамыз.

Шай дер экеч, гурь бир эркек сеси, мукяфат къазангъан ударниклернинъ джедвелини окъумагъа башлады. Эр кеске мунасип мукяфатлар бериле. Бу мукяфатлангъанлар ичинде еуди, рус, татар фамилиялары бар. Бирден-бирге къулагъыма Хатидже Шабашова фамилиясы чалынды. Мен, янълыш эшитмедиммги экен, деп, дикъкъатнен динъледим. Гурь сес: «Хатидже Шабашова» деп бир даа текрарлады. Мен юкъламайыммы экен деп, козьлерими окъаладым, этрафыма ве багъыравукъкъа бакътым. Ёкъ, юкъламайым. Керчек шей, иште гурь сеснинъ паузалары арасындан аяттаки примуснынъ пышылдысы да эшитиле.

Еримден сычрап турдым, быджагъымы тез-тез кийдим де, аяттаки примусны сёндирип, озюми ёлгъа аттым.

Мен къапыдан бойле фырлап чыкъкъанда, андаки къомшу къарылар ёл берип бир тюрлю шашып, манъа ве бир-бирлерине бакъыштылар. Шимди акъылыма келе, оларнынъ шашкъанларынынъ себеби меним туташып, къаталап кетмемдир, дейим.

Мен озюмни учюнджи номералы трамвайгъа аттым ве Совнарком янында трамвайдан тюшип, тикиш фабрикасына чаптым.

Анда байрам бар эди. Эр кес куле. Эр ер керекли киби донатылгъан, залнынъ президиум столы устюнде, диварда Ленин, Крупскаянынъ ресимлери, лозунглар бар. Къыскъасы, эр шей ерли еринде, эр шей керекли киби...

Зал рыкъма-рыкъ толу. Кимдир, топлашмада нетиджелев нуткъы айта.

Мен къапыдан токътап, зал ичине козь кездирдим. Озюм де фышнайым. Талагъым къаткъан. Къапы янында тургъан къырмызы явлукълы ишчи къарылар, къызлар манъа суалли козьлеринен бакъалар.

Мен Хатидженi корьдим. О, президиумда отура эди. Чересi шенъ, гулленген. Джагъыны элине таяп, кулюмсиреп отура.

Юрегим «шув» этти.

Онынъ янъына бараджакъ олып ынтылдым. Бунынъ къолайсыз чыкъаджагъыны тюшюндим. Я, барып да, бир даа эвленген олса? Я, барып да къоджасы да мында, бу зал ичинде, эм озю де куньджи бир адам олса?

Меджлис битти. Сонъ, сёз айткъан ораторны эль чырпмаларынен алгъышладылар. Оркестр «интернационал» чалды. Бутюн халкъ аякъкъа турды. Оркестр сускъан сонъ, халкъ дагъылышмагъа деп къапыгъа догъру джёнеди. Мен оларгъа ёл берип, къапы четине чекильдим. Лякин козьлерими Хатидженден алмай эдим. Мени меракъландыргъан бир шей бар эди. Эгер онынъ ходжасы мында олса, эбет де, о къарысынынъ янына бараджакъ ве экиси бирликте эвге къайтаджакъ эдилер. Акълыма бу шейлер кельгенде, недир, юрегими тырнады.

Мен бунынъ куньджелик олгъаныны дуйдым.

Мен Хатиджеден козюми алмайым. Иште, о да турды, халкънынъ артындан къапыгъа догъру юрьмеге башлады.

Ёкъ, къоджасы ёкъ экен. Янындаки къарыгъа бир шейлер айта, озю де турмайып кулюмсирей. Яваш джурелер. Иште якълашалар... Юрегим бармагъа ер тапмай. Илери атыладжакъ олам. Тез-тез онынъ янына бараджакъ олам.

Эм, атылдым да. Халкъ арасына сыкъыштым. Акъынтыгъа къаршы кетмеси не къадар зор экен. Эр кес тышкъа чыкъмагъа ашыкъа, амма мен, оларны ярып, араларындан кечип, ичери сокъулам.

Башымы котердим. Буз-бузладым.

Эбет, Хатидженинъ янына узунджа бурунлы бириси кельди, оны къолтыкълап, пенджере янына чекти.

Токътагъан эснада, мени сыкъыштырып, итеп, къапыдан тышкъа чыкъардылар. Мен къапынынъ сапына япыштым. Токътадым. Аякъларым уджуна басып, котерильдим. Олар анда, пенджере янында, сёйлеше эдилер. Узун бурунлы яш элиндеки кягъытларыны косьтерип, Хатиджеге бир шейлер айта, о да кулюмсирей, агъызы четинден алтын тишини косьтерип, башыны саллай.

Меним шубем къалмады: узун бурунлы онынъ къоджасы дегиль.

Юрегим тырналды.

Энди халкъ чыкъып бите ята. Манъа аякъ уджларыма басмакъ да керекмей. Мен шимди оларны шай да корем.

Эбет де, сиз мени бу айткъанларымдан, Хатиджени севгеними анълагъандырсынъыз. Айны суретте сиз Хатидженинъ бириндджи ходжасы олгъанымы да огренгендирсиз. Эбет де, сиз меним Хатиджени якъын йылларда корьмегеними, эвельде бизим арамызда муаббет олгъаны ве саире ве саирелерни шекленгендирсинъиз.

Мен озюм Багъчасарайда догъдым, анда осьтим. Хатидже де Багъчасарайлы. Мааллелешмиз. Эвлеримиз къомшу десем оладжакъ.

Онынъ да, меним де бабаларымыз табакъ эснафындан. Эснаф деп, ойле озь маллары, табаналары олгъан адамлар дегиллер. Олар Аджы Исмаилге ишлей эдилер. Оларгъа ишчи демек де мумкюн дегиль, чюнки экиде-бирде озьлери де беш-он терилер алып ишлей, мешин ясайлар. Къыскъасы, бир тилим отьмекчюн эпсини япалар.

Табанагъа мен чокъ яш къатнап башладым. Яваш-яваш Чурюк-сувгъа, онынъ сасыгъына алышып кеттим. Башкъалары Чюрюк-сув янындан кечкенде бурунларыны тыкъай, джиренген чырай ясайлар. Амма мен, эм тек мен дегиль, биз табакъ эснафы балалары, Чюрюк-сувсыз оламаймыз. Анда озюмиз «тери ишлеймиз», яни терилерден кесилип атылгъан парчаларны ишлеймиз. Оларны «джырымгъа къоямыз», «тола бастырамыз». Къуш ювада корьгенини кутер, дегени киби...

Мен Хатидженинъ догъгъаныны да билем.

Танъгъа якъын эди. Хатидженинъ бабасы бизге келип, анамы чагъырды. Мен яткъан еримден Шабаш Мердимша акъайнынъ козьлери яшлы экенини, онынъ мына шимди агълайджакъ киби, озюни зорнен туткъаныны эследим. Мен меселени анъладым. О заман бала олсам да, Хатидженинъ анасынынъ балабан къурсагъыны корип, онынъ «тападжагъына» акълым етти, чюнки меним анамда да шай ола эди. Онынъ да шай, къурсагъы осе ве куню кельгенде бизни тиземе джибере эди. Экинджи куню тизенинъ эвинден къайткъан сонъ, биз, къундакъ ичинде сарылгъан къып-къызыл чырайлы бебечик корип тургъанмыз. Биз бу бебенинъ къайдан кельгени сорагъанда, я «кираметтен тюшти» я да «Чурюк-сувдан туттыкъ», — дей эдилер. Амма яваш-яваш меселени анъладыкъ. Бу бебелер не «кираметтен тюше», не де «Чурюк-сувдан» тутула эдилер.

Анам кеткен сонъ, мен де турдым. Хатидженинъ азбарына бардым. Хатидженинъ анасы Фатма дудумнынъ кийик-кийик багъыргъаныны эшиттим. Пек меракъландым, пенджере тюбюне бардым да, гизлиден бакътым. Анда Аджы Рейян эбанай

билеклерини тиреген, Фатма дудумнынъ тёшеги янында тура. Мен, бу къадарлыкъ корьдим. Бу заман, бабам меним къыдырып чыкъкъан олмалы, яваштан кельди де, къулагъымдан тутып, эм янъбашларыма эки-учь шамар яндырып: «Утанмаз» — деп эвге алып кетти... Хатидже осьмеге башлады. Биз эр кунь мектепке берабер кете, андан берабер къайта эдик.

Узатмайыкъ. 17 сенеси кельди. Мен бу заман 16 яшында эдим. Падиша тахттан тюшюрильген дедилер, къуванштылар. «Къурултай» дедилер, даа бир такъым шейлер. Догърусы, меним бу шейлернинъ ич бирине акълым етмей эди. Бир кунь Багъчасарай янында дженк олды, бу дженктен сонъ, шеэрге матрослар, силялы ишчилер кельди. Биз, малле балалары, башта къоркътыкъ, лякин сонъ алыштыкъ. Мартросларнен достлашып да кельдик.

Пек яхшы акълымда. Бир гедже «отурмагъа» деп, Хатидджелер кельдилер. Биз Хатидженен берабер кучюк лампычканы якъып аяткъа чыкътыкъ. Курсюни алып лампаны онынъ устюне къойдыкъ. Мен оиъа, эсап меселелери чезмеге ярдым этеджек эдим. Бизим аяткъа чыкъкъанымызны анамлар корьдилерми, корьмедилерми, бильмейим, индемедилер...

Бир курсю башына чыкътыкъ. Мен эсап китабыны алып, окъумагъа ве Хатидже анълатмагъа башладым. О исе, китаптаки язылары корейим деп, манъа джылышты, янагъыны меним янагъыма якълаштырды. Мен башта ич бир шей абайламадым. Лякин чокъ кечмеден сесим къалтырамагъа башлагъаныны дуйдым. Ич бир шей анъламай эдим...

Хатидже элини меним омузыма къойып, китап устюне даа да абынды. Бу заман онынъ янагъы, меним янагъымы сыйпады... Шай да арув... Онынъ янагъындан пек хош бир джыллылыкъ келе. Бу джыллылыкъ тап юрегиме сине... Ве бундан меним сесим къалтырай.

Мен токътадым. О:

— Окъуса!.. дей, озю де янагъыны меним янагъыма даа зияде якъынлаштыра.

– Чекильсе! – дедим ве башымы чевирип онъа бакътым.

Онынъ янакълары гульгули. Шафран киби, ири козьлери чыракъдай яна... Биз, бири-биримизге бакътыкъ. Мен агъызымы ачып, онъа бир шейлер сёйлемеге азырлангъанда, ёлда бир тюфек давушы эшитильди. Онынъ пешинден бири даа патлады. Биз къоркъуштыкъ. Анамларнынъ янына кеттик. Олар да къоркъушкъанлар. Бабам къара бир шал алып, пенджереге тута, эм озю де:

– Къоркъманъыз, сиз, товарищлер аталар, – деди.

Учюнджи бир тюфек даа атылды. Анам лампаны эндирди. Эв ичи къаранлыкъылашты. Биз бири-биримизни кольге киби коре эдик.

Ёл къапы къакъылды. Бабам озюнинъ йыртыкъ пальтосыны омузына атты, къапыны ачмагъа деп азырланды. Анам:

– Ачманъыз, эв!.. Къоркъунчлы, – деди.

Бабам онынъ сёзюне бакъмады. Азбаргъа чыкъты. Эки дакъкъа сонъ, анда русча лакъырдылар эшиттик. Русча айткъанлардан бирининъ сесини таныдым. Бу Дирем Бекир эди. О да бабамларнен берабер Аджынынъ табанасында чалыша эди.

Бабам къайтты. Онынъ пешинден баштан аякъ силялы учь матроснен берабер Дирем Бекир де кирди. Диреминнъ аркъасында толу бир чувал бар эди. О, бу чувалны эвнинъ ортасына урды да, бабама:

– Айды, кий пальтонъы да, Аджынынъ эвинде сенчюн азырлангъан эки чувал унны озь эвинъе кетир, – деди, ерге ташлагъан чувалыны косьтерип: – Бу да сизнинъ пайынъыз! – деди.

Тышта сувукъ эди. Матрослар озьара сёйлешип, тенеке соба башына кечтилер. Олардан бирини мен шеэрде де корьген эдим. Чубарджа бетли, узун бойлу бир акъай эди. О, делялетте къалгъан, не япаджагъыны шашырып тургъан бабамнынъ пальтосы этегинден чекти де:

– Айда, айда, старик, – деди.

Бабам къалпагъыны чыкъарды. Башыны къашыды.

Дирем Бекир ерге ташлагъан чувални чезди ве авдарып чувалдаки шейлерни эв ичине тёкти. Андан дестенен янъы, якъасы ачылмагъан эркек ве къадын кетен кольмеклери, бир къумаш антер, бир кавказ къушагъы, бала урбалары, даа бир такъым бунъа бенъзеген шейлер тёкюльди.

– Аджынынъ малларыны пай эттик. Товарищлер эки араба шей юклеп больницагъа джибердилер, къалгъаныны да Аджынынъ ыргъатлары арасында пайлаштырынъыз, дедилер. Буржуй маллары...Даа не бакъып турасынъыз шу? Джур айды... — деди.

Бабам ишанчсыз адымларнен къапыгъа джёнеди. Дирем Бекир, бабам чекильген сонъ, онынъ артында корюльген Шабаш Мердимшаны эследи.

– Сен де мында экенсинъде, Мердимша акъай! Къапыны къакътыкъ, къакътыкъ, ачылмады. Айды, сен де бар. Сен де озь пайынъны ал, — деди.

Мердимша акъай чокъ тюшюнип отурмады, къалпагъыны къулакъларына басты ве бабамнен берабер чыкъып кеттилер...

Биз о къышны чокъ раат кечирдик. Отьмектен замет чекмедик. Чекмедик амма, шу къыштаки сефанынъ джефасыны бизден немселер вакъытында чыкъардылар...

Аджы, бу ишни ич унутмады. Бабамы табанасына алмакъ бир якъта турсынъ, атта барып чакъкъан. Бир гедже келип бабамны эвден алып кеттилер. Бир афтагъа къадар къапап тутты, сонъ джибердилер. Ондан Дирем Бекирнинъ къайда сакълангъаныны сорадылар. Бабам онынъ сакълангъан ерини бильсе де, айтмагъан. Бундан сонъ, бабам бизлерни шеэрде къалдырып, озю койге кетти. Арада-сырада гедже келе ве танъ вакътында чыкъып кете эди.

Бу ишлерден сонъ, мен Аджыны даа зияде севмедим. Башта о, мен табанагъа, бабама баргъанда, таягъынен белиме тюрте де:

– Мында не къыдырасынъ, пис? Бир шейлер чаладжакъ оласынъмы? Мен сени шимди чаларым, – дей ве таягъыны

урам деп котере тургъан. Шимди исе, бабамы германларгъа чакъкъан, онынъ джанына къаст эткен.

О, бабама ич бир шей япамады, амма Шабаш Мердимша акъайнынъ эджелине етти.

Бабам къачкъанда, Мердимша акъайгъа да къачмасыны, озюнен берабер койге кетмесини теклиф эткен. Мердимша акъай:

– «Бир шей олмаз», — деп къорантасыны ташлап кетмеген.

Бабам кеткен сонъ, арадан эки афта кечтими-кечмедими, Мердимша акъайны къапаттылар. Оны бир ай сонъ чыкъарып джибердилер. Мердимша акъай эвге хаста кельди. Оны тюрмеде пек яман хорлагъанлар. «Айт, Дирем Бекир къайда?» — деп сорагъан, ондан джевап аламагъан сонъ, шомполлагъанлар, аш бермеген, онъа клизма къойгъан, бурунындан сув джибергенлер... Мердимша акъай тюрмеден къайткъан сонъ, чокъ яшамады, къан къусып ольди. Бир эв къорантасы бакъыджысыз къалды.

Иште, шай...Мен о геджесинден сонъ, Хатиджени озюме якъын бир дост деп таныдым. Эр заман оны кореджегим кельди, эр заман онынъ янагъы янагъыма тийип турмасыны истедим...

Бабамнынъ къачмасы, онынъ бабасынынъ шай этип ольмеси, бу талий бирлиги бизим къоранталарымызны, бунынънен бирге бизим озюмизни даа да якъынлаштырды. Ойле олды ки, эгер биз отьмек тапсакъ, Хатиджелернен пайлаша эдик, олар тапсалар бизнен.

Олар бизден зияде замет чеке тургъанлар. Бабам кельгенде бизге беш-он пуд ун, къабакъ, удур-будур кетире тургъан, амма оларгъа ич бир кимсе бир шей кетирмей эди. Хатидженинъ анасы эв-эвден джурип чамашыр джува, эв сылай ве бунынъ киби ишлер япа эди. Бир дефа оны, Фатма дудуны, насылдыр бир тиф хастасы янында отурмагъа чагъыргъанлар, яхшы тёлейджек олгъанлар. О да баргъан. Тифли къадын ольген. Бир-къач кунь сонъ, Фатма енге де тифке тутылгъан, буны балаларына да юкътургъан.

Фатма енге, онынъ учь баласы эписи ольдилер. Мердимша акъайнынъ къорантасындан тек Хатидже къуртулып къалды. Анам бабамнен разылашып, Хатиджени бизге алдылар. Бу заман бабамнынъ анама эгилип, фысылдынен: «Огълангъа мукъайт ол, къыз янында чокъ къалдырма», — дегени аля даа акълымда.

Биз онынънен агъа-къардаш киби яшадыкъ. Меним юрегимде онъа къаршы бундан, бу агъалыкъ дуйгъусындан башкъа ич бир тюрлю дуйгъу ёкъ эди. Шай да муаббет эдик!

Энъ сонъу ойле олды ки, Хатидже бизим эвнинъ бир азасы киби, анама «анам», бабама да «бабам» дей башлады.

Омюр исе, кеткен сайын агъырлашты. Энди меним анам халкъкъа чамашыр джувмагъа, халкънынъ эвини сыламагъа, халкъкъа иш этмеге башлады. Мени шегирт оларакъ табакъ Сейитнинъ табанасына бердилер. Мен буинъа къувандым, чюнки бу суретте къорантамызнынъ алы бираз енгиллешти. Бир богъаз эксильди.

Сеит шишман бир адам эди. Озю ишлемей, тек ишлегенлерни бакъып юре. Манъа, башта, уфакъ-тюфек ишлер яптыдырдылар. Яваш-яваш тери ташыттырмагъа, андан сонъ тола чегиртмеге башладылар. Бу энди зорджа эди. Къышнынъ сувугъында балакъларынъны тизине къадар тиреп, сув ичинде дёрт-беш саат турмакъ, эбет де меним киби бир осьмюрчюн агъыр эди.

Сеит манъа ич бир тюрлю эмек акъкъы бермей, тек богъазымы бакъа эди. Бу «богъаз бакъув» исе — куньде ярым окъкъа отьмек, уйледе эки стакан чай, акъшамда Сейитнинъ эвинде софрадан къалгъан аш.

Меним севген бир шейим — териден устюнде къалгъан ягъ парчаларыны къырып алмакъ эди. Башталары мен бу ягъ парчаларыны кесмесини беджерамайып, бир терини эки ерден пычакънен сыздым. Бунынъчюн Сеиттен бир шамар ашадым. Сонъ, огрендим.

Бу ишни севгенимнинъ себеби де, биз бундан «себеплене» тургъанмыз. Теринннъ ичиндеки ягъ парчаларыны сыдырып

ала, яхшыджа джува, сонъ иритемиз. Бу заман бизимчюн байрам ола тургъан. Ярым окъкъа отьмекни бу ягъгъа батырып ашайсынъ, сонъ, эки куньге къадар токъ джуресинъ. Ягъгъа тойгъан сонъ исе, сувукътан чокъ къоркъмайсынъ. Табий, ягъыны гизли ашайсынъ. Сеит корьсе, дарыла, биз азырлагъан ягъны тутып ала.

Бу ишнинъ бир яхшылыгъы даа, мен гизлиден, бу ягъ парчаларыны джебиме толдыра, эвимизге де алып кете эдим. Башталары анам: «Ал да кет, манъа хырсызлыкъ шей керекмей», – деди. Мен онъа Сеит агъамнынъ буны «озю бергенини» айтып, ялан сёйледим. Анам бунъа чокъ инанмаса да, индемеди.

Бу ягълар къорантамызгъа чокъ ярдым этти. Мен ягъ ташымагъа башлагъан сонъ, Хатидженинъ хасталыкъ ве ёкъсуллыкътан сёнген чырайы тюзельди, янакълары гуллеймеге башлады. Мен бунъа пек къувандым ве озь «ишимде» даа меракънен девам этим. Атта шу къадаргъа барды ки, биз къышлыкъ бир бардачыкъ ягъ да азырладыкъ.

Мен о заман озюмни мышыкъкъа ошата эдим. Биз ягъ къыргъанда, мышыкълар узакътан бакъа-бакъалар да, биз терилер башындан кетсек, шу арада къырылгъан ягълардан къапып къача тургъанлар.

Сеит бу мышыкълардан ич аз этмей эди. Тюфегини ала, табана ичинде, къаранлыкъта къаравуллай ве оларны ата эди. Мышыкъ саиплери бунъа пек ачувланалар, лякин Сеитке къаршы не япарсынъ?

Биз де шай эте эдик. Сеит корьмегенде, джеблеримизни тери парчалары толдырада да, учкъурларымызны тутып, табана азбарына кете эдик... Меним хошлангъан бир шейим даа, пармакъларыны мешин боясынен боялап, быджагъымы омузыма урып, ёлгъа чыкъмакъ эди. Мен бу заман озюми баба-йигит киби дуя, иш адамы олгъаным, табакъ эснафына менсюплигим ичюн къопая эдим. Буны Хатидже де бегене тургъан. Эгер пармагъымы къызылгъа боясам: «Бакъса, хына къойгъан киби!» – деп шаша тургъан...

Мен Хатидже не бегенсе, оны япмакъны озюме бир бордж киби таныдым. Меселя, о меним эвге балабан чызмалар кийип, кекелими гурьделетип, быджагъымы омузыма урып, кельгеними коре: «Эмджем иштен къайтты!» — деп куле тургъан. Мен де эр кунь эвге кельгенде шай кийине тургъаным.

Бир кунь къомшы къадынлардан бири (Афизе дудум) анама: «Эбет де, осселер, Хатиджени огълунъа аладжакътырсынъ я?» — деди.

Мен утандым. Ич бир шей айтмай эвден чыкъып кеттим. Лякин Афизе дудумнынъ бу сёзлери меним акъылымдан чыкъмады. Демек, бизни бири-биримизге мунасип корип башладылар...

Къырым сонъ дефа советлешти. Бабам энди койден бус-бутюн къайтып кельди. Фукъаре эснафлар озьара артель ясап, Аджынынъ артельге берильген табанасында чалышмагъа башладылар. Мен де анда кечтим.

Мен артыкъ, эр не къадар яш олсам да, къалфа сырасында эдим.

Дирем Бекир Къырымдан къачкъан, тап Москвагъа баргъан. Андан Къызыл ордугъа къошулып, Перекоп патлагъанындан сонъ къайткъан эди.

Табакъ байлары ондан пек къоркътылар. Атта Сеит кибилери табаналарыны ташлап, бахчаларына къачтылар.

Дирем Бекир бир топлашмада «буржуйларнынъ малларыны тутып алмакъ керек» — деген, эм ойле де япаджакъ олгъан.

О заман бу сёзлер Акъмесджитке де барып еткен, андан насылдыр «къумрал къалпакълылар» келип, ишни ятыштырдылар. Олар, яни «къумрал къалпакълылар», буржуйлардан да «артель ясап, иште, олар да артель олды. Артельни дагъытмакъ олмаз. Артель азасына тийильмез» дегенлер. Мен бу ишлернинъ тафсилятыны бильмейим. Тек шуны билем: буржуйлар артель къургъан сонъ, бизим ишимиз ярамады. Эр не къадар Дирем Бекир табакъ буржуйларынынъ малларыны Къызыл орду ичюн мусадере этсе де, лякин бу буржуйларда

ятакъ пара бар экен. Бу иш илле НЭП чыкъкъан сонъ корюльди. Онынъ артыкъ озь артеллерини дагъыттылар, атта паранен ярдым – ссуда биле алдылар. Догъру, биз да ссудасыз къалмадыкъ. Лякин насыл да олса, бизим ишлер джёнемей эди. Меселя, бизге «фелянча шеэрде шу къадар тери бар, артелинъиз оны алып, ишлесин», – деп хабер келе. Биз анда адам ёллаймыз. Бизим адам анда баргъангъа къадар, терилер Багъчасарайда ола ве бу терилерни буржуйлар пайлашып ала да ишлетелер. Биз исе, бакъа да къаламыз.

О демесин, оларнынъ Акъмесджитте озь агентлери бар экен. Яни, бу ишлерни идаре эткенлерден бири, адыны унуттым, бир «миллий фыркъаджы», башта буржуйларгъа хабер эте де, олар, артыкъ тери барып алгъан сонъ, бизге хабер эте экен. Табакъ буржуйларынынъ исе, подпольный «артеллери» олып, анда къалп печать, штамп тута ве териге ёллагъан адамларына «артель» адындан деп, кягъыт бере экенлер...

Сонъундан бутюн бу ишлер мейдангъа чыкъты, буржуйлардан бир къачы махкемеге де тюшти. Лякин чокъусы якъаларыны къуртардылар. О заман олардан бир чокълары багъчаларына кочип, анда темеллештилер.

Насыл олса да, бизим артель бутюн буларгъа къаршы курешти. Дирем Бекирнинъ ярдымынен артелимизни пекиттик, анда машина да кетирттик...

Чокъ кечмеден мени Къызыл ордугъа чагъырдылар. Мен кеттим. Анам да, Хатидже де бунъа яныкъладылар. Олар меним Къызыл ордугъа кеткениме дегиль де, олардан айырылгъаныма яна эдилер.

Хатидженен савлыкълашкъанда мен оны не дередже севгенимни анъладым. О да мени шай севе экен. Буны да анъладым.

Бу заман артыкъ о он едиге кете эди. Тамам энди етишкен къыз.

Мен артыкъ азырландым. Анамнен савлыкълаштым. Хатиджени къыдырдым. Даа шимди мында эди, гъайып олгъан кеткен. Анам: «азбардадыр», – деди. Мен сандычыгъымны

алып азбаргъа тюштим. О, анда да ёкъ эди. Анам: «къапы огюндедир», деди, озю Хатиджени бакъмакъ ичюн чыкъты. Мен къапыда тура эдим. Кимдир элимден чекти ве мени азбаргъа, къапы артына тартты.

Бу Хатидже эди.

Онынъ козьлери сылакъ эди. Элиндеки нагъышлы явлыкъкъа козюни сюртти де, манъа узатты. «Ма, ал, унутма!» — деп, меним бойнума сарылды. Юзюмден, козюмден опьти. Онынъ дудакълары сыджакъ эди. Козюнден акъкъан яшлар меним янагъымы сылаттылар.

Ич унутыладжакъ шейми? Мен сонъундан, ордудан къайткъангъа къадар, атта Хатиджени сонъ дефа тапкъангъа къадар бу сыджакъ дудакъларны, янагъымы сылаткъан бу козьяшларыны унутмадым.

Хатидже дудакъларыны меним дудагъыма якъын кетирди ве фысылдап:

– Мен сенинъ къайтанынъны беклейджегим. Унутма. Сонъ, биз...деди, артыны айтмай, боюнымдан опьти.

Мен савлыкълашып кеттим. Аралыкъ башына къадар мени озгъардылар. Сонъ, козьден гъайып олгъангъа къадар пешимден явлыкъ салладылар...

Къызыл ордудаки хызметими Польша сынырында яптым. Эвельде де Къызыл ордугъа хызметке меракъ этсем де, лякин анда, Къызыл ордуда хызметнинъ бу меракътан къыркъ къатына устюн олгъаныны корьдим.

Мен ордугъа ве ордунынъ низамына алышып, андаки хызметими эр шейден зияде бегендим. Мында мен озюмнинъ сиясий джанллигими битирдим. Достнен душманны бири биринден айырмагъа огрендим. Ойле олды ки, бизни саба талимге чыкъаргъанда юрегим чападжакъ ат киби тепине ве: «Ах, душман тапсанъ да, сюнгюми онынъ юрегине сапласанъ» — дей эдим.

Алты ай сонъ эвден алгъан мектюбиме бабамнынъ ольгенини яздылар. Бунъа чокъ яндым. Бабам эр не къадар джанль

олса да, яхшы бир адам эди. Бакъты, осьтюрди, буютти... Не япмалы, бутюн омюри бою хорлыкъ чекти; омюри эль къолунда ыргъатлыкънен кечти, сонъ йылларда артельнинъ иши сырасына минмеге башлагъанда исе, ольди...

Мен анамнынъ гонълюни алып, къаршылыкъ яздым...

Бир ай сонъ алгъан мектюбимде бир койде Хатидженинъ, насылдыр, тизеси олгъаны, онынъ Хатиджени къыдырып «тапкъаны», сонъра койге, «ич олмаса бир айчыкъ бизде отурыр», — деп алып кеткени язылa эди.

Мен бу мектюпке къаршылыкъта, Хатидже Багъчасарайгъа къайткъан сонъ, мытлакъа Акъмесджитке барып, фабрикагъа я да бир мектепке кирсин де, окъусын, деп яздым ве айны бу сёзлерни айры бир кягъыткъа язып, «Хатиджеге махсустыр», — деп конверт ичине къойдым.

Эки афта сонъ анам манъа: «Койде тизеси Хатиджени бир кулак огълуна эвлендирген», — деп джевап берди.

Сонъ, бунъа не дерсинъ?

Меним башымдан ашагъы къайнакъ сув текюльди...

Кулак огълу ве Шабаш Мердимша акъайнынъ къызы Хатидже!

Мен Хатиджени билем. Онынъ башкъасына ве илле кулак огълуна эрге чыкъмайджагъыны да билем.

Мектюплеримни сыкълаштырдым. Анам эр джевабында Хатиджеден хабери олмагъаныны яза эди.

Къызыл Ордуда хызметимни битирип къайтмагъа бир ай къалгъанда, анам Хатидженинъ эринден къачкъаныны язды. Лякин къайда къачкъан — буны бильмей. Эринден къачкъан да, ничюн бизге кельмеген — буны да язмай...

Мен къайттым. Хатиджени эр ерден сораштырдым. Ич бир ерде ызыны тапыштырамадым...

Арадан бир къач йыллар кечти. Бу заман ичинде де Хатиджеден бир хабер аламадыкъ.

Къыскъасы — ер ярылды, ерге батты...

Мен, энди, Акъмесджитте заводда чалыша эдим. Бир кунь бизим шефлигимиз койге раскулачивание ичюн учь ишчи айырдылар. Бу учь кишининъ арасында мен де бар эдим.

Бизим баргъан коюмиз озен боюнда, багъчалы, гузель бир кой эди.

Бизни анда сельсовет реиси къаршылады ве шу куню акъшамына топлашма оладжакъ деп, илян эттилер.

Топлашма мектеп залында олды.

Мен бу топлашманы тариф этип отурмайым, тек шуны айтайым: бу топлашма сёз бирлигинен койден учь кулакнынъ сюрюльмеси акъкъында къарар чыкъарды. Мында меним назар дикъкъатымы энъ зияде джельп эткен шей пенджере ичинде тургъан эки ыргъат яш олды. Олардан узунджа бойлусы нутькъ сёйледи. О бири де башыны саллап, онынъ айткъанларыны тасдыкъ этти.

«Биз колхоз къурамыз. Амма кулаклар койде къалалар. Я партия не ишлей? Туташ коллективизация эсасына кулакларны сыныф оларакъ ёкъ этмек, дей. Я биз не бакъып турамыз? Мадам ки, партия шай дей, биз партиянынъ айткъаны киби япмагъа борджлымыз. Мына, эски гъалава Мемет Исмаил, аля даа койде къалды. Дёрт десятина багъчасы бир. Мына Девлетов — онынъ да багъчасы шу къадар олур. Озю де бунджа йылдан берли алыш-вериш этип келе. Мен онда учь йыл ыргъатлыкъ яптым. Оларнынъ лакъырдыларыны эшитесинъизми? «Колхоз ясанъыз, малларынъызны бир ерге къошунъ, ярын да къарыларынъызны бир ерге къошарсынъыз», бильмем де не дейлер. Сонъ, биз даа не бакъып турамыз? Юкъары кой секиз кулакны сюрьди, оларнынъ малларыны алып колхозгъа къоштылар. Озь эксплуататорларындан къуртулдылар. Биз де шай япмакъ керекмиз».

Эр кес шувлашты, эр кес озь бильгенини айтты. Арада юмрукъ саллагъанлар да олды. Бу юмрукъ саллагъанлар ичинде торба сакъал бир къарт бар эди.

О, «Керекмей, бизде кулак ёкъ! — деп багъыра эди. Озь сёзюни динълемегенлерини корип, топлашманы ташлады да кетти.

Учь кулакнынъ сюрюльмеси къарары чыкъкъан сонъ, кой ячейкасы секретары бизни кучюк бир одагъа кирсетти. Бу къарарнынъ омюрге насыл кечириледжеги акъкъында къонуштыкъ ве шу геджеси кулакларны койден сюрьмекни къарарлаштырдыкъ.

Эки ыргъат, мен, фукъаре группасындан эки киши Девлетовнынъ эвине ёлландыкъ.

Девлетовнынъ къорантасы учь кишиден ибарет эди. Оларнынъ койден сюрюледжеклеринден хаберлери олса да, лякин бу гедже олур беллемегенлер.

Биз оларны тёшекте таптыкъ. Кийинмелерини эмир эттик. Девлетов озю къабан, къурсакъ бир адам эди. Къалтырап кийинди. Амма огълу озюни таш киби тутты. Ич къалтырамады.

Биз оларны бирер-бирер чыкъарып, араба янына кетирдик.

Узун бойлу ыргъат меним къулагъыма: «Джеблерини акътарайыкъмы», — деди. Мен: «эбет», — деп башымы салладым.

Ыргъат, башта Девлетовнынъ озюне янашып, онынъ жилеткасы джебинден бир алтын саат чыкъарды. Къарысы «меним тинтерлер» — деп, пытлары арасына сакълагъан тююмчикни озю чыкъарып берди. Амма огълу Аким джебини тинттирмек истемеди. Сёгюнмеге башлады. Ыргъатнен онынъ арасында беш дакъкъа дава кетти. Энъ сонъу, ыргъат зорнен тинтмек истеди. Бу заман Аким къутулып, штанынынъ арт джебинден рекольвер чыкъарды ве: «Якъын кельменъиз, динини фелян эттигимлери эпинъизни атарым!» — деди. Ыргъат онъа къаршы тюфегини чевирди де: «Быракъ пыштавынъны!» — деп багъырды.

Мен Акимнинъ артында эдим. Бирден онынъ элини туттым. Мен элини туткъаны киби револьвер патлады. Эгер онынъ элини бир сание даа юкъары котермеген олсам, ыргъатны ольдюреджек эди.

Аким манъа бурулды ве элини къуртармагъа деп чалышты. Такъатлы езит эди. Лякин мен де зарарсыз эдим. Онынъ элини джибермедим. Къайырып бурдым ве шу арада бурунына бирде юмрукъ тюшюрдим...

Эки ыргъат арабагъа минип тюфеклерни кулакларгъа къаршы туттылар. Фукъарелерден бири арабаны айдады. Биз оларны кой четине къадар озгъардыкъ.

Дигер эки кулак къорантасы да шай сюрюльди.

Мен озюме ятмагъа деп тайинленген эвге бардым. Бу бир орта аллы эви эди. Къапыда мени пердалы сакъал бир акъай къаршы алды. Ичери кирдик. Къарт:

– Мында буюрынъыз, — деп манъа алчакъ бир къапы косьтерди де озю огюме чыкъып къапыны ачты.

Бу эвде къыркъ беш яшларында къадар, бир козюни акъ баскъан бир къары, соба башында отура ве юкъусырай эди. Биз кельгенимиз киби турды, манъа хош кельди айтты, тёрден ер косьтерди. Отурдым. Къарт собанынъ янашасындаки миндерчикке кечти. Табакасыны чыкъарды, сигар ясады, манъа да теклиф этти.

Бир козюни акъ баскъан къары кене соба башына чёкти, джезвесини анда тыкъып, меним ким ве къаерли экенимни сонраштырды.

Мен кимлерден олгъанымны айттым.

Олар бири-бирине бакъыштылар.

Къарысы менден:

– Хатидженн биле эдинъми? — деп сорады.

– Хатидже? Я о къайда?

– Мында эди...Лякин шимди ёкъ. Къайда кеткенини бильмеймиз.

Мен къарынынъ янына джылыштым:

– Насыл, мында эдими?

Къары ташкъан джезбесини собадан чыкъарды да:

– Эбет, мында эди... Девлетовнынъ Акиминде эрде эди, — деди...

Меним козюм огюнде Акимнинъ аюв киби кевдеси джанланды. Къарыгъа даа якъын келип:

– Керчекми? Айтынъыз, насыл олды я? — деп сорадым.

– Мен Хатидженинъ тизеси олам, биз...

Юмрукъларым сыкъылды. Эгер шу дакъкъа озюми эльге алмагъан олсам, козю акъ баскъан къары меним тепмемнен къакъылып, собанынъ ичине тыкъылыр эди.

Мен эсимни джыйдым. Сораштырмагъа башладым:

– Айтынъыз, Хатидже Акимге озю истеп бардымы, ёкъса сиз оны...зорнен бердинъизми?

– Не озю истеди, не де биз зорнен бердик.

– Я насыл олды?..

Мен кене къарынынъ янына чёктим. Джевап беклеп, онынъ агъызына козюми тиктим.

– Аким Хатидженн бегенген...Онъа къуда джиберди. Хатидже бармам, деди, озюнинъ бирисине нишанлы экенини айтты.

– Сонъ, сонъ?

– Бир кунь акъшамдан сонъ Хатидже чешмеге сувгъа кетти. Мен не къадар айтсам да, сен ялынъыз озюнъ къоркъарсынъ, десем де, о, озюм барырым, деп гугюмни алып кетти. Ярым саат беклеймиз, бир саат беклеймиз, ёкъ. Къыдырып, кой ичине чыкътыкъ. Ич бир ерде тапамадыкъ. Къолым-къомшуны, бутюн койни аякъкъа турсаттыкъ. Кене ёкъ. Ич бир кимсе корьмеген. Сельсоветке бардыкъ, олар да къыдырдылар. Кене тапылмады. Энъ сонъу, шеэрге къачкъандыр деп, анда адам джибермеге азырлангъанда, Хатидже артыкъ Акимнинъ къарысы олгъан экен, деп хабер алдыкъ. Биз шаштыкъ. Лякин сонърадан, бу меселенинъ шойле олгъаны анълашылды. О демесин – Хатидже чешмеге кеткенде, Аким оны къаравуллагъан да, алып къачкъан. Юкъары койде аласынынъ эвине алып кеткен. Анда имамгъа никях къыйдыргъан сонъ, озь эвлерине кетирген... Мен барып бакътым, завалы къызчыкъ чыракъ киби ирип къалгъан... Козьчиклери солгъан эди... Бир къач дефалар озюни къуюгъа атаджакъ олгъан, къуртаргъанлар... Энъ сонъу, даянамады, къачты. Къыд дырдылар. Кимиси денъизге аткъандыр, дедилер... Аким оны пек хорлагъан. Иче келе де, «сев мени» деп, дёге экен...

Къары сувлангъан козьлерини ве буруныны оглюгине сюртти...

Иште, шай олды... Мен Хатидженн тапарым деген умютими джойсам да, лякин оны унутмадым. Эр заман онынъ, аскерликке кеткенде сыджакъ нефесини уфюрип: «Мен сенинъ

къайткъанынъы беклерим: унутма», — деген фысылдысы къулагъым ичинде тура ве янагъымы сылаткъан козьяшлары дуюла эди...

Эгер де мен юкълап къалып да радионы эшитмеген олсам, бельки Хатидженн аля тапамаз эдим. Эгер де тикиш фабрикасы озюнинъ беш йыллыкъ планыны учь бучукъ йылда толдурмагъан олса, радио манъа онынъ барлыгъыны хабер бермез эди...

Къыскъасы, мен, Хатидженинъ къоджасы бар экен, бир даа эвленген экен, деп умютими ёгъалта яткъанда узунбурунлы киши элиндеки кягъытларны онъа берди де, Хатидженинъ элини сыкъты ве сагълыкълашты.

Мен озюми ичери аттым.

– Хатидже!

Хатидже бирден абдырады. Козьлерини манъа тикти. Онынъ юзю, де агъарды, де алarды. Башыны пенджереге чевирди.

– Хатидже!

Мен онынъ элине япыштым.

– Джур кетейик... Мен сени радионен эшитип кельдим, айды, джур. Мен сени еди йылдыр корьмедим... Хатидже!

Инсан бойле дакъкъаларда айтмагъа сёз де тапалмай... Агъызына не кельсе, оны айтып джибере...

Шай... Бир афта сонъ биз загске бардыкъ.

О, башына кельген шейлернинъ эписини айтты... Акимден къачкъан сонъ, Ялтагъа кеткен. Анда бирисине хызметчи джурген. Энъ сонъу, союз оны тикиш фабрикасы янындаки курсларгъа джиберген. Курсларны битирген сонъ, фабрикада ишчи олып къалгъан. Шимди фабрикада эм ишчи, эм де местком азасы. Ударник. Учь кере мукяфат алгъан. Бу мукяфатларнынъ бири урба пичювни къолайлаштыргъаны ичюн...

Мен:

– Я ничюн Акимден къачкъан сонъ, догъру бизим эвге кельмединъ? — деп сорадым.

– Сенинъ козюнъе насыл корюнеджек эдим?.. — деди.

«АВДЖЫ»

Тюфеклерини омузларына ургъан, патронташ, ав чантасы такъынгъан ве узакътан бакъкъанда керчектен авджыларгъа бенъзеген учь киши озенден кечип къыргъа тырмашмагъа башладылар. Къырмызы тюс, ерли джынёс ав копеги о якъ-бу якъ чалы астларыны, талдаларыны къокълап, базан авлап, авджыларнынъ огюнден оларгъа ёл косьтерип кете эди. Къыргъа чыкъкъан сокъакъ гедже бою сепелеп ягъгъан кузь ягъмурындан чамырлангъан. Бундай ёлларгъа юрюшке алышмагъан узун, чёкме бурунлы, индже сия мыйыкълы, урбасына бакъкъанда онынъ шеэрли олгъаныны косьтерип тургъан йигит, аягъы тайгъан сонъ токътады, аркъасындан кельген узун сачлы къара сакъаллы, бети бираз чубарджа, Петербургда окъугъан ве форма ташыгъан студентке копекни косьтерип:

– «Азамат» тавшан изина тюшти, — деди.

Эм, акъикъатен, арадан бир дакъкъа кечмеден «Азамат» чалы астындан бир тавшан айдап чыкъарды ве онынъ пешинден авлай-авлай кетти. Тавшаннен копек фындыкълыкъ ичине кирди ве козьден гъайып олдылар. Энъ арттан кельген кой яшы аркъадашларына якъынлашты ве:

– Тавшанны биринджи чыкъкъан еринде беклейик; «Азамат» оны шимди мында айдап кетирир, — деди.

Авджылар отурдылар.

Сакъаллы, чубар студент чезильген потюк бавларыны янъыдан байлады. Узун, индже мыйыкълы йигит тютюн къутусыны чыкъарып сигар бурды, сонъра оны сары, кербар сигар агъачкъа къойып, якъты. Койлю яш якъындаки таш устюне минип «Азаматнынъ» давушыны динъледи, сонъра бурулып:

– Авлакъ кеттилер, деди ве бундан бир къач куны эвель кене шеэрден кельген эки «авджы»нынъ насыл авлангъанларыны айтып, узун бойлу йигитнен сакъаллы студентни кульдюрди.

– Акъшамдан патрон толдырып азырлагъан эдим. Саба танъ вакътында тюфек давушы эшитип турдым. «Азаматны»

пешиме такъып чыкътым. Олар да сизинъ киби шеэрден кельген эдилер. Манъа бу ерде раст кельдилер. Янларында копеклери де ёкъ. Ялынъыз биринде тюфек бар, экинджиси тюфексиз... Копек вазифесини коре... Чалыларгъа таш атып, тавшанларны чыкъара... Тюфеклиси исе ата... Мен «Азаматны» тутып макъсус оларны сейир эттим. Беш тавшан чыкъардылар, лякин ич бирини урамадылар. «Азамат» тавшан корьгенде парчаланаджакъ, амма мен джибермейим... Энъ сонъу манъа келип копекни куньделик оларгъа бермеми ялвардылар. Беш кумюшке бердим. «Азамат» учь тавшанны бирер-бирер айдаштырып, оларнынъ огюне кетирди. Мен айтам: Атынъыз, дейим, аталар амма, урамайлар. Мен, мына шай этип бир атышта урам. Олар меним ургъан тавшанымы озьлерине алмакъ истейлер: «Бизим куньделик туткъан копегимиз айдап кетирди», — дейлер. Лякин мен бала дегилим, къаптырмайым. «Озюнъиз ур да алынъыз», — дейим... Чаре буламадылар, меним ургъан тавшанларымы бирер кумюшке алып, аякъларындан байлады ве шай этип, аркъаларына асып шеэрге къайттылар.

Койлю яш икяесини битирген сонъ, таш устюне минди де, динъленмеге башлады. Бираздан:

– Иште, келе! — деди. Тез-тез тюфегини азырлады.

Шеэрли авджылар да азырландылар, бири-биринде бешер-онар адым узакъ турып бекледилер. Башта сакъаллы студент, сонъра узун бойлу йигит атаджакъ, урамаса койлю яшкъа къаладжакъ эди.

Авджылар чокъ беклемедилер. Тавшан фындыкълыкътан чыкъкъаны киби токътады. Къулакъларыны тикип, озюнинъ къылый козьлеринен бир артына, бир де огюне бакъты да сол тарафкъа бурулып фырлады.

Сакъаллы студент тюфегини козьледи, тавшан онынъ догърусына кельгенде атты, тюфек булутдай думан чыкъарып, онынъ огюни къапатты. О, тавшанны урдым белледи, янындан бир тюфек даа патлагъаныны эшитмеди, тавшанны узун

бойлу йигитнинъ ургъаныны корьмеди. Чапып ерге яткъан тавшангъа барды, оны тутты. Узун бойлу йигит де чапты, тавшанны сакъаллы студентнинъ эдинден алмакъ истеди. О, разы олмады.

— Къайда чапкъыласынъ я! Оны мен урдым да! — деди.

Узун бойлу йигит кульди:

— Сен янъылдынъ. Тавшанны мен урдым.

—Джаным, козюмнен корьдим, мен аткъан сонъ...

— Сен тюш корьдинъ, достым. Оны мен аттым, мен урдым...

Меселени койлю яш чезди. Тавшангъа япышкъан ве оны чеккелеген авджылар янына келип, тавшанны узун бойлу йигит ургъаныны айтты. Сакъаллы студент бир элинен сакъалыны къашыды ве экинджи элинен тавшанны узун бойлу йигитке узатып:

— Оны мен урдым амма...— деди. Керисини айтмады. Ерде яткъан тюфегини алып омузына кечирди.

Узун бойлу йигит тавшанны чантасына къойды, «Азамат» ерге тамгъан къанларны ялады, сонъ кене бурулып кетти, авджылар да онынъ пешине тюштилер.

Сакъаллы чубар студент башта элинден тавшан алынгъаны ичюн ынджынды, аркъадашларынен сёйлешмеди исе де, сонърадан узун бойлу йигитке акъ берип, яваш-яваш лакъырдыгъа башлады. Олар шимди эм тав ичинде «Азаматнынъ» пешинден кете, эм де сакъаллы студентнинъ айткъанларыны динълейлер.

— Мен онынъ этинде терисине дегилим. Меним макъсадым тавшанны озь элимнен атмакъ...инанынъыз, къач йылдыр, арада-сырада авджылыкъкъа чыкъам. Лякин догърусыны айтам да, даа озь элимнен бир тавшан олсун урмадым...Эгер мен бир тавшан олсун урсам, бундан сонъра тюфекни быракъаджакъ, бир даа элиме алмайджагъым... Бугунь эминим ки, яхут да манъа ойле келе ки...

Койлю яш лакъырдыгъа къошулды:

— Ойледир...мына, бизим койде Ислям акъайны алайыкъ. Энди алтмыш яшына еткен...эр кузь чыкъып авлана, даа онынъ эвине тавшан кетиргенини бильмейлер. Лякин Муртаза дайы ич бир кере бош къайтмагъан, эм кене шай я... Мен озюм де шай, гузель, нишан атам...аткъанымы урам...

Он дакъкъадан берли давушы эшитильмеген «Азамат» янъыдан авлады. Койлю яш динъленип:

— Кене тавшан тапты, — деди.

Олар бираз даа илериледилер. Тавдан чыкъып, янашадаки дере башындан, деренинъ къаршысындаки тав ичинде сеси эшитильген «Азаматны» козьлеринен араштырдылар. «Азаматнынъ» авламасы базан якъынлардан, базан да узакълардан эшитиле эди Узун бойлу йигит бу ерде турып беклемелерини теклиф этти. Олар учю де, шу ерде кесилип быракъылгъан агъач устюне отурдылар. «Азаматнынъ сеси артыкъ эшитильмез олды. Койлю яш онынъ тавшанны пек узакъ айдагъаныны айтты, сонъра иляве этти:

— «Азамат» ишини билир. О тавшанны илле бу тарафкъа айдап кетирир.

Сакъаллы студент кене сёзге башлады:

— Бундан эки йыл эвель, бир баарь куню эди. Тиземнинъ Абдураманы манъа авгъа чыкъмамызны теклиф этти. Затен, меним авджылыкъкъа алыштыргъан да о олды я...Мен баарьде авджылыкънынъ ярамагъаныны, шимди оларнынъ бала догъурмакъ девирлери олгъаныны айтып тоткътатмакъ истедим. Лякин о, авламакъ дегенде къаядан атар эди. Зорлады, мен де разы олдым. Чыкътыкъ. Эки тавшан раст кетирдик экисини де о атты. «Семиз тавшанлар урдыкъ», деп къувандыкъ. Лякин ичлерини темизлегенде юклю олгъанларыны корьдик...Тизем Абдурамангъа пек дарылды: «Языкъ, гуня дегильми, бакъ бу айванчыкъларны...Бир тавшан деп, бир такъым масумчиклернинъ джаныны къыйдынъ», — деди. Оларны мен де аджыдым, бир даа авгъа чыкъмайджагъымы айтып емин эттим... Лякин файда бермеди... кузь кельгенинен Абдурамангъа къошулып кеттим...

Койлю яш сорады:

— Тизенъизнинъ огълу Абдураман ольди, дединъми?

— Эбет, ольди. Озь озюни ольдюрди... Айттым я, о ав делиси эди. Онынъ козюне эр шей тавшан, яхут да, бодене олып корюнирди. Онъа якъмагъан иляджлары къалмады... Лякин савултмадылар... Яткъан еринден сычрап турар, тюфекке япышыр ве эв ичинде рафларгъа ястыкъ артларына козьлер эди. Онынъ бу ишлеринден къоркъып эр заман тюфегини бош тутар эдилер, лякин бир кунь къайдандыр, толу патронлар алгъан. Эвде ялынъыз къалгъанда тюфегини озь кокюсине тиреп, тетигини аягъынен баскъан да, шай этип озь-озюни аткъан...

Койлю яш козюнен узакъларда «Азаматны» араштырды. Сонъ, сакъаллы студент бурулып сорады:

— Демек, сиз бир тавшан урсанъыз, авджылыкъны бус-бутюн быракъаджакъсынъыз, ойлеми?

— Емин этип айтам, быракъаджагъым...

— Беринъиз, тюфегинъизни бакъайым...

О, сакъаллы студентнинъ элиндеки тюфегини алды, эвирип-чевирип бакъты:

— Тюфегинъиз яхшы, — деп къайтарды. — Мен сизге бугунь къач йылдан берли асрет олгъан тавшанынъны урдырайым. Келинъиз пешимден! — деди. Олар узун бойлу йигитни агъач устюнде къалдырып, дереге тюшти ве къаршы тавгъа кирдилер. Койлю яш сакъаллы студентни тав арасында бир сокъакъкъа кетирди:

— Мында бекленъиз, «Азамат» тавшанны илле бу ерден кечирир, атарсынъыз, — деп сакъаллыны анда ташлады; озю кене эски ерине къайтты.

Койлю яш кеткен сонъ, сакъаллы студент тюфегинден патронны чыкъарып, онынъ ерине янъысыны къойды ве бекледи.

Дакъкъалар узагъан сайын узады. Аякъ устюнде беклеп турмакъ сакъаллы студентни ёрултмады. Эгер керек олса, о бу ерде афталарнен беклейджек ве илле «Азамат»нынъ айдап кетиреджек тавшаныны ураджакъ эди.

«Азамат» оны чокъ беклетмеди. Арадан беш-он дакъкъа кечер-кечмез башта узакътан, сонъра кеткен сайын якъындан «Азамат»нынъ авламасы эшитильди. Койлю яш деренинъ къаршы тарафындан «Мукъайт олунъыз!», деп багъырды. Сакъаллы студент мукъайт олды, тюфегини элине алып, давуш кельген тарафкъа козьлеп бекледи. Тавшан корюнгени киби оны атаджакъ эди.

«Азамат»нынъ авламасы пек якъындан эшитильди.

Сонъра авлама эшитильген якъта къулакъларыны аркъасына яткъызып, олгъан къуветиини топлап озюни илери аткъан тавшан корюнди. О сакъаллы студентке догъру келе эди.

Сакъаллы студент нефес алмайып тавшаннынъ «мензильге» кельмесини бекледи ве, ниает, тюфек атылды. Барут думаны студентнинъ козю огюне джайылды. О, тюфегини ерге ташлап, ургъан авына чапты, лякин козьлерине инанмай, тургъан еринде мыхланып къалды. Онынъ огюнде тамам эки къулагъы арасындан урулгъан «Азамат» созулып олип ята эди...

Койлю яш ав урув ерине кельгенде, анда «Азамат»нынъ олюсини корьди. Онынъ къаны мийине урды. Тюфегини элине алып, сакъаллы студентни араштырды исе де, буламады. Чюнки сакъаллы студент де, тавшан киби, чокътан гъайып олып кеткен эди.

«АМО» АВТОБУСЫНДА

Шофёр Селим бабасы Чала Эмиросман акъайгъа «Амо» автобусында, меним янымдан ер косьтерди де:

– Мына, мына оджанынъ янында отур, джанынъ сыкъылмаз, — деди.

Эмиросман акъай автобусынынъ къапычыгъыны ачып турмады, богъчасыны меним яныма ташлады, озю де узун аягъыны котерип, аткъа минер киби минди. Богъчасыны тизлери узерине къойды, ерлешти.

Озюни озгъаргъан къарысы Музине енгеге:

– Айды, сен къайт эвге, мен озюм кетерим,

— деди ве джебинден табакасыны чыкъарып сигар ясады, манъа да теклиф этти.

Музине енге онынъ айткъанына къулакъ асмайып, автобуснынъ басамагъына минди:

– Яхшы отурдынъмы, шу?.. Аякъларынъны мына мында чек! Оджагъа пек тыкъылма... Керимге селям эт. Бахтлы олсун. Яхшы-яхшы эвленсинъ де, мен озюм баргъанда, онъа къазан-аякъ алып кетерим... Бакъ анда, сени аэроплангъа минсетем десе, минме... Озю де мукъайт олсун.

Музине енге къартына бу шейлерни тенбийлегенде Селим руль башына ерлешти, насылдыр, зымпаларны басты ве мотор озь башына сомурданып, кимерде къыза тюшип, эм озю силькинди, эм бутюн автобусны, эм де автобуснен берабер бизлерни сильтки де сонъ яваштан тайып, копчеклерини тыгъыртып байыр ёлда сыджырды. Койнинъ четинде Музине енге басамакътан тюшип даа демин айткъан сёзлерини текрарлады. Селим онъа: «Савлыкънен къал», — деп башыны саллады.

Биз янъыдан кочьтик...

Артыкъ ёкъушкъа чыкъылып, даа янъы тамири биткен тюз шоссе ёлу башлады. «Амо» автобусы бу ёлда сыджырды. Къаршыдан ургъан ель бизим шапкелеримизни учурмакъ истеди, козьлеримизни къыптырды, кокюслеримизге сокъулып коль-

меклеримизни къабартты. О, увулдап кетти. Биз джаявларны, атлыларны, арабаларны озып кечтик, оларны сечип де етиштиралмадыкъ. Телеграф диреклери козь огюмизден «джылп-джылп» этип ёлгъалдылар... Автобуснынъ фенерлери ёлдан козюни алмай бакъа; онынъ огю насылдыр, буюк бир джанаварнынъ бурунына ошай. Бу бурун чукъурларны къокълап, ёкълап тюз ер къыдыра ве тюз ерде йылан киби сыджыра...

Мен Чала Эмиросман акъайнынъ мемнюн чересине бакътым да:

– Насыл дызманмы? — деп сорадым.

О, башыны саллап:

– Дызман! — деди.

– Дызман!.. Не де дызман! Ялыбоюнынъ энъишли-ёкъушлы, багълы, багъчалы, тавлы, дагълы джапындаки бурмалы айланмалы ёлунда дызман олмаса, даа къайда оладжакъ? Иште, ёл четинде битмез-тюкенмез колхоз, совхоз багълары, оларнынъ устюнде чамлы дагълар... Иште ёлнынъ астында кениш тютюн тарлалары, онынъ да астында мавы денъиз... Къора бойлап сельбилер, кираз, эрик, алма, армут, джевиз тереклери... Мында башыны къайда чевирсенъ эп янъы, дюльбер бир лева... Иште эки сельби оларнынъ ортасындан кок киби мавы денъиз корюне... Ёлнынъ устюнде джевиз агъачы, онынъ четинден яйла устюндеки денъиз киби мавы кок корюне... Алдынъа бакъсанъ, я Аювдагъ, я да Кастель аркъасыны тырбайтып тура... Артынъа бакъсанъ ёл чечекли багъчалар арасына созулып кете... Лева эр адымда денъише ве сен къайда бакъайджагъынъны бильмейип, турмай башынъны бургъалайсынъ...

Я ава?

Авада денъизнинъ солушыны, чамларнынъ къокъусыны дуясынъ. Эр шей — отлар да, агъачлар да, атта ташлар да къокъуйлар. Юзюм, тютюн япракълары озь къокъуларыны джайраталар... Денъиз, чам, багъ, тютюн, чечек, таш, кипарис — эписининъ къокъусы бирге къарышып энъ аджайип бир

къокъу, асыл этелер. Бу дюльбер къокъулы ава исе танавларынъдан озю сокъула, джигерлеринъе, къан тамырларынъа озю, озь башына кире, сени раатландырып, байылтып ташлай...

Бундан да дызман шей олурмы? Бу дюльберлик, бу рааттлыкъ, байгъынлыкънен «Амо» автобусына ташланып, бурмалы, айланмалы ве тюз ёлларда сыджырмакътан да дызман шей олурмы?..

Мен Эмиросман акъайгъа кене сёз къатам, лякин агъзымы ачкъаным киби анда ель тола ве агъызым ичинден сёзлерни четке учурып алып кете де, онъа етиштирмей. Мен агъызымы онынъ къулагъына янаштырам.

– Керим кимге эвлене я? – деп сорайым.

Эмиросман акъай: «Бильмейим», – деп башыны бура, сонъ, бир шейлер даа сёйлей, лякин мен онынъ сёзлерини ярым-юрты эшитем.

Вызлы кеткен автобуста чокъ лакъырды этильмей. Биз экимиз де лакъырдыдан вазгече, ёлны, ёл четиндеки багъ-багъчаларны, устьтеки яйля ве асттаки денъизни сейир этемиз.

Денъиз инсаннынъ козюни эп озюне чеке, санки сени сынъырлап тута. Онынъ мавы тюсюнден козюни аламайсынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе.

Денъиз пек кениш. Эм тынч. О, ялыдан башлап уфукъкъа догъру эп юксельген киби. Онынъ кокнен къошулгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан-бойгъа созулгъан. Денъизнинъ тюсю кокнинъкинден бираз даа къоюджа. Эгер оларнынъ тюсю бир кельсе эди, кокнен денъизни айырды этмек кучь олур эди.

Мен Эмиросман акъайнынъ оракъкъа ошагъан бурунына, джыйырчыкълы манълайына, кулюмсиревли агъызы ве козюне бакъам. Онынъ козьлери тири, къара, ойнакълар. Череси къартча олса да, сач ве сакъалы кумюшленмеге башласа да, лякин козьлери яшлар. Бу козьлер меним бундан секиз-он йыл эвель корьген козьлеримнинъ айны, олар сёнмеген, къартаймагъанлар, тамам о заманки кибилер. Олар манъа о заманны хатырлаталар. О, заман...

Эміросман акъайнынъ эки огълу — Керим де, Селим де бизим мектепте окъуй ве мектептен пек сыкъ къала эдилер. Бу уйгъунсыз ал себебинден биз Эмиросман акъайнен сыкъча корюше эдик.

Мен онъа:

– Огъулларынъ учь куньден берли мектепке кельмейлер, бойле ярамаз, сыныф кечалмазлар ве иляхре дей эдим.

О исе, джелькесини къашып:

– Не япмалы, оджа... Окъув да арув амма, чалышмакъ да керек... Мен оларны дёрт куньге Козьлюкли Аджыгъа чубукъ джыймагъа джибердим, — дей эди.

Дигер бир дефасында исе, багъ чапалатмагъа ёллагъаныны айта.

Эм, мектептен къалгъан тек онынъ балалары да дегиль эди. Кой фукъарелернинъ балаларында бу ал бир адет укюмине кирди, оларны бозды. Ойле куньлери ола ки, бизим огюмизде къыркъ ерине олгъаны 8—10 бала булуна тургъан. Экинджи кузь бу балаларнынъ чокъусы кене де былтырки сыныфларында къала тургъанлар. Амма аллы койлюлернинъ балалары мектепке дюзгюн къатнайлар, мектепни вакътында битире, сонъ башкъасына авушалар.

Биз не къадар чалышсакъ да, бу ишнинъ огюни аламадыкъ. Эвель-эвельден шай олып кельген, шай да кете. Биз бу «эвель-эвельден олып кельген» алны денъиштирмекчюн, къатнавы энъ зайыф олгъан дёртюнджи ве бешинджи сыныфларнынъ дерслерини акъшам устюне авуштырмакъ истедик. Пробасыны да бакътыкъ. Бу да хайыр этмеди.

Мен шимди койге баргъанда андаки оджаларнен корюштим. Оларнынъ айткъанына коре, энди мектептен къалув пек сийрек аллардан экен.

Бунынъ себеби ачыкъ. Шимди кой колхозгъа чевирильди. Анда бала эмеги къулланылмай. Лякин бу, балалар кой хозяйствосы ишлерине къошулмайлар демек дегиль, олар озь мектеплерининъ иш планы боюнджа хозяйство ишлерине чы-

къа, мектепте алгъан назарий бильгилерни амелиятнен бирлештирелер. Базан колхозда прорыв олгъанда балалар бош куньлери ишке тешкилятлы ве гонъюлли суретте чыкъалар.

Амма бундан секиз йыл эвельси ойле дегиль эди. Догъру, о заманда бала эмеги къулланмакъ къанун боюнджа ясакъ эди. Лякин бу къанунны туткъан аз эди. Къомшунынъ бир козю сокъур олса, сен де бир козюнъи юм деп, сельсовет бу ишке козь юмар, буны кимсе корьмез, бунъа кимсе индемез дей. Затен о заманнынъ сельсоветинде отургъанлар да ким эди? Мына, онынъ реисини алайыкъ. Реис Бакъладжы Абибулла эди. Бу Бакъладжы ичюн, о заман, реис олгъаны алда, контрабанд тютюн догърап сата, дей эдилер. Онынъ япкъан осаллыкълары мейдангъа чыкъкъан сонъ, лишенс балаларына «фукъаре балаларыдыр», — деп справка бергени ве бу лишенс балаларыны бу справкаларнен Акъмесджитке мектепке кирип окъугъанлары, атта бир помещик къызынынъ бойле бир справканен тап Ленинградкъа кетип окъугъаны да мейдангъа чыкъкъан эди.

Бакъладжы акъкъында базы бир риваетлер де олып, булардан биринде шойле дейлер:

Кой колхозлашкъан сонъ, Сефер чобаннынъ ольдюрильмеси ишинде Бакъладжынынъ эли бар экен. Бу иш, айткъанларына коре, шойле олгъан:

Койде сюрюльмей къалгъан кулаклар, Бакъладжынынъ бу «ярарлыгъына» мукяфат деп, онынъ шерефине бир ички меджлиси, къонушма япалар. Къонушмагъа къой соялар. Бакъладжынынъ башы думанлангъан сонъ тура да:

— Менден де бир къой, — дей ве къойны кетирмек ичюн кете. Эм ярым саат кечмеден омузына бир къысыр къойны юкленип келе. Экинджи куню саба Сефер чобаннынъ олюсини тапалар. Онынъ башыны ташнен урып дагъыткъанлар. Махкеме тефтишчиси бу ишни не къадар сораштырса да, лякин йипнинъ уджу тапылмай ве дюгюм чезиламай къала. Тек, Бакъладжы акъкъында, о койде гизленип къалгъан

кулакларнен берабер контрабанд ишлерини пек илерилеткенде якъаланып, махкемеге ве алты йылгъа тюрмеге къапатылгъан сонъ, бу лакъырдылар айтылды. Махкемеде оларнынъ контрабанд ишлерини «пек мукеммель» къургъанлары ортагъа чыкъты.

Контрабандаджыларны шойле туткъанлар:

Эр афта деген киби, Бакъладжынынъ къарысы агъыр суретте «хастала на» ве эр афта Бакъладжы къарысыны линейкагъа яткъызып, устюне къалын бир ёргъан, тюбюне де матрас къойып, шеэрге «докторгъа» алып кете экен. Бакъладжынынъ ал янакъ, юзюне чертсенъ къан тамлайджакъ киби сагълам къарысы, бирден бирге хастала на экен. Бу иш бир къач вакъытлар девам эте. Бунъа бутюн кой шаша. «Озю, бакъсанъ, сап-сагълам къары... Даа дюн тырс-тырс, орталыкъны сарсытып джуре эди, амма бугунь олю алында хасталангъан», — дейлер.

Дигер тарафтан исе, колхознынъ тютюн тайлары ерге батар киби гъайып олалар. Къаравуллар, бакъалар, лякин чаре тапалмай...

Куньлерден бир кунь къора беклеген колхоз къартлары почта ёл четинде раатланмагъа токътагъанда, Бакъладжынынъ кене шай къарысыны тёшек ичине къойып, линейканен кетиргенини корелер. Озю де сигарыны думанлатып, арабаны айдай.

Эмиросман акъай Бакъладжынынъ бу арекетлеринден чокътан берли шекленсе де, лякин тышкъа бермей экен. Ким биле оны, беким Бакъладжынынъ къарысы керчектен де хаста? Я барып да шеки янълыш чыкъса?

Эмиросман акъай не де олса, арабанынъ янына барып, «хастаны» якъындан корьмекни къарарлаштыра. Джебинде серниги олса да, ясалгъан азыр сигарыны тутып, арабаны токътата. Бакъладжынынъ сигарындан озь сигарыны якъа. Бу заман, яваштан, элинен матрацкъа токъуна. Матрац онъа шекли корюне. Ёргъангъа тийип бакъа, о да шай... Тазе догърангъан тютюн къокъусы исе бурууныны джырта.

Эмиросман акъай бирден ёргъаннынъ тикиш йиплерине япыша, бираз сёке. Бакъладжы:

– Сен не япасынъ, папаз! Къарынынъ намусына токъунасынъмы? – демеге де етиштирмей, ёргъаннынъ сёкюшинден кербар киби тютюн сачакъланып саркъа.

Къартлар арабаны сарып ала, сельсоветке кетирелер. Матрацнен ёргъанны сёке ве андан учь пуд къадар энъ яхшы джыныс тютюн чыкъаралар.

Иште о заманнынъ сельсовет реиси Бакъладжынынъ насыл бир адам экени шай этип мейдангъа чыкъты. Онынъ бутюн шайкасы да мейдангъа чыкъарылды ве совет макемеси тарафындан джезаланды.

Эбетте, о заман сельсовет башында бойле бир ят унсур тургъан сонъ, ондан догъру иш бекленамаз. Эльбетте бу ят унсур фукъаре балаларынынъ кулаклар еринде ишлетильмесине козь юмар. Бойле ишлер азмы олды?

Мына Эмиросман акъайнынъ озюни алайыкъ.

Онынъ къартбабасындан бабасына, бабасындан да онъа асабалыкъ къалгъан эски бир дам эвчиги, учь юз сажин къадар багъчыгъы, бир де уфакъ, томалакъ бейгъурчыгъы бар эди. Амма къоранта еди кишилик эди. Табиий, учь юз сажин багънен бу томалакъ маличик оны кечиндирамазды. Бу себептен о, йылнынъ ярыдан чокъуны помещик ве кулак къапыларында куньделикнен кечирди. Бу себептен онынъ балалары мектептен сыкъ-сыкъ къала эдилер. Козьлюклю Аджыгъа, я да Аджы киби бир кулаккъа ишке барыр эдилер.

Эмиросман акъай диндар адам эди. Бунынъ ичюн де джаиль эди. Яхут да джаиль олгъаны ичюн диндар эди. О, ата-дededен къалма фукъарелик ве дин къамутыны бойнуна кечирген, онынъ астындан чыкъамай эди. Онынъ ичюн эр янъы шей – осаллыкъ гуня эди. Меселя, о бир топлашмада: «Сиз ничюн бизим балаларымызгъа дин окъутмайсынъыз? Ничюн оларгъа намаз къылмасыны огретмейсиз?» киби бир суальни бизим огюмизге шыпырткъан эди.

Биз, эбетте, бу тепменинъ къайдан чыкъкъаныны биле эдик. Бу, имамдан чыкъкъан тепме эди. Имам Эмиросман акъай кибилерни джамиге топлай, озь ваазынен, насиатларынен оларнынъ къафаларына бутюн эксиклерини шыплап толдура эди.

Эмиросман акъайнынъ дюньягъа бакъышы, боюнына кийген дин къамуты киби тар эди. О, тек бай къапысында чалышмакъ, акъшамлары ач олса да, къарысынен бир тёшекке ятмакъны, бир де атынынъ аркъасына одунны пек уста юклер, оны кямиль айдамакъны билир эди. Онъа «малы ёкънынъ, акълы ёкъ» деп огрете экенлер, о да бу сёзни дестюр туткъан, эм ойле де амель эте. Тюшюнмей ве тюшюнмеге де бильмей.

Беяз сарыкълы имам озюнинъ бир ваазында шойле деген: «Ве илля, инсан къафасы иле тюшюне деселер – инанманъыз. Ве илля, инсан мийнен тюшюне деселер – инанманъыз. Бу къафа ве мий акъылы ёкъта да бар. Эгер, меселя, ве илля акъыл къафанен мийде олса эди, къой да инсан киби тюшюнирди. Тюшюнмек инсаннынъ къальби, юреги иле олур, яни, Рабби Тааля азретлери сенинъ гонълюне не къойды исе, оны тюшюнирсинъ»...

Эмиросман акъай бундан шу нетиджени чыкъаргъан эди: «Демек, дюньяда эр шей Рабби Тааляннынъ истеги, арзусы иле ола... мадам ки ойле, демек, тюшюнмек керекмей, мен де тюшюнмейим».

Куньлерден бир кунь, къаве огюнде отургъанда, койлюлерден бири: «Имам эфенди, мына бу ерден автомобиллер кече... Бу автомобиллер насыл джурелер» – деп сорагъан. Имам исе:

– Шейтан иши. Кяфир иши...ве илляки шейтан иши олдыгъы ичюн кяфир ишидир, – деген.

Эмиросман акъай автомобильни эки себептен отрю севмей эди. Бунынъ биринджиси – автомобильнинъ «шейтан иши», «кяфир иши» олгъаны, экинджиси де, томалакъ малийнинъ ондан урьккени ичюн эди.

Чокъ кечмеден бунъа бир себеп даа къошулды. Яни шойле олды:

Биз, эки оджа шеэрге, оджалар конференциясына кетмек ичюн къаве огюнде автомобиль беклей эдик (сёз сырасы айтайым, шимди анда къаве ерине кооператив тюкяны бар). Бизим янымызгъа Эмиросман акъай да келип отурды. О, атынынъ аркъасына одун юкелеген де, Селимге айдаткъан, озю исе догъру сокъакънен тюшип атыны беклей ве сыкъ-сыкъ ёкъушкъа бакъа эди.

Чокъ кечмеден ёкъуш башында малийнен берабер Селим корюнди.

Ат ёлнынъ ортасында кете, Селим де, онынъ янашасындан сызгъырып юре.

Олар ёкъушнынъ ортасына кельгенде, ёкъуш башында сигналыны багъыртып, енгиль бир автомобиль пейда олды. Ат, къулакъларыны тикти ве бир тарафындан экинджи тарафына чапкъаламагъа башлады.

Селим атнынъ башына япышты, оны пекитмек истеди, лякин автомобиль чаналата берип, оларгъа якъынлашкъанда ат бирден урькип чапдырылды, теразесини гъайып этип, одунларнен берабер ёл четине шыптырылды.

Бундан абдырагъан бала да, артына къакъылды ве автомобильнинъ огюне урунып онынъ тюбюне йыкъылды.

Бутюн бу ишлер бир сание ичинде олып кечкен эди. Атта атнынъ урьккенини корьген Эмиросман акъай еринден де турып етиштиралмагъан эди.

Автомобиль токътады. Биз, тоз ичинден Селимнинъ, арт аякъларыны араба баскъан бир кучелек киби эки элинен сюйрельмеге тырышкъаныны корьдик.

Бабасы онынъ янына чапып, аякъкъа турсатмакъ истегенде, Селим: «Тийме! Озюм турарым!» деп багъырды ве турмагъа чалышты исе де, аякълары оны тутмай эди. Санки онынъ аякъ кемиклери ириген де, тек эти къалгъан киби эди...

Сонъундан бу иш макемеге къадар барды, лякин макемеде шофёр къабаатсыз чыкъты. Чюнки баш къабаат атта эди. Шофёрнынъ сигнал бергенини биз де эшиттик; эм де онынъ автомобильни чаналаткъаныны корьдик. Эгер малий урькмеген олса, ич бир шей олмайджакъ эди.

Мен шимди «Амо» автобусынынъ рулини къавий туткъан, оны, пек беджерикли бурып, автобусны увулдатып айдагъан Селимнен тоз ичинде кучелек киби сюйрельген Селимчикни козь огюне кетирем, чакъыштырып бакъам.

О вакъыт Селим 12 яшында, арыкъ, сёнюк чырайлы бир бала эди. О, о дередже зайыф эди ки, атта боюны онынъ башыны зорнен тута эди, онынъ башы артыкъ къувамына кельген куньайлан киби бир тарафына эгилип турарды.

Амма шимди?

Шимди онынъ кенъ джавуры аман-аман бир метро къадар кенъ. Чырайы тап-тазе, къурум киби сия козьлери огге, огдеки ёлгъа пек джесюр бакъа. Онынъ ири авучлары ичиндеки руль бу авучларгъа коре уфакъ киби...

Мен машина душманы Эмиросман акъайнынъ огълу Селимнинъ насыл этип де шофёр олгъанына меракъландым ве буны сорап огрендим. Манъа:

– Эмиросман акъай Селимни шоферликке озю ёллады, — дедилер.

Мен, догърусы, чокъ тааджип эттим. Лякин меселе пек саде бир суретте олып кечкен.

Койде колхоз тешкиль олунгъан. Бунынъ устюнде бир чокъ къавгъалар кеткен. Кулаклар ве оларнынъ къуйрыкълары: «Бизге колхоз керекмей, шериатта бойле шей ёкъ! Истемеймиз», — дегенлер. Бу «колхоз истемегенлернинъ» ичинде Эмиросман акъай да бар экен. Олар имамнынъ ве козьлюклю аджыларнынъ этеклерине япышкъан, бир кенаргъа чекильгенлер. Лякин колхозгъа язылгъан эксериет кулакларнынъ багъларыны, топракъларыны тутып алгъан да, озьлерини де койден сюрьмеге къарар бергенлер. Эмиросман акъай бу иш ичюн пек тырмалангъан.

«Динде, шериатта бойле иш ёкътыр!» деген.

Кой партиялылары онъа колхознынъ файдасыны, кой хозяйствосынынъ социализм эсасына янъыдан къурулмасыны анълатсалар да, лякин Эмиросман акъай, къаплы бакъа киби, башыны ичере джыйгъан, букленген де яткъан.

О, чокъ инат акъай, къарт бир адам. Озюнинъ талийи киби. Тамам бир йыл инатланып четте тургъан.

Лякин огъланлары осип келелер. Олар яныджа оселер. Эмиросман акъай Селимнен Керимнинъ пионер галстуклерини алып йыртса да, олар янъысыны пейдалай, бабасындан гизли багълайлар. Керим комсомолгъа да кире. Энди эвде балабанджа лакъырдылар башлай. Эр не къадар Керим бабасынынъ сёзюнден чыкъмайып тербиеленсе де, чокъ вакъыткъа къадар бабасынынъ къуйпалыгъына даянса да, эиди даянамай. Керим меселени ортагъа дос-догъру къоя.

Бир кунь комсомол топлашувындан къайткъан Керим бабасына:

– Ярын сен колхоз багъыны пытамагъа бараджакъсынъ, — дей.

Эмиросман акъай, онынъ бетине бакъа. О биринджи дефа оларакъ огълу Керимден бойле бир эмир эшитип шаша. О, Керимни биринджи дефа бойле сертчы сесли, джиддий коре.

– Бармам! — дей.

– Барырсынъ! Бармакъ керексинъ... Колхоз кузьде сенинъ юзюмлеринъи сыкъып, шарап ясап берди, сен бунъа къаршылыкъ онынъ багъыны пытамагъа — ярдымгъа бармакъ керексинъ...

– Мен колхозгъа онынъ масрафыны тёледим.

– Колхоз да санъа багъ пытагъанынъ ичюн тёлер.

Эмиросман акъай огълуна къайтармагъа джевап тапыштырамай ве саба эрте турып пычагъыны ала да, колхоз идареси огюнде топлангъан пытавджылар бригадасына къошулып колхоз багъыны пытамагъа кете.

Биринджи куню Керим бабасыны «къачмагъанмы экен?» — деп эки кере ёкълай. Эки кересинде де оны иш башында корьген сонъ, бир даа келип бакъмай.

Эмиросман акъай, бойлеликнен, сабыкъ айры хозяйстводжы, лякин шимди колхозджы фукъаре ве орта аллыларнен бир сырагъа кечип, багъ пытамагъа башлай.

Бу иш ильк саатте онъа бираз джан сыкъысы киби дуюла. О, колхозджылар арасындан озюни ялынъыз ис эте. Онынънен бу коллективли хозяйство алып баргъан койлюлер арасында насылдыр бир фаркъ бар. Эм бу фаркъ чокъ балабан.

Башта о шай тюшюне: «Меним озь бахчаджыгъым бар, озь атчыгъым бар. Амма буларнынъ, колхозниклернинъ ангисининъ багъы бар! Ич бирининъ ёкъ. Олар «меним малым, багъым, деп оламайлар» — деди. Эмиросман акъай бир дакъкъалыкъ озюни колхозджылардан устюн коре. «Оларнынъ ич бир шейлери ёкъ, амма меним бар; мен озь багъыма озюм шорбаджым, амма олар?» — деп озь-озюни сораштыра.

Колхозджы койлюлернинъ бирге къошулгъан колхоз багъларына, сабыкъ помещик багъынынъ бир кошеси де кире эди. Колхоз багъынынъ экинджи уджу корюнмей, пек кенъиш, энине-боюна узаныл кеткен. Йигирми беш, отуз гектар…

О, бу багъда, эвель де, помещик байда да чалышкъан эди. Эм тек о дегиль, койнинъ бутюн фукъарелери, ыргъатлары да чалышкъан эдилер. Иште сабыкъ помещикнинъ юрты. Олар бу юртнынъ керисиндеки тахтадан ясалгъан контордан озь куньделиклерни ала тургъанлар.

Эмиросман акъай даа пек чокъ шейлерни хатырлай. О, кунюне элли капикке танъдан башлап кеч вакъыткъа къадар багъ пытагъаныны, акъшам эвге къайткъанда белининъ агъырысындан не турып, не де ятып олгъаныны, экинджи куню помещик багъына ишке бармайджагъына емин эткенини, лякин сабасына, помещиктен баарьде алгъан эки пуд унны, эки чифт чарыкъ ве он кумюш параны одемек керек олгъаныны тюшюнип, мойсагъа екильген огюз киби, озь талийини бойсунып, янъыдан ишке кеткенини, эписини, эписини хатырлай.

Амма шимди?.. Я шимди бу колхозджы ады берильген сабыкъ койлюлер кимге чалышалар? Кимнинъ багъыны пытайлар? Куньделиклерини кимден аладжакълар?..

Эмиросман акъай башыны котерип, этрафына бакъына. Колхозджылар бири-бирини озмагъа чалышыр киби, эписи озь сырасыны даа чабик пытамагъа тырышалар… Багъ исе балабан, кенъиш… Узана бильдикче узангъан… Уджу-буджагъы ёкъ десем оладжакъ. Асмалар да эписи дегендай мускат…

О: «Булар кимге чалышалар?» — деп озь-озюне бир даа суаль бере.

«Я бу багълар оларнынъ озьлерининъ де!.. Демек олар озьлерине чалышалар!.. Демек багъ колхознынъ… Колхозджынынъ… Демек, бутюн буларнынъ саиби, бу сабыкъ койлюлер… А-а, мына меселе къайда!..».

Эмиросман акъай бу шейлерни эвельден де бильмез дегиль эди. Лякин о буны шимди озь козьлеринен коре.

О, бу колхоз багълары янындан кече, лякин багънынъ ичине бакъмай. Онъа коре колхозджылар яхшы адамлар дегиллер. Олар башкъасынынъ малына эль узаткъанлар. Бу онъа коре «арам мал» эди.

Насыл олур да, Эмиросман акъай олар киби япарды. О беяз сарыкълы имамнынъ айткъанларыны хатырындан чыкъармагъан. Имам озюнинъ ваазларында эр заман: «Эр кеснинъ малы мукъаддестир… Къуран азимушан башкъасынынъ малына эль узаткъаннынъ эли кесильмели, дей. Танъры Тааля бойле буюра» ве иляхре дей тургъан.

Эмиросман акъай, эм пытай, эм де тюшюнмесин де девам эте. О, бундан он йыл эвель шеэрден кельген бир матрос яшынынъ айткъанларыны хатырлай. О вакъытлары орталыкъ пек къарышыкъ эди. Койде эр кунь топлашмалар ола. Бу топлашмаларда шеэрден кельме тюрлю кишилер сёз айта тургъан. Оларнынъ айткъанлары бир-бирине уймай эди. О, шимди бу айтылгъан шейлерни чокъ хатырламай, лякин матроснынъ сёзлери, ничюндир, онынъ акъылында къалгъ-

ан. Шимди исе матроснынъ айткъанларыны даа ачыкъ хатырлай. О, шай деген эди: «Не беклеп турасынъыз? Ничюн помещикни койден къувмайсынъыз? Онынъ мал-мулькини нечюн тутып алмайсынъыз? Бу багълар-багъчалар эписи сизнинъ, манълай теринъизнен суварылгъан. Бу багъларда сизлер чалышасынъыз, оларны сизлер асрайсынъыз, юзюмлерни сизлер джыясынъыз да. Оны помещикке алып кетип beресинъиз... Помещик ич бир шей япмай, тек сизнинъ эмегинъизнен асралгъан шейлерни ашап, къурсагъыны семирттирип ята...

Эмиросман акъай эм чубукъларны кесе, эм де акъылына кельген бу шейлерни тюшюне.

Ойле олды ки, яваш яваш озюнинъ эски аркъадашларынен янъыдан чалышмагъа башлады. Олар эвельде, помещикке чалышкъанда сыкъ-сыкъ сигар якъа тургъанлар. Учкъурларыны сыкъ-сыкъ чезип къора артына кете тургъанлар. Амма шимди буны пек аз япалар, чокъ лакъырды этмейлер. Эр кес озь сырасыны даа тез битирип, янъысыны башламагъа ашыкъа. Ящча пытавджылар эм чалыша, эм де сызгъыра, я да йырлайлар. Бу йыр ишни енгиллештире, джан сыкъысы олмай. Эмиросман акъай тез алыша.

Эм ойле олып чыкъа ки, арадан бир афта кечкен сонъ, о Селимни янъына чагъыра, джебинден аккурат къатлангъан бир кягъытнен къарындаш чыкъарып:

– Отур да, меним айткъанларымы яз! — дей.

Селим бабасынынъ дегени киби япа. Миндер устюне отурып, курьсюни огюне чеке ве къарындашнынъ уджуны сыкъ-сыкъ тилинен сылатып, яза.

– Яз, бакъайым... «Мен ашагъыда имзам вааз олунгъан Эмиросман Чала Эмирвели огълу айванлар киби фикирсиз яшай экеним. Мен бу яшыма къадар кулак ве моллаларнынъ агъвасына къапылгъаным. Мен энди эр шейни анъладым...».

Эмиросман акъай сигарыны тез-тез чеке ве омюринде биринджи дефа озюнинъ башынен тюшюнгенини анълап ве башнен тюшюнмекнинъ зевкъыны дуйып, девам эте:

– Яз... «Багъымы, торы малийими джемаат малына къошам. Озюм де колхозгъа язылам. Бугуньден сонъ артыкъ менде мал-мулькъ ёкъ. Эписи колхознынъдыр. Бойле дейип билесинъиз. Имза...».

О, Селимнинъ элинден къарындашны ала, оны бир дакъкъа къадар агъызы ичинде къапып, ташыны джибеткен ве агъызыны да бус-бутюн боялагъан сонъ, эски-къыйышлы къонъырлы араб арифлеринен «Эмиросман Чала» деп имзасыны ата...

Колхозда оны пытавджы спец айыралар. Шеэрдеки пытавджылар курсына ёллайлар. Он эки киши юк автомобилине минип шеэрге кетелер.

Эмиросман акъайнынъ биринджи дефа автомобильге мингенини корьгенлер буны сейирли икяе этелер.

О, башта автомобильге минмейджек олгъан.

– Мен джаяв кетерим, — деген.

Аркъадашларынынъ бирер-бирер автомобильге тырмашкъанлары корьген сонъ юрекленген, машинаны эки кере «таваф» эткен. Сонъ, къарарлаштырып, янашадан кельген де,аткъа минер киби, сагъ аягъыны котерип, озюни автомобильнинъ ящиги ичине аткъан. О чокъ вакъыт башыны котермей ящик ичинде «мышыкъ софусы» киби отургъан. Машина вызлы кетмеге башлагъанда башыны котерген ве агъызыны къулакъларына къадар ийирип, ырджайып кульген...

Курстан къайткъан сонъ Селимге:

– Анавы, бизни шеэрге алып кеткен шофёр татар яшларындан озюне бир шегирт къыдыра. Насыл, барасынъмы? — деген.

Селим эки кере чомпарлаз аткъанда да, учь кунь сонъ савлыкълашып, машинагъа минип кеткен.

Керимни исе чокъ кечмеден граждан авиациясы мектебине ёллагъанлар...

Селим «Амо»нынъ вызыны къоша. . Ель бизни даа къуветли охшамагъа чалыша... Дюльбер левалар турмай денъише...

Раатлыкъ эвлери, санаториялар янындан кечемиз... Колхоз, совхоз багълары, тютюн тарлалары арасындан кечемиз... Джаявларны, атлыларны, арабаларны артта, чокъ артта къалдырамыз... Эски джиневиз къалеси корюнип ала... Минареси шерфесинден йыкъылгъан джами корюнип ала... Бу къале, бу джами чокъ эскилер. Бизим арамызда бу къале ве джами ичюн къайгъыргъан ёкъ. Эмиросман акъай биле шерфесинден йыкъылгъан минарели джамини корип, башыны бура. Мен онынъ бу баш бурушынынъ себебини чересинден анълайым. О: «Языкълар олсун кечкен омюриме... Алтмыш йыллыкъ омюрими джамилер ашады, бу джамилерни къургъанлар кемирди», дей.

Биз эп кетемиз. Автобус сигналыны сыкъ бере. Огде кеткен джаявларны, атлыларны, арабаларны, озь келишинден хабердар эте. Олардан ёл талап эте, оларнынъ чыкъаджагъыны анълата...

Колхоз, совхоз багъларында, тютюн тарлаларында иш къайнай... Ёл четинден балалар бизге багъыралар. Олардан бири «ур-а!» деп къычыра да, шапкесини авагъа ата...

Биз эп кетемиз... Алтмыш яшына къадар автомобильге «шейтан иши» деген Эмиросман акъайны да алып кетемиз. О, шенъ. Агъызыны джайып ырджая...

Дызман... Чокъ дызман... Инсаннынъ руху котериле. Аякъ устюне турып, гурь сачларыны ельге ельпиретип, шапкени саллап багъыраджагъынъ, ялынынъ дюльбер табиатыны онынъ бинълердже ишчилер раатлангъан раатлыкъ эвлерини, санаторияларны, колхоз-совхозларыны, колхоз ишчилерини, эрек, армут, алма, кираз багъчаларыны, кенъ денъизни, тавларны, ташларны, ялынынъ къокъулы авасыны селямлайджагъынъ келе... Ве, юректен селямлайсынъ да!

КЪАРТЛАР

Мен бу эки къартны эвельден бильсем де, лякин шимдики киби таныш дегиль эдим. Сизге айтаджагъым иш мени оларнен пек якъындан таныштырды ве мен оларны экисини де севдим.

Мен МТС шофёрим. Юк автомобили айдайым. Бутюн яз бою совхозларда, колхозларда элеваторгъа богъдай ташыйым. Бу себептен районымыздаки бутюн чёллерни, бутюн ёлларны билем. Халкъыны да таныйым.

Меним къартларым экиси эки колхознынъ бостан мутехассысы. Олар бутюн яз бою бостанда яшай, оны асрай эм къаравуллыкъ этелер.

Сеитджемиль акъай «Юкселиш» колхозындан. Бу колхознынъ бостаны меним эр заман къатнагъан ёлум устюндеки джапта. Къартнынъ чалашы джапнынъ тёпесинде. Танъда кунеш онынъ чалашы янындан догъа ве мен чокъ заман оны чалаш къатында турып, озюнинъ тик башы ве соравлы бакъышынен бостанларны козьден кечиргенини корем. Биз селямлашамыз. Мен онъа шапкеми о да манъа озюнинъ магъруp башыны саллай.

Ягъмурлы бир яз геджеси мен элеватордан къайткъанда фенерим бозулып, къаранлыкъта къалгъан эдим. «Юкселишнинъ» бостанына къадар къаранлыкъта кеттим. Бостан янында машинаны токътатып, Сеитджемиль акъайгъа сеслендим. О, фенерини якъып машина янына кельди ве мени озюне мусафирликке чагъырды. О, огден джурип, манъа фенернен ёл косьтерди. Машинаны чалаш янына янаштырдыкъ.

Онынъ чалашы юксек, эм кенъиш эди. Чалашнынъ ичинде эки дивар тюбюне сетлер ясалгъан. О манъа сетлерден бирини косьтерип:

– Мына, мында ятарсынъ. Ушюсенъ, устюне тон да къапатырсынъ, — деди.

Чалаш яхшы ортюльген, акъмай. Къарт фенерини «тавангъа» асты.

– Къавун кесейимми, къарпызмы?

О меним джевабымны беклемеди, чалашнынъ артындаки пичен обасыны къарыштырып, андан баштан да балабан бир къарпызнен, назик терили, узун, сары бир къавун чыкъарды.

– Буларны мен махсус мусафирлерге сакълайым. Буюр.

Къавун чалашны озюнинъ хош къокъусынен толдурды. Бу сувлы ве татлы бир къавун эди.

Мен дёрт балабан тилим ашадым.

– Буюр, буюр. Истесенъ сарымсакънен отьмек де берейим.

О кене джевап беклемеди. Тавангъа асылгъан балабан казмир явлыкъ богъчасыны чезип, манъа бир коше богъдай отьмегинен бир баш сарымсакъ узатты.

– Сарымсакълы отьмекнен къавун лезетли олур. Буюр, битирейик.

Бизим сарымсакъларымызны тузгъа батырып; отьмекнинъ аркъасыны копюртип-копюртип сарымсакъладыкъ. Къавуннен сарымсакълы отьмек керчектен де лезетли бир аш эди.

Къарт къарпызны да кести. Пычакъ къарпызгъа сокъулыр-сокъулмаз къарпыз озь башына чатлап, джарылып кетти. Онынъ ичи къан киби олды.

– Насыл, татлымы?

– Шекер киби.

– Буюр, мен даа кесерим.

Ягъмур чалашнынъ устюне яваштан сепелей, онынъ устюндеки япракъларны тасырдатып, санки, бизден оны да софрагъа чагъырмамызны ялвара эди.

– Даа кесейимми?

Мен къурсагъымы сыйпап:

– Сав олунъыз. Етти, – дедим.

– Даа ашайджагъынъ кельсе, сорап отурма, ал да кес.

Мен онъа тешеккюр эттим.

Биз яттыкъ. Къарт озюнинъ баш ястыгъы тюбюнден къара тюклю чонтыкъ тоныны чыкъарып, меним «ушемейим» дememe бакъмадан, оны устюме ташлады.

– Зарар ёкъ, ушюмесенъ джыллы ятарсынъ.

Биз танъгъа къадар юкъламайып, сёйлешип чыкътыкъ. О манъа озь яшлыгъыны, эвельки яшавнынъ зорлугъыны икяе этти. Бир дефа мырза, ничюндир, койлюлерге ачувланып, топрагъындан кочьмелерини эмир эткен. Койлюлер кочьмейджек олгъанлар. Къыдыр мырза жандарма кетирип, оларны зорнен кочюреджек олгъан. Жандармалар бир чокъ койлю эвлерининъ таванларыны эшкенлер. Бир къач кишини де къапаткъанлар. Булар ичинде Сеитджемиль акъай да бар экен.

– Бала-чагъаны койден нагайканен айдап къувдылар, – дей.

Койлюлер къомшу вакъыф топрагъына баргъанлар, лякин онда да темель къурамагъанлар. Хатип олардан алты онлама истеген. Чокъкъа бармай Къыдыр мырза топрагъыны саткъан. Оны, насылдыр, бир аджы алгъан. Аджы койлюлерни кене эски ерине «чагъыргъан». О, дёрт онламагъа разы олгъан. Койлюлер топракъны тырнакъларынен деген киби сюрген, сачкъанлар.

Сеитджемиль акъай озюнинъ пердалы сакъалыны сыйпап, теренден кокюс кечире де:

– Армангъа къадар борджландыкъ, армандан сонъ кене эльде-авучта бир шей къалмады, – дей.

Мен ондан сорайым:

– Къач яшындасынъыз? – дейим.

О манъа озюнинъ оракъ къашларыны керип, соравлы бакъа да:

– Къач яшындадыр, беллейсинъ? – деп сорай.

– Алтмыш-алтмыш беште барсынъыздыр, даа.

О кулюмсирей.

– Бу йыл майыста етмиш секизни толдурам, – дей.

Сеитджемиль акъай колхозгъа ильк къурулгъан куню кирген, о вакъыттан бу куньге къадар бостан мутехассысы олып чалыша экен. Оны былтырки район выставкасында яхшы къарпыз етиштиргени ичюн мукяфатлагъанлар.

Мен:

– Бала-чагъа бармы? — деп сорайым.

– Он эки огълан эдилер, экиси герман дженкинде ольди, — дей.

Къалгъанлары шимди эписи колхозда экен. Бири бригадир экен.

Сеитджемиль акъай баш пармакъ къалынлыгъындаки сигарыны билек къалынлыкъдаки сигарагъачкъа аккурат етиштирди. Якъты. Онынъ бол уфюрген тютюни фенерни булут киби сарды.

Бираз токътайым эткен ягъмур янъыдан ухтемледи.

Бу къуветли ягъмурнен бизге кельген къуветли ель чалашны силькип ташлады. Сеитджемиль акъай «учюраджакъмы, не?» деген киби бир бакъышнен манъа бакъты. Бу заман мен онынъ агъызында аст ченгесинде тырбайып тургъан дёрт къара сары тиш корьдим.

– Я, тишлеринъизни не ичюн къойдырмайсынъыз?

– Реиснен лакъырды этим, бостанны котерген сонъ къойдыраджакъмыз.

О яткъан еринден турды, узун тоныны аркъасына къапатып, чалашнынъ къапысына барды. Элини тышкъа узатып, ягъмурны сынады.

– Бурчагъы ёкъ.

Бурчакъ меселеси меним акъылыма да кельген эди. Лякин, мен бурчакъ явса, автомобильнинъ ящигине урунып тасырдайджакъаларыны хатырлап, явмагъанына къувана эдим.

Сеитджемиль акъай кене ерине къайтты.

– Былтыр ягъмурда бир септирип кечкен эди. Къавунларгъа баягъы зарары токъунды.

О, индемей, тавангъа бакъып, тюшюнип ятты. Эки дакъкъа къадар шай яткъан сонъ, манъа чевирильди:

– Кеченлерде реис кельген эди. Газетада окъугъан, энди къартларны яшарта экенлер, керчекми, шу?

Мен, ойле теджрибелер япылгъаныны, лякин бунынъ яхшы нетиджеси олып-олмагъаныны бильмегенимни анълаттым. Къартнынъ гонълюни алмакъ ичюн:

– Сиз онсыз да яшсынъыз, – дедим.

О, къашларыны кене керди ве кулюмсиреди.

– Ёкъ, энди къартайдым...топракъ чеке.

О, бир дакъкъа сусты.

– Земане яшлары пек бахытлылар. Не шорбаджы бар, не бир шей. Топракъ, истегенинъ къадар. Чалышсанъ, сенден де бахтлы киши ёкъ... Озюнъе де файда, девлетинъе де...

Онынъ ири, къара козьлери керильди ве эппи бир вакъыт бельгисиз бир нокътагъа бакъып къалдылар. Бир талайден сонъ, юкъудан уянгъан киби, козьлерини тез-тез къыпыштырды ве:

– Юкъунъ кельмейми? – деп сорады.

Энди ягъмур токътагъан ве орталыкъ агъарайым эткен эди. Мен турдым.

– Кетесинъми?

– Эбет, энди кетейим. МТС-те къасеветленирлер.

Мен машинаны къурмагъа азырлангъанда къарт чалаштан чыкъып, яныма кельди.

– Умер, сенъ «Танъ» колхозы бостаны янындаки ёлдан кечесинъми?

– Эбет, андан кечем.

– Сеттар къартны билесинъми?

– Билем. О да сизинъ киби бостанджы.

Сеитджемиль акъай чалашкъа кирди ве чокъ кечмеден эки къолтугъына экиси де бир къарар эки къарпыз алып чыкъты.

– Буларнынъ бири озюнъе, экинджисини де Сеттар акъайгъа берирсинъ.

Мен онынъ бетине бакътым. Санки, Сеттар къартнынъ бостанында къарпыз ёкъ эди! О къарпызларны авучларыма къойды да, меним тюшюнджеми анълагъан киби:

– Къарпызнынъ бирини онъа бер де, айт: «Сеитджемиль селям этти. Былтыр выставкадаки лакъырдымызны унутмасын!» де, – деди.

Тюшюндим:

Бу насыл лакъырды экен? — дедим.

Къарпызларны кабинкагъа къойып, машинаны къурдым.

Къартнынъ элини сыкъып, къонакъбайлыгъы, сыйы ве къарпызы ичюн тешеккюр эттим. О, меним омузымы таптап:

— Огъурлар олсун. Даа кель. Къарпыз истесенъ чекинме, токътат машинанъы да, айт... Мен сенинъ бабанъы да билем, раметли Багъчасарайда чарыкъчы эди. Яхшы адам эди, — деди.

Мен бостан джапындан машинаны тюшюрдим. Къарт чалашы янында башыны тик тутып, соравлы бакъышнен мени озгъара эди.

Мен онъа шапкеми салладым. О да манъа тик башыны эгди.

Яз танъында машинам «Танъ» колхозына догъру сыджырды.

Ёлум «Танъ» бостанынъ устюнден кече. Ёлнынъ чамуры саркъкъан. Машинанынъ арт копчеклери эвельки киби таймай.

Иште бостан. Орьнеклер ягъмурдан тазергенлер. Орькен япракълары ве къарпызлар устюнде буллюр тамчылар парлай. Къайдадыр, къушчыкълар чивильдеше.

Сеттар къарт омузына тюфегини аскъан, бостанны козьден кечире. О, бостанны долашып, ерден недир сайлагъан киби, къамбурыны чыкъарып эгильген къоркъулыкъ янына кельди ве оны аякъкъа турсатты. Къоркъулыкъ къайтармагъа ойнагъан адам киби эллерини ачты ве къатып къалды. Оны шай эгильткен геджеки еллер олса керек.

Къарт машинаны корип, башыны котерди.

Мен онъа якълашып, машинаны токътаттым ве кабинканынъ къапычыгъыны ачып, сеслендим:

— Сеттар акъа, санъа селям кетирдим, — деп къарпызны косьтердим.

Къарт яваш адымларнен якълашты. О, томалакъ тири, аз чаларгъан, сакъаллы бир къарт. Онынъ козьлери уфакъ ве

мыскъылджы, айнеджилер. Чонтыкъ тон кийип, белини къызыл къушакънен байлагъан. Сеитджемиль акъайнен ольчештиргенде Сеттар къарт алчакъча бойлу. Сеитджемиль къартнынъ омузындаки тюфек онъа коре уфакъ. О тюфекнен, санки бала оюнджакъ тюфеги такъкъан киби. Амма Сеттар къарт керчектен тюфек такъкъан бала киби.

Сеттар къарт меним элимдеки къарпызгъа ве манъа маналыджа бакъып:

– Хош кельдинъ, – деди.

Мен джевапландым:

– Сагъ ол, къартым. Мына санъа селям кетирдим, – деп онъа къарпызны узаттым.

– Я о насыл селям?

– Сеитджемиль акъай ёллады.

Къарт къарпызыны алды. Оны авучы ичинде саллап бакъты.

– «Былтыр выставкадаки лакъырдымызны унутмасын», – деп айтты.

Къарт козьлерини къысып, хатырламагъа чалышты. Онынъ бираз джиддийлеше тюшкен бети яваштан язылды. Уфакъ козьчиклери кулюмсиредилер. Омузындаки янъы тюфегини алып, машинанынъ копчегине тиреп къойды. Къарпызны бир элинден экинджисине авуштырып, де – онъа, де – озь бостанындаки къарпызларгъа козь ташлады. Энъ сонъу, элиндеки къарпызны шамарлап, озюнинъ тонкъа, къызыл бурупыны джыйырып, мыйыкъ астындан кулюмсиреди.

– Унутмагъан, э?

Узанып тюфегининъ къайышындан тутты ве оны къолайнен омузына атты.

– Къана, бостангъа тюшмейсинъми? Айды, чалашкъа барып бирер сигар якъайыкъ. Менде къаве де бар, пиширирмиз.

Мен онъа кечиккеними, ягъмурдан себеп Сеитджемиль къартта геджелегеними анълаттым.

– Озюнъ билирсинъ....

Машинаны кочюрмеге азырландым.

– Савлыкънен къалынъыз.

– Умер, сен о якъкъа даа бараджакъсынъмы?

О башынен элеватор тарафыны ишарет этти.

– Эбет, бараджагъым.

Мен онынъ не айтаджагъыны бекледим.

Къарт къарпызгъа бакъып тюшюнди. Бир дакъкъа сонъ айнеджи козьчиклернен манъа бакъып ве кулип:

– Эринме де, бу ерде токъта. Яхшымы?

– Яхшы, Сеттар акъай.

Мен савлыкълашып, машинаны кочюрдим.

О манъа:

– Олан, Умер, къарпыз ашамайсынъмы? — деп сорады.

– Ёкъ, сагъ ол. Мен Сеитджемиль къартта ашагъан эдим.

Мен бираз узакълашкъан сонъ, пенджереден узанып бакътым.

Сеттар къарт эвельки еринде тура ве авучындаки къарпызны саллаштыра эди.

О куню меним раатлыкъ куним эди. Элеваторгъа меним ериме башкъасы кетти. Экинджи куню уйледен сонъ мен богъдай толу машинаны, энди къурып тозлангъан ёлларда тоз къопарып айдаштырдым.

Иште, «Танъ» колхозы. Ёл онынъ янындан кече. Кой четиндеки тобан кебенлери тюбюнде бир оба тавукъ, тобан эшип чёпленелер. Машина оларгъа якълашкъанда мен «бастырмайым» деп, сигнал багъырттым. Хораз башыны тикледи ве ян козюнен машинагъа бакъты. Мен онынъ агъызы ачылгъаныны эследим. Учь-дёрт адым къадар къалгъанда беяз тавукълар къанатларыны керип, теляшланып артларына чёкти ве къанат ачып ёлнынъ эки тарафына учуштылар.

Мен, эеджанлы чал хоразнынъ къыркъылдысыны эшитип къалдым.

О, ачувнен, сёгюнир киби багъыра эди.

Бир де бирини бастырмадыммы?

Башымы кабинкадан узатып, кебен янына бардым.

Ёкъ, бастырмагъаным. Тавукълар кене эски ерлерине къайталар. Амма хораз тап янашадаки ызан ичине къачкъан, ондан башыны котерип, машина пешинден бакъа...

Къаршыма «Танъ»лы эки яш раст кельди. Олар велосипед мингенлер. Мен якълашкъанда кок костюмли велосипедини ёл четиндеки сокъачыкъкъа минсетти. Экинджиси де ойле япаджакъ олса да, лякин беджерамайып, машинасындан тюшти ве ёл четине чыкъты. Бу бири, озюнинъ къара быджагъыны чыкъарып, омузына ташлагъан.

Мен оны таныйым. О, Сеттар къартнынъ торуны Джеппар.

Машина онъа якъынлашкъанда, элини котерип багъырды: — Умер!

Токътадым.

– Мераба!

– Мераба!

Эль тутуштыкъ. Мен онынъ быджагъына тюйрельген Ворошилов нишанджысы значогыны эследим.

– Къайдан келесинъ я?

– Къартбабамнынъ бостанына бардым. Дюнден берли сени беклей. Ёлдан кечкен эр машинаны токътатып сорай экен... Якъса!

Джеппар къоюн джебинден «За металл» папиросы чыкъарып, манъа узатты.

– Сагъ ол!

Биз папиросларны якътыкъ.

– Къартбабанъ мени не япаджакъ я? Бостан янындан кечкенде токътатырсынъ деген эди.

Джеппар аягъыны машинанынъ басамагъына къойды ве машина устюне узанып, аркъадашыны бакъты. Онынъ аркъадашы энди тобан кебени янында эди.

– Сеитджемиль къарткъа къарпыз джибереджек. Билесинъми, олар былтыр выставкада корюшкенде озьара куннешюв договоры япкъанлар.

– А-а!

Мен меселени анъладым.

– О заман мен де анда эдим. Выставкада оларнынъ экисини де мукяфатладылар. Къартбабама балабанджа мукяфат тюшти. Онъа тюфек бердилер. О, бизим колхозда энъ яхшы авджы сайыла... Сеитджемиль къарт «келеджекте бостанны сенден арув асрарым», — деди. Бу, къартбабама токъунгъан гъалиба, экиси узундан-узакъ сёйлештилер. Бу эки къартнынъ лакъырдысы пек меракълы эди. Базан олар бала киби сёйлеше эдилер. Лакъырды бостандан башкъа якъкъа да бурулып кетти. Къартбабам айта: «Сизнинъ «Юкселишнинъ» реиси бизимкине етмей... Бизим къызларымыз да сизинъкинден гузель, алянакълар» — дей. Сеитджемиль къарт озюнкини макътай... Пек зевкълы эди. Эки колхознынъ адамлары да, иши де, атларыны да бири-бирине макътады ве сонъунда экиси соцдоговор ясадылар. Айды, сени ёлунъдан къалдырмайым. Къарт да беклей. Огъурлар олсын.

Биз савлыкълаштыкъ. О, велосипединен «Танъгъа», мен де машинамнен элеватор бетке кеттим.

А-а, мына меселе къайда экен. Демек, къартлар мени озь куннешювлерине къуда эттилер. Демек, манъа бу ишни сонъуна къадар алып бармакъ керек.

Къартлар, реислерини де, къызларыны да макътанышкъанлар!

Мен аз-чокъ эки колхознынъ къызларыны да билем. Догърусыны айтсам, эки колхознынъ къызлары арасында ич бир фаркъ ёкъ. Олар эписи де гузеллер. Сагъламлар. Алянакълар. Къара къашлы, къара козьлюлер. Тек «Танъда» Мамбет акъайнынъ къызы Эсма бу эки колхознынъ алай къызларындан айырылып чыкъа. О узунджа бойлу. Эсмери. Козьлери пек балабан. Кирпиклери ельпазе киби. Сачлары комюрден де къара. Кульгенде онынъ эки янагъында чукъурчыкълар пейда ола. Бетинъе догърудан дегиль де, бираз къыялап, козь уджундан бакъа. О, шеэрдже киийне. Былтыр учь юзден зияде эмек куню япкъан...

Иште, Сеттар къарт. Меним кельгеними узакътан корип, элини манълайы устюне къойып бакъа...

Мен къыр устюнде машинаны токътаттым. Къарт чалашкъа кирип чыкъты. Онынъ къучагъында меним эки кунь эвельси онъа кетиргенимден бираз буюкче бир къарпыз бар эди. О, адымалырыны сыкълаштырып, машина янына кельди.

– Умер, сен буны, Сеитджемиль къарткъа бер де, менден селям айт... Я озюнъ ашамайсынъмы?

Сеттар къарт бостан ичинден чубар бир къарпыз алып, манъа узатты.

– Бу да санъа.

Къарт озюнинъ куленч козьчиклерини тез-тез къыпып, мени озгъарды.

– Огъурлар олсун, селям эт.

* * *

Къартларнынъ куннешюви он эки кунь девам этти. Мен бу он эки кунь ичинде бир бостандан экинджисине оларнынъ селямнен ёллагъан къарпызларыны ташыдым. Бу къарпызлар эр дефасында бири-биринден балабан эдилер.

Мен Сеттар акъайнынъ ёллагъан къарпызыны Сеитджемиль къарткъа берсем, о, озюнинъ соравлы козьлеринен къарпызгъа бакъа-бакъа да, тик башыны саллап келе. Сеитджемиль къартнынъ ёлланылгъаныны Сеттар къарткъа берсем, о, къарпызы элине алып саллаштыра, озюнинъ мыскъылджы, куленч ве айнеджи козьчиклеринен ве тонъка бурунчыгъыны джыйырып, мыйыкъ астындан кулип, бостанына козь ташлай.

Олар экиси де менден о бирининъ къарпызыны насыл къабул эткенини ве не айткъаныны сорайлар, мен де корьгеним ве эшиткеним киби айтам.

Къартларнынъ бу куннлешюви эки колхозда да дуюлса керек, мен артыкъ бостанларда бу куннешювнинъ нетиджесинен меракълангъан реислерни, бригадирлерни, колхозджыларны сыкъ-сыкъ коре башладым. Машина бостан янына токътагъа-

ны киби, олар эписи меракъланып келе, къарпызны сейир эте, эллерине ачып саллап, чертип бакъа ве сораштыралар.

Куннешювнинъ нетиджеси чыкъмаздан бир кунь эвель мен Сеттар къарткъа Сеитджемиль къартнынъ ёллагъан дёрт дане баш балабанлыкътаки къарпызны бердим. О, къарпызны корьгени киби:

– Кене джибердими? – деп сорады.

Бу дефа онынъ козьлери ойле эвелькиси киби мыскъыллы дегиль эдилер. Олар бираз керильген ве озьлернинъ акъларыны да косьтерген эдилер.

О, къарпызны элине алып, эппи бир вакъыт оны шамарлап тюшюнип турды. Онынъ козьчиклери тез-тез къыпылдылар.

– Умер, сен кечкенде кене токъта...

Экинджи куню саба мен онынъ берген къарпызыны Сеитджемиль къарткъа бердим, о да:

– Кене джибердими? – деп сорады. – Умер, къайткъанда машина бош оладжакъмы?

– Эбет, бош оладжакъ.

– Мени де алып кетерсинъ, я?

– Алып кетерим.

Мен элеватордан къайткъанда Сеитджемиль акъайнынъ бостаны янында токътадым. Анда оларнынъ колхоз реиси Аблаев аркъадаш да бар эди.

Къарт чалаштан къучагъыны толдырып, меним даа омюримде корьмегеним киби балабандан-балабан чубар бир къарпызны зорнен котерип, машина янына тюшти.

Мен къарпызны корьгеним киби, бу куннешювде Сеитджемиль акъайнынъ енъеджегини анъладым.

Аблаев онъа ярдым этти. Олар экиси къарпызны машинагъа ерлештирди ве зерделенмесин деп, экиси де ящик ичине отурды ве къарпызны баджакълары арасына къойып, къучакъладылар.

Сеитджемиль къарт манъа багъырды:

– Джаным, Умер, пек айдама!

Мен яваш айдадым. Къарпызгъа бир зарар кельмесин деп, ёлдаки чукъурчыкълардан пек явашлатып, мукъайт кечтим.

«Танъ» бостаны корюнди.

Кабинканынъ артындаки пенджеречик къакъылды. Оны Сеитджемиль акъай къакъа эди. Манъа «токъта» деп, ишмар этти. Мен машинаны токътаттым, пенджереден узанып:

– Не бар я? — деп сорадым.

Сеитджемиль акъай агъызындаки сийрек ве сары тишлерини косьтерип кульди:

– Сен машинаны токътаткъанынъ киби, тюшер де, Аблаевнен берабер къарпызны ашагъы алырсынъыз. Мен мында гизленеджегим. Яхшымы?

– Яхшы, къартым, шай этерим.

Машина бостан устюне кельгенде, энди ёлнынъ эки тарафы халкънен толу эди. Ойле къарар эттим: мында алай «Танъ» джыйылгъандыр, дедим. Атта къызлар да кельген. Иште, аллы, ешилли, сары, мавы антерлер ичинде айрыджа сечилип, башына къызыл явлыкъ байлагъан Эсма янакъларыны чукъурлатып тура.

Мен оларгъа беш-он адым къалгъанда машинаны токътаттым ве бизни беклеген халкъ машина янына чапышмаздан эвель кабинкадан чыкъып, ящикке атладым.

Сеитджемиль къарт ящикнинъ тюбюнде узанып, гизленип ята ве:

– Сакъ олунъыз, — дей эди.

Биз Аблаевнен берабер къарпызны зорнен котерип, ящикнинъ ичине къойдыкъ.

«Танълы»лар къарпызны корип шаштылар:

– Не де балабан къарпыз!

– Ерге алынъыз. Мукъайт олунъыз. Чатламасын, зерделенмесин.

Яшлар ве къызлар къарпызны эллери устюне алып, оны балабан бир шар киби авада туттылар.

Сеттар къарт кельди. О, омузындаки тюфегини тюшюрип, велосипеди янында турып, папиросыны сыкъ-сыкъ чеккен Джеппаргъа берди ве къарпызнынъ къаршысына кечти де, сакъалыны тутып:

– О-о! – деп шашты.

Бу заман Сеитджемиль акъай ящик тюбинден турды ве машинадан эгилип, Сеттар акъайнынъ агъызына къадар узанып:

– А-а, айтмагъан эдимми мен санъа! – деди.

Сеттар акъай башыны бурды. Бир адым кери чекильди ве бир талай вакъыт индемейип, къарпызгъа бакъкъаны киби, Сеитджемиль къарткъа да шашып бакъкъан сонъ, кулип, онынъ омузыны таптады.

– Енъдинъ, Сеитджемиль, енъдинъ!..

Олар, де къарпызгъа, де бири-бирине бакъып, кулюштилер...

Яшларнен къызлар хорнен Ыргъат Къадырнынъ «Къызыл аскер» маршыны йырлап, къоджаман къарпызны башлары устюнде юксек котерип, чалашкъа догъру кеттилер. Оларнынъ огюнде Сеитджемиль къарт башыны тик тутып, соравлы козьлеринен достунынъ бостаныны козьден кечирип, Сеттар къарт да онъа татлы-татлы кулип, огге адымладылар.

Сагълыкънен къалынъ, севгили юртумнынъ колхоз яшлары; сагълыкънен къалынъ, «Танъ» къызлары; сагълыкънен къалынъ, меним унутылмаз, севимли колхоз къартларым!..

1935 с.

НЕФИСЕ

Джийрен къашкъа айгъырнен чал бир бие екильген лиленка[1] байырдан ашагъы тыгъырып, дерени кечкен сонъ, юксек къыргъа урды. Атлар лиленканы енгиль чекселер де, Сеитмемет оларны къыр юкъары айдамайып озь алларына быракъты. О къамчыны тизи астына басты, джебинден папирос чыкъарып якъты. Ель озюнинъ корюнмез эллеринен онынъ авузындан бол-бол чыкъкъан тютюнни улпакъ тинтер киби, тез-тез тинткелеп ташлады. Тютюн бир сание ичинде авагъа синъип гъайып олып кетти.

Нефисе Сеитмеметни таный эди. Эм не де таный эди! Бу онынъ баштаки нишанлысы эди. Эгер о окъумагъа кетмеген олса, шимди Сеитмеметнинъ (бу зилифлери чалара башлагъан акъайнынъ) къарысы оладжакъ эди. Лякин бу олмады. Омюр насылдыр кескин бир айланмада бирден бурулды ве эки нишанлыны бири-биринден айырды.

Айырылышув шай да апансыздан олгъан эди ки, Сеитмемет буны атта дуймай къалгъан эди. Онъа нишанлысынынъ шеэрге окъумагъа кеткенини экинджи куню айткъан эдилер.

Нефисе ана ве бабасыны къандыргъан ве куньлерден бир кунь, ич кимсеге дуйдырмадан шеэрге кеткен эди. Бу иш ильк куньлери Сеитмеметни чокъ тюшюндирди. О башта Акъмесджитке барып, нишанлысыны зорнен алып къайтмакъны ве Нефисенинъ яшы он учь олмасына бакъмадан, онъа эвленмекни къарарлаштырса да, сонъ бойле япмакъны намусына сыгъдырмайып къарарындан вазгечкен ве Нефисенинъ «джаныны якъмакъ ичюн» Исмаил акъайнынъ къызы Тевидеге эвленмеге тутунгъан эди. Бу хаберни Нефисеге о заман шай деп етиштирген эдилер.

Догърусы, бунъа Нефисенинъ джаны «янмакъ» бир якъта турсун, къувангъан эди биле! Не демек олсун, бабанъ сени

[1] Лиленка — устю ачыкъ файтонимси араба.

дёрт яшынъда экенде нишанласын да, сен де бунъа «талий язмыш» — деп боюн эг!

Ачылмамыш бир гуль экен, сол!

Башталары шай япа эдилер. Эки дост къудалаша, «этек джыртыша», озь балаларыны нишанлай ве къыз он учь, он дёрт яшына кельгенде, огълан йигирми бештеми, отуз бештеми экенине бакъмайып, оларны эвлендире эдилер. Бойлеликнен, нидже-нидже къызлар яшлыкъларыны корьмеден къартайгъан эдилер!

Нефисе шимди буны пек яхшы анълай. Эгер о ашыкъмагъан олса, эгер о шеэрге кетмеген олса, онынъ ана ве бабасы, нишанлысынынъ инатлы талабы, койде о заманлары даа яшап кельген эски адетлер ве бу адетлернинъ темели — байлар, моллаларнынъ къандырмалары диннинъ ве шериатнынъ къаршысында даянамаз ве озь «борджларыны» ерине кетирип, оны он беш, энъ кечи исе он алты яшында мытлакъ Сеитмеметке берир, эвлендирир эдилер...

Джийрен къашкъанынъ постронкасы[1] бошады. О лиленканынъ бутюн агъырлыгъыны къошагъы чал бнеге ташлап, озю санки кезинтиге чыкъкъан киби, ёл четининъ тазе отларыны, чегерликнинъ ешиллигини сейир этип бош барды. Сеитмемет онынъ бу айнеджилигини биле эди. О джийреннинъ тельбевини силькип:

«Но! Но!!» — деп багъырды. Джийрен къашкъа озюни раатсызлагъан арабаджыдан ачув алмакъчюн сары къуйругъыны онынъ бетине деп саллады, лякин айгъырнынъ бу къылыкъсызлыгъыны бильген Сеитмемет элини къалкъандай тутып, къуйрукъ шамарыны къайтарды. Джийрен къашкъанынъ постронкасы тартылды. Атлар экиси де тырышып лиленканы шенъ алып бардылар...

Сеитмемет шеэрден чыкъкъандан берли Нефисенен лакъырды этмеген эди. Бу бир якътан джан сыкъысы олса, экинджи якътан насылдыр къолайсыз эди. Нефисе онынъ бу сускъун-

[1] Постронка — атнынъ хамутына багълангъан къайыш.

лыгъына не мана береджегини де бильмей эди. «Ёкъса, аля даа манъа даргъынмы?» — деп тюшюне.

Лякин Сеитмеметнинъ не чырайында, не де арекетинде бойле бир алямет ёкъ эди. Нефисе озь-озюне: «Сёзге, гъалиба, башта мен башламакъ кереким», — деди.

– Сен колхозда арабаджылыкъ этесинъми?

Сеитмемет Нефисеге бурулды ве кулюмсиреп:

– Ёкъ, мен багъча бригадирим, — деди.

Нефисе онынъ бетине соравлы бакъты. Сеитмемет бу суальни анълап:

– Реис бизге сени шеэрден кетирмемизни айткъан эди. Бизим арабаджы огълан хасталангъанындан, мен озюм кеттим...

Сеитмемет дудакъларыны чокъулдатып атларны ашыкътырды.

– Сен башкъа бирисини ёллай биле эдинъ.

Нефисе къачыргъан бу сёзнинъ къолайсыз экенини дуйса да, лякин «атылгъан таш кери къайтмаз» — дегенлери киби, энди кеч эди.

– Ничюн шай дийсинъ я?

Сеитмеметнинъ козьлери бираз тааджипнен ачылдылар.

– Санъа замет этмек керекмей эди, демек истедим...

– Ничюн замет олсун?! Атта арабаджы хасталанмагъан олса биле, сени шеэрден кетирмекчюн онынънен берабер озюм де кетер эдим...

О, фикирини девам эттирмек ичюн сёз тапыштырамайып, джийрен къашкъанынъ тельбевини къакъып ташлады ве Нефисеге бираз даа бурулып, къабаатлы бир сеснен:

– Мен санъа тешеккюр этмеге борджлум, — деп къошты.

Энди тааджип этмек сырасы Нефисеге кельген эди.

– Я бу ничюн?

Сеитмемет огюне бакъты. О шимди, мектепте къабаат ишлеп, оджасы огюнде джевапта тургъан, айнеджи бир балагъа бенъзей эди. Нефисе янашадан онынъ козьчиклери кулюмсиреп къысылгъаныны ве мыйыгъынынъ уджу къулагъына къадар узангъаныны эследи:

– Айтса, манъа ничюн тешеккюр этесинъ, я?

Сеитмемет бираз сускъан сонъ, башыны котермейип джевап берди:

– Дохтур ичюн...

Нефисе буны бир кереден анъламады.

– Насыл дохтур?

Сеитмемет джевап ерине козюнен оны косьтерди. Нефисе кульди. Бригадир бир дакъкъа къадар онынъ узун кирпикли ве кулюнч къара козьлерине кулюмсиреп бакъкъан сонъ, яры джиддий бир чырайнен:

– Сенинъ окъуманъда меним де «къабаатым» олды я? – деди.

Нефисе тасдикъ этип башыны саллады.

– Догърусыны айтасынъ, Сеитмемет, бунда сенинъ де «къабаатынъ» олды...

Лакъырды чезильди. Олар башта бири-биринден сыкъылгъан ве чекинген киби корюнселер де, энди бири-бирининъ бетине бакъып эки аркъадаш киби сёйлештилер. Оларнынъ лакъырдысы бираз шакъалы олса да, лякин джиддий эди. Нефисе ондан:

– Насыл, эвленгенинъе пешман этмейсинъми?

– Ничюн пешман этеджегим. Мен Тевидени эвельден де севе эдим.

– Насыл эвельден? Манъа нишанлы олгъан вакъыттамы?

Сеитмемет кене айнеджи козьчюклеринен кульди.

– Эбет!

О сёнген папиросыны пармагъынен чертип, ёл четине учурды. Джийрен къашкъа онынъ эли котерильмесини озюне ишарет беллеп, къуйругъыны кене шыпыртып алды.

– Эгер сен шеэрге кетмеген олсанъ, ихтимал биз эвленир эдик. Сонъ бундан не чыкъаджакъ эди? Сен мени севмез эдинъ, шай дегильми? Мен о заман йигирми еди яшында олсам, сен он учь яшында бала эдинъ. Меним козюмде омюрлик Тевиде де къаладжакъ эди...

Сеитмемет бу ерде кокюс кечирди ве бираз тюшюнген сонъ девам этти.

– Эскиде омюр насылдыр манасыз, будаладжасына къурулгъан эди. Амма бизден бир талайымыз бу омюрни маналы ве акъыллы япмакъ огърунда курешкенлерге къошулмайып, онынъ къалымтыларына деделеримизнинъ косьтеришине» сарыла ве къуйрукъта чубала, ишке ярдым ерине, мана ола эдик... Инанасынъмы, Нефисе, мен къач керелер шеэрге баргъанда, сенинънен корюшмек, сенден афу ялвармакъ истесем де батамагъан эдим...

О бир папирос даа чыкъарып якъты. Сёзюне девам этип:

– Бир тюшюн де бакъ, биз о заман эвленген олсакъ, бу сенинъчюн де, менимчюн де бир бахтсызлыкъ, озь юрегимизни хорламакъ, озь инсанлыгъымызны алчалтмакъ олмазмы эди?.. Мен Тевидени севе эдим, о да мени. Шимди тюшюнем, балабан бир джинает ишлейджек экенмиз...

Сеитмеметке джийрен къашкъа кене постронкаларыны бошаткъан киби кельди. О тизи астындан къамчыны чекип алды ве джийренге шыпыртмагъа азырлангъанда, озюнинъ янъылгъаныны, джийрен къашкъанынъ да чал биенен берабер тырышып тарткъаныны корьди де, къамчыны озюнен Нефисенинъ арасында яткъызды. Нефисе кульди. Сеитмеметнен бойле корюшмеси ве онынъ озь тюшюнджелерини сербест айтмасы «дохтур» къызны чокъ хошландыргъан эди.

О Сагълыкъ сакълав Халкъ Комиссарлыгъы тарафындан озь койлериндеки янъы хастаханеге тайинленген вакъытта, акъылына озьлюгинден кельген бир фикирни хатырлады. О заман Нефисенинъ юреги «шув» этти. Догърусы, Сеитмеметнинъ адыны хатырлав оны къоркъузмаса да, эппейидже тюшюндирген эди. Я, барып да эски нишанлысы оны севмеген, озюнден ятсырагъан ве балалыгъында онъа эвлендирирлер деп, къоркъкъан бу адамы, Нефисени эски адетни, баба андыны бозмакънен къабаатласа да, эвеллерде япкъанлары киби, къызнынъ омюрини зеэрлесе, ишине кедер этсе?..

Сеитмемет шеэрде арабаны Нефисе отургъан къапысы огюнде токътатып, Нефисеге оны койге алып кетмеге кельгенини айткъанда, дохтур-къыз бунъа баягъы шашкъан эди. Лякин о чокъ тюшюнип отурмады ве азырлап къойгъан джемиданларыны Сеитмеметнинъ элине туттурып, озю де къалгъан шейлерини къучагъына алып, сессиз-солукъсыз арабагъа минди...

...Атлар лиленканы къыр устюне чыкъардылар. Сеитмемет оларны токътатып арабадан тюшти.

– Къыбырдагъан къыр атлар, – дегенлер. Биз де атларны ёрултмайып къыргъа чыкътыкъ. Насыл дейсинъ, Нефисе, оларны бираз даа раатлатайыкъмы?

Нефисе бу теклифке къаршы кетмейип, арабадан тюшти ве яр башындаки къаягъа чыкъып, узакъта, озеннинъ эки четинде, бойдан-бой созулгъан багъчаларны ве оларнынъ артында ешиллик ичине комюльген койни сейир этти. Бу аджайип гузель бир корюниш эди. Тек бир къартал янашадаки къаялардан къопып, къанатларыны салмакънен къакъып авагъа котерильди. Къартал багъчалар устюнде бир къач кере долангъан сонъ, кене къаялар устюне къайтты ве токътамай юксельди. Къартал не дюльбер, не магърур уча! Яшамакъ не къадар яхшы! Иште, тувгъан кой! Нефисе бу койни не къадар севе! Бу эски кой дегиль эди. Бу янъы кой! Нефисе онъа бармагъа, оськен, бекинген, чичекленген бу янъы койге ве онда яшагъан халкъкъа озюнинъ шеэрден, мектебинден алгъан бильги ве медениетини къошмагъа не къадар ашыкъа эди!

...Сеитмемет атларнынъ такъымларыны тюзетип, оларнынъ токъ аркъаларыны таптап, гурь ялынларыны сыйпап Нефисе тургъан къая бетке бакъты. Анда сачларыны ве йипек ягъмурлыгъыны ельге гурьделетип, узун кирпикли, ири ве къара козьлю къыз тура эди. О Нефисенинъ янына барды.

– Багъчаларны сейир этесинъми?

Нефисе озюнинъ шырныкълы кулюшинен онъа бакъып башыны саллады.

– Эбет!

Бир сание сонъ о Сеитмеметке элини узатып:

– Дост олып къаладжакъмыз э? – деди.

Сеитмемет дохтур-къызнынъ элини къуветли сыкъты.

– Эбет, дост олып къаладжакъмыз, Нефисе!

Бир дакъкъа сонъ, атлар байыр ашагъы шенъ чаптырып, янъы дохтурны койге догъру алып кеттилер...

1937 с., майыс.

КУЗЬ ГЕДЖЕСИНДЕ

Эки куньден берли турмай сепелеген кузь ягъмуры орталыкъны чамыргъа гъаркъ этти…

Кой тынч. Копеклер биле бу тен сызлаткъан ягъмурдан къачып, софаларда, аятларда, софа тюблеринде, аран кошелеринде буркюнип, юмарланып, тюклерини къалтыратып яталар.

Кок къаранлыкъ. Агъыр туманлы булут койнинъ устюне якъын саркъып къара бир къая киби тура. Кой джапындаки джамининъ къара къаралтысы да бу къара булуткъа къошула ве о булуттан да къара корюне. Ойле келе ки, мына шимди бу булут джамининъ къара къаралтысынен бирге къошулгъан бу къаранлыкъ къая койнинъ устюне бус-бутюн саркъар да ярыкълары олю козю киби, джансыз тонукъ парлагъан эвлерни басар, эзер — дейсинъ.

Иште, джами тюбюндеки эвлерден бирининъ ярыгъыны эндирди ве сёндирдилер. Санки имам олюнинъ ачыкъ къалгъан нурсыз козьлерини къалтыравукъ пармакъларынен сыйпап юмдыргъан киби олды…

Ягъмур инджеден сепелей. Онынъ озю корюнмей, тек тынықъ шыпыртысы ве бу шыпырты ичинде узакътан кой четиндеки мезарлыкъныынъ къабирлери ичинден кельген киби агълавлы, инсаннынъ юрегине элем багълагъан, къайгъы орьген бир йыр эшитиле:

Къыз бала деген махрум къул
Оксюзден бетер…
Баба юртунъ терк этип
Агълар да китер.

…Басыкъ эвнинъ ташлары къамбур киби тюртип чыкъкъан дуварындаки лампа, эв ичини аз-аз айдынлата. Атта кошеде, башына шалий шал япынып отургъан келиннинъ бетини биле айдынлатмай…

Къапыда бу къайгъылы йырнынъ агълавсымакъ макъамынен гонъюллери тюшкен яшлар келиннинъ этрафыны сарып козьлерини кимиси ерге, кимиси тавангъа, кимиси эллеринде бургъан явлукъ уджларына тикип, агълар киби йырлагъан къызларнынъ бетлерини сечип оламайлар.

Къызлар акъырын сеснен созып йырлайлар. Ёкъ, йырлай дегиль де йырнынъ сёзлерини агълайлар...

Келин олгъан Мерзие, шалынынъ уджунен узун кирпиклери арасындан сыкъылып чыкъкъан ве бурун янындан акъып дудакъларына туз дамы берген козьяшларыны силе, бурнуны чеке. Онынъ дудакъ уджлары устьке таба джырыла, къашлары кирпик устьлерине саркъа, солый. Янындаки къызнынъ тизлерине бетини урып, аркъасынен ве бутюн вуджудынен силькенип, окьсип агълай...

Фукъаре къызларнынъ омюри пек къыскъа. Эвленюв чагъына къадар иш... яры ач бир омюр... махрум къул... Къумаш антер бир четте турсынъ, йылда бир янъы басма антер де киймайсынъ...озюнъ ювкъасынъ, осамагъансынъ, амма эллеринъ кевдене коре ири, авучларынъ къаткъакъ, эллерине коре балабанлар...соба куреги киби...

Сени саталар... лякин кимге саталар?!

Акъраны тапмагъан.

Бахытсыз къулдыр...

Озюнъ факъыр, лякин гузель олып да бабанънен ананъ сени бай баласына сатсалар?..

Эр йыл бала тапасынъ... чыракъ киби ирийсинъ. Чыракъ ярыкъ берип ирий, амма сенде къаранлыкътан башкъа не бар?! Бутюн омрюнъ зиндан... Къар киби аппакъ эдинъ, лякин ирип киттинъ...

Къар ерни сувара, я сен?

Козьяшларынъ тузлы ола, оларны ютасынъ...

Козьяшы ерни де сувармай...

Олесинъ... Озюнъ къаранлыкъ олып къаранлыкълар ичинде гъайып оласынъ... Мевта ювуджылары келип, сени тенеширге къойып ювгъанларыны дуймай да къаласынъ...

Бир эв баланъ пешинъден агълай...

Имам имсаллада: «Эй, джемаат-и-муслимин бу муслименинъ алы хаятында ве кемал-и-сихх хатында ниджe билир эдинъиз?!» — деп сорай... Ниджe биледжеклер... «Махрум къуллар» ниджe билинир...?

Йыр, йыр дегиль де агълав. Келин де, къызлар да агълайлар...Газы, газы биткен лампа да козюни къысмагъа башлай, о да къызларнынъ агълав йырларына къошулмагъа азырланыр киби...

Ерни басардай тургъан къара къая киби булут, инсаннынъ гонълюни де баса.

Ягъмур келиннинъ козьяшы киби. Санки табиат зиндан къаранлыгъына даянмай да козьяшларыны тёке...

Юрегим сыкъыла...

– Етер!!! — деп багъыраджагъым келе.

– Бар къуветинъни билеклерине берип, кокнинъ къара пердесини йыртаджагъынъ, табиатнынъ козьяшларыны силип, кокте парлакъ йылдызларны кореджегинъ келе...

* * *

Мен о заман яш эдим. О заман меним зилифлеримде шимдики киби чал теллер ёкъ эди. Мерзие меним аламынъ къызы. Чокътан ольди... Шимди онынъ къызларындан Гули désинститутта, Алиме Ялтада педтехникумда окъуйлар. Онынъ огълу Сеттар эки йылдан даа инженер оладжакъ.

1932 с.

АЧЛЫКЪ ХАТИРЕЛЕРИНДЕН

1922 сенесининъ март айы эди. Биз: мен, дигер бир оджа даа, сонъра кой къартларындан Сеит-Ахмет ака хамси балыгъы алмакъ ичюн ялыгъа тюшемиз.

Кой ичинден кечкенде, бизге ачлар расткелелер. Онларынъ козьлери, юзьлери шишкен, сараргъан, агъаргъан... Усть-башлары, урьян-пурьян. Сандыракълап, аякъларыны къыйыш басып, дуварларгъа даяныл зорнен юрелер...

Ачларнынъ эллеринде топракъ чанакълары бар. Онлар «ачларгъа ярдым къазаны»на аш алмагъа кетелер. Биз де токъ дегильмиз, лякин юзьлеримиз шишмеген. Бельки, беш-он куньлерден биз де онлар киби олурмыз... Тек шимди шишмемек ичюн огърашамыз, хамси алмакъ ичюн ялыгъа тюшемиз.

Почта ёлгъа кельдик. Анда да ачлар топлангъанлар. Онлар къаве огюнде ольген бир аты пайлашалар. Онларынъ усть-башлары, бет-козьлери лешин къанына боянгъан... Онлар бу лешни пай этелер. Бир тарафтан да токътамай кесек-кесек этлерни чайнамай кесек-кесек юталар. Кенарда тургъан бир къач копек невбет беклей, инсанлар леш башындан чекильсе, онлар ашаджакълар. Биз ёлумызгъа кетемиз.

Почта ёлдан айырылып, багъ ёлуна кечемиз. Багъ ичине киргенимиз киби, Сеит-Ахмет ака бир шей корип токъталды. Бизге де косьтерди. Багъынъ дивары алтында бириси ята. Барып бакътыкъ. Бир олю!..

Сеит-Ахмет ака оны таныды:

– Юкъары койлерден иш араштырып кельген эди. Заваллы буламады зар... Алла рахмет эйлесин, — деди.

Багъ бойлап ашагъы саркъмагъа башладыкъ. Ёл эниш олса да, тизлеримиз къалтырай. Тез юрип оламаймыз. Чюнки бизлер де ач, такъатсызмыз... тек юзь ве козюмиз шишмеген.

Балыкъ аладжакъ еримизге кельдик. Ичлери кумюш тюслю хамси иле толу къайыкъларгъа янаштыкъ. Бунлар Балыкълава румларынъ къайыкълары. Онлар балыкъны мында келип

Аю-дагъ тюбюнден туталар да, бизге саталар. Биз де вар-ёкъумызны берип онлардан хамси ала ве ачлыкътан, ач олюминъ панджасындан къуртулмагъа чалышамыз.

Биз онларгъа бираз согъан, бираз да тютюн кетирдик. Сеит-Ахмет ака бир нусфие алтын кетирген. Денъиштик... Сепетлеримизни, торбаларымызны хамсиге толдурдыкъ. Юклендик! Энди койге къайтамыз.

Биз байыр ашагъы тюшкенде ёрула, болдура эдик. Лякин байыр юкъары насыл чыкъармыз?..

Сеит-Ахмет ака бизге юрек бере.

– Давранынъ, оджалар! Рабби Тааля бизге къувет берир! – дей. Лякин ёл агъыр. Рабби да бизге къувет бермей... Аякъларымыз кесиле. Беш-он адымда бир токътап нефес ала, бираз раатланамыз.

Яры ёлгъа кельгенде, артыкъ даянамадыкъ, юклеримизни ташлап, ерге узандыкъ. Балыкълар бизим иштаамызны ача, ачыкътыралар.

Сеит-Ахмет ака озюни тутмады:

– Айдынъыз, айдынъыз оджалар, атеш якъайыкъ да хамси пиширейик, – деди.

Биз разы олдыкъ. Чалы-чурпу топлап атеш якътыкъ. Багъ хорасындан узьген теллерге хамсилерни тизе ве пиширип ашаймыз, шай да лезетли...

Хамси кебабындан сонъ, Сеит-Ахмет ака эли иле уфаткъан япракъ тютюнни китап кягъытына сарып сигар ясады. Эм оны савура, эм де айта:

– Шукюрлер олсун Раббиме денъиз яраткъан. Денъизде де балыкъ яраткъан.

Аркъадашым оджа сёзге къошула:

– Балыкъларны тутмакъ ичюн Балыклава румларыны яраткъан, – дий.

Сеит-Ахмет ака онынъ козьлерине бакъа. Аркъадашымы анълай. Тек индемей, теренден-теренден бир акъ чеке... Биз кене юкленип байыргъа тырмашамыз. Энди бираз арувджа китемиз, амма кене сыкъ-сыкъ токъталамыз.

Багъгъа еттик. Почта ёлуна якъынлаштыкъ. Мен дивар астындаки олюни козьлеримле араштырдым. О кене анда, эвельки еринде, бурулып ята эди.

Почта ёлуна чыкътыкъ. Дивар тюбине отурдыкъ. Пек ёрылгъанмыз. Лакъырды биле эталмаймыз. Сеит-Ахмет ака кене сигар сарып тютетти, сонъ дивар астына бакъты да:

– Рахметли, бойле сепет балыкъ тапкъан олсанъ, бельки, сен ольмез, бизлер киби сигар савурырдынъ, — деп озь озюне мырылданъды, олюнен шакъалашты.

Биз къаве огюнден кечкенде, андан ачлар артыкъ дагъылгъан эдилер. Ат лешининъ янында беш-он копек пейда олгъан. Онлар ат сюеклерини кемирелер. Леште эт къалмагъан. Оны ачлар ашагъан ве ташыгъанлар...

Акъшамдан сонъ Сеит-Ахмет ака манъа отурмагъа кельди. Мен онъа эйи сигар кягъытыны бердим, о севинди.

– Оджа, билесинъми не?

– Не?

Аркъадашынъ оджанынъ айткъан сёзю мени тюшюндирди. Бутюн кунь шуны тюшюнип юрьдим.

Мен аркъадашымынъ айткъанларыны унуткъан эдим, сорадым. Сеит-Ахмет ака бираз манъа джылышты да:

– Оджа сёйледи: «Балыкъларны тутмакъ ичюн танъры румларны яраткъан», — деди. Я биз не ичюн тутмаймыз, не... денъиз аягъымызынъ алтында, дагъ исе устюмизде... Къайыкъ ичюн керек агъач, тахтаны истедигинъ къадар булмакъ мумкюн. Бутюн бу зенгинликлер баш уджумызда тургъанда биз ачлыкътан олемиз. Эгер Балыкълава румлары юзлернен вёрст узакътан келип бизге балыкъ тутып бермеселер, эпимиз шай олип, махв олып кетеджекмиз.

Мен артыкъ даянамадым:

– Я ничюн япмайсынъыз? — дедим.

– Ана, мен де шуны айтам. «Ничюн япмаймыз, ничюн хамсини озюмиз тутмаймыз?» — дейим. Ёкъса бизим румлардан эксик еримиз бармы?

Сеит-Ахмет ака чокъ сёйледи, атта аркъадаш булса, бугуньден къайыкъ ясамагъа башлайджагъыны айтып ташлады.

О эвине къайтмакъчюн турды. Мен де оны озгъарып чыкътым. Савлыкълашкъанда, бугунь къаве огюндеки ат лешини ашагъанларынъ джумлеси къурсакълары шишип ольгенини сёйледи.

– Хамси ашагъан болсалар, ольмез эдилер, — деди де текрар-текрар аркъадаш тапса, къайыкъ ясап денъизге кетеджегини, балыкъчылыкъ япаджагъыны иляве этти.

* * *

Биз язгъа къадар эр гедже танъда турар ве Аю-дагъ тюбюнде Балыкълава румларынынъ къайыкълары олып-олмагъаныны козьлер эдик. Онларнынъ къайыкъларыны корьсек сепет ве торбаларымызны алып да хамси алмакъ ичюн ялыгъа тюшердик.

Арадан беш йыл кечти. Мен, ат леши ашап ольген ачларны, ялыдан Балыкълава румларынынъ туткъан хамсилерини аркъамызгъа юкленип койге чыкъаргъанымызны, Сеит-Ахмет аканынъ ваадларыны унутмадым.

Шимди шеэрде Сеит-Ахмет аканынъ койдешлерини корьсем, онлардан къайыкъ ясалып-ясалмагъаныны сорайым. Онлар Сеит-Ахмет аканынъ аля озюне аркъадаш буламагъаныны айталар. Акъылыма келе: «Ёкъса Сеит-Ахмет акалар экинджи бир ачлыкъ беклей экенлерми!» — дейим...

1927 с., апрель.

КЪАКЪЛЫКЪ-БАЗАРЫ

Бугунь базар куню олгъанындан, «Къакълыкъ-Базары» эр кунькинден зияде къалабалыкъ... Шеэрге захире кетирген койлюлер экишер-учер джетеклешип, тюкян-тюкяндан озь кереклерини къыдыра, чанакъ-чёльмек, урбалыкъ ала, энъ сонъунъа эм къаве, эм де ашхане хызметини корьген басыкъ къобагъа бенъзеген тюкянчыкъларгъа кирип сарма-долма ашай, къаве иче ве агъыр-сабыр арабалары токътагъан ханларгъа кетелер.

Бу кенарда эвельде инджильден[1] аетлер, лякин шимди инкъилябий йырларыны кене инджиль макъамына уйдурып сокъур бир русле янъындаки беш яшлыкъ къызчыкъ инджели ве къалынлы сеслерининъ пердесини бири-бирине келиштирип йырлайлар. Онларнынъ этрафыны саргъан халкъ, йырны динълей, сонъ капик чыкъарып берелер...

Боялы эски бир тенеке устюнде «Бостанджылар кой хозяйствосы ширкети» язылгъан, лякин ичинде «Кой хозяйствосы махсулаты» намына ярым араба къавун ве къарпыздан, «Контора» намына да боясы къырылып биткен эски искемле иле эски бир ыстулдан башкъа шей булунмагъан «Ширкет» хадимлери де къапыдан башларыны узатып сокъур ве къызчыкъынынъ йырыны динълейлер.

Ширкет янындаки къаведе шеэринъ сабыкъ агъаларындан олсалар керек, эки киши къаведжининъ оглерине къойдугъы сары орьнекли уфакъ фильджанлардан кейфле къаве иче эм лакъырды этелер. Аякъкъап темизлеген балалардан бири келип: «Бай агъам, чызмаларыны темизлейим де?!» — дей ве озю «бай агъаны» мыскъыллагъан киби куле. «Бай агъа» тикишлери сёкюльген ве устю туздан когерген сандал кийильген аягъыны балагъа тепип: «Кит, донъуз!» — дей, сонъ кене къаршысындаки шишман акъайгъа бурулып бир шейлер айта да фильджаныны бирден котерип ичип йибере...

---

[1] Инджиль — Евангелие.

Базар ичи балкъурт сепети киби къайнай... Эр кес ишинде, эр кес алыш-веришинде. Рус, татар, немсе, караим, ехудий, къырымчакъ, урум, эрмени ве даа бир чокъ миллетлер къарыша, бир чокъ тиллерде лакъырдылар эшитиле. Кучюк «Къакълыкъ-Базары» балабан гурюльти, чыкъара...

«Къакълыкътан» бираз ашагъыдаки Кемер-Къапу ичинден, элинде бир-къач йыллыкъ эски, йыртыкъ ве кирли бир къой териси туткъан койлю бир яш, кейфли олса керек, аякъларыны къыйыш-къыйыш басып чыкъты. Къаршыдан кельген немсе арабасы астына тюшмейим – деп, озюни къалдырымгъа атты, лякин аякъларыны бирден бекитемегенинден орада, Апостолынъ бакъкъал тюкяны огюнде турып бир акъайгъа сепети ичиндеки йымырталарыны косьтерген къартанайгъа урунды, сонъ озюни теразе тутып, догърултып, элиндеки терини тюкяннынъ пенджересине сыйпап кечип кетти.

Яш урунгъан къартанай башта дарыладжакъ олып айланса да, яшын кейфли олгъаныны корип тек сомурданаракъ: «Сархош явурнынъ баласы», — деди.

Тюкяны огюндеки къалабалыкътан ве башкъасынынъ алыш-веришинден хошланмагъан Апостол, къартанайгъа якъын келип тюкян огюнден китмесини айтты. Къартанай ич бир шей демеди ве марамасынынъ уджуны омузына атып «Къакълыкъкъа» догъру ёнеди.

Базар мейданына еткенде о, къаршыдан кельген эки къадынны корип токътады. Онлар экиси де сары чырайлы къысыкъча козьлю, даблабет эдилер. Бири башына шал япынгъан, дигерининъ исе марамасы бар. Эр экиси де къолтукъларына бирер богъча къыскъанлар. Къартанай онларгъа селям берген сонъ, шаллысынынъ бетине дикъкъатле бакъты да:

– Сени бирден таныл оламадым, Анифе. Бойле джетеклешип къайда кетесинъиз? — деди.

Марамалы къадын шаллысына фурсат бермеден:

– Дачалар бетке кетемиз. Мына сандыкъ шейлери сатаджакъмыз... Коп айткъан сонъ, не исе де Анифени къандыр-

дым. Шай я, оны сандыкъкъа сакълап тургъанда не бар? Къурсагъынъ ачлыкътан гъырылдасынъ да, сен онларны сандыкъкъа сакълап тур, — деди.

Къартанай яныкълагъандай Анифеге бакъты да башыны саллады.

— Къатийим, Айше татай (къартанайнынъ ады Айше эди), шай раст кельди... Мен онларны чыкъармайджакъ болдым, ачлыкъ йылындан насыл да болса къуртаргъан эдим. Артыкъ даянамадым, озюнъиз де билесинъиз, бизимки ольгенине алты йыл толды... Коресинъизми, айткъанда тап сесим къалтырай, козюме яшлар тыгъыла — деп, козюне джыйылгъан яшларыны сыйпады ве девам этти:

— Ах, Айше татай, мен эр явлыгъымынъ, эр шербентимнинъ бир орьнеги, бир нагъышына афталарнен кузь нуру тёктим. Къызлыгъымынъ энъ къыйметли, энъ арув куньлеримни кергев[1] башында кечирдим, мына Фадьме биле, мен онларны чыкъармайджакъ, сатмайджакъ олдым. Онлар менчюн къыйметли эдилер. Мен онларны орьселенмесин — деп къулланмагъа биле къыймадым... Шимди сатаджагъым... Айып этме, Айше татай, мен бунларны къыямайым, онынъчюн козьлерим яшлана...

Анифе кене козьлерини сильди. Аркъадашы Фадьме оны ашыкътырды. «Кеч къалдыкъ», — деди. Сонъ озю Айше татайгъа бурулды:

— Мына мен джыламайым, чюнки мен озюмкини сатмайып башкъасындан алып сатам. Мен алыштым, — деди.

Анифе козьяшларыны кене тутамады:

— Айтаджагъым, бунларны алгъанларгъа айтаджагъым: «Бунлар меним къызлыгъымынъ омрюминъ энъ бахтлы бир заманынынъ нишаны... Орьселетменъиз, мукъайт къулланынъыз!» — диджегим.

Фадьме кене де ашыкътырды. Онлар экиси денъиз бетке киттилер. Айше татай онларынъ пешинден бираз бакъып тур-

[1] Кергев — орьме ишлеринде къулланылгъан алет.

гъан сонъ, бир солукъ алды ве ичинде он къадар йымыртасы олгъан сепетини ерден котерип, балкъурт сепети киби, къайнагъан «Къакълыкъ-Базары»на кирди...

Айше татай тул, фукъаре бир къадын эди. О ачлыкъ йылында йыкъылгъан анбарлар беттеки эски бир эвчикте отура. Онынъ дёрт-беш тавугъы бар. Онларнынъ йымыртасы ве андан-мындан эв сипирип, халкъкъа чамашыргъа ярдым этип къазангъан беш-он капиклернен кечине.

О аслы кой къызы экен, келин олып мында, шеэрге тюшкен. Къоджасынен арув яшагъанлар. Ачлыкъ вакъытында анбарлар янында яшагъанларнынъ пек чокъусы киби, Мамбет акъай да шишкен... Сонъ ольген... Шимди Айше татайнынъ кимсеси ёкъ, о озь башына яшай.

Айше татай «Кой хозяйствосы ширкети» къапысында тургъан йигитке якъынлашып, йымырталарыны алмасыны айтты. Йигит бир сепет ичиндеки йымырталаргъа, бир де Айше татайнынъ бетине бакъкъан сонъ, къашларыны чатты ве дудакъларыны бурып «биз бундай уфакъ-тюфек махсулат алмаймыз», — деген киби башыны саллады.

Айше тата къавеге кирди. Сабыкъ агъаларгъа бенъзеген кишилер янына келип сепети ичиндеки йымырталары онларгъа косьтерди. Тикишлери сёкюльген ве туздан когерген сандаллы акъай да тыпкъы ширкет къапысындаки яш киби япты...

Айше татай къаведен чыкъты. О «Къакълыкъны» бир къач кере айланды. Къасап тюкянлары огюнде ченгельге асылгъан семиз къойларны корьгенде, шиш кебаблар къызарып, къабарып пишкен чибереклернинъ къокъусыны алгъанда, Айше татай яман ола. О бугунь эгер де йымырталарыны сатса, парасына эт аладжакъ эди. Онынъ эт ашамагъанына энди бир афта олды. Айше тата этлерни, кебабларны корьген сайын ашайджагъы келе. О мытлакъ йымырталарыны сатаджакъ! О бугунь акъшамгъа илле эт пиширеджек!

— Алынъыз, къадайым, алынъыз!

Айше тата йымырталарыны эр кеске теклиф эте, эр кеске ялвара, лякин кимсе къулакъ асмай. «Бу да алыш-веришке чыкъкъан!» — деп кулюмсиреп кечирелер.

Энди учь сааттан берли базар ичинде йымырталарыны сатамай юрьген Айше татайгъа эр кес алышты, шимди онъа бакъмайлар, оны корьмейлер биле...

Яваш-яваш базар тынъмагъа, давушлар, гурюльтилер кесильмеге, семиз этли къасап тюкянлары къапатылмагъа башладылар.

Къызчыкъ сокъур йырджыны джетеклеп алып китти. Базар ичинде тек-тюк къалгъан кучюк алыш-веришчилер де дагъылдылар. Анда тек Айше татай, бир тюкян огюндеки таш дирекке даяныл къалды...

Бутюн базар алыш-веришини япкъан, эр кес алгъан, саткъан, ашагъан, ичкен, лякин тек Айше татай сепеттеки йымырталарыны сатамай къалгъан ве о бугунь акъшам эт пиширмектен умютини де кескен эди...

— Айше татай, Айше татай... Юкъладынъмы, не?!

Анифе эм бу сёзлерни айта, эм де тенха базар ичинде тек бир озю къалгъан Айше татайны омузындан тюртип уянта. Айше татай башыны котерип Анифеге бакъты. Анифе онынъ козьлери къызаргъаныны, шишкенини, марамасынынъ уджлары ыслангъаныны эследи.

— Агълама сен, Айше татай. Тур, бизге кетейик, меним эвиме барайыкъ. Мына бакъ, менде акъча бар, мен эт де алдым! Тур, татай!

Анифе оны къолтунгъындан тутып турсатты. Айше татай козьлерини сюртти, йымырта сепетини элине алды ве «Къакълыкъ-Базары»на бир козь кездирип акъ чекти.

Онлар экиси де джами янындан кечип тенха аралыкълар ичинде козьяшларыны силе-силе, бирер кольге киби, гъайып олдылар...

Кезлев, 1926 с.

АСАН

(Повесть)

I

Къойлар, араба къапыдан бири-бирине сыкъылышып, сюйреклешелер, олар алайы бир кереден киреджек олды, лякин сыгъышмадылар. Асан оларнынъ ортасына тюшип, элиндеки узун тасмалы орьме къамчысыны авада фырландырды ве оны къуветнен шартлатты.

Бундан урккен къойларнынъ алддакилери азбаргъа чыбырышты, арттакилери исе, башта арткъа чабдырылды ве сонъра Асаннынъ эки ягъындан чыбыршып, азбаргъа тёкюльдилер. Олар азбарда янъыдан бир ерге уймелешти ве Асаннынъ тишлери арасындан чыкъкъан кескин сызгъырышы, эм де узун тасманынъ авада сызгъырып шартланмасындан, олгъанлары киби топлу сюрюнен къой аранына догъру джёнедилер.

Аранынъ эки къанатлы къапысы ачыкъ эди. Къойлар анда да араба къапыдаки киби, тыкъылдылар. Асан буны корьсе де, бу сефер оларнынъ арасына кирмейип, сыкъ-сыкъ сызгъырды ве арттан оларнынъ къуйрукъларыны, аркъаларыны шамарлап ве итеклеп, зорнен арангъа сокъмагъа тырышты. Огдеки къойлар, аран ичиндеки къаранлыкътан шубеленип ве бу къаранлыкъкъа ишанмайыпмы, ёкъса дагъ этегининъ сербестлигинден сонъ, бу къаранлыкъ ве тарашлыкъ дёрт дивар арасындан сыкълашып, геджени анда кечирмеге истемейипми, ничюндир, ичери кирмеге къарар берамагъан киби тура эдилер.

Сюрюнинъ эчкиси де ёкъ эди. Къарт эчки бундан бир ай къадар эвель юксек учурымдан ашагъы юварлангъандан эди. О заман онынъ бир аягъы сынгъандан, Асаннынъ шорбаджысы Хасан Йыбрам оны сойгъан эди ве:

— Эчкини учурымдан сен озюнъ аттыргъандырсынъ, — деп Асаннынъ элиндеки орьме къамчыны алып, бар къуветинен

тасманы онынъ элине, белине, аякъларына сарылдырып-сарылдырып, къабаатсыз ерде оны къамчылагъан эди.

Эгер шимди къарт эчки сагъ олгъан олса, о сюрюнинъ огюне тюшер, араннынъ къапысында, озюнинъ экиси эки аякъкъа бакъкъан янъы ай киби кемердже муйнузыларыны ве чот сакъалыны котерип, башыны сагъгъа-солгъа бургъалап, аран ичине тез-тез козь ташлар ве озь эвине кирер киби, къаранлыкъ ичине джесаретнен далар ве къойлар да онъа ишаныл, онынъ пешинден чыбыршыр эдилер.

Асан оларнынъ итеклеменен ичери кирмейджеклерини анълады. О къойларнынъ арасындан озюне зорнен ёл ачып, оларнынъ ог сафына кельди ве энъ огдеки къойны артындан итеп, къаранлыкъкъа сокъты. Къалгъанлары сюрюлеринен огге авды ве бири-бирини арттан итеп арангъа кирдилер. Асан оларнынъ ичине къарышып кетти. О, бу башсыз сюрюнинъ сыкъыштырмасындан озюни къуртармакъ ичюн дивар бетке чагъалады ве шай этип, дивар чагъалап азбаргъа чыкъты.

О, арангъа къойларнынъ кирип биткенини корьген сонъ, къапыны къапатты ве къапы къанатынынъ бири устюне кечирильген демир сюргюни, сюрмеледи. Шимди барып, ашханадан балабан асма килитни алып, оны сюрмеге асып аран къапысыны килитлемек, ондан сонъ ашханагъа барып ашамакъ, сонъра шорбаджысынен берабер кетип, о къойларны сайгъанда, оларнынъ яхшы тойып тоймагъанларын ёкълагъанда ве ярын соймакъ ичюн айырылгъан сойларынынъ башларына къатраннен нишан къойгъанда, онъа лампа тутмакъ керек эди. Бундан сонъ онынъ шорбаджысы лампаны алып, Асанны къойларнен берабер къалдырып, онынъ устюнден къапыны беклеп кете ве эрте танъда келип, къапыны ача эди...

О, аркъасыны къапыгъа таяп турды. Онынъ шимди ашханагъа кетеджеги ве шорбаджысынынъ сытыкъ, серт чырайыны кореджеги, онынъ богъазындан, анда олгъан сувны къырылдатыр киби чыкъкъан гъырылтылы, чиркин, ачувлы сесини ве айвангъа багъырыр киби эмирлерини эшитеджеги

кельмеди. О, шорбаджысыны, бу къаба, мераметсиз, къызгъанч адамны о къадар севмей, ондан о къадар джирене эм къоркъа эди ...Онынъ эр вакъыт къан баскъан козьлери ачувлангъан заманларында леш киби къып-къызыл кесиле ве козь къапакъалары бу леш парчалары ичинде гъайып олып кетелер. Онынъ боюнында ве манълайынынъ эки четиндеки тамырлар пармакъдай къабара, онынъ атнынъки киби ири тишлери сыкъкыла ве тени чымырдатып гъычырдайлар. Бойле ачувлы заманларында онынъ козюне ич бир шей корюнмей. О, кимге де ачувлангъан олса, онынъ устюне ифрит бир девдай келе, элинде сопа олса — сопанен, къамчы олса — къамчынен, озю ёрулгъангъа къадар, терлеп пишкенге къадар дёге эди. Онынъ элинден инсан тек бир алдын алып къачмакънен къуртула билир эди.

Асаннынъ онынъ элинде чобанлыкъ эткени энди экинджи йыл. О, бу вакъыт ичинде Хасан Йыбрамдан докъуз кере котек ашагъан эди. Учь кересинде онынъ эси джойылып, йыкъылып къалгъан ве башына эси кельген сонъ, афталарнен не джюрип олгъан, не отурып олгъан, не де ятып олгъан эди. Онынъ алай ери мос-мор мораргъан, манълайы шишкен, буруны къанагъан ве атта бир котек вакъытында боюны кесилип, устю-башы къангъа шишкен эди. Онынъ кольмеги союлгъан къойнынъ къанына батырылып чыкъарылгъан киби былашкъан ве бу къан анда тонъып-къатып къалгъан эди.

О, бу заман учь кунь ериндеп турмай, сандыракълап, аран кошесинде ятты, не ашап, не де ичип олды. Бу куньлерде Хасан Йыбрам арангъа сыкъ-сыкъ келип кетти; озь башына сомурданып, Асангъа дарылып сёгюнди. Асан яткъанынынъ экинджи куню саба эрте келип, оны ольгенми экен деп, чызмасынынъ бурунынен башта яваш тюртип, сонъра исе къуветнен тепип бакъты. Онынъ ольмегенини анълагъан сонъ, кене богъаздан гъырылдап, сёгюнип кетти. Асан савулып турган сонъ исе, о:

— Учь кунь ишке чыкъмадынъ, — деп онъа йылда бередже к эки чифт чарыкънынъ бир чифтини бермеген эди...

Бу шейлер Асаннынъ хатиринден къара къаргъалар киби келип кечтилер. О, юрегининъ ынджынмасындан, озь бахтсызлыгъындан, бу бахтсызлыкъкъа къаршы озюнде чаре ве кучь ёкъсызлыгъындан, къара язмышындан, оксюзлигинден хорланып, юрегининъ энъ терегинден богъазыны сыкъып кельген козь яшларыны енъине сюртти. Бу козь яшлары ве теренден толып чыкъкъан кокюс кечирмеси онынъ юрегиндеки адджыны, ынджынма ве хорланувны йымшатыр киби олды. О, башыны котерип, кокке бакъты.

Кокнинъ денъиз якътаки ярысы ачыкъ эди. Анда ирилиуфакълы йылдызчыкълар, тургъан ерлеринде, санки бирибирлеринен козь къыпышыр киби ельпирей ве салланыр киби олалар. Экинджи ярысы исе булутлы ве бу къою кок булутлар яйлянынъ устюнде бир зонтик киби туралар. Яйля озю юксек, кучьлю бир дивар киби бойдан бойгъа узанып кеткен. Онынъ устю беяз, анда къар бар ве яваштан тосат-тосат эскен ель бу къарнынъ тазе сувугъыны тап мында алып тюше.

Асан озь-озюне:

— Бу акъшам ашханагъа бармам. Кельсин, устюмден къапыны килитлесин де, кетсин, — деп тюшюнди ве ашхананен аран арасындаки орьтюли ерде тургъан резина шынлы, йылтыравукъ боялы янъы линейкагъа минди. О, линейканынынъ басамагъына баскъанда, онынъ ойнакъ рессорлары йымшакътан тайышты. Бу Асангъа чокъ зевкълы кельди. О, башынен араба артына, къатланып, устюне брезент къапалгъан миндерге къойып, аркъасынен секирикледи. Линейка енгиль-енгиль, бешик киби салланды. Эгер шу дакъкъа севимли бир эль онынъ къара сачларыны охшаса эди, о бутюн чеккен хорлукъларыны унутыр эди. Онынъ яш, осьмюр юреги севинчнен урар ве о, шу эльни къучакълап, оны кокюсине басар, опер ве опер эди. Лякин Хасап Йыбрамнынъ эвинде бойле бир эльни къайдан аласынъ! Бу эвдеки эллер севмек дегиль, дёгмек ичюн яратылгъанлар. Бу эвнинъ халкъы инсангъа бир инсан киби дегиль де, энъ хор бир айван киби бакъмакъ ичюн, чалышты-

ртмакъ ичюн, инсанны къан терине пиширмек ичюн яратылгъанлар.

Асан бу дакъкъадан анасыны о къадар корьмек истеди ки... Эгер о шимди анасыны тапса, онынъ тизлери устюне бетинен къапакъланыр, оны къучакълар ве онынъ оглюгини козь яшларынен сылатыр, агълар ве агълар эди. О, анасына озюнинъ бутюн чеккен хорлукъларыны, ынджынувларыны, ашагъан котеклерини оны арангъа къойларнен берабер яткъызгъанларыны, оны къойларнен берабер сасыкъ ве дымма къаранлыкъ аран ичинде къалдырып, устюнден килитлегенлерини — эписи-эписини айтыр эди.

Лякин оны анасындан яйлялар айыра. Шимди исе къыш. Яйлядан кечмекнинъ чареси ёкъ. Атта кечильсе биле, Асан шорбаджысынынъ эвини ташлап кеталмаз эди. Эгер о бу джеллят шорбаджыдан, бу къанлы козь адамнынъ эвинден къачса, Хасан Йыбрам онынъ бир йыллыкъ акъкъыны бермез ве анасы, бу къыш-къыямет куню, бус бутюн ач къалыр, огълунынъ бир йыл чалышып аладжакъ беш-он кумюшинден бусь-бутюн умютини кесер эди.

Асан сачакъ кенарындан кокке бакъты. Андаки булутлар авада агъыр-агъыр ялдап, денъизге таба джылыша, козь къыпышкъан йылдызларны кеткен сайын орьте бара эдилер.

Узакътан бир баланынъ йырлагъаны эшитильди. Насылдыр бир копек авлады. Йыр токъатады ве бир дакъкъа сонъ, янъыдан ве даа къуветнен янъгъырады.

Асан бу сесни таныды. О, Костя акъайнынъ огълу, Юранынъ сеси эди. Асан озь-озюне:

— Юра эвлерине къайта, — деди.

Асан козь огюне Юранынъ шимди юрген ёлуны кетирди. О, шимди ялыдан къайтса керек. Онъа авлагъан копек мектеп къомшусындаки Эреджеп акъайнынъ чуллу барагъы эди. Бу, козьлери бусь-бутюн джунлернен къапалы баракъ копек къапы огюнден ич кимсени тегин кечирмей, эр кеснинъ устюне атыла ве ёлдан кечкенлер узакълашып, козьден гъайып олып кеткенге къадар, оларны авлап озгъара эди.

Юранынъ сеси зияде якъын янъгъырагъанда Асан онынъ ашагъы озенге тюшюльген мердивен башына кельгенини анълады. О:

— Шимди Юра мердивенден ашагъы тюшер ве онынъ сеси узакълашыр, — деп тюшюнди. Лякин тамам бу вакъыт сес бусь-бутюн кесильди. Асан онынъ янъыдан йырламасыны беклесе де, Юра йырламады, орталыкъ кене эвельки киби тынды.

Булутлар кокни къапаткъан сайын орталыкъ даа къаранлыкъланша берди.

Асан озюнинъ ушюгенини дуйды. О, аякъларыны топлады ве оларны иситмек ичюн тоны ичине алмакъ истесе де, тон къыскъа олгъанындан, оларны орьталмады. Онынъ йыртыкъ чарыкълы аякълары тышта къалдылар.

Асан башта миндерни ачып, чонтыкъ тоныны къапатып ятмакъ истеди. Бунъа шорбаджысынынъ ачувланаджагъыны тюшюнип, бу фикирден вазкечти.

Ашхана пенджересинден азбаргъа, бир дирек киби, лампа ярыгъы узана эди. Кимдир, ичериде бириси лампаны ериндеи алса керек, ярыкъ бир прожектор киби азбар ичини къармалады. Бу заман Асан ашхананынъ къапысы огюнде къара бир оба корьди. Бу оба Асаннынъ чобан копеги Акъбаш эди. О, шимди ашханадан озюне софра къалымтылары беклей эди. Лякин ичериден ич кимсе чыкъмай ве ич бир шей чыкъармай эдилер.

Адетиндже Акъбашны бакъкъан, онъа софра къалымтыларыны чыкъарып берген Асан озю эди. Шорбаджылар копекни ашатмакъны ич де тюшюнмей ве олар оны санки аванен кечине беллей эдилер. Акъбаш да чалыша, о да къойларнен берабер кете, оларны хырсыздан къорчалай, ябанджы кишилерни сюрюге якъын биле кетирмей эди. Базы вакъыт Асан дагъда, салкъын терек тюбюнде юкълап къалгъанда, сюрюни Акъбаш къаравуллай эди. Асан копегини не къадар севсе, копек де оны о къадар севе эди. Бу, башындан башкъа эр ери къара, къалын тюклернен къаплангъан тана къадар ири бир копек эди. Бунынъ ичюн онынъ адыны Акъбаш, деп къойгъан эдилер.

Асан тонынынъ джебине элини сокъты ве андан бир коше отьмек чыкъарды. Бу онынъ куньдюзден къалгъан отьмеги олып, Асан оны Акъбаш ичюн къалдыргъан ве бермеге унуткъан эди.

Асан сызгъырды ве:

— Акъбаш! Акъбаш! Кель мында, — деди.

Къара оба ериндеи кочьти ве агъыр адымларнен юрип, линейка янына кельди. Асан онъа элиндеки отьмекни узатып:

— Ма, Акъбаш, аша! — деди.

Акъбаш алд аякъларынен линейканыныъ басамагъына басып, озюнинъ къаранлыкъта кок корюнген башыны узатты. О Асаннынъ узаткъан отьмегини къокълады ве оны агъызынен алып, ерге тюшти. Отьмек баят эм къатты эди. Хасап Йыбрам чобанына отьмекни махсус баятсыратып бердире. О:

— Баят отьмек чокъ ашалмаз, — дей эди.

Акъбаш ерге юзю къоюн ятты ве отьмекни алд аякълары арасына къойып, оны эльнен тутар киби тутты ве агъызыны отьмек устюне ян кетирип азув тишлеринен къатты отьмекни ашады.

Асан линейкадан эгилип, Акъбашнынъ отьмекни насыл ашагъаныны бакъты. Копек отьмекни джалмады ютты. Сонъ, кене аякъ турып, алд аякъларыны линейканынъ басамагъына къойып, Асангъа узанды ве ялтакъланып, къуйругъыны саллады. О, Асандан даа отьмек истей эди. Асан онъа авучыны косьтерип:

— Артыкъ ёкъ, — деди ве копекнинъ башыны сыйпады.

Онынъ акълына тазе бир фикир кельди.

— Эгер Акъбашны линейкагъа алып, онынънен къоюндашып ятсам, ушюмез эдим, деп тюшюнди. О, базы вакъыт Акъбашны арангъа ала ве олар экиси анда, аран кошесиндеки эски матрац устюнде къоюнлашып ята эдилер. Бу заман Асан ич де ушюмей тургъан.

О, авучынен тизини таптап:

— Кель мында, Акъбаш, мин линейкагъа! — деди.

Копек оны шу дакъкъасы анълады ве сычрап, линейка устюне минди. Линейканынъ рессоралары ойнады. Акъбаш о якъ-бу якъ салланды. Асан копекнинъ теразесини джоюп, озюни ашагъы атмагъа азырлангъаныны корьди. Оны къучакълап.

— Ят мында, — деп Акъбашны озюнинъ аякъалары устюне яткъызды ве тынчландырмакъ ичюн онынъ башыны сыйпады.

Копек тынчланды ве Асаннынъ аякълары устюне яхшыджа ерлешти. Онынъ башы Асаннынъ кокюсине кельди ве о башыны узатып Асаннынъ бетини ялап алды. Асан оны къучакълады.

О, Акъбашны пек севе эди. Онынъ эр заман ёлдашы бу копек эди. Асан оны ич ынджытмай, эр заман башыны сыйпай, оны ашата. Амма Хасап Йыбрам шай этмей. Акъбаш онынъ янына бармакътан сакъына эди. О, башталары, даа кучюк олгъанда, Хасап Йыбрамдан къурсагъына-къурсагъына тепме ашагъан эди. Атта, осип тана къадар олгъан сонъ да, онынъ янына бармакътан къоркъты ве бир гедже онынъ йылтыравукъ чызмасыны тишлеп биле алды.

Акъбаш ашхана къапысынынъ огюндеки таш устюнде юмарланып, юкълай эди. Бу заман эвден чыкъкъан Хасап Йыбрам онъа сюрюне ве ачувнен онынъ къурсагъыны тепе. Акъбаш юкъу серсемлигинден оны бирден-бирге таныл оламай, ве тепме экинджи кересинде къурсагъына тюше яткъанда, озюнинъ кескин тишлеринен онынъ чызмасынынъ къонъучыны къапа ве йырта.

Хасап Йыбрам шу дакъкъасы эвге кирип, Акъбашны атмакъ ичюн озюнинъ ав тюфегини алып чыкъа. Буны корьген Асан копекни тез-тез арангъа чагъырып, къойлар арасында сакълай. Хасап Йыбрам копекни къыдырса да, лякин тапалмай. Асан бир афтагъа къадар оны сакълап юрсетти ве шорбаджысынынъ ачувы бираз ятышкъан сонъ ойле пек сакъланмаса да, лякин кене де олса, копекке мукъайт ола эди. О, шорбаджысынынъ бир ачувлы куню копекни ольдюремейдже-

гине пек ишанмай эди. Эгер Хасап Йыбрам бунъа ниетленген олса, эгер о копекни ольдюрем десе ич де аджымаз, ольдюрир эди. Буны Асан пек яхшы биле эди. О, шорбаджысынынъ къой сойгъаныны чокъ коре. О, къойларны ерге яткъыза, тез-тез аякъларыны байлай ве санки къабакъ кесер киби оларны соя эди. Асан эр заман бунъа шаша ве Хасап Йыбрамнынъ бу заман эли биле къалтырамагъаныны корип, онынъ не дередже юрексиз бир адам экенини анълай эди. Эгер о истесе, инсанларны да шай мераметсизджесине соя билир эди...

Энди кокни бусь-бутюн булут къаплагъан эди. Ич бир ерде не сес не солукъ. Иште араба къапы аралыгъындан, къаршыда Яя акъайнынъ пенджересинден созулгъан лампа ярыгъы яваштан топланды ве синъип кетти. Кимдир ёлдан кечти ве оксюрди, аякъ давушы да яваш-яваш узакълашып, тынды.

Асан:

— Энди кеч олды, — деп тюшюнди.

О, шорбаджысынынъ ничюн бу вакъыткъа къадар къойларны ёкъламагъа чыкъмагъанына аджепсинди ве озь-озюне:

— Мусафир бардыр, — деди.

Хасап Йыбрам, эгер озюнинъ якъын корюшкен адамлары кельсе, оларны мусафир эвине кирсетмей, ашханада отурта. Мусафир эвине о, ялынъыз тыштан кельген мусафирлерни кирсете ве озюнинъ бай тёшеклерини оларгъа косьтерип макътана эди. О, озю ичмей, лякин озюне керекли кишилерни ичирте ве саргъушлата. Бундай вакъытларда, эгер гедже олса, о Асаннынъ элине шише берип, оны мектепнинъ ашагъысындаки топал Мустафанынъ шарап подвалына ёллап, шарап кетирте ве шишени онынъ элинден къапы тюбюнде ала да, озюне:

— Айды, бар ят, — дей.

Асан озюнинъ ачыкъкъаныны дуйды ве озь-озюне:

— Эгер ашханагъа озюм бармасам, ич де келип чагъырмаз, — деди ве там турмакъ ичюн ниетленгенде араниен битишик исарнынъ устюндеки ташларнынъ къыбырдагъаныны эшитип, башыны о якъкъа бурды. Акъбаш да элесленди, о да башыны котерип динъленди.

— Исар устюнден мышыкъ юргендир, — деп тюшюнмеге де етиштирмеди, исардан ашагъы агъыр бир шей юварланды. Асан:

— Исардан таш тюшти. Хырсыздыр, — деди.

Акъбаш башыны даа зияде котерип, авлайджакъ олды. Асан онынъ башыны элинен басты да:

— Сус! — деп фысылдады.

Копек оны динъледи ве ятты.

Асан бутюн къуветини козьлерине берип, таш тюшкен исар тёпесине бакъты. Анда къаранлыкъ ичинде исар тёпесинден, балабан томалакъ бир шей корюнди ве бу томалакъ шей яваш-яваш, ич бир шейден къоркъмай, исаргъа тырмашмагъа башлады. Асан бу адамнен пек меракъланды ве онынъ ким экенини бильмеге сонъ дередже авеслепди. Бу адамнынъ хырсыз экенинде Асаннынъ шек-шубеси къалмады. Эгер бу хырсыз олмаса ич шексиз, исаргъа тырмашмаз да, азбар къапыдан келир эди.

Онынъ акълына шу дакъкъасы:

– Багъырып, хырсызны туттырайыммы экен? — деген бир суаль кельди.

Лякин бундан не чыкъаджакъ эди? Хырсыз ким де олса оны тутарлар, дёгерлер, итимал ольдюрир де эдилер. Сонъ, бундан онъа не файда? Хырсыз мында ничюн келе? Хасап Йыбрамны басмакъ, я да онынъ къойларыны айдап кетмек дегильми? Бунда Асаннынъ не кершиклиги бар? Затен Хасан Йыбрам озю де хырсыз дегильми экен? Ничюн о, Асан, бир хырсыздан экинджи хырсызнынъ малыны къорчалайджакъ эди?

Эбет, Хасап Йыбрам хырсыз эди. Онынъ эвине, насылдыр, Асаннынъ танымагъан адамлары къой айдап келелер. Олар эр заман гедже келелер. Хасап Йыбрамнен берабер тюкян астындаки одагъа балабан чамашыр легенини кирсете, сонъра кетирген къойларыны бирер-бирер анда сокъып соялар.

Асан бу шейни озю корьмесе де, лякин анълай ве биле эди. Эгер бу хырсызлыкъ олмаса, къойларны ойле гизлиден-гизли-

ге соймаз ве оларнынъ терилерини тюкян астындаки гизли подвалда сакъламаз эдилер.

Буны башкъалары да биле эди. Бир кунь Хасап Йыбрамгъа беллерине пыштав такъынгъан эки акъай кельди. Асан оларнынъ хырсызлангъан къой къыдырып кельгенлерини анълады. Олар эр ерни къыдырдылар. Торс чырайлы Хасап Йыбрам оларнынъ янында шай да муляйим, шай да куленч бетли олды. Энъ сонъу, о, бу пыштавлы адамларны озюнинъ мусафир одасына кирсетип ичирди. Олар кеткенде исе, экисине де бирер топ кягъыт акъча берди.

Асан бунынъ эпсини анълады. Бу пыштавлылар полициядан кельгенлер. Хасап Йыбрам хырсызлыкъынынъ устюни ортьмек ичюн оларны сыйлап, эллерине акъча берип джибере.

Бир гедже Асан ашханада ашап отургъанда, Хасап Йыбрам къарысынен сёйлеше эди. Къарысы онъа:

– Джаным эв, мукъайт ол шуны, тутарлар да, башымыз белягъа огърар, — деп айткъан эди.

Бу заман дефтерине бакъып-бакъып, чёткиге чеккен Хасап Йыбрам дефтеринден козюни алмайып:

– Сен оны къасевет этме. Мен полициянен ортакъым, — деген сонъ, Асаннынъ ашханада экенини корип, ачувнен:

– Сен даа мында отурасынъмы? Айды, тез тыкъын да, джоюл мындан! — деп джекирген эди...

Бу фикирлер, бу хатырлавлар Асаннынъ акъылындан тез эскен бир ель киби дувлап келип кечтилер. Энъ сонъу о:

– Барсын, исар устюндеки адам не япса япсын, мен не копекни джиберирим, не де озюм сес чыкъарырым, — деп къарарлаштырды ве озь-озюне:

– Арамдан кельген борангъа, — деп ташлады.

Исар устюндеки ташлар янъыдан къыбырдадылар. Анда экинджи бир баш даа пейда олды. Асан:

– Эки данелер, бельки даа бардырлар, — деп тюшюнди.

Бу эки адам исар устюне яттылар. Олар шай этип, эгилип, азбар ичинде киши бармы экен деп, бакъа эдилер. Олар, не-

лердир айтышып, фысырдаштылар. Асан оларнынъ сёзлерини анъламады, лякин, «не айтыша экенлер?» деп чокъ меракъланды.

Акъбаш Асаннынъ эли астындан къуртулмакъ ичюн къыбырданды. Асан онынъ башыны даа зияде басып ве бир аягъыны онынъ аркъасына къойып, пармагъыны саллады ве:

– Сус, Акъбаш! — деп фысылдынен тенбиледи.

Акъбаш онынъ сёзюни динъледи ве пысты.

Ничюндир, Асаннынъ акълына Юра кельди. О, мердивен башына къадар йырлагъан ве йыры бирден кесильген эди. Амма, адетиндже, Юра мердивенден тюшип, эвлерине баргъангъа къадар йырлай тургъан. Асан исар устюндеки кишини Юрадыр дер эди, лякин олар эки данелер. О, исар устюндеки кимлер олса олсун, сес чыкъармайып, сонъуна къадар беклемеге къарар берди.

Юраны хатырлав, бу дост урум яшынынъ онъа айткъанларыны да хатырлатты.

Бундан дёрт-беш кунь эвель, Асан эрте танъда къойларны тав бетке айдап, шоссе бою кеткенде, пешинден бирисининъ багъыргъаныны эшиткен ве айланып бакъкъанда, Юраны корьген эди. Юра чапып, онъа якъын кельди.

О заман Асан ондан:

– Не бар я, Юра? — деп сорады.

Къара, къойы къашлы, сия козьлю эсмери урум яшы онъа даа зияде якъын келип, оны къолтыкълап, кимсе эшитмесин деп, этрафына бакъынды да, сонъра онынъ къулагъына фысылдап:

– Тезден бизимкилер келеджеклер, — деди.

Асан бунынъ не демек экенини анъламайып, о да озюнинъ къара козьлеринен Юрагъа бакъты да:

– Бизимкилер? Я олар кимлер? — деп сорады.

Юра кене фысылдап:

– Бизимкилер — большевиклер, — деди.

Асан «большевик» сёзюни бу якъынларда чокъ эшитсе де, «большевик» сёзюнинъ русча «больше» деген сёзден алынгъаныны, бунынъ чокълыкъ демек олгъаныны анълаcа да, лякин темели не экенини бильмей эди.

Юра онъа анълатты:

– Бабам айта, большевиклер, дей, байларнынъ душманларыдыр. Олар, байларнынъ топракъларыны, малларыны алып, ишчилерге, фукъарелерге ыргъатларгъа берелер, дей. Онынъ ичюн бутюн ыргъатлар, ишчилер, фукъарелер большевиклер тарафындалар, дей. Андан сонъ айта: дженкни большевиклер токътатты, олар ишчи-койлюлернинъ къанлары акъмасыны истемейлер, дей.

Дженк дегенде, Асаннынъ акълына бабасы тюшти.

О та дженк башлагъанда запасларнен берабер кеткен ве алты ай сонъ онынъ «дженкте ольди» деген хабери кельген эди. О, заман онынъ анасы чокъ агълагъан эди.

Юра лакъырдысыны битирген сонъ, ондан:

– Энди анъладынъмы? – деп сорады.

Асан озюнинъ тири, ойнакъ козьлерини тез-тез къымып ве башыны саллап:

– Анъладым, – деди.

Бу заман къойлар ёлнынъ тамам айланмасына кельген эдилер. Олар, недендир, уркип ёлнынъ джапы бетке чапдырылдылар.

Асан:

– Не бар шунда! – деп чапты ве айланмагъа етиштирмеден, озю де джап бетке чекильди.

Анда къаршысындан дёрт атлы (экиси офицер, экиси эскадрон) тюфеклерини азыр тутып эки кишини айдап келе эдилер. Бири узун бойлу, мазалы, матрос урбалы бир адам эди. Асан оны танымады. Экинджисини Асан таныды. Бу, насылдыр бир помещикнинъ дачасында къаравуллыкъ эткен Василь акъай эди. Асан Василь акъайны яхшы биле эди. О, язнынъ сыджагъында къойларны тавгъа айдап кеткенде, сув-

саса бу къарттан сув истей, къарт да онъа чешмеден чайник толдырып, салкъын сув алып бере тургъан (Дачагъа ябанджы кишилерни джибермей эдилер).

Асан къойларынынъ артындан джапкъа тырмашты ве кеткенлерни сейир этти. Матроснынъ манълайы сол къашынынъ устюнден яралы олып, андан къан сыза ве о, элиндеки къанлы явлыкънен тосат-тосат бу къанларны сюрте. Онынъ штаны да, матрос кольмеги де чамурлы эди. Асан офицерлернинъ оны дёггенлерини анълады. О:

– Матрос большевиктир, — деп тюшюнди.

Василь акъай чамургъа булашкъан шапкесини ян кийген. Онынъ узун сакъалы коксюне тирелип тура, козьлеринен де, санки шапкесининъ чамурлы олмасындан утаныр киби, ерге, озь аякъларына бакъа. Амма матрос башыны тёпеге котерген, къашларыны чаткъан. Асан:

– Матрос ачувлы, — деп тюшюнди. Лякин бир сание сонъ. — Ёкъ, ачувлы дегиль. Ачувлы кишилер чиркин олалар, амма бу не къадар да дюльбер, — деди.

Матрос Асангъа бакъмады. Затен о ич кимсеге бакъмай эди. Онынъ бираз терендже мавы козьлери, къайдадыр, узакъларгъа, денъизнинъ кокке къошулгъан ерине бакъалар. Матрос Асангъа бакъмаса да, Асанны корьмесе де, лякин ничюндир, о, Асанны озюне чагъырыр киби эди. Бу дакъкъада Асанда худжур бир арзу, худжур бир истек догъды, онъа, мына шимди аякълары джаптан озь башына чапып тюшерлер киби кельди. О, ничюндир, бу матроснынъ, бу большевикнинъ янына барып, онынъ янында, офицер ве эскадронларнынъ тюфеклеринден къоркъмайып, матроснынъ узакъларны козьлеген козьлерине бакъып онынънен бирге кетмек истеди. Онъа ойле кельди ки, бу, омюринде ильк дефа корьген, таныш олмагъан матрос Асанны янындан къувмаз, оны север. Онъа ойле кельди ки, эгер бу манълайындан къан сызып тургъан матрос Хасап Йыбрамнынъ Асанны насыл къыйнагъаныны, хорлагъаныны бильсе, оны, Асанны ондан къорчалар эди...

Тюфеклилер оларны айдап кеттилер. Асан джаптан чапып тюшти ве ёл ортасында токътап, кеткенлернинъ пешинден бакъып къалды.

Бу заман ёл четиндеки къалав устюнде тургъан Юра, андан секирип тюшти ве о да Асаннынъ янына кельди. Олар экиси де сес солукъсыз, кеткенлер экинджи айланмадан бурулып, козьден гъайып олгъангъа къадар, козьнен оларны озгъардылар.

Юра тирсегинен Асанны тюртти.

– Танышсынъмы? Василь акъайны, огълу Гришанен берабер туткъанлар. Гришка Акъярда, флотта хызмет эте. О, большевик, — деди ве бир дакъкъа сонъ иляве этти:

— Офицерлер оларны атарлар...

Офицерлернен эскадронлар байларгъа хызмет этелер, амма большевиклер байларнынъ душманлары.

Асаннынъ юрегинде ачув къайнады. О, озь юрегининъ тез-тез ургъаныны дуйды.

– Я, оларны къуртармагъа олмазмы?

Юра башта айткъаныны текрарлады.

– Атарлар. Учь кунь огюне эки большевикни даа аттылар, — деди.

Къойлар янындан шоссе ёлгъа тюшкен ве баягъы узакълашкъан эдилер. Юра Асангъа элиндеки эски шапкесинен акъайларны косьтерип:

– Сен, бар да къойларны бакъ. Мен шимди чапа-чапа бабама барыр, Василь акъайнен Гришканынъ къапатылгъаныны айтайым, — деди ве шапкесини тез-тез башына басып кийди де, ёл бою чапып кетти.

Асан башта онынъ пешинден чапып, онынънен берабер кетмек истесе де, къойлар акълына тюшти ве истемей-истемей бурулып, кяде-кяде Василь акъайлар корюнмеймн экен деп, артына бакъынып, къойларнынъ пешинден кетти...

* * *

О, шимди, олыр кечкен ишлернинъ эписини бирер-бирер хатырлады ве исар устюндеки адамлардан козюни алмады. Олар исардан тюшмейип экиси де азбар ичинде киши бармы экен деп, къаравлай, динълене эдилер.

Асан тюшюнди. Эгер хырсызлар азбаргъа тюшип, арандаки къойларны айдап алып кетселер... Ничюндир о, къойларны языкъсынды ве озь-озюне:

– Эгер къойларны хырсызлар айдап алып кетселер, фукъарелерге пай этип бермеге къой къалмаз, — деди.

Бу фикир оны терен бир юкъудан уяндыргъан киби олды. О, озюнинъ баштаки «Къойларда, Хасап Йыбрамнынъ малында меним не алып береджегим бар?» — деген тюшюнджесини янълыш деп таныды. Онынъ бу къойларда чокъ алып-береджеги бар эди. Чюнки бу къойларны бакъкъан, отлаткъан, асрагъан, оларны гедже-куньдюз къарагъан, севген, о, Асан эди. Амма Хасап Йыбрам оларны тек соймагъа, эм элини биле къалтыратмай соймагъа биле эди. Янъы догъгъан къозуларны Асан бир бала киби севе, догъгъанлары киби оларнынъ устюне озь тоныны къапатып, оларны аджый, севе ве опе эди, амма шорбаджысы оларны ич де аджымай, пычакъны бир сильтегенде богъазларыны кесип, сонъра оларнынъ этлерини, дюльбер терилерини сатып, акъчаны озь кисесине буклеп къоя эди.

Ёкъ, Асан оларнынъ хырсыз элине тюшкенини истемей; оларнынъ Хасап Йыбрамнынъ элинде къалгъаныны да истемей. Эгер Юранынъ айткъаны догъру олса, эгер Василь акъайнынъ огълу Гришка киби матрос урбалы, узун бойлу, маазаллы, дюльбер большевиклер кельсе, Асан къойларны догъру оларгъа айдап, алып барыр ве:

– Манъыз, булар да бай малы, фукъарелерге пайлаштыр да, беринъиз, — дер эди.

Асан бойле бир къараргъа кельген сонъ, явашча аягъыны котерип, оны Акъбашнынъ устюнден алды да:

— Оларгъа копекни сыттырып джиберейим, — деп тюшюнди.

Эм бу пек зевкълы оладжакъ эди. Шимди о Акъбашны джиберсе, копек бир сычрайышта исаргъа етер, бир кереден авулдар, оларнынъ отьлерини патлатыр. Олар неге огърагъанларыны бильмез, озьлерини исардан ашагъы фырлатыр, сонъра «тобан алсанъ, инджир ал» табанларыны майлап зуварлар.

Асан копекнинъ башындан элини алайым дегенде, исар устюнде яткъанлардан бири, котерилип, аран тарафкъа джылышты. Асан:

—Не япаджакъ экен? — деп меракъланды ве копекнинъ башыны янъыдан басты.

Аран тарафкъа джылышкъан къаралты, элинде таякъ олса керек, онынънен аранынъ сачагъыны къакъып, яваш сеснен:

—Асан! А, Асан! — деди.

Асан копекнинъ башыны даа зияде басып, озю огге эгильди де, фысылдап:

— Ким о? — деп сорады.

Къаралты сусты ве пысты.

Асан Акъбашнынъ башыны таптап:

— Сус да ят! — деп онъа эмир эткен сонъ, яваш, линейканы гъычырдатмай, ерге тюшти ве янъыдан Акъбашнынъ башыны таптап, исаргъа таба джёнеди. Исаргъа кельген сонъ:

— Ким бар анда? — деп эгильди:

— Асан, сенсинъми?

Бу онынъ досты Юра эди. Асан:

— Не бар я, Юра? — деп сорады.

Юра:

— Тырмаш исаргъа, айтайым. Къачырмагъа олмай, — деди.

Асан йыртыкъ чарыкълы аякъларынен исарнынъ къотурлы ташларына басты ве эллеринен де юкъарыдаки ташларны тутып котерильди. Юра ве онынъ янындаки экинджи къаралты узанып Асаннынъ эллерини тутты ве оны юкъарыгъа исар устюне чекип алдылар.

Асан Юранынъ янындаки кишиге бакъып:

— Я бу ким? — деп сорады.

Юра:

— Танымайсынъмы? Митька, — деди.

Асан Митьканы таный эди. О, электрик станциясында чалышкъан Емельян акъайнынъ огълу эди. Онынъ бабасынынъ сол элинде баш пармагъы ёкъ. Емельян акъайнынъ эли машина копчеклери арасында къалгъан ве тишли копчеклер онынъ баш пармагъыны къопарып алгъанлар.

Юра тез-тез анълатты.

— Ярым саат эвель шеэр молына бизим миноносецимиз кельди. Шимди бизимкилер эскадронларнен анълашмагъа адам джибердилер. Эгер эскадронлар бизимкилерге къошулсалар, дженк олмайджакъ, амма къаршыласалар, урушаджакъмыз, — деди.

Юра буны ойле айтты ки, санки о яш дегиль де, балабан бир акъай, Гришка дайын большевик эди.

Митька Юранынъ айткъанларына:

— Юранынъ бабасы да, меним бабам да молгъа, пароходгъа кеттилер. Биз де бардыкъ, амма, бабаларымыз бизни анда джибермеди, «сиз эвге къайт да, ятынъыз» — дедилер, — деп джаны агъырткъандай этип къошты.

— Асан, истесенъ, айды шимди молгъа барайыкъ, озюмизге тюфек истейик, — деди.

Асан:

— Берирлерми? — деп сорады.

Юра къызгъынлыкънен:

— Ничюн бермесинлер, эбет берирлер. Бизлер де большевиклермиз, бизлер де байларгъа къаршы чыкъмакъ, оларгъа къаршы дженклешмек истеймиз, — деди.

Тюфек лакъырдысы Асанны пек меракъландырды. О, шорбаджысы Хасап Йыбрамнынъ авгъа кеткенде омузына тюфек, патронташ асып, кибирнен башыны юкъары котерип кеткенини коре ве балабан олса, мытлакъ озюне тюфек пейда этедже-

гини тюшюнир эди. Лякин, о омузына тюфек асса, шорбаджысы киби дегиль, башкъа бириси киби, меселя, Гришка киби, башыны котерип, къараманджа кетер эди. О, Гришканынъ эгер омузына тюфек асса насыл кетеджегини козю огюне кетирди ве буны озь-озюне пек дюльбер, пек ярашыкълы тапты.

Юра соравыны текрарлады:

– Сонъ, Асан, не дейсинъ?

Асан пармагъыны чарыгъынынъ йыртыкълары арасына сокъып, тинтик уджлары тышкъа саркъкъан чылгъавларыны анда ерлештирди ве сусты.

Митька:

– Мында тюшюнмеге шей ёкъ, — деди.

Асан озюнинъ дагъыныкъ тюшюнджелерини топлады ве:

– Бизге чызма да берирлерми? — деп сорады.

Юра тез-тез:

– Ничюн бермейджеклер, эбет берирлер, — деди ве бир дакъкъадан сонъ: – Айды, Асан, кетейик, андан башкъа кечикирмиз, — деп къошты.

Асан саллантыда эди. Оны азаплагъан экинджи бир тюшюндже даа бар эди ки, бу тюшюндже акълына кельген сайын онынъ юреги къалтырай эди. Я, барып да, Асан, шорбаджысындан ызынсыз, къачып кетсе, шорбаджысы онынъ бир йыллыкъ акъкъыны бермесе, сонъ, онынъ анасынынъ алы не олыр эди?

О, энъ сонъу, озюни азаплагъан меселени аркъадашларына ачты. Юра онъа къызгъын-къызгъын джевап берди:

– Сен бунынъ ичюн сусып турасынъмы? Шорбаджым акъкъымы бермез, деп къоркъасынъмы? Ах, сен! Ойле де берир ки, ойле де бирир ки... Мына бизимкилер шеэрни алсынлар, корерсинъ алай шорбаджыларны, мына шай этерлер, — деди ве «мына шай этерлер» сёзюни айткъанда элини къылыч киби саллап, таванны ярды.

Къайдадыр, пек узакъта, тюфек патлады. Бу, шеэр бетинден эшитильди.

Яшлар учю де башларыны котерип, тюфек сеси эшитильген якъкъа къулакъ берип динълендилер.

Митька:

– Гъалиба, башлай, — деди.

Юра ашыкътырды:

– Айдынъыз, тез олайыкъ, андан башкъа етиштиралмамыз, — деди. Митька аякъларыны ёл тарафкъа саркъытты ве аттан тюшер киби озюни дивардан ашагъы атты. Юра да шай этти ве ерге тюшкенде аягъы тайыпмы, недендир юварланып кетти. О, тез-тез турып тюкюрди ве урумджа бир шейлер мырылданды. Асан бунынъ сёгюш олгъаныны анълады.

Асан да аякъларыны исардан ашагъы саркъытты ве озюни тамам ерге джибереджекте, азбаргъа козь ташлады.

Онынъ дивардан тюшип кетеджегини корьген Акъбаш бу заман линейкадан сычрап тюшкен ве дивар тюбюне кельген эди. Асан къаранлыкъ ичинде онынъ башыны корьди ве таныды. О, башыны ёл тарафкъа бурып, аркъадашларындан:

– Акъбашны да алайыкъмы? — деп сорады.

Митька:

– Ал! — деди.

Асан азбар ичине узанды ве онъа бакъып, озюнинъ къара бир ельпазе киби къуйругъыны саллап тургъан копекке:

– Айды, Акъбаш, сычра бакъайым мында! Але-оп! — деп Акъбашкъа эмир этти.

Акъбаш онынъ айткъаныны анълады ве бираз герилеп инджден-индже чыйкъылдап, озюни дивар устюне атты. Бир сание ичинде Акъбаш артыкъ исар устюнде эди. О шимди Асаннынъ экинджи эмрини беклей ве ёл ичиндеки яшларгъа бакъа эди.

Адетиндже, ябанджы киши корьгенде, ырылдагъан Акъбаш яшларгъа ырылдамады. О, бу яшларнынъ исар устюнде Асаннен достча сёйлешкенлерини ве оларнынъ зарарсыз кишилер олгъанларыны дуйгъан эди.

Иште, тамам бу вакъыт ёлда ат патырдылары эшитильди. Атлар пертавлап кельди ве араба къапыдан патырдатып, азбар

ичине кирдилер. Асан къаранлыкъ ичинде учь атлы эслеп олды. Олар ашхананынъ пенджересинден чыкъкъан ярыкъ-нынъ сызыгъына кельгенде, Асан оларнынъ эскадронлар экенини таныды. Оларнынъ атлары озьлерини зорнен тута, тургъан ерлеринде аякъларыны патырдаталар.

Акъбаш кирген атлылар Митьканен Юраны да меракъландырды. Олар бири-бирине ярдым этип, исаргъа тырмаштылар.

Юра Асандан:

– Не бар я? — деп сорады.

Асан онынъ къулагъына фысылдап:

– Яваш ол, эскадронлар кельди, — деди.

Олар учю де исар устюне къарылгъачлар кибн тизилип, азбарда олып кечкен ишни сейир эттилер.

Эскадронлардан башта кельгени аттан сычрап тюшти ве джюгенини онынъ янындаки экинджи эскадронгъа туттырып, озю ашхананынъ къапысына догърулды. О, лампа ярыгъындан кечкенде, яшлар онынъ бетини ве омузларындаки йылтыравукъ погонларыны эслеп алдылар. Митька аркъадашларына фысылдап:

– Офицер, — деди.

Офицер къапыны къакъты ве:

– Йыбрам Мустафаич, — деп багъырды.

Пенджередеки ярыкъ еринден кочьти ве кене бир прожектор кибн азбар ичини къармалап, андаки атларны ве атлыларны айдынлатып ойнады. Ярым дакъкъа сонъ ярыкъ янъыдан ве къуветнен азбарны айдынлатты. О энди прожектор кибн дирекдай созулмайып, азбарнынъ ярысыны айдынлата эди. Ичериден Хасап Йыбрамнынъ гъырылдавукъ сеси эшитильди. О:

– Ким бар анда? – деп сорады ве лампаны ашхананынъ джам софалы пенджересине тутып, тыштаки кишилерни бакъты.

Офицер:

– Йыбрам Мустафаич, бизмиз, — деп русча айтты. Хасап Йыбрам къапыны ачты. Офицер онъа тез-тез русча анълатмагъа башлады:

– Йыбрам Мустафаич, молгъа большевиклер пароходы яна-шты. Олар бизге делегация ёллап, офицерлернинъ теслим ол-маларыны эскадронларнынъ да озьлерине къошулмаларыны истейлер. Биз бунъа къайыл олмадыкъ. Мени бизим штабдан сизге джиберди ве башта адагъанынъыз киби отряд джыйып, бизге ярдымгъа кельменъизни ялвардылар, — деди.

Хасан Йыбрам, ярым-юрты бильген русчасынен:

– Вот-вот, сейчас господин афицер, раз-два сделаем, — деп лампаны пенджере ичине къойды ве эвден тез-тез озюнинъ авгъа кеткенде кийген сары чонтыкъ тоныны кийип, къапы огюне чыкъты.

Офицер озь атынынъ башыны тутты ве янындан кече ят-къан Хасан Йыбрамнынъ омузына элини къойып:

– Сиз озь отрядынъызнен молгъа къыр беттен тюшеджек-синъиз, биз де ялыдан келип ураджакъмыз, унутманъыз, бельки корюшамамыз. Танъда дженкке башлайджакъ-мыз. Эгер большевиклернинъ пароходларыны эльге кечир-сек...

Офицер атынынъ башыны чекип, Хасан Йыбрамнен бера-бер араба къапыгъа джёнеди. Эки атлы да оларнынъ пешине тюшти.

Митька:

– Айды, тез кетейик, — деди ве озюни исардан ашагъы джиберди.

Асан да тюшмеге азырланды, лякин тамам бу вакъыт янын-дакн Юранынъ эли авада саллангъаныны, къаранлыкъ ичин-де бир шейнинъ авадан учып кеткенини корьди ве негедир, йымшакъ бир шейге барып урунгъаныны эшитти ве онынъ исар устюнден къош юмрукъ къадар бир таш алып аткъаныны анълады.

Таш офицернинъ аркъасына барып урса керек. О:

– Аркъам! — деп багъырды ве сёгюнди.

Хасан Йыбрам озюни азбар ичине, аран бетке чапдырып атты ве исар устюндикелерини корьсе керек:

– Ким анда! — деп багъырды.

Бу арада офицернинъ элинде йылтыравукъ бир шей пейда олды ве о да Хасап Йыбрамнынъ янына чапты. Асаннен Юра эскадронларнынъ атларыны айдап, исар бетке кельгенлерини корьди ве тюфеклерини шакъырдаткъанларыны эшиттилер.

Асан:

– Оп, Акъбаш! — деди ве озюни дивардан ашагъы джиберди. О, исарнынъ юксеклигининъ къарарыны алдырамаса керек, аягъы ерге тиер-тиймез йыкъылып, дивар астындаки къырчыкътан ашагъы юварланып кетти.

Бу арада залпнен тюфек патлады. Асан йыкъылгъан еринден Акъбашны хатырлады ве турмагъа чалышып, башыны котергенде, Акъбашнынъ артыкъ озь янында олгъаныны корьди. О турды. Юра Митьканынъ янында эди. О:

– Айдынъыз, къачтыкъ! — деди.

Олар учю де ёл бою, базан чамургъа батып, чаптылар. Олар Юраларнынъ эви тарафкъа, озенге тюшюльген мердивен башына кельгенде, экинджи бир залп даа патлады ве атларнынъ патырдысы эшитильди.

Яшлар мердивен устюнде бир дакъкъа токътады ве бунынъ сонъу не олур экен деп, бекледилер. Мектепнинъ къомшусындаки Эреджеп акъайнынъ дивары устюнде балабан обадай бир къаралты пейда олды. Бу онынъ баракъ копеги эди. О башта Акъбашны корип, ырылдады, сонъра онынънен къавгъа этмек ичюн ёлгъа атты ве Акъбашкъа догъру чапты.

Асан буны ве къаранлыкъ ичинде авада йылтырап нелердир, ялкъылдагъаныны корьди ве ат патырдыларынынъ якъынлашкъаныны эшитти.

Митька:

– Офицерлер келе. Айдынъыз, мында! — деди.

Асан, Эреджеп акъайнынъ барагъынен къавгъагъа азырланып, ёл ортасына тюшкен Акъбашкъа сызгъырды ве:

– Мында кель, Акъбаш! — деп багъырды.

Яшлар къараилыкъта къарарнен басамакъларнынъ учю-ни-дёртюни бирден атлап чаптылар. Асан мердивеннинъ астына тюшкенде, артына айланып бакъты ве Акъбашнынъ санки таяр киби ашагъы тюшкенини корьди. Эреджеп акъайнынъ барагъы мердивен башында, Акъбашнынъ пешинден авлап къалды ве шу ерге кельген атлыларны корип, энди оларгъа чеврильди ве оларнынъ устюне атылмагъа башлады.

Мердивеннинъ астындаки эвнинъ кошесинде сакъланып юкъарыда не олгъаныны бакъкъан яшлар, анда къыскъа сёзлю сёгюшлер эшиттилер. Офицер:

– Вот собака! – деп багъырды ве бунынъ артындан бири-бири пешинден эки тюфек патлады.

Яшлар къаранлыкъ ичинде къыскъадан созулып кеткен эки къызыл учкъунчыкъ корьди ве балабан бир шейнинъ мердивен башына юварлангъаныны эследилер.

Бу Эреджеп акъайнынъ барагъы эди. Оны Юрапынъ ташыны ашагъан офицер аткъан эди.

Митька:

– Бу ерде турмайыкъ, айдынъыз озень бою денъизге, молгъа! – деди ве элинен аркъадашларыны чагъырып озень четиндеки къалдырым бою чапты. Къалгъанлары да онынъ пешине тюштилер. Энъ арттан, къуйругъыны авада бир сипиртки киби саллап Акъбаш чапа эди...

II

Денъизнинъ шенъ далгъалары къаранлыкъ ичинде, оны шенълендиреджек олып, ялыгъа уруна, чакъылларны бири-бирине ышкъылап, оларны шувлаталар. Бу шувулты къаранлыкъ ичинде эп бир сой музыка киби эшитиле. Базан ялыгъа ириджe далгъа атылса керек, шувулты бирден арта ве чакъыллар даа шенъ ышкъылашалар.

Денъиз де кок киби къаранлыкъ. Мында да шеэрдеки киби, ярыкъ корюнмей.

Молнынъ къоюю кок исарында недир, балабан бир къаралты тура. Яхшы эсленип бакъылса, онынъ пароход экени белли ола.

Ялыгъа тюшкен аралыкъларнынъ башында инсан къаралтылары аз-аз сечилелер. Булар пароходдан тюшип, ялыдаки сокъакъларнынъ авузларыны душмандан сакълагъан къаравул матрослар.

Ялы бою тынч. Анда инсанларнынъ юргени корюнмей.

Шеэрнинъ озень бетиндеки бульвардан киминъдир:

– Токъта! – деген эмирли давушы янгъырады.

Онъа джевап берген олмады. Бир дакъкъа сонъ сес янъыдан багъырды:

– Токъта, дейим!.. Ким о кельген?

Митьканынъ сеси эшитильди:

– Кельген – бизмиз!

– Я сиз де ким оласыз?

– Мен Емельян Васильевичнинъ огълы Митька олам, янымдакилер де...

Къаранлыкъта бульвардаки тереклер, чалылар ичинден чыкъкъан сес:

– Насыл Емельян Васильевич! Мен сенинъ Емельян Васильевичинъни къайдан билейим! – деди.

Митька онъа анълатты:

– Меним бабам мында электрик станциясында чалыша. О шимди молда. Бизге де анда бармакъ керек.

– Молгъа бармакъ олмаз. Айды, къайт эвге де, ятынъыз.

Энди сёзге Юра къарышты. О, Митьканынъ огюне чыкъып, къаранлыкъта тек озюне корюнген эллерини саллап-саллап айтты:

– Бизге мытлакъ молгъа бармакъ керек. Биз анда хабер кетиремиз. Эгер биз кетирген хаберимизни айтмасакъ, офицерлер сизинъ пароходынъызны тутып аладжакълар, – деди.

Сес:

– Насыл офицерлер? – деп сорады.

– Насыл офицерлер олгъаныны мен де бильмейим. Олар буржуйлардан отряд тизип, пароходны тутып аладжакълар.

Теректен узун бойлу бир къаралты айырылып, яшларгъа якъын кельди. Бу къаралтынынъ элинде узун бир шей бар эди. Яшлар онынъ тюфек олгъаныны таныдылар. Асан онынъ матрос экенини корип, Гришка дегильми экен деп, узанып матроснынъ бетине бакъса да, лякин бетини эслеп оламады ве озь-озюне:

– Гришка олса, Юра оны таныр эди, — деп тюшюнди.

Матрос олардан:

– Къач кишисинъиз? — деп сорады.

Юра сайды:

– Мен — бир, Митька — эки, Асан — учь... Андан сонъ Акъбаш, дёрт.

– Я Акъбаш дегенинъ ким?

– Акъбаш...Бильмейсинъизми, мына, Асаннынъ копеги...

Терек артындан кимдир, къалын бир сеснен кульди. Юра кулькю кельген якъкъа эки адым атлап:

– Эй, баба, сенсинъми? — деп сорады.

Матростан даа узун бириси экинджи теректен айырылып, яшларнынъ янына кельди. Онынъ элинде де тюфек бар эди.

Юра:

– Баба! — деди.

Костя акъай озюнинъ къалын, гурь сесинен:

– Я, сизлер мында не япасынъыз? — эвге къайтмадынъызмы? Къоркъмайсынъызмы? — деди.

Юра бабасыны корьген сонъ, даа зияде юрекленди:

– Къоркъамагъа не бар? Биз де сизлерге къошулып, офицерлерге къаршы дженк этеджекмиз.

Костя акъай дарылгъан киби бир сеснен:

– Айды, къайтынъыз эвге де, ятынъыз. Сизге дженк этмеге даа эрте.

Митька:

– Башта бизни молгъа джиберинъиз, андан сонъ къайтармыз. Биз пек муим бир хабер кетирдик, — деп, молгъа джиберильмелеринде исрар этти.

Матрос, яшларнынъ молгъа бармакъ фикринден дёнмейджеклерини, эгер бу ерден къайтарсалар, экинджи бир сокъакънен кетип, илле анда бараджакъларыны анълаcа керек, Костя акъайгъа бурулып:

— Сен бу ерде къал, мен оларны анда озгъарайым, — деди, сонъра балаларгъа: — Айды, тюшюнъиз пешиме, — деп элиндеки тюфекни омузына асты.

Балалар онынъ пешине тюштилер. Акъбаш терек артыны, чалы араларыны къокъланды ве негедир ырылдады. Кимдир, индже бир сеснен:

– Пошёл! — деп копекни къувды.

Акъбаш йырылдысыны арттыргъанда, Асан онъа:

– Акъбаш, мында кель! — деп багъырды.

Яшлар матросны учю — учь якътан сарып, корьгенлерини онъа айтып, онынъ пешинден къалмамагъа чалышып, ялы бойлап кете эдилер.

Акъбаш Асандан айрылмай, онынъ ызыны ташламай эди. О копекнинъ бир къач керелер денъиз бетке бакъып, афыргъаныны эшитти ве озь-озюне:

– Денъизнинъ не экенини бильмей, — деп тюшюнди.

Эм, керечектен де шай эди, Акъбаш денъизни ильк кере корьген эди. О, оны джанлы бир джанавар беллесе керек, ондан къоркъа ве арада-сырада, къуветли далгъа ялыгъа урулгъанда, Асаннынъ сол тарафына чыкъып, аджайип, балабан шейден къача эди.

Митька Юранынъ офицернинъ аркъасына таш ургъаныны, сонъ оларнынъ пешлеринден атып, къувгъанларыны, Эреджеп акъайнынъ копеги ольдюрильгенини, эписини бирер-бирер айтып, матроскъа анълатты. Юра да, офицерден эшиткенлерини айтып, онынъ Хасап Йыбрамгъа отряд тиз де, къыр беттен пароходгъа уджюм эт — дегенини айтты ве арттан кельген Асанны косьтерип:

– Мына, Хасап Йыбрамнынъ чобаны да бизнен, — деп къошты.

Матрос адымларыны сийреклештирип, Асанны озюнен бир сырагъа алды да ондан:

– Хозяининъ сени дёге эдими? — деп сорады.

Асан:

– Пек дёге эди. Бир кере аз къалды ольдюреязгъан эди — деди.

Матрос озь-озюне айтыр киби:

– Биз оларгъа косьтеричмиз, — деп кене юрюшини арттырды.

Ялыгъа тюшкен эр сокъакънынъ башына кельгенде, сокъакъ башларындаки къаравуллар оларны токътата, матроснен недир, оларнынъ анъламагъан бир сёзлерини айтыша эдилер. Бу сёзлерден Асаннынъ энъ чокъ эшиткен «пароль» сёзю эди.

Матроснен яшлар молгъа бурулгъанда, андаки алчакъ ялыларнынъ огюне чыкътылар. Асан беш адым къадар кериде учь къаралты даа эследи. Булар да Асаннынъ анъламагъан сёзлерини текрарладылар. Яшларнен кеткен матрос оларгъа джевап берди ве яшларны косьтерип:

– Хабер кетиргенлер, — деди.

Асан Акъбашны мындан айырмай, о ырылдамагъа башласа, копекнинъ акъ башыны таптай ве:

– Сус, ырылдама! — деп, эмир эте эди.

Яшлар молгъа аякъ бастылар. Мол къалабалыкъ эди. Анда тюфекли кишилер о якъ-бу якъ чапышалар, кимдир оларгъа къыскъа-къыскъа эмирлер айта.

Иште пароход! О, Асаннынъ шимдиге къадар корьген пароходларына бенъземей. Бу кок тюслю. Онынъ устюнде агъызларыны шеэр бетке чевирип тургъан топлар бар.

Пароходгъа, энъкъастан ясалгъан киби, бир мердивен таяндыргъанлар. Бу мердивенге ошаса да, лякин мердивен дегиль де, бири-бирине ян-янаша мыхлангъан дёрт тахта. Онынъ четинде пармакълыкълары да бар.

Мердивен башында тургъан тюфекли матрослар оларны пароходгъа бирден джибере къоймадылар. Оларны узундан-

узакъ сораштыргъан сонъ, бу матросларны бири мердивен кибн шейнинъ устюнден пароходкъа чапып чыкъты ве анда гъайып олып кетти.

Пароход устюнде къаралтылар чокъ эди. Оларнынъ базылары пармакълыкъкъа таяныл озьара сёйлешелер, базылары анда-мында джюре, чапкъалайлар

Асан этрафына козь кездирди. Онынъ къаранлыкъкъа алышыкъ, ойнакъ козьлери мол устюндеки эр шейни, эр кесни ёкълап чыкъты. Онынъ энъ зияде меракълангъан шейи, учь кишининъ озь пешлеринден, недир, ерде бала арабаларына ошагъан бир шейни тыгъыртып, алып кеткенлери эди. О, бу адамларнынъ сюйреген шейлерини даа якъындан корьмек ичюн аркъадашларындан бир къач адым айрылды. Оларны кетирген матрос Асаннынъ четлепгенини корип:

– Узакълама, братишка, мында кель! — деди.

Асан кене эски ерине кельди, Митька ондан:

— Пулеметларны бакътынъызмы? — деп сорады.

Асан башталары пулемет сезюни ве онынъ чокътан-чокъ къуршун аткъан бир силя экенини эшиткен олса да, лякин озюни корьмеген эди. О, къайтарып Митьканынъ озюнден сорады:

– Къайсы дейсинъ? Анавы акъайларнынъ сюйреген шейлерини айтасынъмы?

– Эбет, оны айтам. Не, ёкъсам сен даа пулемет корьмединъми?

Асан сусты. Ничюндир. О озюни, бугуньге къадар пулеметны корьмегени, оны бильмегени ичюн къабаатлы киби сезди. О, элини Акъбашнынъ аркъасына къойды ве оны сыйпап алды. Акъбаш къуйругъыны саллады ве Асангъа сюйкельди.

Къайдадыр, узакъта бири-бири артындан секиз-он къадар тюфек патлады. Молдаки кишилер, тюфек атылгъан якъкъа джёнеди ве молнынъ кенарына къадар келип, анда сыранен тизильди ве динъледилер. Оларнынъ арасындан къарыкъ сесли бириси, элинен косьтерип:

– Ана, энди башлай, – деди.

Кимдир, тишлери арасындан чыкъылдатып, тюкюрди де:

– Тез-тез бизге тюфек берселер, кетер эдик, – деди.

Асан лакъырды эткенлерни дикъатнен сюзди. Бу адий урбалы бир кишилер. Митька бу адамларгъа якъын барып, оларны козьден кечирип чыкъкъан сонъ, къайтып, яваш сеснен аркъадашларына:

– Булар ишчилер экен. Мен олардан, ана, анавы мол четине отургъан ишчини таныйым. О, былтыр Пётр Никитичнинъ шарап подвалында чалыша эди, – деди.

Юра, оларны кетирген матроскъа якъынлашып:

– Даа чокъ беклейджек экенмизми? – деп сорады.

– Шимди келип чагъырырлар, – деди ве янъыдан аркъадашларына:

– Манъа къалса, «Аджы бейни» мол артына чыкъармалы да, андан сонъ... – деп къошты. Лякин юкъарыда пароходнынъ палубасында чыкъкъан патырды, онынъ сёзюни больди. Андан тюфеклерини эллеринде тутып, он къадар матрос копюр устюнден чапып тюшти ве ич кимсеге бакъмайып, къаранлыкъ ичине синъип кеттилер.

Яшларнынъ танышы кеткенлернинъ пешинден бакъып:

– Тюфек атылгъан ерге кетелер, – деди.

Пароход ичине оларнынъ кельгенини хабер бермеге кеткен матрос къайтты ве юкъарыда, копюрнинъ башындан:

– Товарищ Мильченко, кетирген яшларынънен берабер анда геми штабына тюшеджексинъ, – деди.

Яшларны кетирген матрос оларгъа:

– Айды, келинъиз пешимден! – деди ве озю тез-тез копюрни тапырдатып юкъары, палубагъа чыкъты.

Митьканен Юра да анда тырмаштылар. Арттан кеткен Асанны копюр башындаки къаравул матрос токътатып:

– Я бу копек кимнинъ? – деп сорады.

Асан:

– Меним копегим, – деди.

Матрос:

– Оны мындан къувмакъ керек, — деп элиндеки тюфекнинъ къундагъыны Акъбашкъа узатты.

Онсыз да озюни бу ерлерде къойлайсыз бир алда дуйгъан ве эр шейден сакъыныл, бирде бирини тишлемейим, деп озьозюнден къоркъып тургъан Акъбаш узатылгъан тюфек къундагъына къызса керек, бираз кериледи ве ачувнен:

– Ы-р-р-р? — деп ташлады.

Митька кери, Асаннынъ янына къайтты ве онъа:

– Копекни пароходкъа кирсетмек олмаз, сен оны къайтар да джибер, — деди.

Асан джаны агъыргъан сеснен:

– Ёкъ, ёкъ. Шай олса, мен сизни мында беклерим, — деп, — Акъбашнынъ янына тюшти.

Юра сёзге къошулып:

– Асан, сен копекни анда бир ерге ташла да, озюнъ кель, — деди.

Асан мол устюне козь ташлады. Анда, бираз четте, къара бир оба тура эди. О копекни пешинден чагъырып, оба якъкъа кетти. Обагъа якъынлашкъан Асан аякъ тюбюнде ер комюр данелернинъ къытырдап эзильгенини дуйды ве бунынъ ер комюр обасы экенини анълады. О, копекни молнынъ дивары тюбюне, комюр обасы артына кирсетип, пармагъынен ерни косьтерди ве онъа:

– Мында ятаджакъсынъ! — деп эмир этти.

Акъбаш къуйругъыны саллап, косьтерильген ерге чёкти. О яткъан сонъ Асан эгилип, онынъ акъ башыны сыйпады ве янъыдан:

– Сакъын бу ерден турма! — деп тенбиеледи. О, чарыгъынынъ йыртыгъындан, чарыкъ ичине уфакъ комюрлер киргенини дуйды, лякин оларны чыкъарсам, кечке къаладжыгъым деп тюшюнип, озюни копюрден юкъары атты. Анда оны Юра беклей эди. Асан озюне «Товарищ Мильченко» денильген матроснен Митьканы анда корьмейип:

– Я, олар къайда? – деп сорады.

Юра оны элинден чекип:

– Кель мында, – деди.

Юра Асанны насылдыр, инсан зорнен сыгъаджакъ къадар тёгерек тешик башына кетирди де:

– Мына, мында тюшеджекмиз. Анда, ашагъыда бизни товарищ Мильченконен Митька беклейлер, – деди ве сонъра Асанны тешикнинъ янына итеп:

–Айды, тюш бакъайым, – деп къошты.

Асан пароходларны узакътан-узакъкъа корьсе де, атта базы вакъыт шеэрге тюшкенде молгъа келип, оларны якъындан бакъса да, лякин пароходнынъ устюне мингени ильк дефа эди. Онынъ корьген пароходлары бунъа бенъземей эдилер. Оларнынъ устюнде мындаки киби топлар ёкъ эди. Олар къара боялы эдилер, амма бунынъ тюсю кок экени геджeнинъ къаранлыгъында биле корюнип тура. О, бунынъ дженк пароходы экенини къарарлаштырды. Онда бу ерде аджайип бир истек догъды ве о, озь-озюне:

– Ах, топлар атыла башласа да! – деди.

Юра оны ашыкътырды.

– Тез ол, Асан, анда бизни беклейлер, – деди Асан чонтыкъ тонынынъ этеклерини къолтыкъ тюблерине топлап озюнинъ йыртыкъ чарыкълы аякъларыны тешикке узатты ве аягъынен къаранлыкъны къармалап, мердивен басамагъыны тапты да, яваштан анда чёкти. Онынъ этеклери тешикке сыгъмады, олар Асаннынъ башына шал киби къапандылар. Юра къаранлыкъта элинен къармалап, Асаннынъ тоныны тешикке сокъты ве:

– Тез тюш, Асан, – деди.

Асан тешикнинъ агъызындан этеклерини къуртаргъан сонъ аякъларынен басамакъларны тез-тез ёкълап, тюшмеге башлады. Бу терен тюпсиз къуюгъа тюшкендайын бир шей эди. Мында тыштан даа къаранлыкъ ве ич бир шей корюнмей. Асан озь-озюне:

– Не де къаранлыкъ, — деди.

Ашагъыда кимдир серник чертти ве онынъ кучюк атеш тили липильдеп ельден ойнакълар киби секирикледи. Ве Асан янаша диварда озь аякъларынынъ къалын, услупсыз колеткелерини корьди. Серник черткен киши оларнынъ таныш матрослары «товарищ Мильченко» олып, «неде белягъа огърадым», деген киби, башыны бура ве:

– Къыбырдасанъыз! — деп ашыкътыра эди.

Асан аягъы тахта полгъа тийгенини дуйып, къуванды. Онынъ башы устюне, недир бир шей басылды. О, элинен, башына баскъан шейни ёкълап бакъты. Бу Юранынъ аягъы эди. Юра Асаннынъ башына баскъаныны дуйып, аягъыны чекти ве:

– Кетсе шу ерден, — деди.

Мердивеннинъ тамам къаршысындаки къапы ачылды. Андан тышкъа бирден ве бол-бол атылгъан электрик ярыгъы яшларнынъ козюни къамаштырды. Асан козюни юмды ве элинен де къапады.

Юкъарыда узун бойлу бир матрос пейда олды. Асан онынъ элинден таякъ киби туткъан тюфегини, бойнуна хачлап байлагъан патрон ленталарыны ве белиндеки тахта къутулы пыштавыны эслеп алды. Бу матрос мазаллы, гурь мыйыкълы бир адам эди. О, къапыны ачкъаны киби, элинен ичерисини косьтерди ве гурь сеснен:

– Киринъиз! — деди.

– «Товарищ Мильченко» яшлары огге джиберди ве энъ сонъу ичери озю кирип, къапыны къапатты. Гурь сесли баштан-аякъ силялы акъай, оларнынъ огюне тюшти, оларны насылдыр, тар ерлерден, мердивен тюблеринден, къайдадыр алып кетти. Энъ сонъу олар къапыдан зияде демир сандыкъларнынъ къапагъына ошагъан бир къапыгъа кельдилер. Огде кеткен адам бу агъыр демир къапыны зорнен ачты ве кене эвельки киби, элинен ичерисини косьтерип:

– Киринъиз! — деди.

Митька демир къапыдан ичери озь эвлерине кирер киби, джесаретнен атлады, онынъ пешинден Юра, сонъ да Асан кирдилер. Ичериде козь къамаштыраджакъдай ярыкъ эди. Олар эписи де бир талай вакъыт козьлерини юмдылар. Ниает, оларнынъ козьлери бу къуветли ярыкъкъа алышты.

Асан козьлерини ачкъанда озюни аджайип бир ерде корьди. Бу, балабан кениш бир зал олып, ерге балабан бир килим джайгъанлар, эвнинъ бир тарафына устьлери мешин къаплы юмшакъ, диванлар, креслолар, къойылгъан. Экинджи тарафына исе тёгерек бир стол олып, онынъ чевресине, отургъычлары кене мешин къаплы, къаверенкли скамейкалар тизильген. Скамейкаларда, кимиси артына ясланып, кимиси тирсеклеринен столнынъ ешиль чоха орьтюсине таянып, матрослар отуралар, Оларнынъ арасында ишчилер де бар.

Асан козьлерини ачып, орталыкъны эслегенде ве оданынъ астындаки тюклю килим устюнде озюнинъ джарты чарыкъларыны корьгенде, озюни пек къолайсыз дуйды. О, озь-озюне:

– Къапы тюбюне чекилейимми экен? — деп суаль берсе де, лякин чекильмеге етиштирмеден, столнынъ энъ тёрюнде отургъан солдат шинелли, кок къалпакълы ве сакъалы оськен акъай оларгъа элини узатып:

– Якъын келинъиз, балалар! – деди.

Митька Асаннынъ енъинден чекип:

– Джурь, Асан, эписини айтайыкъ, — деди.

Олар учю де столгъа якъынлаштылар.

«Товарищ Мильченко» Митькагъа козюнен ишарет этип:

– Къана, айт, – деди.

Митька айтмагъа башлады. О, Юранен берабер, озь достлары Асангъа баргъанларыны, олар дивар устюнде отургъанда Асаннынъ шорбаджысына офицерлер кельгенини, оларнынъ анда эткен лакъырдыларыны ве Юранынъ офицерни ташнен ургъаныны, офицерлернинъ оларнынъ пешинден тюфек атып къувгъанларыны, Эреджеп акъайнынъ копегини аткъанларыны — эписини айтты.

Шинелли акъай Митьканынъ айткъанларыны къашларыны чатып, дикъкъатнен динъледи ве:

– Бир даа айт я, офицер Асаннынъ шорбаджысына не деди — деп сорады.

Митька онъа джевап бермеге азырлангъанда, Юра тез-тез айтып ташлады.

– Офицер Хасап Йыбрамгъа айтты: «Сиз отрядынъызнен молгъа къыр якътан тюшюнъиз. Биз де ялыдан келип урар, большевиклернинъ пароходларыны эльге кечирирмиз, — деди.

Стол башындаки матрослар эписи шинелли акъайгъа бурулдылар. О исе аякъ устюне турды ве бир дакъкъа тюшюнген сонъ, Асанларынынъ янына кельди. О, Юранынъ омузына элини къойып, амма озю Асаннынъ бетине бакъып:

–Догърумы? — деп сорады.

Яшлар учю де бирден джевап бердилер:

– Эбет, эбет, эписи догъру — дедилер.

Шинелли акъай элини Юранынъ омузындан алып, озюнинъ узун мыйыкъларыны сыйпады.

О, тез-тез озь ерине къайтты ве стол устюнде джайылып яткъан балабан кягъыткъа эгилип, анда къарындашнен нелердир сызды ве сонъра башыны котерип, балаларны бу одагъа кетирген гурь сесли матроскъа бакъып:

– Товарищ Грудной, учь пулемет ал да, къыр ёлларыны кестиринъиз, — деди.

Гурь сесли матрос — «Товарищи Грудной», честь берип:

– Есть, товарищ комиссар! – деди ве аскерлердже бурулып, демир къапыдан чыкъып кетти.

Асан бу лакъырдылардан озюне «Товарищ комиссар» денильген шинелли акъайнынъ мында, парохода баш экенини анълады.

– Сонъ, яшлар, сизлер не япаджакъсынъыз? Энди сизге эвге къайтмакъ зор олур.

Комиссар буны айтып, Асаннынъ янына кельди. Асан онынъ шинели тюбюнде де тахта къутулы пыштав корьди.

Митька:

– Биз де сизнен берабер буржуйларгъа къаршы дженк этеджекмиз, — деди. Матрослар эписи бетлерини Митькагъа чевирдилер. Асан оларнынъ Митьканы баштан ашагъы сюзгенлерини ве кулюмсирегенлерини эследи. Олардан боюнына патрон лентасы сарувлы бириси:

– Керчекми? — деп сорады.

Митька балакълары ашагъы саркъкъан штаныны эки элинен котерип ве озю штан ичине яхшы кирип:

– Эбет керчек, — деп джевап берди

Комиссар Асандан:

– Сенинъ адынъ не? — деп сорады.

Асан башыны котерип, комиссарнынъ козьлерине бакъты ве:

– Меним адым Асан, — деп джевап берди.

– Сенинъ бабанъ ким?

– Меним бабам ёкътыр. О, дженкте ольди.

– Дженкте?

– Эбет, дженкте ольди.

Комиссар элини онынъ омузына къойды да:

– Я сени ким бакъа? — деп сорады.

Асан:

– Мен Хасап Йыбрамда чобанлыкъ этем, — деп джевап берди.

Комиссар Асаннынъ омузыны таптады. Бу таптавдан Асаннынъ юреги котерилип кетти. О, озь юрегининъ тез-тез ургъаныны сезди. Онынънен бу вакъыткъа къадар ич кимсе бойле аркъадашчасына сёйлешмеген ве ич кимсе бойле севгинен онынъ омузыны таптамагъан эди.

Комиссар:

– Шорбаджынъ сени дёгеми эди? — деп сорады.

Асан даа зияде бир джесаретнен джевап берди:

– Эбет, дёге эди, хорлай эди. О да буржуй. Онынъ номай къойы бар. Аты бар, линейкасы бар, тюкяны бар. Бир кере мени о къадар дёгди ки, тап учь кунь эссиз яттым.

Комиссар къашларыны кене чатты. Асан онынъ ченгелери ойнагъаныны корьди ве омузындаки элининъ къалтырагъаныны дуйды.

Комиссар соравны девам эттирди. Энди сеси баштаки киби йымшакъ дегиль, атта бираз сертче киби эди.

– Бизге къаршы отряд тизеджек сенинъ шорбаджынъмы?

– Эбет, о.

Комиссар Асаннынъ омузындаки элини алды ве мыйыгъыны бура-бура, ода ичинде о якъ-бу якъ бираз кезинген сонъ, янъыдан Асаннынъ янына келип:

– Шорбаджынъ сенинъ мында кельгенинъни билеми? — деп сорады.

– Ёкъ, бильмесе керек, чюнки олар бизни корьмедилер

– Сен анда къайтмагъа къоркъмайсынъмы?

Асан башыны саллады.

– Ёкъ, мен анда къайтамам.

– Билесинъми не? Бизге онынъ отрядыны огренмек, анда къач киши олгъаныны, оларнынъ мында не заман эм къайсы ёлларнен келеджеклерини бильмек керек, Эгер сен буны огренип кельсенъ, бу сенинъ тарафынъдан оларгъа къаршы энъ яхшы бир дженк олур.

Асан, комиссарнынъ ондан не истегенини анълады ве тез-тез:

– Буны япарым, эм ич де къоркъмам, — деди.

– Яхшы, санъа ишанмакъ мумкюн. Эгер меним айткъанларымны япсанъ, биз ойле бир иш этермиз ки, шорбаджынъ сени омюрлик хорламаз, — деди ве онынъ аякъларындаки тинтильген чылгъавларыны, андан–мындан чыкъып тургъан йыртыкъ чарыкларыны корип:

— Аякъкъапларынъ иштен чыкъкъан, санъа яхшы чызмалар бермек керек, — деп «Товарищ Мильченкогъа» бурулды.

– Сен Асангъа бир чифт чызма бер, — деди.

Бу арада къапынынъ тышында бир патырды олды. Кимлердир, тез-тез чапар киби, къапыгъа кельдилер. Агъыр къа-

пы ачылды ве ичери дон кольмекнен бириси кирди. Бу адамны йыкъылмасын, деп товарищ Грудной тута эди. Дон кольмекли кишининъ бет ве усть-башы бус-бутюн къангъа булангъан. Онынъ кольмеги омузындан йыртылгъан ве бу йыртыкъ ерден бойдан-бой къан яралар корюле эди.

Товарищи Грудной бу адамны явашча стол башына кетирип отуртты.

Комиссар къанлы кишининъ янына келип, оны баштан-аякъ козьлеринен сюзген сонъ:

– Бу ким? – деп сорады.

Товарищ Грудной:

– Товарищ Гришка...офицерлерден къачып кельди, – деди.

Стол башындаки матрослар ве ишчилер эписи аякъкъа турды ве Гришканы сарып алдылар.

Асан оны хатырлады.

Комиссар, офицерлер тарафындан таныламайджакъ бир дереджеге кетирильген бу дюльбер яшны, онынъ усть-башы къанлы олмасына бакъмадан, къучакълап алды ве:

– Гриша, джанчыгъым, санъа не яптылар? – деди.

Гриша башыны котерди. Элинен козьлери устюнде уюшкъан къанларны силип, яваш сеснен:

– Мени офицерлер бабамнен берабер аттылар. Бабам ольди. Мен диваргъа тырмашып, озюми экинджи тарафкъа, багъ ичине аттым. Пешимден къувдылар, лякин тутмадылар, – деди.

О, бир элинен столгъа таянып, тураджакъ олса да, лякин турмады. Онынъ башы джансыз бир шей киби кокюси устюне саркъып къалды.

Комиссар:

– Тез янаша одагъа ал да, докторны чагъырынъыз! – деди.

Матрослар оны отургъан скамейкасынен берабер янаша одагъа алып чыкъ-тылар.

Асаннынъ юрегинде офицерлерге, бутюн буржуйларгъа къаршы энъ алевли бир ачув къайнады.

Эгер онынъ элине тюфек берселер, о шимди бу тюфекнен офицерлерни, бутюн буржуйларны атар эди.

Гришканынъ бабасы Василь акъайны аткъанлар. Бойле шайлы, муляйим ве къабаатсыз бир къартны ольдюрмек олурмы? Я Гришканынъ дюльбер бетини ичюн ойле къангъа былаштырдылар? Шорбаджылар ишчилерни, ыргъатларны, фукъарелерни эр заман хорлап кельдилер. Амма олар энди озьлерининъ хорлангъанларыны истемейлер. Олар энди эвелькиси киби ач турмакъ, токълар ичюн, бу токъларнынъ раатлыгъы ичюн къан терине пишип чалышмакъ истемейлер. Бу ишчилер, ыргъатлар, фукъарелер энди озь дюньяларыны къурмакъ ве бунынъ ичюн де буржуйларны ёкъ этмек истейлер. Бунынъ ичюн халкъ эки якъ, бири ишчилер, ыргъатлар, фукъарелер якъы, экинджиси – байлар, зенгинлер-буржуйлар якъы олып, озьара дженк этелер. Эгер бу дженкте биринджилер енъсе, бундан бутюн кучюнен чалышкъанларгъа бахтлы омюр келеджек, Амма экинджилер яни буржуйлар енъсе омюр кене эскиси киби ишчилерни, ыргъатларны хорлап, зулумлайджакълар. Иште олар Гришканы да бунынъ ичюн аталар. Эгер олар Асаннынъ мында, большевиклер пароходына кельгенини, онынъ большевиклернинъ комиссарларынен бойле достчасына, аркъадашчасына сёйлешкенини огренмеселер, Асанны да Гришка киби атар эдилер. Амма, ёкъ. Асан озюни оларгъа дуйдурмаз, о шимди шорбаджысынынъ эвине барып, оларнынъ не япаджакъларыны огренир ве келип буны комиссаргъа айтыр. О заман комиссар буржуйлар отрядына къаршы озь пулемётларынынъ топларыны чевирир ве оларны атешнен якъып, куллерини кокке савурыр.

Юра Асаннынъ янына келип:

– Сонъ, кетеджексинъми? – деп сорады.

Асан башыны саллап:

– Эбет, кетеджегим, – деп джевап берди.

– Биз де тюфек истеп буржуйларгъа къаршы атышмагъа кетеджекмиз.

Тюфекке Асан да къызышты ве о, Гриша алып кельген къапы янында турып, насылдыр къыскъа-къыскъа эмирлер берген комиссарнынъ янына барып, комиссар кери къайтмакъ ичюн бурулгъанда, ондан:

– Манъа тюфек береджексизми? – деп сорады.

Комиссар къапыны къапатып, стол янына кельди ве ченъгелерининъ ойнамасыны токътатып:

– Ёкъ, Асан, сен шимди тюфексиз кет, къайткъан сонъ тюфек де берирмиз, эписини де, – деди ве бир даа онъа не япаджагъыны анълаткъан сонъ:

– Тезден урушма башлайджакъ, онынъ ичюн сен де чабикче ол. Биз о буржуйларнынъ акъкъындан келирмиз, – деп къошты.

Асан озюнинъ устюне пек буюк бир иш юкленгенини анълады. О, озь джаныны ортагъа къояджакъ ве комиссарнынъ айткъанларыны ерине кетиреджек эди. О, комиссарнен ве аркъадашларынен сагъылыкълашып, товарищ Мильченконен берабер, кене кельген ёлларынен пароходынынъ устюне чыкътылар. Тышта кене эвелькиси киби къаранлыкъ эди. Асан мол устюнде анда-мында чапышкъан къаралтыларны эследи. Онынъ акълына Акъбаш тюшти ве о козьлеринен, оны ташлагъан еринде араштырса да, лякин анда, ер комюр обасы олгъан ерде копекнинъ беяз башы корюнмей эди. О, Акъбаш къайтып кеттими! Ёкъса оны мындан къувып джибердилерми, – деп тюшюнди.

О, матрос Мильченконен берабер пароходдан молгъа тюшти. Асан копекни бакъмакъ ичюн комюр обасына догъру адымлады. Анда, обанынъ артындан къап-къара бир къаралты яткъан ериндеи котерильди ве Асангъа догъру кельди. Асан башта бунынъ не экенини таныл оламады ве къаралты онынъ янына кельген сонъ онынъ Акъбаш экенини эследи. Лякин Акъбашнынъ башы энди бусь-бутюн къараргъан эди. Асан онынъ ер комюр тозына боянгъаныны анълады ве озь-озюне кульди.

Оны пароход янында беклеген Мильченко:

– Асан, къайда кеттинъ я? — деп багъырды.

Асан авучынен тизини таптап:

– Акъбаш, тюш пешиме! — деди ве озю чапып комюр обасынынъ устюнден тюшти.

Мильченко копекни корип:

– Оны да алып кетесинъми? — деп сорады.

– Эбет, товарищ Мильченко, оны да алып кетем.

Олар гедженинъ къаранлыгъында мол бойлап, анда-мында экишер-учер турып яваш сеснен сёйлешкен ве авучларындаки сигарларыны, ярыгъы чыкъмасын деп, сакълап ичкен къаралтылар янындан кечип кеттилер. Мол битип сокъакъкъа чыкъылгъан сонъ, Мильченко Асангъа:

– Токътачы, я мен санъа чызма береджек эдим де! — деди.

Чызма меселесини Асан озю де унуткъан эди. Олар кери къайтып, пароходдан чызма алмакъны тюшюнселер де, лякин Асан озь-озюне «эгер мен шимди чызмаларны алсам, эвге къайткъан сонъ шорбаджым я да онынъ къарысы буны къайдан алдынъ, деп сорарлар» деди ве буны Мильченкогъа да анълатты. Мильченко Асаннынъ фикрини догъру таныды ве:

– Мен, сен кельгенджек санъа чызма азырларым, — деди.

Олар узакъ вакъыт сёйлешмейип, ялы сокъагъы бою кеттилер. Шеэрнинъ ичине узангъан сокъакъ авузларында къаравуллар аля даа тура эдилер. Асан оларнынъ аткъанларыны ве шимди анда пулемётлар да пейда олгъаныны эследи. Бираз кеткен сонъ оларнынъ къаршысына йигирми кишилик бир матрос отряды раст кельди. Оларнынъ эписининъ омузларында тюфеклери бар эди.

Мильченко оларнен, нелердир, айтышты ве Асанны оларгъа косьтерип:

– Бизим янъы разведчик. Татар яшы, озю де ыргъат — чобан экен, — деди.

Матросларнынъ янындан кечкен сонъ, Мильченко элини узатып, эвлерни косьтерди. Асангъа, къаранлыкъ ичинде онынъ эли къарарсыз узун киби корюнди.

– Иште, Асан, бу сарайлар, бу дачалар, эписи буржуйларынъки. Олар бундай яхшы ерлерде яшайлар, амма бизим башымызны сокъмагъа бир кумесимиз биле ёкъ. Мен озюм де сенинъ киби ыргъат эдим. Ярослав губерниясында бир помещикнинъ янында секиз йыл ыргъатлыкъ эттим, ондан сонъ шеэрге кетип, фабрикада ишчи олып юрьдим. Дженк башламаздан бир йыл эвель аскерликке алындым, ондан берли флотта хызмет этем.

Мильченко бираз сускъан сонъ, кене девам этти.

– Мына, падишалыкълар бири-биринен дженк эттилер. Бу дженк ким ичюн? Эбет де буржуйлар ичюн. Демек, биз буржуйлар ичюн дженк эттик. Оларгъа янъы топракълар, озь малларыны сатмакъ ичюн янъы базарлар керек экен. Энди биз дженкни де токътатамыз. Барсын, эгер буржуйларгъа топракъ керек исе, озьлери дженклешсинлер. Бизге къалса, биз оларгъа ойле бир топракъ берейик ки, бу оларгъа омюрлик етер.

Олар айрылашаджакъ ерлерине якъынлаштылар. Анда, озень боюндаки тереклер ве чалылар арасында, насылдыр къаралтылар къыбырдай, о якъ-бу якъ чапыша эдилер. Мильченко Асанны эки къат бир бинанынъ пенджереси тюбюне чекип, тюфегини де элине алып азырлады.

– Токъта, Асан, анда бир шейлер бар... Сен бу ерде тур, мен барып бакъайым, душман олмасын.

Мильченко къаранлыкъ ичинде гъайып олды ве эки дакъкъа кечкен сонъ къайтып кельди.

– Айды, Асан, джурь. О, бизимкилер экен. Тезден дженк башлайджакъ, онъа азырлыкъ кете.

Айрылашаджакъ ерлерине кельгенде, Мильченко онынъ элини сыкъып ве омузыны таптап:

– Сакъын, къоркъма Асан. Кене бу ерге къайтып кель. Мен сени мында беклерим. Айды, къардашчыгъым, огъурлар олсун, — деди.

Асан къалдырымдан араба ёлгъа тюшти ве эллерини тез саллап, аякъларыны тез адымлап кетти. Акъбаш да онынъ пешинден джортты.

Асан эм кете, эм де пароходда олып кечкенлерни хатырлай. О, шимди комиссарнынъ айткъанларыны, онынъ Асангъа олгъан сыджакъ бакъышыны, Гришканынъ къанлы бетини ве онынъ бабасынынъ ольдюрильгенини, эписини бирер-бирер козю огюне кетире. Бутюн буларнынъ нетиджесинде онынъ офицерлерге, буржуйларгъа, озь шорбаджысына къаршы ачувы кеткен сайын арта. О, комиссарнынъ айткъанларыны озь-озюне текрарлай ве илериде насыл арекет этеджегини къарарлаштыра.

Ёлда онъа ич кимсе раст кельмеди. Орталыкъ яшынлы ягъмурдан эвельки киби тынч олып, бу тынчлыкъ атта Асаннынъ джаныны биле сыкъа эди. О, бу тынчлыкънынъ сонъунда топ-тюфек, пулемёт патырдысы оладжагъыны дуйса да, лякин онынъ насыл оладжагъыны бильмей эди. О даа омюринде не топ, не де пулемёт атылгъаныны корьмеген эди. О, бала олгъанда озьара ташнен, таякънен энъкъастан дженклерге къошулгъан олса да, амма керчектен дженкнинъ насыл олгъаныны бильмей эди.

Асаннынъ бетине ягъмур тамчысы салкъын-салкъын урды. Бойле бир тамчынынъ элине де тюшкенини дуйды. О, озь-озюне:

– Ягъмур ягъаджакъ, — деп тюшюнди ве токъталып, элини ве бетини кокке тутты. О ярым дакъкъа къадар шай беклесе де, лякин ягъмур тамгъаныны дуймады. Онынъ беклеген ягъмур тамчысы ерине исе, онынъ акълына апансыздан янъы бир фикир кельди. О:

– Я барып да Хасап Йыбрам меним пароходкъа баргъаныны огренген олса! — деп тюшюнди.

Эгер шорбаджысы буны дуйгъан олса, о заман о, Асанны ич шубесиз ольдюрир эди. Озюнинъ базан къоркъузып айткъаны киби, арангъа къапар да, сояр ташлар эди.

Асан Юраларнен берабер къачкъанларыны хатырлады. Шорбаджысынен офицер ве эскадронлар, шубесиз, исар устюндеки копекни корьгендирлер. Эгер олар копекни корьме-

ген олсалар, Эреджеп агъанынъ копегини атмаз эдилер. Яхшы, барсын исар устюндеки копекни Эреджеп агъанынъ копеги беллесинлер, я Асандан «Сен бу вакъыткъа къадар къайда джуре эдинъ? Офицерни ташкъа туткъан сен дегильми эдинъ?» — деп сорасалар, оларгъа не джевап береджек эди?

Асан бунынъ джевабыны тез тапты. Эгер ондан сен къайда эдинъ? — деп сорасалар, акъшамдан берли оджагъа барып, олып кечкен ишлерни онъа анълатаджакъ эди.

Асан оджаларнен яхшы таныш эди. О, илле узун бойлу, арыкъ оджанен дост олып, онынънен чокъ корюше эди. Бу оджа Асаннынъ окъув-язув бильмегенини огренгенде, онъа акъшамдан сонъ кельмесини ве оны окъутаджагъыны айткъан олса да, лякин Асан, Хасап Йыбрамнынъ оны акъшамдан сонъ къойларнен берабер арангъа къапап, устюнден килитлегенини, онъа тышкъа чыкъмагъа рухсет бермегенини, эписини айткъан эди. Оджа Хасап Йыбрамгъа бу ишлери ичюн чокъ ачувлангъан эди. Амма, экинджиси, атта озюнинъ окъуткъан балаларындан да алчакъ бойлу, озю де сап-сары бир оджа эди. Асан онынъ янына баргъанда, онынънен озь боюны ольчештире ве онынъ озюнен ольчештиргенде омузындан кельгенини корип, озь ичинден куле тургъан. Бу сары, уфакъ оджа индемез, лакъырды севмез эм пек къоркъакъ бир адамчыкъ эди. Бир кунь Асан оларнынъ эвине Акъбашнен берабер баргъан эди. Асан копекни софада къалдырып, озю ичери кирди. Анда уфакъ оджа ёкъ эди. О буюк оджанен лакъырды этип тургъанда, софада бир вайвалавдыр къопты. Асан озюни софагъа атты ве уфакъ оджанынъ Акъбаштан къоркъып, азбардаки къайсы терегине тырмашкъаныны корьди. Асан Акъбашны алып кетмегени къадар сары оджачыкъ теректен тюшмеген эди.

Асан адымларыны сыкълаштырды. О шимди джургенде зияде чапкъангъа ошай эди. Акъбаш да онынъ пешинден къалмады.

Асан шеэрнинъ четинде, озенден койге чыкъылгъан мердивенде; къайдадыр, узакътан, даа танъгъа узакъ олса да, бир хораз къычырып алды.

III

Асан мектеп азбарына кирли ве Акъбашны анда къалдырып, озю аякъларынынъ уджуна басып учь аякъ мердивенли софагъа чыкъты. Мектеп бинасы эки къат олып, онынъ аст къатында оджалар яшай, усттекинде исе балалар окъуй эди. Бинанынъ джапкъа къаршы ясланмасына бакъмадан, онынъ аст къатыны да ерден ярым метр къадар юксекке ясагъанлар.

Асан педжереге кельди ве явашча узанып ичери бакъты. Анда, пенджере янындаки стол устюнде лампа яна, лякин о яры-ярыгъа эндирильген. О, манълайыны пенджеренинъ джамына тиреп, ичериге козь кездирди. Оданынъ эки дивары тюбюнде, къаршы-къаршыгъа къойылгъан кроватлар устюнде оджалар юкълай эдилер. Асан пенджерени тырнагъынен тысырдатмакъ ичюн азырлангъанда, сол якътаки кроваттан бир баш котерильди ве сары оджанынъ олгъан сесинен:

– Турса, эвимизни басалар да! – деп багъыргъаны эшитильди. Узун, арыкъ оджа бу сестен абдыраса керек, кроватындан бирден секирип турды ве догъру лампагъа келип, сары оджанынъ:

– Сёндир, бизни корьмесинлер! – деп багъырмасына бакъмадан, лампанынъ фитилини котерди.

Эв ичи ярыкъланды. Асан шимди, сары сачлары дарма-дагъыныкъ, козьлери къоркъудан ирилешкен, озю де «Ойт» этсенъ ёргъаны тюбюне комюльмеге азыр тургъан уфакъ оджаны айдын-ачыкъ эследи ве онынъ бу дереджe къоркъакълыгъына тап куледжеги кельди. Амма арыкъ оджа, дон кольмекнен олса да, тынч эди. О, лампаны элине алып пенджереге якълаштырды ве анда Асанны корип, эр заманки киби онъа кулюмсиреди де, сонъ баш ишаретинен «Не я?» дегендай сорады.

Асан элини саллап, оны тышкъа чагъырды, амма арыкъ оджа онъа:

– Сен кир! – деп багъырды ве озю лампаны кене стол устюне къойып, къапыны ачмагъа кетти.

Асан къапы янына кельгенде, арыкъ оджанынъ эм къапы килитининъ анахтарыны бургъаныны, эм де сары оджаны тынчландырып:

– Не къоркъасынъ шуны, Асанчыкъ да о! – дегенини эшитти.

Сары оджа:

– Ачма, керекмей, ким олса олсун! – деп яткъан еринден къапыны ачтырмайджакъ олып, сыкъарлай эди.

Къапы ачылды. Андан Асаннынъ бетине эскирген сыджакъ аванен берабер къандалай къокъусы урды.

Оджа онъа:

– Джурь, Асан, – деп ёл берди.

Асан ичери кирмеди. О башыны саллап:

– Ёкъ, оджа, кирмейим. Мен санъа эки агъыз лакъырды айтмагъа кельдим, – деди.

Оджа:

– Кир де, ичериде айтса, – десе де, лякин Асан яваш сеснен онъа пек гизли бир лакъырдысы олгъаныны айткъан сонъ, о къапы артындаки мыхтан пальтосыны алды да, софагъа чыкъты.

– Не бар я, Асан?

Асан фысылдар киби яваш сеснен анълатты:

– Молгъа большевиклер пароходы кельди. Мен анда бардым. Сакъын къоркъманъыз, тезден офицерлернен дженк оладжакъ. Мен койге бир ишнен кельдим. Шимди шорбаджымнынъ эвине барсам, менден «къайда эдинъ?» деп сорарлар. Мен оларгъа: «Оджаларда эдим» дейджегим. Эгер сизден сорасалар, шай дерсинъиз, де?

Оджа бу къыскъадан анълатылгъан шейлерни анъласа керек.

– Яхшы, Асан, сорасалар шай дермиз, – деди.

Бу арада сары оджа да ёргъанына къапанып, къапыда пейда олды ве къалтыравкукъ сеснен:

– Не бар я? Кене не олды? Бирисини даа къапаткъанларммы? — деп сорады.

Арыкъ оджа онъа:

– Олгъан шей ёкъ. Сен бар да, ят еринъе, сувукъланырсынъ, — деди.

Асан меракъланды.

– Кимни къапаттылар я?

– Офицерлернен эскадронлар келип, бизим къомшу Эреджеп агъанен огълу Ваджипни алып кеттилер. Оларнынъ копегини де ольдюрдилер.

– Я о ничюн?

– Насылдыр бир офицерни ташкъа туткъан экенлер. Оларгъа «А-а, сиз де большевик олдынъызмы?» — деп, экисини де алып кеттилер.

Сары оджа агълавукъ сеснен:

– Атарлар заваллыларны, — деди.

Асан башта олып кечкен ишлерни оларгъа айтмакъ, офицерни ташнен Юранынъ ургъаныны анълатмакъ истесе де, лякин айтмады. Озь-озюне:

– Сонъ айтарым, — деп тюшюнди.

Асан оларны раатсыз эткенини сёйлеп, оны софанынъ мердивенинс къадар озгъаргъан арыкъ оджагъа:

– Айды, оджа, савлыкънен къал, — деди.

Оджа оксюрди ве элини Асаннынъ омузындан алып, пальтосынынъ якъасыны къапатты.

– Сен кет, Асан, бар. Сенинъ ичюн не де керек олса, мен эписини япарым.

Асан оджанынъ узакътан сувукъ пармакълы элини сыкъты. О, ёлдан, даа ичери кирмей софада тургъан оджанынъ богъулып-богъулып оксюргенини эшитти ве озь-озюне:

– Языкъ, яш адам, амма хаста, — деди.

Асан аралыкъ бойлап, этрафта бир шейлер эшитмез экениммi деп, динъленип кетти. Эреджеп агъанынъ эви янындан кечкенде, онынъ эвинде лампа янгъаныны, Эреджеп агъанынъ

къарысынынъ исе пенджереде эллерини къолтукълары тюбюне, ушюр киби къысып тургъаныны корьди. Эв янындан ич кимсени сессиз озгъармагъан баракъ копек исе дивар тюбюнде созулып индевсиз ята эди. Акъбаш сакът адымларнен баракънынъ янына барды, оны уятып къавгъа чыкъармакъ истеген киби эди.

Асан Акъбашкъа дарылып:

– Айды, джоюл шундан! — деп, аягъынен оны тепти.

Эреджеп агъанынъ къарысы Шасине енге ёлдаки сестен, къоджасынен огълу къайтты беллесе керек, шу дакъкъасы тышкъа чыкъып, къалав башына кельди ве:

– Ким о? — деп сорады.

Асан онъа сессленип:

– Меним, Шасине енге, — деди ве онъа якълашты.

– Асан, Эреджеп агъанъларны къайтармайлармы?

– Мен оларны корьмедим, енге.

– Корьмединъ? Я оны офицерлернен берабер келип, сенинъ шорбаджынъ алып кетти де. Алла боюнларыны урсын! Яткъан ерлеринден турсатты да, эллерини байлап алды да кеттилер! Шишип къаладжакълар, копегимизни де атып ольдюрдилер... Ерге батынъ, хиянет копеклер!.. Я о сабийимнинъ не къабааты бар эди?

Енге козьлерини сюртти ве кокюс кечирип:

– Сен оларны корьмединъ, я Асан? — деп сорады.

– Ёкъ, енге, корьмедим. Мен эвде ёкъ эдим.

Не ичюн, къапаткъанларыны да бильмейсинъми?

– Бильмейим, енге.

– Озюм барып бакъаджакъ олдым, лякин къызларны озь башларына къалдырамайым. Экиси де агълап яталар. Асан, эринме де, не олгъаныны огренип манъа келип айтса! Деми, кядям?

Асан:

– Яхшы енге, келип айтырым — деди ве янъыдан ольген копекни къокъламагъа янашкъан Акъбашны чагъырып, Хасап Йыбрамнынъ эвине догъру кетти.

Ište divar. Олар бундан эки саат эвель бу дивардан сычрап къачкъан эдилер. Эгер олар къачып етиштирмеген олсалар, мытлакъ къуршун ашайджакъ эдилер.

Асан, азбарда, кимлернинъдир аджеле-аджеле сёйлешкенлерини эшитип, не бар экен? — деп, диваргъа тырмашмакъ, бакъмакъ, огренмек истесе де бунынъ деминки ишни текрарлатаджагъыны тюшюнип, фикиринден вазгечти ве азбарны айланып, хасап тюкяны огюне барды. Акъбаш исе, дивар тюбюнде ташларны къокълап къалды.

Азбардан, кимлердир, чапышып чыкътылар. Олар ич бир шейге бакъмайып, чапар киби тез юрип шеэр бетке кеттилер, Асан оларнынъ эллериндеки тюфеклерни эследи. Артта къалгъан ве сол аягъынен акъсагъан бири огдекилерге:

— Ашыкъманъыз шуны! — деп багъырды.

Бу, имамнынъ киеви топал Мустафа олып, Асан оны яхшы биле эди. Топал Мустафа, Эреджеп агъадан отуз пуд юзюм алгъан ве башта озюнинъ пудына керенский акъчасынен йигирмишер кумюш береджек олса да, лякин сонъундан:

— Биз онар кумюшке базарлыкъ эттик, — деп, онынъ акъчасыны бермеген.

Эреджеп акъай бу ишни Мустафанынъ къайнатасы имамгъа барып шикяет эте ве ондан ишнинъ шериатча чезильмесини истей. Имам исе:

— Мен шарапчюн сатылгъан юзюмнинъ давасыны бакъмам, — деп, оны сёгип къайтара.

Амма койде эр кес имамнынъ киеви топал Мустафанен ортакъ олгъаныны, киеви пара берип, койлюлернинъ юзюмлерини джыйдыргъаныны, сонъра оны сыкъып, шарап ясагъаныны биле.

Асан узанып, араба къапыдан бакъты. Анда, азбар ичинде, чечек ичюн къоралангъан ерни пармакълыгъына таянып, эки киши тура ве олар озьара сёйлеше эдилер. Асан оларнынъ лакъырдыларыны эшитмек ичюн оларгъа озюни косьтермейджек олып, гизлене берип, дивар тюбюнден джагъалады. Шим-

ди о бутюн азбар ичини коре эди. Иште, линейка. Онъа чал рисак екильген. Ат тургъан еринде тепине. Кимдир, араба устюнде, бириси, онынъ тельбевлерини чекип:

– Тр-р-р – дей.

Асан пармакълыкъ янындаки кишилернинъ лакъырдыларыны динъледи. Олардан бири ачувлы бир сеснен сёйледи:

– Манъа шорбаджы олмакъ истей, эмир эте. Санки мен онынъ ыргъатым. Учь йыл фронтта олдым, бундан манъа не файда кельди? Мен дженкке кеткенде Хасап Йыбрам бу эвлерни кирагъа тута эди, амма къайткъанда энди озюне сатып алгъан. Шимди де «миллетчюн дженк этмек керек», – дейлер. Етер. Падиша ичюн дженк эттик, чыракъ чыкътыкъ, миллетчюн де этсек, шемидангъа отурырмыз...

Экинджиси онъа анълата:

–Большевиклер динни хорлайджакъ экенлер, олар Алла ёкъ дей экенлер, – дей.

Бириндижиси сесини даа котерип:

– Не десе десинлер, осы меним ишим дегиль. Мен тек бир шей билем: ич кимсе ичюн къан тёкмеге вакътым ёкъ. Озь мал-мулькерини къорчаламакъ, халкънынъ энъсесинде баймакъ истей экенлер, барсынъ озь къанларыны тёксинлер. Меним къорчаламагъа не мал-мулькюм бар, не де бир шейим.

Ашхананынъ да, обир эвлернинъ де пенджерелеринден болбол ярыкъ тёкюле. Хасап Йыбрам газны къызгъанмаса керек, бутюн лампаларны якъкъан; эвлернинъ пенджерелеринден анда, эв ичинде бир такъым офицерлер, эскадронлар корюне. Иште Хасап Йыбрам озю де. О пенджереге якъын келип эллерини сатырнен эт догърар киби саллап, бир шейлер айта. Ана имам онынъ янына кельди ве о да эллерини дуа этер киби котерип, онъа нелердир айтты.

Пармакълыкъ янында тургъанлардан экинджиси аркъадашындан:

– Демек, сен большевиклернен дженк этмеге кетмейджексинъми? – деп сорады.

Аркъадашы тишлер арасындан тюкюрген сонъ, яваш сеснен:

– Ёкъ, кетмейджегим, — деди.

– Демек, сен де большевик олдынъ, э.

– Не олсам олурым, о меним ишим.

О, бу сёзлерни айтып араба къапы бетке джёнеди. Асан санки ёлдан келир киби, азбар ичине юрьди. Олар экиси бири-бирине якъынлашкъанда, Асан оны таныды. Бу, койнинъ энъ четинде отургъан Къурт Умер къартнынъ огълу Велиша эди. Велишанынъ сол элинде эки пармагъы эксик олып, оларны дженкте гъайып эткен эди. О, шимди анда-мында ыргъатлыкъ этип, эвлери артындаки секиз-он тереклик ташлы багъчаны асрап ве бу ташлы ерге тютюн сачып кечине. Асан саба эрте къойларны тав этегине айдап кеткенде ве кеч къайткъанда эр заман деген киби, онынъ озь багъчаларында бабасынен таш сайлагъанлары, ер къазгъанларыны я да къопкъанен та ашадыгъадаки озенден сув ташып терек ве тютюн суваргъанларыны коре тургъан.

Велиша Асангъа якъын келип:

– Эй, чобан яш, сенсинъми? — деп сорады.

Асан токътап:

– Меним, Велиша агъа, — деди.

– Я сен къайда джуресинъ? Шорбаджынъ сёгюнип сени къыдырып джуре. «Соярым» дей.

О, элинен пенджерени косьтерип:

– Ана, шорбаджы анда. Большевик пароходыны насыл аладжакъларыны айтышып, офицерлернен берабер план къуралалр, — деди ве айып сёзлернен Хасап Йыбрамны да, офицерлерни де сёгип алды.

Бу дакъкъасы Асанны, насылдыр, озюнде шимдиге къадар ич де дуймагъан бир тесир къапланды. Бу озюнден бол-бол ярыкълар сыкъып тургъан эвлер де, онынъ ичиндеки адамлар да, азбар да, онъа о къадар ят, о къадар ябанджы кельдилер ки, о санки бу азбаргъа илк кельген, пенджере янындаки эль

саллагъан шорбаджысыны санки ильк корьген киби олды. Ничюндир, онъа айып сёзлер айтып сёгюнген пармакъсыз Велиша тургъан киби, санки омюрлик онынънен яшагъан бир адам киби дуюлды. Онынъ шимди чапып барып Велишаны къучакълайджагъы, онъа озюнинъ пароходда корьгенлерини айтаджагъы ве оны да анда чагъыраджагъы кельди ве артыкъ араба къапыдан чыкъып, сол якъкъа озьлерининъ эвлерине кетильген ёлгъа бурулгъан Велишанынъ пешинден чапып:

– Велиша агъа, токътачы! – деп багъырды.

Велиша онынъ сесини эшитмесе керек, токътамады. Асан онынъ къулакъларынынъ бираз агъырджа эшиткенини хатырлады. Бу да дженкте олгъан. Анда онынъ янында топ тюшип палтагъан ве къулакълары бундан бираз тынгъан.

Асан адымларыны даа сыкълаштырып чапты ве Велиша помещикнинъ эви янындаки сокъакъкъа бурулгъанда, онынъ пешине етип:

– Велиша агъа! – деди.

Велиша токътады:

– Ким о? А, сенъсинъми? Не бар?

Асан оны шинелининъ енъинден тутып, этрафына бакъынды ве аякълары уджуна басып котерилерек, Велишанынъ къулагъына:

– Велиша агъа, сен де бизненсинъми? – деп сорады.

Велиша ачувнен онынъ элинден енъини къуртарып:

– Кет шундан! – деди ве озь-озюне мырылданыр киби девам этти. – Олюнъи янайым халкъынънен, инсаннынъ зорнен эджелине кирсджеклер! – О, Асаннынъ устюне багъырып: – Бар, шорбаджынъа айт, мен онынъ тап къартбабасыны...

Асан янъыдан Велишанынъ енъинден тутты ве бу дефа бираз багъырыпча:

– Велиша агъа, мен сенинъ айткъанларынъны эшиттим, сен де большевиксинъ, – деди.

– Большевиким? Сонъ? Шорбаджынъа барып чакъаджакъсынъмы?

Асан башыны саллады:

– Ёкъ, ёкъ, мен ич кимсеге чакъмайджагъым. Мен озюм де большевиким. Айды, пароходкъа кетейик.

Велиша аркъасыны помещик эвининъ арт диварына, оны санки йыкъаджакъ киби таяды ве Асанны озюне чекип, яваш сеснен:

– Не, ёкъса шорбаджынъ къыдыргъанда сен пароходда эдинъми? — деп сорады.

Асан агъызыны онынъ къулагъына даа якъын кетирип:

– Эбет, анда эдим. Тезден дженк оладжакъ. Бизде пулемёт да, топ да чокъ. Айды, анда кетейик. Сен оларгъа буржуйларнынъ не япаджакъларыны айтырсынъ, —деди.

Велиша бир дакъкъа тюшюнип:

– Я бизни анда къабул этерлерми? — деп сорады.

– Къабул этерлер, Велиша агъа, эм не де къабул этерлер. Сонъ, кетесинъми? Разы оласынъмы?

Велиша кене тюшюнип:

– Шимди дейсинъ?

– Эбет, эбет, шимди. Эгер сен кетсен, манъа да мында къалмакъ керекмей. — Асан элини агъызына труба киби къойып, Велишанынъ къулагъын якъынлаштырды ве яваш бир сеснен: Мени мында олгъан шейлерни огренмеге ёлладылар. Сен оларнынъ планларыны билединсинъ, э? — деп сорады.

– Эпсини билем. Олар пароходны аладжакъ, андаки бутюн матросларны денъизге атып богъаджакълар. Олар башта койлерге де, отрядлар тизмек ичюн адам ёлладылар. Бизге: «кокрегинде дин олгъанлар, большевиклерге къаршы дженкке чыкъсынъ!» — дедилер.

Асан Велишанынъ енъини ашыкътырып чыкъты:

– Айды, Велиша агъа, тездже олайыкъ.

Велиша аркъасыны дивардан алды.

– Билесинъми не кадай...Сенинъ адынъ не эди шу?

– Меним адым Асан.

– Билесинъми не, Асан. Олар Эреджеп агъанен онынъ огълу Ваджипни «сизлер офицер котеклейсинъиз», деп къапаттылар. Оларны шимди Ливадиягъа алып кетеджеклер. Бир шейлер этип, къуртармакъ олмазмы экен? Эгер анда алып кетселер экисини де атарлар. Гришанен бабасыны аткъан экенлер.

Асан Гришаны хатырлады ве тез-тез:

– Гриша пароходкъа къачып кельди.

– Керчекми?

– Эбет, керчек. Озь козюмнен корьдим. Бабасыны ольдюргенлер, амма Гриша къачкъан. О да яралы.

– Билесинъми, Асан, меним акълыма не келе? Демин азбарда олгъанда аз къалды, олар къапалгъан къой араныыъ къапысыны парлап, оларны екилип азырлангъан линейкагъа отуртып, тавгъа алып къачмакъ истедим.

Асан бойле бир фикирге чокъ къуванды. Эреджеп агъанен огълуны шорбаджыларынынъ элинден къуртармакъ Асаннынъ акълына кельген олса да, о оларнынъ не къапалгъан ерлерини, не де насыл этип къачыраджагъыны биле эди.

– Велиша агъа, бунъа мен де къошулам. Айды, кеттикми?

Велиша Асаннынъ омузындан къучакълады ве оны озюне сыкъып:

– Айды. Лякин сакът олмакъ керек. Мен огреткеним киби япарсынъ. Линейка устюнде отургъан Хасап Йыбрамнынъ къардашы Кязим. О, арангъа къаравул къоюлды. Онынъ эллинде тюфеги бар. Мен оны абрарым. Сен бу арада араннынъ къапысыны ачар, Эреджеп агъанен огълуны линейкагъа минсетирсинъ. Сонъ линейкагъа озюмиз де минип, айдап кетермиз, олдымы?

– Олды, Велиша агъа. Линейканы дос-догъры ялыгъа айдармыз.

Олар къайттылар. Азбарда Асанны къуйругъыны саллап, Акъбаш къаршылады, анда ич кимсе корюнмей, эвден исе анълашылмаз бир гъульгъуле эшитиле эди.

Асан линейкагъа якъынлашып, онынъ устюне тюфегини аякълары арасына къойып отургъан Кязимни дикъкъатнен эследи. Кязим Асанны корьгени киби, тюфегини элине алды ве сёгюнип:

– Къайда джуресинъ, динсизнинъ баласы! – деди.

Кязим де агъасы киби джеллят эрифнинъ бириси эди. Ондан бутюн кой къоркъа эди. Кязим ичюн «беш капикке бабасыны да сояр» – дей эдилер. Былтыр о, дагъда, яйла артындан шеэрге кельген эки койлюнинъ ёлуны басып, оларнынъ бирини ольдюрген олса да, бунынъ ичюн Кязимге ич бир шей олмагъан эди. Хасап Йыбрам судкъа номай акъча берген ве меселе де шунынънен ятышып кеткен эди.

Асан, ич бир шейден хабери олмагъан киби:

– Мен оджаларда эдим...Энди ятмагъа кельдим, – деди ве араннынъ къапысына догърулды.

Кязим багъырды:

– Барма анда, атарым! – деди.

Асан энди къапыгъа якъынлашкъанда ве Велишанынъ да Кязимнинъ янына кельгенини эслеген эди. О, къапынынъ устюндеки балабан килитни корип, Велишаны Кязимни бойле вакъытсыз абрамакътан токътатмакъчюн, шу дакъкъа кери къайтты ве Велишагъа да эшиттирип:

– Араннынъ къапысы килитли де! – деди.

– Анда къапалгъан адамлар бар. Большевик Эреджепнен огълу. Манъа айттылар, «къапыгъа ким де якъынлашса, козюне бакъма, ат!» – дедилер.

Асан юкъусы кельген адам киби эснеп:

– Я мен къайда ятаджагъым? – деп сорады.

Кязим серт сеснен:

– Къайда истесенъ – анда ят, – деди. Сонъ Велишагъа багъырды:

– Я сен нечюн тюфек алып кетмей де, мында джуресинъ?

Велиша онынъ янына даа да якъынлашты.

— Билесинъми, Кязим. Мен кетеджек эдим, лякин манъа тюфек бермедилер. Мына. Эгер сен тюфегинъни берсенъ, кетер эдим.

— Анда, ашханада тюфек чокъ, бар да ал!

Асан атнынъ башыны сыйпады. Бу чал рисак айгъыр эди. Оны Хасап Йыбрам ич кимсеге ишанмай, озю бакъа, озю темизлей, озю минип ве арабагъа екип кезе эди.

Асан онынъ аркъасыны да сыйпады ве кене эснеп:

— Араннынъ анахтары къайда экен, андан чекменимни алып, бир ерлерге ятар эдим, — деди.

Кязим кене сёгюнди.

–Дининъни...– деди.

Велиша лакъырдыгъа къошулды.

– Анахтар сенде олса, ач къапыны да, ал да бер чекменини. Саба эрте къойларны айдайджакъ, юкъласын.

Кязим макътаныпп:

– Анахтар мен де амма, бермем. Агъам ясакъ этти. Эм сизлер мында турманъыз, андан башкъа... — деди.

Велишагъа бу керек эди. О анахтарнынъ Кязимде олгъаныны эшитир-эшитмез, онынъ элиндеки тюфекке япышып, бирден алды ве тюфекнинъ къундагъыны чевирип оны Кязимнинъ башына юкледи. Кязим багъырып да етиштиралмады. О, бир тобан чувалы киби, линейкадан ашагъы бурун устюне юварланды.

–Асан тез ол, кель джеблерини акътарайыкъ!

Олар экиси ерде яткъан Кязимнинъ бутюн джеблерини акътарсалар да, лякин анда анахтарларны тапмадылар.

Велиша:

– Линейканы бакъ, анда олмасын! — деди.

Асан эллеринен линейкада Кязим отургъан миндерлернинъ устюни, тюбюни акътарды. Анахтар анда да ёкъ эди.

– Ёкъмы?

– Ёкътыр, Велиша агъа!

Велиша джебинден сигар машинкасыны чакъарып, оны якъты. Къызыл бир алевчик кучюк бир тиль киби созул-

ды. Асан бу ярыкънынъ къызыл айдынлыгъында Велишанынъ бетини эследи. Онынъ сары мыйыкълы ве пантидже бурунлы чырайы сытылгъан, уфакъ ве оюкъ козьлери ачувлы олса да, лякин онда, насылдыр бир тынчлыкъ, сувукъ къанлылыкъ бар эди. О, ашыкъмай, машинканы авучы ичинде тутып, ерни бир чамашыр легени къадар айдынлатып, анахтар анда тюшмеген экен деп, къыдыра эди. О, Кязимни де айдынлатты. Кязим юзю къойын йыкъылгъан, эллерини тюбюне алгъан ве аягъынынъ бирини линейканынъ басамагъында къалдырып, шай яткъан эди. Асан онынъ козьлери юмукъ бетини де корьди. О, олюми, ёкъса эссизми, насыл да олса, ойле бир чырай ясагъан эди ки, Асан онынъ къыйыш ве тишлери ырджайгъан агъызындан мына шимди дин-иман къошулып, энъ айып сёгюшлер чыкъар белледи.

Велиша онынъ къушагъына эль узатты ве Асангъа костерип:

– Бумы? — деп сорады.

– Эбет, о.

– Ма, ач къапыны!

Асан анахтарны алып къапыгъа атылды ве алышыкъ эллеринен анахтарны килитке кечирип шакъылдатып ачты, сюрьмесини чекти ве къапынынъ эки къанатыны да бир кереден четке къакъып ташлады. Андан онынъ алышыкъ къой ве кубре сасыгъы, сыджакъ-сыджакъ бетине урды о, эки адым ичери атлап:

– Эреджеп агъа, Ваджип! Тез чыкъынъыз, къачаджакъмыз! — деди.

Къаранлыкъ ичинден эки къаралты къопып, къапыгъа кельдилер.

Асан оларны ашыкътырды.

– Тез олунъ, шимди тутарлар!

О, бабанен огълунынъ эллерине япышып, оларны линейкагъа чекти.

– Мининъиз, тез олунъ!

Тамам бу заман ашхананынъ къапысындан Хасап Йыбрамнынъ сеси эшитильди:

– Кязим, арабаны мында янаштыр.

Велиша арабагъа минген, тельбевлерини азыр тута ве бир элинен де Эреджеп агъаны линейка устюне чеке эди.

Асан Ваджипни артындан итеп, линейкагъа отуртты.

Хасап Йыбрам озюнинъ гъырылдавукъ сесинен текрар багъырды.

– Кязим, юкъладынъмы не мараз?

Велиша тельбевлерни къакъты ве:

– Но! – деп атны айдады.

Рисак бирден огге чапкъылды ве линейка енгильден салланып, ташлар устюнден секиртти.

Хасап Йыбрам озюни азбаргъа атты ве:

– Мында айда! Мында айда! – деп багъырды. О, линейкада башкъалары олгъаныны корьсе керек, огге чыкъып, рисакнынъ башыны тутаджакъ олса да, туталмады. Линейкагъа минеджек олып атылды ве онынъ элине Асан раст келип, онынъ омузларына япышты. Велиша озюнинъ Австрия аскерлеринден алгъан къалын къаба аякъкъаплы аягъынен Хасап Йыбрамнынъ кокюсине тепти. Хасап Йыбрам Асанны да озюнен берабер алып линейкадан ашагъы чапдырылды. Олар ерге юварландылар. Башта, ерге, чалкъасына Хасап Йыбрам йыкъылгъанындан, Асан онынъ устюне тюшти ве оны омузындан сычрап башынен чечекликнинъ пармакълыгъына урунды.

Асан аякъ устюне турмагъа тырышса да шорбаджысы онынъ тоны якъасындан къавий туткъан, джибермей эди. «Не япмалы да шу джеллятнынъ элинден къуртулмалы?».

Асан чеккеленди ве юмрукъларынен шорбаджысынынъ бетине, козюне урмагъа башлады. О, эм шорбаджысыны юмрукълай, эм де «линейка кеткенми экен?» деп араба къапы бетке ве ашханагъа козь ташлай эди.

Асан азбарда линейканы корьмеди, амма ашхана къапысындан бир такъым къаралтыларнынъ багъыршып кельгенлерини эследи. Онынъ акъылындан:

– «Энди эписи битти», – деген бир фикир йылдырым киби кечти. Шорбаджысы онынъ бетине насылдыр, беяз йылтыравукъ бир шейни сокъмагъа чалыша эди.

Асан озь-озюне «пыштав» деди ве шорбаджысына атмагъа фырсат бермемек ичюн, бир элинен онынъ пыштавыны тутты.

Бу заман Асаннынъ ич де акъылына кельмеген ве келямайджакъ киби бир шей олып кечти. Насылдыр бир къаралты, оларнынъ экисининъ де устюне атылды. Ичи тышына чевирильген тонмыдыр, недир, тюклю бир шей Асаннынъ бетини къапатты ве шу дакъкъасы шорбаджысынынъ эли тоннынъ якъасыны быракъкъаныны дуйды, эм Акъбашнынъ копекнен талашкъандаки киби, сыкъ ве окели ырылтысыны эшитти.

Асан тиз устюне турды ве башыны котерип, ашханадан халкънынъ багъырышып кельгенлерини беш адымдан даа озьлерининъ янына етеджеклерини корьди. Лякин айны заманда Асан озюнинъ сагъ тарафындан кок гурьлер киби бир давушнынъ:

– Якъын кельменъиз, атарым! – дегенини эшитти.

Асан бу давушны таныды. Бу, Велишанынъ сеси эди. О, элинде Кязимден алгъан тюфегини азыр тутып, Асаннен шорбаджысы джумарлашкъан ерге чапкъан ве буржуйлар тамам Асанны тутаджакъ вакъытта етишип, олардан эвель оларны озю туткъан эди.

Велиша къуветли элинен Асанны озюнинъ артына чекип джиберди ве:

– Линейкагъа! – деп, эмир этти.

Асан къапыгъа чапты ве къапыдан буруладжакъта айланып кери бакъты.

Велиша тургъан ерден, насылдыр, индже бир атешчик пускюрди. Тюфек патлады. Кимдир:

– А-а-а! – деп халкънынъ гъульгъулеси ичинде багъырды.

Азбардакилер кери чапышып, азбаргъа узангъан лампа ярыгъында, бир къач кишининъ ерге чёккенини корьди.

Акъбаш кене ве деминкинден даа окели ырылдай, талаша эди.

Асан озю-озюне:

– Хасап Йыбрамны парчалады. Маладец, Акъбаш, — деди.

Ерде дёрт аякълап, балабан бир къаралты Асангъа догъру чапты. Азбардан бири-бири пешинден секиз-он тюфек атылды. Лампалар сёнди.

Къаралты Асаннынъ янына кельгенде, дивар тюбюне джагъалап, аякъ устюне турды. Бу, Велиша эди. О, тюфегининъ къундагъынен Асанны тюртип:

– Линейкагъа! — деди озю де, он беш-йигирми адым авлагъында, оларны беклеген линейкагъа догъру чапты.

Велиша тельбевлерни къакъты ве пек багъырып:

– Но-о! — деди.

Рисак огге атылды ве линейканы озь пешинден бир серник къутусы киби енгиль тартып кетти. Тоз таш ёлда онынъ аякълары «лап-луп» этип, тюзгюн адымладылар.

Ялыдан тюфек сеслери янгъырады. Асан пармакъларыны агъызына къапып бар-къуветинен сызгъырды.

Ярым дакъкъа сонъ олар ёлнынъ беяз тёшемесинде къара бир шейнинъ линейка пешине етеджек олып чапкъаныны эслединлер. Бу къара шей чапмакътан зияде, ёлда тек башына тыгъыргъан къара бир копчекке, автомобиль шынына бенъзей эди. Асан оны таныды ве къуванчнен:

– Акъбаш! — деп багъырды.

Чал рисак адымларыны ири-ири алып, линейканы енгиль дыгъырдатып оны да- чалар, сарайлар ве багъчалар арасындаки тюз ёллардан ялыгъа догъры алып барды...

IV

Бу куреш куньлерини Асан омюри боюнджа ич унутмаз. Бу куньлер онъа да, бутюн ишчилерге, ыргъатларгъа, фукъарелерге азатлыкъ багъышлады. Азатлыкъ бедава олмады. Къызыллар беязларны пичен чалгъан киби къырсалар да, оларны къамачавгъа алып яхшы этип тызыкътырса ве пек чокъларынынъ лешлерини ерге серселер де, лякин къызыллардан да

ольгенлер ве яралангъанлар олды. Учь матрос ве эки ишчи ольди; ольген матросларнынъ ичинде «товарищ Мильченко» да бар эди. Асан оларнынъ эписи ичюн янса да, лякин Мильченко ичюн даа зияде яныкълады.

«Товарищ Мильченко» пулемётчы эди. О, бир бучукъ сутка пулемётнен беязларнынъ ёлуны кесип, оларгъа аман бермеди. Оны, раатлансын деп, пароходкъа джибердилер. Лякин эки саат сонъ, танъ заманында, беязлар озьлерини пек ачувландыргъан бу пулемётны эльге алмакъ ичюн тавдан атланып, о ерде къалгъан экинджи бир пулемётчыны саралар. Тамам бу вакъыт Мильченко уяна ве пулемёты олгъан ерге бараджакъ ола. Беязлар оны саралар, Мильченко оларнынъ алкъасыны дагъытмакъ ичюн белинден эки граната чыкъарып оларгъа ата. Гранаталар патлай, беязларнынъ чокъусы оле ве къалгъанлары да къачалар. Мильченко тамам исардан чекилип пулемёты янына бараджакъта, беязлардан бир офицер атынен чапып келе ве Мильченконы пыштавнен ата.

Яралангъанлар арасында Велиша да бар. Лякин о омузындан енгиль яралангъан. Оны пароходкъа алып кете ве ярасыны сарып, яткъызаджакъ олалар. Амма о ятмай, тюфегини алып, кене дженкке кете.

Маладец, Велиша агъа! Не де яхшы авджы! Онынъ бу авджылыгъына алай халкъ шашты; онынъ къараманлыгъыны бутюн халкъ айтып-айтып битиралмады.

Дженкнинъ алтынджы куню, яни шеэрдеки дженкнинъ сонъ кунюнде буржуйлар ялынъыз бир ерде, койнен шеэр арасындаки помещик паркында къалгъан эдилер. Олар анда окоплар къазгъан ве таш къалавлар артына гизленген эдилер. Бу, айткъанларына коре, Хасап Йыбрамнынъ отряды экен.

Комиссар бу отрядны мытлакъа эки саат ичинде битирмекни эмир этти. Олар кеттилер.

Энъ огде Велиша олып, арттан отряднен берабер Асан да, Юра да, Митька да кете эдилер. (Олар тюфек атмасыны бу алты куньлюк дженкте огренген эдилер).

Велиша тереклер артындан, озень ичинден пыса-пыса кетти ве озюни де отрядны да буржуйларгъа косьтермейип, оларгъа якъын барды ве отрядына ерге ятмасыны эль ишаретинен анълатып, озю де ятты. Асан дёрт аякълап онынъ янына кельди.

Велиша онъа:

– Ят! – деп эмир этти.

Бу ерден чукъурлар ичинде ве таш артларына сакълангъан буржуйлар корюне эдилер. Базы ерлерден думанчыкълар чыкъа эди. Асан оларнынъ къызыллардан шекленмейип, сигар ичип отургъанларыны анълады. Атта базылары яткъан ерлеринден турып, анда-мында чапышалар, ер авуштыралар. Арттан, тереклер арасындан буржуйларгъа он беш-йигирми тюфекли даа келип къошулды. Бир дакъкъа сонъандан учь тюфекли чыкъып, башта дёртаякълап ве бираз сонъ юрекленип, аякъ устюне турдылар. Олар кериде къалгъанларына да эль салладылар. Сакълангъан ерлеринден эллиге къадар киши тюфеклерини эллеринде азыр тутып, Асанларгъа догъру кельмеге башладылар.

Велиша яткъан еринден бираз котерилип, элинен буржуйларны косьтерди ве азырланмаларыны анълатты.

Асан буржуйлар арасында башы беяз сарыгъынен багълы бирисини эследи ве оны шу дакъкъасы таныды.

Бу адам – онынъ шорбаджысы Хасап Йыбрам эди. Асан тюфегини онъа къаршы чевирди ве Велишанынъ эмирини бекледи.

Буржуйларнынъ ич бир шейден хаберлери ёкъ эди. Олар багъча ичини бош беллеселер керек, ич бир шейден сакъынмай келе эдилер.

Олар Асанларгъа элли адым къадар якъынлашкъада, Велиша олгъан сесинен:

– Ате-еш! – деп багъырды.

Залп патлады. Буржуйларнынъ базысы йыкъылды, базысы кери къачты, экиси де чомпарлаз аттылар. Асан да шорбаджысыны козьлеп атты. Хасап Йыбрам, элинен къулагъыны тутып, ерге пысты ве дёртаякълап кери къачты.

Буржуйлар шу дакъкъасы неге огърагъанларыны анълап, сагъ къалгъанлары ерге ятып, Асанларгъа къаршы къуршун ягъдырмагъа башладылар.

Велиша отрядына пешинден кельмесини анълатты ве энъ башта озю ерге сюйрекленип огге кетти. О, белинден эки граната чыкъарып, оларгъа пистон къойып азырлангъан сонъ, авына атыладжакъ бир къаплан киби, ерге пысты-пысты да, сонъ гранаталы элини авада саллаштырып бирден сычрады. Онынъ гранатасы авада сызгъырып, буржуйлар отрядынынъ ортасына тюшти ве палтады. Ерден къара думанлар бир хуни киби авагъа фырлады. Велиша бу арекетни бир даа текрарлады. Экинджи граната да патлады. Беязалар неге огърагъанларыны бильмедилер. Олар энди сакъланмагъа да унутып, къачмагъа башладылар. Олардан артта къалгъан бирисини топаллап секиртти.

Бу топаллагъан имамнынъ киеви топал Мустафа эди.

Велиша тюфегинен оны козьледи ве тирсегинен Асанны тюртип:

– Бакъ! — деди.

Велишанынъ тюфеги патлар-патламаз топал Мустафа элиндеки тюфегини авагъа савурып атты ве экинджи элинен де янбашыны тутып, бир къачыш этти ки, Асан озюни туталмайып, шакъылдап кульди.

Велиша да куле эди. О, бирден аякъкъа турды ве аркъадашларына:

– Буржуйларнынъ пешинден! — деп эмир этти.

Къызыллар буржуйларнынъ пешине тюшти ве оларны койнинъ четине къадар къувып, экисини даа юварлаткъан сонъ, энди орталыкъ къаранлыкълашкъанындан, анда токътадылар.

Шай этип, буржулайлар эм шеэрден, эм де койден къувулдылар.

Асанлар гедже шеэрге къайттылар. Анда энди ревком чалышмагъа башлагъан эди. Ревкомгъа реис Митьканынъ бабасы Емельян акъай сайлангъанындан, о Асанны корер-корьмез къучакълады ве:

– Корьдинъми, Асанчыкъ, буржуйларнынъ акъкъындан насыл кельдик? – деди.

Ревком пек къалабалыкъ эди. Анда токътамадан пек бай киййинген тильки тонлы буржуйларны кетире ве оларны подвалгъа къапай эдилер. Матросларнынъ ве силялы ишчилернинъ бири келе, бири кете. Олар Емельян акъайдан эмирлер ала ве:

– Есть, товарищ председатель! – деп кетелер.

Асан Емельян акъайнынъ столы янында тюфегине таяныпп тура ве ич бир шейни козюнден къачырмайып бакъа эди. Биразданъ, ревком ичи теналашкъандан сонъ, къапы къакъылды ве ичери бир татар къарты кирди. О, Емельян акъайны корип:

– Сенсинъми шу, Емельян? – деп сорады.

Емельян акъай да оны таныды.

– О, джурь, Меджит агъа! – деп турды ве онынъ элини тутып, – Отур! – деп, оны йымшакъ креслогъа отуртты.

– Сонъ, не бар, не ёкъ Меджит агъа?

Меджит агъа узун бойлу, чал сакъаллы, лякин тири козьлю бир къарт эди. О, пармакълары арасында туткъан сигарыны сыкъ-сыкъ чекти ве:

– Бизим шорбаджы Рустемов, Хасап Йыбрамнынъ отрядына къошулып къачты. О, кеткенде, манъа: «Бакъ, бир шейлер ола къалса, эвлерге мукъайт ол! Эгер эвден бир чёп эксильгенини корерим, сонъ ишинъ бар», – деп къоркъузды, – деди.

Емельян акъай мыйыкъларыны бурып:

– Сонъ, сонъ? – деди.

– Мына шимди шеэрни сизлер алдынъыз. Мен де сизге айтмагъа кельдим. Бундан ярым саат эвельси шорбаджым манъа бир адамнен хабер джиберген. «Меджит акъай, меним эвде къалгъан сандыгъымны арабагъа къойсын да, койнинъ устюне чыкъарсын», – деген.

– Я буны санъа келип айткъан адам ким эди?

– О мы? Хасапнынъ къардашы Кязим эди.

Емельян акъай Асангъа бакъты. Асан Кязимнинъ Эреджеп акъайларны къачыргъан геджелери ольмейип, сагъ къалгъаныны анълады.

– Сен оны билесинъми, Асан?

– Эбет, билем.

Емельян акъай Меджит къарттан сорады:

– Я шимди о къайда?

– Бу шейлерни айтты да, озю мени сандыкънен кой четинде беклейджек олып кетти.

– Я сандыкъта не бар?

– Сандыкъта Рустемовнынъ алтынлары бар.

Емельян акъай чокъ тюшюнип отурмады. О, турып, къапыны ачты ве андан эки силялы ишчини чагъырып, оларгъа Меджит къартны косьтерди ве айтты:

– Мына, аркъадашлар, бу къартнен берабер кетерсинъиз. О сизге бир сандыкъ берир, оны мында алып келирсинъиз. Андан сонъ арабагъа бир бош сандыкъ юклер, къартны да анда отуртырсынъыз, озюнъиз бир къач аркъадаш даа алып, линейканынъ пешинден барыр ве кой четине чыкъкъанда линейкагъа ким де якълашса, оны тутып, мында кетирирсинъиз.

Емельян акъай Асангъа бурулып:

– Сен де барасынъмы? – деп сорады.

Асан:

– Барам, Емельян акъай, – деп авесликнен джевап берди.

Джирен бир айгъыр екильген линейка кой байырына яваш-яваш тырмашкъанда, энди яры гедже олгъан эди. Къарт линейканы яваш айдай, чапмасын деп, айгъырнынъ башыны тартып тура ве тосат-тосат артына айланып бакъа. Линейканынъ артындан отуз адым къадар авлакътан, насылдыр къаралтылар, дивар тюбюнден келелер.

Линейка Хасап Йыбрамнынъ эви огюнден кечти. Къарт тельбевлерини къакъты. Айгъыр чапты. Къаранлыкъ ичинден кимдир:

– Токъта! – деп багъырды.

Къарт атны токътатты. Эки тюфекли киши онъа якъын келип, олардан бириси:

– Къайда кетесинъ? – деп сорады.

Къарт онъа бир шейлер айтты, лякин арабаны токътаткъан киши:

– Ич бир якъкъа джибермем. Къайтар кери! – деп эмир этти.

Асан бу сесни таныды. Бу Велишанынъ сеси эди. О, аркъадашларындан айырылып, огге чапты ве Велишанынъ янына кельгенде:

– Сенсинъми, Велиша агъа? – деп сорады.

– А, Асан! Бойле кеч вакъытта къайда кетесинъ?

Асан Велишаны четке чекип, онынъ къулагъына меселени анълаткъан сонъ, Велиша:

– А, шай десе. Мен оларны кой четинде корьдим. Шимди аркъадашларымы джыйып, оларны авламагъа кетеджек эдим, – деди.

– Не, чокълармы, ёкъса?

– Секиз-он киши къадар барлар.

– Биз де секиз кишимиз.

– Биз де сизге къошулсакъ он учь оладжакъмыз.

Бу арада кериден кельгенлер де араба токътагъан ерге етишти ве дивар тюбюнде токътадылар. Асан оларны косьтерип:

– Иште, бизимкилер, – деди.

Бу ерде учь дакъкъа къадар мушавере япылды.

Отряд койнинъ устюнден айланып, бандитлер арабаны беклеген ерге бараджакъ ве олар линейкагъа янашкъанда шу ерде авланып тураджакълар.

Бу заман къарт сёзге къошулды:

– Атышма да оладжакъмы?

Велиша:

– Керек олса, атышырмыз да, – деди.

– Шай олса, къардашлар, мен къоркъам. Сизлер гедже къаранлыгъында кишилерни айырды этамаз, мени де оларнен берабер атарсынъыз.

Оны къандырмагъа тырышсалар да къарт арабадан тюшти ве:

– Ште ат да, араба да, не истесенъиз, оны япынъыз, – деди.

Бу керчектен де хавфлы бир иш эди. Кязимлер араба янына кельгенде, мытлакъа атышма олур ве арабадаки адамны душманлар ольдюре билир эдилер.

Асан линейкагъа якълашты ве тельбевлерни къартнынъ элинден алып:

– Линейканы мен айдарым! – деди.

Велиша башта бунъа разы олмакъ истемесе де, Асан сёзюнде исрар эткен сонъ, о да разы олды.

Къарт кельген ёлунен къайтты. Велишалар помещикнинъ эви артындаки сокъакънен къыргъа тырмаштылар. Асан, олар – энди къыргъа чыкътылар деген дакъкъаларда, тельбевлерни сильтти ве дудакъларыны чокъулдатып, айгъырны айдады. О, апансыздан Кязимлер чыкъа къойсалар, атарым деп, тюфегини тизлери устюне яткъызды.

Линейка Эреджеп агъанынъ эви янындан кечкенде, Асан кене онынъ копегини ве бу копекнинъ олюсини къокълап, онынънен талашмагъа азырлангъан озь Акъбашыны хатырлады. Бу дженк куньлери о Акъбашны гъайып эткен эди. Онынъ олюми-тирими экенини де бильмей эди. Белки Акъбаш Асанны къыдыргъан-къыдыргъан да, тапалмайып койге, Хасап Йыбрамнынъ эвине къайткъандыр. Эгер Хасап Йыбрам оны корьген олса, мытлакъа аткъандыр. Кене де олса, Асан Акъбашнынъ ольгенине инанмайып, онъа сызгъырмакъ, онынъ Хасап Йыбрамнынъ ташлап къачкъан азбарына къайтып-къайтмагъаныны ёкълап бакъмакъ истеди. О, пармакъларыны агъызына къапты ве тамам сызгъырыджакъта, озь-озюне:

– Ёкъ, ёкъ, сызгъырмайым. Сызгъырсам буны Кязимлер дуярлар, олар энди мындан узакъ дегиллер, – деп тюшюнди.

Койнинъ четине чыкъып, бираз кеткен сонъ, онынъ огюне, арабадаки сандыкъны алмакъ ичюн, Кязимлер чыкъаджагъыны ве оны токътатып таныйджакъларыны биле эди. Эгер бу заман Велишалар етишселер, Асан линейканы айдап къачар ве бойлеликнен Кязимлерни Велишаларгъа къалдырыр эди. Я

барып да Велишалар кечикселер? Бунынгъ сонъу белли эди. Олар Асанны шу ерде ольдюрир, линейканы айдап, Велишаларнынъ элинден къачар, къуртулырлар.

Лякин бу тюшюнджелер, бу телюкелер Асанны ич де къоркъузамадылар. Эгер о, бундан къоркъаджакъ олса, бойле бир ишни озь истегинен устюне алмаз эди.

Иште, энди кой де битти. Велишаларнынъ эви ана, анда, джапта. Ёлнынъ устюнде тютюн тарлалары, астында да помещикнинъ багълары бар. Эр ер тынч. Ич бир ерде не бир давуш не де бир ышыкъ. Тек джийрен айгъырнынъ адымлары «тап-туп» этип, аэнкли бир сес чыкъара. Ава да тынч.

Асан, Гришанен бабасы эллерп байланып, алып кетильген айланмагъа якълашкъанда, джап тюбюнде къара бир шей корьди. Бираз даа кеткен сонъ, бунынъ ерге узанып яткъан адам экенини эследи.

– Иште, олар. Беклейлер.

Джап устюнде эки терек корюнди.

– Я мында терек ёкъ эди де?

Асан яхшы эслеп бакъкъанда буларнынъ адам олгъаныны таныды. Олар линейканы корьгенлери киби ерге яттылар.

Асан козьлеринен къырнынъ юкъарыларыны араштырды ве озь-озюне:

– Велишалар даа ёкълар, гъалиба! — деди.

О, линейканынъ устюне узанды. Тельбевлерни, тюшмесин деп, аякълары арасына къысты, тюфегини джапнынъ тюбюнде яткъан кишиге догърултып, оны козьледи.

Джап тюбюнде яткъан кишиге секиз-он адым къалгъанда яткъан киши бирден сычрап турды ве:

– Токъта! — деп багъырды.

Джирен айгъыр ёлнынъ астындаки диваргъа чабдырды. Линейканы арты бирден бурулып, диваргъа урунды.

Сес бир даа багъырды:

– Токъта, дейлер санъа!

Асан сесни таныды. Бу Кязимнинъ сеси эди. О, экинджи дефа багъырып чапты да айгъырнынъ башыны тутып пекит-

ти. Джаптаки кишилер де чапышып тюштилер. Эки-учь киши къалавдан секирип, ёлгъа линейканынъ янына тюштилер.

Асан тез-тез этрафына козь ташлады. Велишалар корюнмей эдилер. Шимди не япмалы?

Кязим атнынъ башыны быракъып, тюфегини азыр тутты ве:

– Меджит акъай, тюш арабадан! – деп эмир этти.

О, тез-тез джюрип Асангъа якъынлаша эди. Иште бир-эки адым даа къалды. Эки саниеден даа о, Асанны таныйджакъ ве атаджакъ эди.

Асан пармагъыны басты, тюфек патлады. Кязим бирден эллерини ачып джиберди ве:

– Дининъи!.. – деп багъырды.

Айгъыр линейканы ийип алды. О, янында тургъан эки кишиден бирини итеп йыкъты ве линейка къалавгъа урунып, фырлап кетти.

Иште тамам бу заман Асан Велишанынъ:

– Котер эллеринъи! – деген сёзлерини эшитип къалды.

О, аякълары арасындан тельбевлерни къыдырса да тапамады.

Джирен айгъыр дувлады. Арабаны къайдадыр къакътырды ве бу секиртмеден Асан озюнинъ бир топ киби авагъа сычрагъаныны дуйды. О, аркъасынен йымшакъ ве сувукъ бир шейнинъ ичине чомды. Бу, къырнынъ ярындан акъкъан сувлар джыйылгъан ёл тюбюнде, помещик багъы ичинде, язда багъ сувармакъ ичюн сув джыйылгъан голь эди. О, озюнинъ къайда тюшкенини анълагъаны киби, аякъ устюне турды. Онынъ аякълары тизине къадар чамургъа баттылар.

Асан чамур ичинден чыкъкъанда тутунайым деп, анда къазыкъкъа бенъзеген бир шейге узанды. Тюфек. Эбет, бу Асаннынъ тюфеги эди. О, тюфегини алды ве агъыр чызмалы аякъларыны зорнен котерип, гольден чыкъмакъ ичюн тырышты. Онынъ аякълары кеткен сайын чамургъа даа зияде баттылар. «Гъалиба батаджагъым», – деп тюшюнди. Башыны котерип, давуш кельген тарафкъа бакъкъанда анда, багънынъ юксек

къырындан балабан къара бир шейнинъ юварлангъаныны корьди.

– Айгъырнен линейка курмеклешип юварланалар...

Экинджи якъта исе керчектен дженк бар эди. Анда ардыарасы кесильмеден тюфек атыла. Асан бу тюфек патламалары ичинде Велишанынъ:

– Теслим олунъ! – дегенини эшитти.

Асан зорнен эки адым даа атты ве артыкъ онынъ аякълары чамур ичинден котерип оламадылар. О, чамургъа белине къадар баткъан ве турмай тюпке кеткенини сезе эди.

– Багъырайыммы экен? – деди ве багъырса, озюни чамурдан къуртармалары ичюн имдат истесе, бундан Велишаларгъа зарар келе биледжегини тюшюнип, сесини чыкъармады.

Юкъарыдаки къалав устюнден ашагъы бир къаралты ве онынъ пешинден экинджиси сычрап тюштилер. Олар анда сакъланып ёл бетке озь тюфеклеринен къызыл тильчиклер тюкюртелер. «Душман мындан сакъланып ата. Олар мени корьселер атар эдилер».

Ич шубесиз олар, эгер Асаннынъ бойле чамур ичинде сапланып чаресиз къалгъаныны корьселер, атып ташлар эдилер.

Асаннынъ акълына «шув» этип: «Шимди Велишалар буларны атарлар, къуршун оларгъа тиймез де, догъру манъа урар», деген фикир кельди.

О, чамурлы тюфекни алды. Онынъ акълында къалгъанына коре тюфекте дёрт къуршун даа бар эди. Тирсеклерини, стол устюне тирер киби, чамур устюне къойды ве башыны да агъызына къадар чамургъа сокъып, къалав тюбюндекилерден къалавгъа чыкъмагъа азыр киби тургъан бирисининъ белини козьледи ве пармагъыны басты.

Тюфек патлады. Атылгъан эриф яман-яман багъырып, къалавдан ашагъы юварланды.

Асан тюфегини экинджисине догърулты ве онынъ «аткъан ким экен?», деп, кери айланып бакъмасына фырсат бермеден, кокюсине козьлеп, онъа да бир къуршун отуртты. Бу бириси

сес-солукъ да чыкъарып отурмады. О, индемейип, санки энъкъастан этер киби, аякъларыны узатты ве дивар тюбюнде юзю къоюн ята къалды.

Асан чамургъа къолтукъ тюплерине къадар чомды. О аякъларынынъ ич бир шейге басмайып, санки асылгъан киби тургъаныны дуйды. Чамурнынъ сувы урбасындан кечип, онынъ тенини ине киби санчмагъа башлады. Къыбырдайджакъ, чапаланаджакъ олды. Лякин бойле япса даа тез батаджагъыны дуйып, бу фикирден вазгечти.

Чамур онынъ боюныны озюнинъ сувлы сувыгъынен сарды, оны токътамай озюне даа зияде чекти, эмди.

Асан динъледи.

Артыкъ тюфек сеси эшитильмей эди. Кимселердир ёл бою чапып кеттилер.

– Асан!

Бу Велишанынъ сеси эди.

Демек, душман къырылып битти, энди багъырмакъ ве имдат чагъырмакъ мумкюн.

О, бутюн кучюни джыйып багъырды:

– Велиша агъа, мен мындам!

Исар устюнде учь къаралты пейда олды.

– Къайдасынъ, Асан?

– Мындам...

Асан артыкъ багъыралмады. О, агъызыны ачмакъ истесе де, анда шу дакъкъа сасыкъ чамур толды. «Энди олерим», деп тюшюнди. Нефес алмагъа тырышты, лякин ава ерине онынъ бурун тешиклерине сасыкъ сувлар кирдилер. О, артыкъ ич бир шей корьмей эди. Онынъ козьлерини де чамур къапаткъан эди.

Ах, Асан не къадар яшамакъ истей эди! Энди оны ич кимсе дёгмейджек, ич кимсе сёгмейджек эди. О шорбаджысындан тамамынен къуртулгъан эди. О эндиден сонъ яшайджакъ, эндиден сонъ омюр кореджек эди. Чамур не къадар да дамсыз... Нефес... бир нефесчик. Бурун тешиклеринден де чамур келе.

Асан джан аляметинен чапаланды ве элини юкъары котерип, тутмагъа бир шейлер араштырды ве недир тутты. Ёкъ, ёкъ, о озю тутмады, онынъ озюни туттылар. Насылдыр бир къувет оны элинден чекип, тартып авагъа чыкъарды. Оны ерге яткъыздылар. Кимдир онынъ бетини сюртти.

– Асанчыкъ! Асанчыкъ!

Асан башыны котерди, лякин чамур онынъ козьлерини къапагъанындан ич бир шей корьмеди.

– Козьлерим къапалы да!

Онынъ козьлерини сюрттилер. Кимдир, сыджакъ тилинен онынъ козьлерини ялады.

– Асанчыкъ, энди коресинъми?

Асан козьлерини ачты ве башы уджунда, сигар машинкасы айдынлыгъында озюнинъ таныш матросларынынъ бетлерини ве Велишанынъ сарышын мыйыкъларыны эследи.

– Тур, айды, кетейик... Дивар тюбюндекилерни сен аттынъмы?

– Эбет, мен.

– Ушюмейсинъми?

– Ёкъ, ушюмейим.

– Джюрип оладжакъсынъмы?

Асан аркъадашларынынъ ярдымынен аякъ устюне турды.

– Асанчыкъ, сен не къыдырасынъ?

– Тюфегимни.

– Мына, мында арткъач тюфек бар, ал.

Асан озюне узатылгъан тюфекни алды ве оны омузына кечирди. Олар Асанны къолтукълап шоссе ёлгъа чыкъардылар. Анда-мында ерге сачылгъан къара обалар тура эди.

– Эписи тындылармы?

– Эписи, Асанчыкъ.

– Кязим деми?

– Эбет, Кязим де. Иште, анда.

Асан бакъты. Кязим ёл ортасында эллерини, аякъларыны ачкъан, чалкъасына ята эди.

– Я линейка?

– Айгъыр линейканы къаядан ашагъы аттырды. Озю де ольди.

Олар ёл бою шай сёйлешип койге киргенде, энди денъиз устюнде андан джувынып чыкъкъан киби тазе танъ йылдызы эппейи котерильген ве танъ алларып башлагъан эди.

Танъ йылдызы кульди, танъ аллыгъы исе орталыкъны яраштырып, денъиз устюнде ойнады...

О геджеси Асанлар буржуй Рустемовнынъ эвинде яттылар.

Меджит акъай буржуйнынъ амамыны якъты, олар эписи — Асан да, Велиша да, матрос аркъадашлар да анда яхшы этип джувунды ве кирлерден темизлендилер. Меджит акъай Асангъа буржуй огълунынъ чамашырларыны кетирди. Асан оларнынъ ичинден энъ яхшысыны сайлап кийинди. Буржуй огълунынъ йылтыравукъ чызмалары бар экен, олар Асаннынъ бол чарыкъ ичинде оськен аякъларыны бираз сыкъса да Меджит акъайнынъ:

– Керилир о! — демесине бакъып, аякъларына чекти.

Олар союнып раат яттылар. Асан буржуй огълунынъ йымшакъ пуф тёшеги ичине комюльди ве озь-озюне:

– Яшамагъа биле экен, ерге батаджакълар! — деди.

Асан омюринде бойле тёшекте ятмагъан эди. Аран кошесинде, къойлар арасындаки хорлукътан сонъ бу тёшек, эс дегиль де, тюш киби эди. Асан озь башына бу сой чакъышмалар япкъан сонъ, бутюн тюшюнджелеринен «Эбетте, халкъны чалыштыра, озьлери ашай, яшай эдилер. Энди буны корьмезлер амма», — деп, нетидже кести ве шу дакъкъасы юкълап да кетти...

Оны юкъусындан Митьканен Юра уяттылар. Асан кроваты устюнде отурып, юкъусыны аяндырамай, оларгъа ве этрафына бакъып къайда яткъаныны хатырлады.

Юра онынъ омузыны таптады:

– Маладец Асан, бандитлерни яман тынчыкътыргъансынъыз. Эр кес сенинъ къараманлыгъынъны айта. Айды, тур, ревкомгъа барайыкъ. Анда сенинъ оджанънен Эреджеп акъай кельдилер, — деди.

Асан козьлерини сюртип, аркъадашларына бакъты:

– Бир шей бармы экен ёкъса?

– Хасап Йыбрамнынъ отряды койнинъ устюндеки Мустафа байнынъ каномиясына ерлешкен. Олар къойларыны, бутюн малларыны анда джыйыштыргъанлар. Юз элли киши къадар бар экенлер. Оджа айта: «Олар шеэрге баскъын япмакъчюн азырланаалар», — дей. — Гъалиба анда кетиледжек.

Асан тез кийинди. Велишалар да турды ве кийиндилер. Меджит акъай оларгъа самовар къайнатып, сют пиширип кетирди. Олар тез ашап-ичтилер.

Буржуйларгъа къаршы янъыдан дженкке кетеджегини эшиткен сонъ, Асан еринде отурамады. О озюне берильген бир стакан сютнен эки балабан тилим ягълы отьмекни тез-тез ютты ве тюфегини омузына асып, Митьканен Юрагъа:

– Айдынъыз! — деди.

Велиша:

– Къайда ашыкъасынъыз? — деп сорады.

– Ревкомгъа оджанен Эреджеп агъа кельгенлер, оларгъа барам.

Асанлар мермер мердивенлерден тез-тез тюштилер. О, мердивенден пек чапып тюшти ве бирден къаршысында омузына тюфек аскъан «панич» бир яш корип токътады. О, тез-тез тюфегини омузындан алды. Онынъ айны бу арекетлерини къаршысындаки яш да текрарлады. Асан меселени бирден анълап, шакъылдап кульди.

Митька сорады:

– Не бар я, Асан?

–Ой, шишип къалсын. Кузьгю экен де! Мен оны ким экен деп турам.

Юранен Митька да кульдилер.

Асан озюни бойле балабан кузьгюде ильк корьген эди.

О, даа якъын келип кузьгюде озюни сейир этти.

Иште, дюльбер бир яш. Онынъ козьлери комюр кибилер. Кирпиклери ельпазеге ошай. Асан озь-озюне:

– Дызман яш, – деп кулюмсиреди.

Кузьгюдеки яш да кулюмсиреди ве онынъ янагъында эки уфакъ чукъурчыкъ пейда олды.

Асан бу ерде анасынынъ айткъанларыны хатырлады. О, яш олгъанда, анасынынъ уджуз кузьгюсини алыр ве онъа бакъып агъыз-бурунына къыйыштырып ойнар, анасы да оны корип:

– Асан, кузьгюге чокъ бакъма, делирирсинъ, – дер эди.

О шимди де шай этти. Кузьгюдеки яшкъа агъызыны-бурунына къыйыштырып кульди. Айны шейлерни онынъ кузьгюдеки сурети де такрарлады. Бунъа Юранен Митька да кулюштилер.

Олар да гузель яшлар эди. Юра къара, гурь къашлы ве къара козьлю, Митька исе онынъ аксине сарышынджа бир яш эди. Митьканынъ козьлери де кок тюсте, мавы эдилер.

Асан оларны къучакълап, экисини де озюне чекти.

– Энди яшаймыз, достчыкъларым! – деди.

Асан оларгъа ёлда къалав артына сакълангъан эки бандитни насыл аткъанына, озюнинъ помещикнинъ голю тюбюндеки чамургъа насыл баткъаныны, аркъадашларынынъ оны насыл къуртаргъанларыны, эписини анълатты. Джирен аткъа не олгъаныны да къошты ве бу заман онынъ акълына Акъбаш тюшип, олардан:

– Керчек, яшлар, Акъбашны корьмединъизми? – деп сорады.

Юра оны дюнь ревком огюнде корьгенини, сонъ ревкомдан чыкъкъан тюфекли бир ишчининъ пешине такъылып кеткенини айтты. Асан бунъа пек къуванды:

– Мен онынъ Хасап Йыбрамнынъ эвине къайткъандыр да, анда ольдюргендирлер деп беллей эдим, – деди.

Иште, ревком. О, балабан бир бинада. Бу бина эвельде мусафирхане эди. Къапы огюнде инсанлар ашыкъып, кимиси ичери кире, кимиси де ичериден чыкъып, ревком огюндеки атларгъа, я да тез-тез арабаларгъа минип, кимиси де ич бир шейге минмейип, кетелер. Оларнынъ кимисининъ къолтугъы-

на, кимисининъ пальтосына тюйрельген къызыл ленталары бар. Озьлери де эписи деген киби силялы. Тюфек, пыштав, граната.

Асанлар ревкомнынъ къапысындан кireджекте, арттан кимдир:

– Асанчыкъ! — деп багъырды.

Асан айланып бакъты ве элини узатып онъа кельген дюльбер матросны таныды. Бу Гриша эди. Гриша онынъ элини сыкъып ве омузыны таптап:

– Маладец, Асанчыкъ! Манъа эписини айттылар. Маладец. Озюнъ уфакъ олсанъ да, япкъан ишинъ балабан, — деди.

Гриша да оларнен берабер ревкомгъа кирди ве анда Емельян акъайнынъ одасы огюне топнен тургъан матросларгъа Асанны косьтерип:

– Иште, мешур къараман Асан будыр. Таныш олунъыз, — деди.

Асангъа эр якътан эллер узанды, эр якътан суаллер ягъды.

– Асанчыкъ, бизим миноносецнен кетерсинъми?

– Матрос олмакъ истейсинъми?

– Мында буржуйларнынъ тамырыны сёкип ташлагъан сонъ, башкъа ерлердекини къыран-алекет этмеге кетермизми?

Асан оларнынъ эписининъ эллерини куле-куле сыкъты ве эписине баш саллап:

– Кетермиз, къырармыз, — деп джевап берди.

Энъ сонъ эли сыкъылгъан индже, къара мыйыкълы, узун бойлу матрос ондан:

– Асанчыкъ, къач яшындасынъ? — деп сорады.

Асан онъа джевап бермезден эвель, обир матрослар озь къарарларыны айттылар:

– Он учь.

– Ёкъ, Асан энди он беште бардыр.

– Не айтасынъ сен шу, он дёрттен бир кунь зияде дегильдир.

– Токъта, озю айтсын.

Асан кулип:

– Мен энди он алтыны битирип, он едиге кетем, — деди.

– О-о!

Иште, мыйыкълы, узун бойлу яш матрос:

– Мына, мен 18 яшындам, амма бойым Асанчыкъ къадар эки бар, — деди.

– Сен суварма ерде оськенсинъ, коресинъ.

Матрослар кулюштилер.

Гриша оларгъа анълатты:

– Асанчыкъ ыргъат бала. Ёкъсуллыкъ, хорлукъ ичинде осамагъан.

Пос мыйыкълы, кесментик ве шимдиге къадар лафкъа къошулмагъан матрос акъай сёзге къошулды:

– Зарар ёкъ, оны биз миноносецке алырмыз. Анда осер. Шай дегильми? — деди.

Асан башыны саллады.

Емельян акъайнынъ къапысы ачылды, Андан комиссар аркъадаш чыкъты. Матрослар шу саат сырагъа тизилип ёл бердилер. О, Асаннынъ янына келип, онъа элини узатты:

– Ну, Асан аркъадаш, япкъан къараманлыгъынъ ичюн тешекюр. Пролетар баласы бойле эр заман къараман олмалы, — деп, Асаннынъ элини сыкъты.

Гриша онъа:

– Комиссар аркъадаш, биз Асанны миноносецке аладжакъмыз, — деди.

– Яхшы, чокъ яхшы. Асандан яхшы дженкчи олур.

Комиссар Асаннынъ ве Юранен Митьканынъ омузларыны таптап, аджеле кетти. Матрослар да онынъ пешинден кеттилер

Митька коксюне такъкъан къызыл лентасынынъ ярысыны кесип, оны Асангъа берди.

– Ма, сен де такъ.

Асан оны тужуркасынынъ ильмегине кечирип къойды.

– Яраштымы?

– Пек ярашты.

– Ичери кирейикми экен?

Юра къапыны аралыкъ этип бакъты. Ичериден Емельян акъайнынъ сеси эшитильди:

– Балалар, кимни бакъасынъыз?

Юра къапыдан ичери атлады.

– Асанны кетирдик.

– Киринъиз!

Олар учю де одагъа кирдилер. Анда оджа да бар эди. О, Асанны корьгени киби:

– Мераба, Асан, – деп элини узатты

Емельян акъай еринден турып, яшларнынъ янына кельди ве Асаннынъ элини тутып:

– Яша Асан! – деди, сонъ Митькагъа бурулып онъа Асанны косьтерди де, – мына, бойле олмакъ керек. Амма сизлер аякъ тюбюнде чубалып юрмектен башкъа шейге ярамайсынъыз, – деп къошты.

Юра:

– Биз де аз иш япмадыкъ, – деди.

– Къана, айт бакъайым, не яптынъыз?

– Биз де парктаки дженкке къошулып, буржуйларны къувдыкъ.

Емельян акъай ерине отурып:

– Я, о заман анда сизлер де бар эдинъизми? – деди.

– Эбет, бар эдик.

– Шай олса, багъышланъыз, мен буны бильмедим. Сизге яшлар, янъы бир иш чыкъты.

Асан меракъланды.

– Насыл иш я о, Емельян акъай?

Емельян акъай джиддий чырайнен:

– Мына, сизлер энди он алтышар – он едишер яшында йигитлерсинъиз, амма, мен бильсем, сиз де бизим Митька киби, окъудан-языдан токъалсынъыз. Энди сизге окъумакъ керек. Биз, мына оджаны окъув ишлери болюгине къойдыкъ. О

бу иште сизге ёл косьтерир, — деп элиндеки папиросыны агъызына къапты ве серник чертип, оны якъкъан сонъ, терен чекип уфюрди де:

– Окъувсыз революция япылмаз. Ленин аркъадаш бизге шай дей, — деди.

Юра сорады:

– Я о, Ленин аркъадаш дегенинъ ким?

– Ленин аркъадаш бизим большевиклер партиясынынъ ёлбашчысы.

Юра столгъа якъын келип:

– Демек, Ленин аркъадаш бизге, мына манъа, Асангъа, Митькагъа окъусын дегенми? — деп сорады.

Емельян акъай кулюмсиреди:

– Тек сизге дегиль, бутюн ишчилерге, оларнынъ балаларына, бутюн большевиклерге шай дей.

Емельян акъай стол устюндеки кягъытларны джыйыштырып, портфелине къойды ве:

– Меним бараджакъ ерим бар. Сизлер кетип кезине билесинъиз, — деди. Олар одадан чыкъкъанда, Велишалар да келип еттилер. Емельян акъай Велишагъа:

– Сонъ, насыл, раатландынъызмы? Яранъ яхшы олдымы? — деди.

Велиша:

– Яхшы раатландыкъ, ярам да зарарсыз, — деп омузыны ойнатып, яра оны чокъ раатсыз этмегенини анълатты.

– Велиша аркъадаш, сен бизге керексинъ. Бу гедже янъы бир иш оладжакъкъа ошай. Эки сааттен кель, — Емельян акъай бир дакъкъа тюшюнген сонъ, — Айды, сен де, шимди миноносецте штабнынъ топлашувы бар, анда барайыкъ, — деп тез-тез мердивенден тюшти ве олар къапы огюнде беклеген эки атлы файтонгъа минип, молгъа догъру кеттилер.

Яшлар, акъшамгъа къадар шеэрде долаштылар.

Акъшам Велишанен корюшкенде Асан ондан тазе хаберлер эшитти.

Хасап Йыбрамлар тавгъа одунгъа кеткен эки койлюни атып ольдюргенлер. Ревком оларгъа «теслим олунъыз» деп, эльчи джиберген, олар эки эльчиден бирини ольдюрген, экинджисине де «бар, айт, большевиклерге, оларнынъ эписини мына шай этекджекмиз» — деп къайтаргъанлар.

Велиша айта:

— Бу гедже оларны сарып, юваларыны дарма-дагъын этеджекмиз, — дей. Къырымнынъ башкъа шеэрлеринде де буржуйларны бойле темизлей башлагъанлар...

Буржуйларгъа къаршы олгъан сонъ дженкте комиссар озю команда этти. Мустафа байнынъ каномиясы эр якътан сарылды. Оларгъа янъыдан «теслим олунъыз, беяз байракъ котеринъиз», деп хабер берильсе де, олар теслим олмадылар.

Танъда дженк башлады. Буржуйлар къамачавгъа алынып тынчыкътырылдылар. Эр якътан ягъгъан атеш оларгъа козь биле ачырмады. Эки саат сонъ, къызыллар каномиягъа кирдилер. Буржуйларнынъ сагъ къалгъанлары тавгъа къачмакъ истеселер де, къачырылмадылар, ольгенден къалгъаны плен алынды. Буларнынъ ичинде Хасап Йыбрам озю де бар эди. Оларны шеэрге озгъаргъан отрядкъа Гриша команда этти.

Буржуй къойлары, атлары, сыгъырлары, бутюн маллары, койге кетирилип, бир талайы Къызыл гвардия ичюн алынды ве къалгъан эписи фукъаре койлюлерге берильди.

Байларнынъ топракълары да топракъсыз койлюлерге берильди.

Асан анасына олып кечкен ишлерни язып, мектюп ёллады ве ревкомдан озюне Хасап Йыбрамдан аладжакъ йыллыкъ акъкъы берильгенинден, оны да анасына джиберди...

Асан шимди миноносецте, О, кочьмеге азырлангъан ве къызыл байракъларнен донатылгъан миноносецнинъ устюнде, онынъ пармакълыгъына таянып тура ве аркъадашларынен сагълыкълаша. О, Велишагъа:

— Велиша агъа, Акъбашны санъа эманет этем, джаным, шуны яхшы бакъ, — дей.

Велиша онынъ айткъанларыны анъламаса керек, башыны саллай. Юра онынъ къулагъына багъырып, Асаннынъ айткъанларыны текрарлай. Велиша, янында тургъан Акъбашнынъ беяз башыны сыйпай ве:

– Сен раатсыз олма, Акъбаш менден айырылмаз, — дей. Велишагъа Рустемовларнынъ эвлери берильди. О шимди пленден къуртулгъан бабасынен берабер анда яшай.

Акъбаш къуйругъыны саллаштыра, миноносецке минеджек олып тырмашмагъа ер къыдыра.

Молдаки миноносецни озгъармагъа кельген халкъ, оны корип кулюшелер. Велиша Акъбашнынъ бойнуна къайыш къушакъ байлап, оны пекитип тута.

Иште, миноносец кочьти. Оны озгъаргъанлар шапкелерини кокке атып, явлыкъ саллап ве «ура» багъыршып къалдылар.

Музыка марш чалды.

Асан да, дигер матрослар да оларнен шай этип сагълыштылар.

Миноносец денъизге ачылды.

Денъиз гемини бешик киби салламагъа истесе де, лякин о озюни саллатмай, бар къуветинен алдкъа кете.

Асан онынъ бурнунда отурып, дюльбер ялыны, онынъ шеэрлерини, койлерини, къаршы яйлаларыны, дагъларыны сейир эти.

Къаршыдан ургъан йымшакъ ельчик Асаннынъ элини, бетини сыйпай.

Асан бундан бир афта эвель Хасан Йыбрамнынъ ыргъаты эди, амма шимди, о ич кимсенинъ ыргъаты дегиль. Оны ве алай ыргъатларны, фукъарелерни бу эсирликтен, къуллукътан, къызыллар къуртардылар. Олар бу къуртулыш ишине большевиклернинъ эли алтында озьлери де къошулдылар.

Асаннынъ юреги шимди ялынъыз бир шей ичюн, башкъа ерлердеки ишчилерни, ыргъатларны, фукъарелерни де буржуйларнынъ зулумындан къуртармакъ ичюн, революция огърундаки дженк ичюн ура.

Миноносец, къаршына чыкъкъан далгъаларны бир пычакъ киби кесип, оларны тоз киби чангъытып, турмай огге бара. Онынъ диреги ндеки къызыл байракъ алевленип ялдагъан бир атеш киби.

Байракъ ельден ельпирей.

Миноносец эп алдкъа, эп алдкъа кете...

ПЬЕСАЛАР

ФАХИШЕ

(5 пердели, 6 левхалы пьеса)

ИШТИРАК ЭТКЕНЛЕР:
Бекир — койлю, орта аллы 35 яшларында.
Селиме — онынъ къарысы, 28 яшларында.
Энвер — оларнынъ огълу, 7 яшында.
Али — Бекирнинъ къомшусы, узун бойлу, арыкъ, 50—55 яшларындаки киши.
Зибиде — Алининъ къарысы, алчакъ бойлу.
Ефет шорбаджы — комиссионер, шишман бир адам.
Вели — онынъ языджысы, 23 яшларында.
Койлю Сеит.
Биринджи койлю.
Экинджи койлю.
Эки койлю даа.
Дашка. } фахишелер.
Маруська. }

Эки фахише даа, ресторанджы, ресторан хызметчиси, бала, дохтур, сельсовет реиси, музыкантлар, хастахане хызметчилери.

(Вакъиа 1923—24 сенелери Къырымнынъ бир коюнде ве Акъмесджитте кече).

Биринджи перде

(Бекирнинъ азбары. Сагъ тарафта эвге кирильген къапы ве пенджере. Азбарнен багъча ортасы къоранен айырылгъан. Сол тарафта амбар ве онынъ огюнде къуюю). Перде ачылгъанда, Бе-

кир ящиклерге армут тизе, ящик устьлерини кягъыт ве тахтанен орьте. Али эв огюндеки басамакъта армут ашай. Узакътан Селименинъ сеси эшитиле.

Селиме *(йырлай):*

«Эр къасапта эт булунмаз
Алма-армут сергиде.
Гидер айныкъ, гелир сархуш
Саат алты-едиде.
Базар базардан гезерсинъ,
Буламадынъ араба
Малынъ-мулькюнъ сатып ичтинъ
Ракъы иле шараба...»

Али *(динълеnип).* Селименинъ сеси яхшы... Мына, бизим Зибиде ич йырлап оламай. Догърусы, мен яхшы йырласалар динълемеге севем.

Бекир *(янындаки шишеден ракъы ичип).* Сеси яхшы, лякин... *(Ящиклерни сырагъа тизип).* Базаргъа сиз де кетеджексинъиз, дегильми?

Али. Алып кетсенъ Бекир, кетеджегим... Къышлыкъ балаларгъа урба, фелян алмакъ керек...

Бекир. Керек дейсинъизми?.. *(кулер).* Ха-ха-ха... Эфенди, мен сизинъ шеэрге не ичюн шай сыкъ-сыкъ баргъанынъызны билем...

Али *(этрафына бакъынъып).* Тс... Бекир!

Бекир. Биз, Ибраимнен Кантарныйнынъ башындан кечкенде, сизинъ кезгенинъизни корьдик. *(кене ичип)* Лякин, эфенди, мен айтмам.

Али (*бакъынып, Бекирнинъ янына келир*). Мен де сени корьдим, лякин мен де айтмам.

Бекир. Догърусыны айткъанда, эфенди, бу иш сизге ярашмай, джемаат дуйса яхут да, оджа ханымгъа барып сёйлеселер...

Али (*бакъынып*). Тс, Бекир, бала келе...

(Энвер, элинде сепет, келир)

Энвер. Анай, сорай даа джыяйыкъмы?

Бекир. Етер, джыйманъыз... Бар, сен эки сепет тобан кетир де арабанынъ астына ерлештир.

Энвер (*кете, сонъ токъталып*). Анай айта, бабанъ санъа пальто аладжакъ, — дей.

Бекир. Аладжагъым, сонъ.

Энвер. Бир де пионер галстугы алса, бабай!..

Али. (*Энверге*). Оны не япаджакъсынъ?

Энвер (*косьтерип*). Мына, шай этип бойнума багълайджагъым, пионер оладжагъым...

Бекир. Яхшы, оны да алырым. Айды, бар, тез, къыбырда бираз.

Энвер (*багъчагъа кирип кете, сеси эшитиле*). Анай, артыкъ джыйманъыз, пионер галстугы да алырым, деди.

Али (*Бекирнинъ янъына келип).* Бекир...Э, Бекир!

Бекир. Не бар я, эфенди?

Али. Зибидеге айтмазсынъ, я?

Бекир. Айтмам. Лякин сиз де меним ичюн кимсеге... «ни слова»...

Зибиде *(арттан къычкъырып).* Бекир! Бекир! Эфенди агъанъ сиздеми?

Бекир. Джуринъиз, оджа ханым, эфенди мында, бизде...

(Зибиде кирер)

Али (*онынъ къаршысына чыкъып*). Эбет, Зибиде, мен мына мындам...

Зибиде. Бутюн койни къыдырдым, анавы Исмаилнинъ копеги аз къалды тишлей язды... Къана сен шеэрге бу сыфатынънен кетеджексинъми... Баргъан еринъде отура къаласынъ. Айды, джурь, азырланмакъ керек...

Бекир. Онъа азырланмакъ не керек я? Арабагъа минер, джуре берирмиз ёлумызгъа.

Али (*кулип*). Биз, Зибиде, джуре берирмиз ёлумызгъа.

Зибиде. Ёкъ, ёкъ! Айды, чамашыр денъиштирсин. Эм шимди шеэрге шай, кетильмез, масхара этерлер.

Бекир (*армут сепетини узатып*). Оджа-ханым, дюгенее буюрсанъыз.

Зибиде. Дюгенелеринъиз бу йыл арув болгъан... *(Алиге)* не бурунынъны салландырдынъ? Ал, аша сен де!

Али. Алайым, Зибиде... *(алыр, джебине де къояр).*

Бекир. Бу йыл тыр-тыр да ёкъ эди, бурчакъ да урмады.

Зибиде. Мубарек кузь мевсими, пек берекетли ола...

Али *(ашап).* Северим, Зибиде...

Зибиде. Не дейсинъ?

Али. Северим кузь мевсимини, Зибиде...

Зибиде. Сен северсинъ! Тувар киби, ашанмагъа шей чокъ тапыла да!.. Айды, джурь! *(Алини тюртер).*

Бекир. Кечикменъиз, кечке къалмайыкъ.

Зибиде. Кечикмез, *(тюртип)* джурь, айды! *(кетерлер)*

(Бекир ящиклерни сырагъа тизер. Элинде бош сепетлернен Селиме кирер)

Селиме (*сепетлерни ташлап).* Дюгюнеден эки кучюк терек даа къалды, бареме оны да джыйгъан олсакъ...

Бекир. Шимдилик турып турсун. Бир даасына къалсын.

Селиме. Я, эфенди къайда кетти?

Бекир. Шимди келеджек, оджа-ханым келип, алып кетти.

Селиме. Билесинъми не эв? Багъчаны котерген сонъ, бир сыгъырчыкъ алайыкъ да...

Бекир. Сыгъыр истейсинъми?

Селиме. Эбет, сыгъыр...

Бекир. Даа атларнынъ борджуны берип битирмедик.

Селиме. Я, сен оны берип битирмединъми? Даа кеченлерде банктан да пара алдым — дей эдинъ де?..

Бекир. Банктан да алдым, лякин кене битмеди.

Селиме. Я, оларны не яптынъ? Эм яз бою шеэрге махсул ташыйсынъ, ёкъсам, оларны да?!.

Бекир. Эбет, оларны да ичтим! Сонъ не дейджек оласынъ?

Селиме. Бойнумыз урулгъан экен де... Мен десе, гедже-куньдюз чалышкъанымызнынъ бир ферахыны корермиз, ич

олмагъанда бордждан къуртулгъан сонъ, бир де сыгъыр алырмыз — дей эдим.

Бекир. Айды, чокъ зырылдама! Мен не япкъанымны озюм билем.

Селиме. Озюм билем, экен! Халкъ, анда, сен шеэрге барсанъ, иче — дейлер... Сонъ, къызларнен де...

Бекир. Зырылдама — дейим! (*турып*) Иче — дейлер экен! Кимнинъ парасыны ичкеним?!

Селиме. (*агъламсырап*). Мен десе, тишими-тырнагъымы сёкип раат яшайджакъмыз, эльге мухтадж олмайджакъмыз — деп, къувана эдим. (*агълар*)

Бекир. Етер, айды! Кель тут, юклейик. (*озю ящиклернинъ бир башындан тутар, Селимени беклер*)

Селиме. (*козьлерини сюртип*). Япма артыкъ, ичме... халкъ тилине тюшмейик.

Бекир. Меним ичкеним ич бир кимсенинъ иши дегиль!.. Кель дейим санъа! (*Селиме ящикни тутар*) Гузель тут. Котер! (алып эв артына кетерлер).

(*Алинен Зибиде кирелер. Алининъ башында къалпакъ).*

Зибиде. Анъладынъмы? Шеэрге баргъанынъ киби, догъру Нимет эфендининъ эвине бар. Бу сархушкъа къошулып джурьме!

Али. Ёкъ, ёкъ Зибиде...

Зибиде. Онынъ акъкъында халкънынъ айтмагъан шейи ёкъ. Бир кере сени де...

Али (*абдырап*). Мени дейсинъми?

Зибиде Не козьлеринъни акъайттынъ? Сенинъ де къыз пешинден кезгенинъни корьгенлер.

Али. Тёвбе де, Зибиде, тёвбе де!

Зибиде. Корьмесслер, айтмазлар.

Али. Валлахи, Зибиде, мен...

Зибиде. Емин этме, анъладынъмы?

(Бекирнен Селиме бир ящик даа алып кетерлер)

Зибиде. Догъру Нимет эфендининъ эвине барып, анда къалырсынъ. Эгер сенинъ шеэрге чыкъып кезгенинъни эшитирим...

Али. Валлахи, Зибиде.

Зибиде. Эгер Эшитирим...

Али. Мен... Зибиде....

Зибиде. Сен меним айткъанларымы динъле. Ярын кене Бекирнинъ арабасынен къайтып келирсинъ. Бала хаста олмаса, мен озюм де кетер эдим, лякин...

Али. Балагъа доктор кетирейик де...

Зибиде. Оны не япаджакъсынъ?

Али. Я дуадан файда олмай, дейлер де!

Зибиде. Будала, озь хастанъа доктор кетирсенъ, сонъ санъа ким дуа яздырыр, э?

Али. Шай олса, керекмей, Зибиде...

Зибиде. Сен энди бус-бутюн шашырдынъ.

(Бекирнен Селиме кирелер)

Бекир. Айды, буны да алайыкъ да, сонъ араба янындакилерни юклермиз (*алдылар*). Гузель тут — дейим санъа! (*алып кетерлер*).

Зибиде. Буларгъа бир ал олгъан. (*Алиге*) Манъа антерликни Халил-акъайнынъ анавы Акъмесджитте окъугъан къызынынъ устюндеки шейден ал. (*белиндеки шал арасындан бир парча чыкъарып)* Мына, бакъ, бойле къаверенкли олсун... Ма, гузель сакъла.

Али (*парчаны алып, акъча кисесине къояр*). Аршыны къачтан экен?

Зибиде. Аршыны учь кумюш йигирми капик — дей. Секиз аршын аладжакъсынъ!

Али. Арув. Сонъ даа?

Зибиде. Балагъа да сыджакъ фанельден алырсынъ.

(Бекирнен Селиме кирелер)

Бекир. Ал да бер андан брезентни! (*Селиме эвге кирер*).

Зибиде (*Бекирге*). Джаным, Бекир — эфенди агъанъа мукъайт ол.

Али. Алла-Алла, Зибиде! Мукъайт ол деп, зар мен балам.

Зибиде. Сен сус! (*Бекирге*) Урбалыкъ алгъанда, сен де бар, о ойле шейлерден анълама й.

(Селиме брезентни кетирип берир)

Бекир. Ат торбаларыны да чыкъар! (*Селиме кене эвге кирер. Бекир кетер)*

Зибиде. Сен меним Бекир янында шай айткъаныма бакъып да, онынънен къошулып джурьме. Сонъ о да къарысына меним антерлигимден алыр. Мен кийген антерден башкъасы киймейджек, анъладынъмы?

Али. Я ненинъ къызы?

Зибиде. Ана, мен де махсус онынъ кийген антеринден истейим. Сорасалар, манъа бакъып тиктирген — дерим.

Али. Хи-хи... Зибиде...

Зибиде. Аякъкъапны да (*косьтерип*) падворы юксек олсун. Боюм юксек корюнир.

Али. Хи-хи, Зибиде, юксек корюнир.

Зибиде (*къойнундан акъча чыкъарып*) Ма, ал, эфенди акъчаларынъны. Еди червонс, гузель сакъла!

Али. (*алып сакълар*) Еди, менде де бир, секиз....

Селиме (*торбаларны чыкъарып*). Эфенди, меним сизге бир риджам бар эди.

Али. Айтса, Селиме.

Селиме. Джаным. Эфенди, Бекирге мукъайт олунъыз, ичмесин, халкъ оны...

Зибиде. Эбет, бутюн халкънынъ ичинде о...Акъмесджитке барса зиль-сархуш ичип келе — дейлер.

Селиме. Мен оны, ат борджларыны берип битиргендир, дей эдим. Шеэрге ташыгъан бутюн махсулатларыны ичкен... Банктан алгъан парасыны да ичкен...

Али. Халкъ айтыр, Селиме ...Эль авзына элли аршын без етмез

Селиме. Озю де айта, ичем — дей. Андан да башкъа...

Бекир. (*арттан*) Селиме, Селиме, торбаларны кетир!

Селиме. Джаным, эфенди, мукъайт олунъыз шунъа... (*кетер*)

Али. Арув, Селиме.

Зибиде. Арув — деп, сакъын пешинден кезме! Анълайсынъмы, кезме о сархушнынъ пешинден!

Али. Арув. Зибиде (*арттан Бекирнинъ «тыр-р-р, йеч» — деп араба еккен давушы эшитилир)*

Зибиде. Меним айткъанларымны унутма! Шеэрде гузель джурь. Шанынъны ташы. Раст кельген ерлерге сокъулма, раст кельген эрифлерге къошулма.

Али. Мен, Зибиде....

Зибиде. Аладжакъ шейлеринъни гузель бакъып ал, кеченлердеки киби, темиз къаве ерине арпа туттырып джибермесин (*турып Алининъ къалпагъыны тюзетир*) Мына буны шай догъуры кий. Нимет эфендининъ къарысына, къудапчеге — эписине селям сёйле. Айт, Зибиде ханым озю де келеджек эди, лякин бала хаста олгъанындан келип оламады — де.

Али. Шай дерим, Зибиде...

(*Бекир келип, къую янындан къопкъаны алыр)*

Бекир. Азырсынъым? Айды, эфенди. (*Али турар*) Сагълыкънен къалынъыз, оджа-ханым.

Зибиде. Сагълыкънен барынъыз, Алла къолай кетирсин.

(*Бекир пенджереге асылы пиджагъыны алыр*)

Зибиде (*Алиге*). Сен де сагълыкънен бар. Анъладынъмы, догъру Нимет эфендининъ эвине тюш. Бакъ, эгер башкъа бир ерге баргъанынъны эшитирим...

Али. Мен, Зибиде...

Зибиде (*турып*). Джурь, айды! (*кетерлер*)

(*Сахна артындан лакъырдылар эшитилир*)

Зибиде. Мин... Ана шай, аякъларынъны бу якъкъа къой... айткъанларымы унутма!

Бекир. Айды, сагълыкънен къалынъыз.

Зибиде. Алла къолай кетирсин!

Бекир. Айды, но! (*арабанынъ кочип кеткен гудюрдиси эшитилир. Зибиде, Селиме, Энвер сахнагъа бир аз чыкъып, араба пешинден озгъарып бакъалар*)

Селиме. Кеттилер.

Зибиде. Алла къолай кетирсин.

Энвер. Кетиририм — деди. Къырмызы, балабан бир галстук кетиреджек. Оны мына шай этип бойнума байлар. Сонъ (*джурип косьтерир*) бир, эки, учь! Сагъгъа дён!..

Зибиде. Джаным бала, о да не я?

Энвер. Бумы? Оджамыз огретти, пионер джурюши.

Селиме. Энвер, бар балам, багъчада къалгъан шейлерни джыйыштыр да, ал да кель!

Энвер. Барайым, анай (*кетип*) бир, эки учь! Сагъгъа дён! Бир, эки, учь! (*йырлап*) Сергей поп, Сергей поп... (*кетер*)

Зибиде. Мен де къайтайым эвге. Бала ялынъыз къалгъан эди.

Селиме. Отурсанъыз, мына армуткъа буюрсанъыз. (*армут сепетини онынъ огюне сюрер)* Антер сымарладынъыз, гъальба?

Зибиде. Эбет, акъыз, джыйынгъа, тойгъа киймеге антерим къалмады да... Бир ерге чыкъаджакъ олсанъ, утанасынъ. Шимди эвельки киби тойлар, джыйынлар олмаса да, бирден бир урьметли адамнынъ къарысы олгъан сонъ...

Селиме. Догъру, оджа-ханым. Мен де сымарлайджакъ олдым. «Борджумыз бар, алалмайджагъым» — дей...

Зибиде. Мен санъа, тувгъаным, эйилик олсун, — деп айтам. Сен къоджанъы бираз сыкъыштыр. Ондай шей оламы? Бала-чагъа саиби... Шеэрге барса, болгъан парасыны ичип келе.

Селиме. Айтам, оджа-ханым, лякин меним айткъаныма къулакъ асмай.

Зибиде. Озюнъде бар, Селиме, озюнъде де бар. Джугенлерини бом-бош джибере бергенсинъ. Ама, мына мен къолума шай этип бекиттим. Бакъ я, меним сёзюмден тышкъа чыкъармы?

Селиме. Ёкъ оджа-ханым. Бекир эфенди киби дегиль. Эм ойле япкъанда да бир шей олмай. Инсан озю бираз адам олмаса... Андан сонъ, эв арасында мабет олса... Къары-къоджа бир-бирини севип яшасалар... Башкъаларыны корьсенъ, сукъланасынъ. Бу манъа кунь косьтермей. Устюме джекире, ичип келип сёге. «Санъа эвленгениме пешманым», — дей. Зар мен онъа озюм истеп бардым. Зорнен бердилер.

Зибиде. Асыл ойле адет олгъан. Мына мен де эфендини корьмей бардым, лякин насыл арув яшаймыз.

Селиме. Догърусыны айткъанда, Зибиде ханым, сиз озюнъиз де о къадар бахтлы олмасанъыз керек. Мына халкъ айта...

Зибиде. Ким? Не айталар дейсинъ?

Селиме. Не керек я, мен халкънынъ эвини бозмакъ истемейим...

Зибиде. Инсанны артындан ошеклемезлер, Селиме. Бильген шейинъ олса, эбет айтаджакъсынъ.

Селиме. Мен кимсени де ошеклемейим.

Зибиде. Мен санъа ошеклейсинъ демейим, лякин бильген шейинъ олса, козюмизге къаршы айтсанъ, даа эйи олур.

Селиме. Мен озь козюмнен корьген шейим ёкъ. Лякин халкъ айта, эфенди де шеэрге барса...

Зибиде. Сонъ не япа экен?

Селиме. Къыз пешинден джуре экен.

Зибиде. Сен, кадай, башта озь къоджанъа бакъ! Утанмайсынъмы сен, урьметли адамгъа ойле ифтира атмагъа?

Селиме. Мен сиз зорлагъанынъызгъа айттым. Догърусы, мен озюм корьмедим.

Зибиде (*ачувланып*). Озь козюнънен корьмесенъ, айтма! (*турып*) Нишаретлилер!..

Селиме. Сёгюнгенинъиз де не я, оджа-ханым?!

Зибиде. Сёгюнирим я, чыкълы этек!

Селиме. Оджа-ханым, вай, сизге не олды я?

Зибиде. Бекир келир, мен сенинъ сачларынъны джулкътырырым! Токъта сен!

Селиме. Вай, оджа-ханым, бильген олсам, айтмаз эдим. (*Энвер келир, диньлер*)

Зибиде. Алла бойнунъы урсун, кяфир! Бир даа эвинъе де аякъ басмам! Бакъ сен онынъ бефтанына!..

Селиме. Къаргъаманъыз, оджа-ханым, мен яман бир шей сёйлемедим де?

Энвер. Къоркъма сен анай! Оджамыз, Алла ёкъ — дей. Урмаз о сенинъ бойнунъы...

Зибиде. Тёвбе де, сен де кяфирнинъ баласы! Тилинъ къурусын!

Энвер. Сенинъ тилинъ къурусын!

Селиме. Айтма, огълум. Джурь эвге кирейик. Оджа-ханымгъа бир шейлер олгъан.

Зибиде. Экп козюнъ чыкъсынъ, кяфирнинъ баласы! Алла ёкъ экен! Тёвбе-тёвбе эстагъфирулла... (*Сёгюне, сёгюне эвге кетер*)

Энвер. (*Зибиденинъ пешинден*). Паразитлер, меним аначыгъымынъ джаныны агъырталар! (*Зибиде кеткен якъкъа барып йырлар*) Сергей поп, Сергей поп, Сергей дьякон!..

(Перде къапалыр)

Экинджи перде

(Ефет Шорбаджынынъ комиссион конторасы. Столлар, скамьялар, сет. Диварларда емиш, ав къушлары левхалары. Бир кенарда бош ящиклер, сепетлер. Къаршыда къапы. Вели бир стол башында койлюлерге эсап бере. Экинджи стол башында Ефет бир койлюнен лакъырды эте)

Вели. Дарасы... Джеми екюнн... (*чёткюге чекип*) Учь пуд. Темиз къала... Отуз экн пуд. Бирер рубле йигирмишер капиктен...

1-нджи койлю. Къач дединъ?

Вели. Бирер рубле йигирмишер капиктен...

1-нджи койлю. Янъылдынъыз, гъалиба, бирер рубле сексенер капик дегильми?

2-нджи койлю. Я мен саба сатылгъанда янында эдим де...

Вели. Догъру. Лякин... Мына... (*Ефетнен бакъыштылар*)

Ефет. О, анавы Селямининъ дюгенелери эди, Асан! Селямининъ эди.

1-нджи койлю. Мында бир янълышлыкъ бар, Ефет Шорбаджы. Мен озь малым деп макътап айтмайым, — догърусы, меним дюгенелерим Селяминнинъкинден гузель эди.

Ефет. Базар о, къардашым, шулай була о... базар о... базы сенинъки, базы меникми зияде сатыла.

Вели. Ёкъ энди, Асан агъа, биз хырсызлайджакъмызмы ёкъса оны?

Ефет. Алай шей оламы энди, хырсызлайджакъмызмы ёкъсам... Аллам косьтермесин!

Вели. Шай, бирер рубле йигирмишер капиктен, отуз эки пуду... (*чёткюге чекер*) йигирми алты...йигирми секиз рубле 40 капик. (*язмакъ истер*)

2-нджи койлю. Йигирми секиз дегиль, отуз секиз рубле...

Вели (*бир даа эсаплар*). Тамам, тамам... отуз секиз рубле 40 капик (*язар*).

Бир бала (*къапыгъа келип*). Ирис по копейке, десяток восемь! Ирис по копейке!

Вели (*балагъа*). Ну, убирайся вон! (*бала кетер, Вели язар*)

Ефет (*янындаки койлюге*). Бу бир къач бинъ пуднынъ алыш-вериши. Санъа бундан да арув комис тиер. Эгер ишни уйдурып болсакъ, даа да буюльтирмиз. Сен койлюлерге айт: Ефет Шорбаджы да арув киши — де! О джамимизге ярдым этеджек, пачинкалайджакъ — де. Сельсоюзлардан, бильмем фелянлардан файда чыкъмаз — де. Ефет Шорбаджы киби болмаз — де.

Вели. Ахбар, теразе, «комис» (*чёткюге чекип*). Джеми екюни он учь рубле етмиш секиз капик! (*язар*)

1-нджи койлю (*2—нджи койлюге*). Бундан бизге къаладжакъ шей корюнмей. Бир шейлер къалса, балаларгъа урба-фелян аладжакъ эдим.

2-нджи койлю. Айттым санъа Сельсоюзгъа алып кетейик — дедим.

Вели. Темиз къала йигирми дёрт рубле алтмыш эки капик... (*пара берип*) Буюрынъыз (*счетны берип*) Бу да счётунъыз!

1-нджи койлю. Мында йигирми эки де!..

Вели. Арув сайынъыз.

1-нджи койлю (*бир даа сайып*). Мына: он, он беш, йигирми...эки даа, йигирми эки...

Вели. Янълышкъаным олмалы... (*берип*) буюрынъыз!

1-нджи койлю (*параларыны джебине къойып*). Мында кене бир янълышлыкъ олды. Эм мен оны койде чеккенде, темиз къыркъ дёрт пуд кельген эди... Шимди исе...

Вели. Сиз энди, Асан агъа бизни бус-бутюн хырсыз этесинъиз.

Ефет (*Асаннынъ янына келип омузыны таптар*). Алай деме, Асан, Аллам косьтермесин... Шай раст кельди, бир даасына арув сатармыз.

1-нджи койлю. Ёкъ, Ефет Шорбаджы, мен сизге хырсыз демейим, лякин...

Ефет. Аллам косьтермесин, Асан биз мында баба-деденден комисчилик этип келемиз. Бельки бирер данечик (*пармагъынен бойнуна чертип*) патлатырсынъыз?

1-нджи койлю. Эвалла, Ефет Шорбаджы, мен ичмейим... Айды, савлыкънен къалынъыз!

Ефет (*койлюлернинъ аркъаларыны таптап*). Алла къолай кетирсин... (*озгъарып*) унутманъыз, даа буюрынъыз. (*койлюлер кетелер, озь столу башындаки койлюге*) Айды, Сеит эфенди, биз де барып бираз къапынайыкъ. Бираз да картлармыз (*койлю турыр*). Сен кете тур, мына мен де шимди... (*койлю чыкъар, Ефет Велининъ янына келип*) Сонъ, бундан не къадар къалды.

Вели. Бу акъайдан бизге къалгъан темиз кяр, отуз учь рубле...

Ефет. Озюнъе не къадар тийди?

Вели. Эфендим, мен санъа сёйлейим... Озюне тамам йигирми дёрт рубле алтмыш эки капик.

Ефет (*Велининъ омузыны таптап*). Арув, арув... Хырсыз тутаджакъ ола! Будала! Ха-ха-ха!

Вели. Хи-хи-хи. Янълышасынъыз, дей.

Ефет. Шулай япмасакъ, не, биз къышта шиш ашайджакъмызмы? Ха-ха-ха!..

Вели. Шай я, шиш ашайджакъмызмы? Хи-хи-хи!

Ефет. О бирлерине де мукъайт ол... Къышлыкъ керек.

Вели. Къышлыкъ керек, хи-хи-хи...

Ефет (*кеткен койлюнинъ пешинден косьтерип*). Мен, мына бу айванны да бир ёлуна къоярым. Бунынъ койде сёзю пек кече... Ишни уйдурсакъ... Озюнъ де билесинъ я! Айды, мен бираздан келирим (*кетер*).

(Вели чёткюге чекип эсаплар, дефтерге язар. Бираздан Дашка келир)

Дашка. Ишлер насыл, пупсик? (*эль берир)*

Вели (*эль тутушып*). Ишлер яхшы... Но знаешь, Дашка, докторгъа бардым. «Сенинъ ишинъ, голубчик, нехорошо» — дей. «Эти прыщики признак...»

Дашка. К чёрту его, пупсик, дай закурить!..

Вели (*папирос берип*). «У тебя зачатки сифилиса» — дей.

Дашка. Къоркъма, пупсик, бир шей де олмаз...

Вели. Дашка, мен буны сенден алгъандырым, беллейим.

Дашка. Дурак ты! Менде сифилис ёкъ... (*стол устюне турып*) Пупсик, манъа беш кумюш керек...

Вели. Ма, учь етер. (*берир*)

Дашка. Ну, пупсик, не торгуйся, дай!

Вели. Иди, после...сейчас нету!

Дашка. Дай поцеловать. (*узанып Велини къучакълар*).

Вели. Не надо. Кет, Дашка, койлюлер келир...

Дашка. Дай, дай. (*оны къучакълап опер*)

(*Али пенджереден бакъар. Эль саллар. Бекирни чагъырыр. Бекир келир. Бир-бирине бакъып ырджайыр, сонъра ичери киререлер. Бекирнен Али Дашкъагъа ырджайып бакъалар. Дашка оларгъа козь къыпып кетер. Али къапыгъа барып Дашканынъ пешинден бакъар*).

Али. Хи-хи-хи-хи-хи.

Вели. Хош кельдинъиз. Амансынъызмы?

Бекир. Аманмыз, кене дюгене кетирдик. (*Алини тюртип*) Эфенди, оджа-ханымгъа чакъарым...

Али (абдырап). Ёкъ, Бекир, мен... арув марушке, хихи. (*отурыр, сонъ кене къапыгъа кетер*)

Вели. Буюр, отурсанъыз, эфенди. Тютюн якъынъыз. Мен де барып арабаны бошаттырайым.

Бекир (*Велини бир кенаргъа чекип*). Бу сенинъ Дашанъ дегильми?

Вели. Да, менимки... Бегендинъ, гъалиба, истесенъ таныштырайым. (*Али къулакъ салып динълер*)

Бекир. Къайда?

Вели. Акъшам «Алаверди» ресторанында... (*Али тикилир*)

Бекир. Лякин дюгенелерим чокъ эйи... (*Вели кетер*) Эфенди, сиз оджа-ханымгъа антер аладжагъым — дей эдинъиз. Барeме, тюкянлар къапалмаз бурун алсанъыз... Ярын саба эрте-ярыкъ къайтыр эдик.

Али. Барайым. Эбет, эрте-ярыкъ къайтырмыз... (*къапыгъа кетер*)

Бекир. Эфендим, я акъшам къайда бараджакъсынъыз?

Али. Акъшам? Хи-хи, Бекир...

Бекир. Оджа-ханым Нимет эфендининъ эвине барынъыз — деген эди... Насыл истесенъиз, ойле япынъыз.

Али. Шай арув оладжакъ... Хи-хи-хи...Дашка...

Бекир. Оджа-ханым?!

Али. Мен шай, Бекир... Арув къыз, хи-хи-хи (*кетер*).

Бекир (*ялынъыз къалыр, дувардаки левхаларны бакъар*). Дызман къыз! (*сызгъырыр*).

(Ефетнен койлю келирлер. Бираз сархошлар)

Ефет (*Бекирге*). Хош кельдинъ, Бекир, хош кельдинъ! (*эль тутушырлар*). Сав-селяметсинъизми, Бекир? Кене дюгене кетирдинъми? Буюр, Бекир, отур. (*койлюге*) Сен де отур... Бираз кейфлендинъ, гъалиба?..

Койлю. Мен, Ефет Шорбаджы, япарым дедимми, япарым. Алланынъ изин-шерифинен муштери къарынджа киби явар.

Ефет. Ха-ха-ха! Койлюлер къарынджа киби явар, дейсинъми?

Койлю. Алланынъ изин-шерифинен беш бинъ, он бинъ пуд... Не къадар истесенъ...

Ефет. Яша! Кетменъиз, достум. (*Бекирге*) Билесинъми, Бекир, газеталар, малларынъызны спекулянтларгъа алып кетменъиз — дейлер. Озьлери исе бизден токътамай налог алалар. Мына даа о бир кунь отуз червонс алып кеттим. Сельсоюзларгъа алып кетинъиз — деп газеталар бар-бар багъыралар. «Сельсоюзлар кооперативни «учреждение» — дейлер, я биз ким боламыз? Э?.. Эм бизге: «къан ичесинъиз, фукъаре койлюнинъ малыны хырсызлайсынъыз», — дейлер. Къана, кимнинъ къаныны ичтик, э? Мына Сеит эфенди бизни биле.

Койлю. Догъру, шорбаджы...

Ефет. Большевиклер халкъкъа топракъ берген экенлер! Не бабаларынынъ топрагъыны бергенлерми? Оны да бизден алдылар. О топракъларны койлюге кене биз бердик. Мына меним озюмден он секиз десятина багъча тутып алдылар. Велиден де...

Койлю. Тамам айтасынъ, шорбаджы, тамам айтасынъ!..

Ефет. Я моллаларны къателер?.. Кеченде, Вели газетада окъуды, молланынъ бириси, эмиш, къыз пешинден кезген. Бу, энди динни хорламакъ дегильми? Джаным къурбан олсун, мына, бер деселер, джамилер ичюн бугунь бутюн вариетими бермеге азырым. Озюм мусульман олмасам да беририм...

(*Вели кирер*) Мына, Вели айтсын... Айт, Вели, молланы газетада «къыз пешинден кезген» — деп язмагъанлармы?

Вели. Да, шай язгъанлар.

Ефет. Корьдинъизми, улеманы насыл масхара этелер? Инанманъыз, эписи ялан, улемаларынъыз устюне ифтира, бухтан...

Бекир (*Велиге*). Сен манъа отуз кумюш бер, керек оладжакъ...

Ефет. Бер, Бекирге, бер, отуз дегиль, истесе алтмыш да бер, Бекирге бер!

Вели (*берип*). Тамам учь червонс. (*Бекир алыр*)

Койлю (*турып*). Сагъ ол, шорбаджы. Мен энди кетип бираз ятайым...

Ефет. Къайда бараджакъсынъ я? Мына, ят мында... Миндер де бар, ястыкъ да.

Койлю. Ёкъ, шорбаджы, кетем. Къаведе номерим бар эди. (къапыгъа къадар барыр сонъ къайтыр) Сен, шорбаджы, къасевет чекме, мен япарым. Муштеринъ къарынджа киби явар... Айды, савлыкънен къалынъыз! (*кетер*)

Ефет. Сонъ, Бекир, селяметсинъми? Ялынъыз кельдинъми?

Бекир. Ёкъ, коюмизнинъ бир урьметли адамынен берабер кельдик (*ёлгъа косьтерип*) иште, озю де келе.

(*Али келир. Къолтугъында богъчасы бар*)

Али. Акъшамлар хайыр олсун, Ефет шорбаджы!

Ефет. О-о-о, хош кельдинъиз, эфенди агъам, буюрынъыз! (*эль тутушырлар*)

Бекир. Алдынъызмы?

Али. Алдым, Бекир. Шай да арув адам экен! Ана, анда базар ичинде, стол устюнде сата. Пек уджуз берем — дей. Эм истеген малымдан тапып кетирди. Къаве де сымарлады.

Ефет. Шулайдыр, арув кишидир, кооперативлерден арув.

Али. Хазяйин, дей, мына, биздай уджузгъа ич бир ерде бермезлер, дей.

Бекир. Айса, оджа-ханымнынъ козюне бир киреджек экенсинъиз!

Али. Хи-хи-хи... Киреджегим Бекир.

Ефет. Исля шей болса керек.

Бала (*къапыдан*). Ирисы по копейке, десяток восемь!

Али. Дай, мальчик, магъарыч будет. (*ирис алып, балагъа акъча туттыра. Бала параны алып зувар)*

Али. Мальчик, исдач давай... Эй, исдач!..

Вели. Исдач бермедими? Ах ты басяк!.. Мен шимди оны тутайым. (*чапып кетер)*

Али. Дёрт ирис алдым, элли капик бердим, исдач бермеди.

Вели (*къайтып*). Ёкътыр, къачты...

Ефет. Мында келир о, мен оны тутарым...

Бекир. Алгъан шейлеринъизни бакъар эдик...

Али. Хи-хи-хи... Бакъар эдик – дей... Бакъаджакъмыз я. Керчектен де Зибидеге мунасип. Тамам ысмарлагъаны киби. (*богъчаны чезер*) Эм айта: Хазяйин, – дей, буны – дей саттырмайлар, сизинъ хатиринъиз ичюн сатам. Эм уджуз берем – дей. Стол астына гизленди де, мына шай этип сарып берди. Йигирми секиз кумюшке кельди.

Бекир. Эбет, арув исля шей болгъан сонъ...

Али (*чезип*). Бу не? Бу насыл шей? (*эр кес оньнъ башына топланыр*) Алдатты мельун, чул парчаларыны сарып берген...

Ефет. Япарлар, кеченде бирине даа ойле эттилер.

Бекир. Тез, тез барып туттурайыкъ.

Вели. Милисиягъа хабер бермек керек.

Али. Мельун эриф! (*чулларны джыйыштырып*) Джурь, Бекир, барайыкъ... Я мен шимди Зибидеге не айтарым?.. (*чапышып кетелер*)

Ефет. Ха-ха-ха! (*пешлеринден бакъып кулелер*)

Вели. Хи-хи-хи!

(Алинен Бекир къайтып келирлер)

Али. Мельун ёкътыр, санки ерге баткъан...

Бекир. Языкъ паралargъа...

Али *(чулларны чевирип, чевирип бакъар)*. Я мен Зибидеге не айтырым? О мени ким биле къатер.

Ефет. Насыл адам эди о?

Али. Мына шай, ялынбаш, мыйыкъсыз, узунджа бойлумы? Томалакъмы, ана шай бир эриф эди...

Ефет (*Велиге*). Вели, сен бареме милисьягъа хабер берсе!

Вели. Да, мен барып хабер берейим.

Али. Я, мен Зибидеге не айтырым? Кетти паралар! Мен дуйдум. Дуйдум, онынъ мени алдаткъаныны... Мына шай косьтерди. (*тариф этер*) Бакътым... Къач аршын? — деди. Секиз — дедим. Стол астына эгильди, кягъытка чырмалады да берди.

Бекир. Бакъмакъ керек эдинъиз.

(*Дашка пенджереге келип Велини чагъырыр*)

Вели. (*башнен Дашкагъа бараджагъыны ишарет этер*). Мен барып милисьягъа хабер берейим. (*кетер*)

Али. Динсиз эриф, алдатты. Мен Зибидеге не джевап беририм.

Ефет. Алла эджирини берир, эфенди, къайгъырманъыз...

Али. Берир амма... Я, мен Зибидеге не айтырым? (*къапыгъа барып*) Къачкъан мельун, корюнмей... (*кене чулларыны чевирип-чевирип бакъар*) Дуйдум мельуннынъ мени алдаткъаныны, дуйдум!

Бала (*къапыгъа келип*). Ирисы по копейке!

Али. Тут, тут... Диржий! (*пешинден чапар, Ефетнен Бекир кулюшелер)*

(перде къапалыр)

Учюнджи перде

Биринджи левха

(«Алаверди ресторанлы. Эки больме. Ортадан кемернен болюнген. Сол больмеде, къаршыда, ракъы ве шарап шкафы. Больмелер ичинде стол, скамьялар. Сагъ тарафтаки больме бираз даа гузель. Дуварларда тюрлю ресимлер. Шорбаджы шкаф огюнде. Хызметчи къыз стол устьлерини джый-

ыштыра. Сагъ больмеде Дашка, Маруська ичелер. Сол тарафта эки койлю иче. Музыка «Обана» чала)

Дашка (*хызметчи къызгъа*). Ещё вина!.. (*хызметчи къыз кетирмеге кете*)

Маруська. Етер, Дашка, чокъ ичме. О къадар къаарьленип не бар? бакъынырсынъ, кечер кетер.

Дашка. Эндиден сонъ манъа омюр ёкъ. Мен мына шай этип сифилисленип чюрюйджегим! (*хызметчи къыз шарап кетирир*)

Маруська. Лякин, насыл да олса, бакъынмакъ керек. Мына, мен, дёрт айдан берли къатнайым, доктор яхшы олурсынъ — дей... Эгер яхшы олсам...

Дашка (*онынъ сёзюни болип*). Яхшы олсанъ, не япаджакъ оласынъ? Сени эп бир энди кимсе алып, эвленмез.

Маруська. Мен яхшы олайым да, эвленмесем, эвленмейим... Озюме намуслы бир иш булур, чалышырым.

Дашка. Сенинъ фахише олгъанынъны биле турып, ич бир ишке алмазлар. Эр кес сенден узакъ къачар. (*ичип*) Мен, Маруська, артыкъ яшамакъ да истемейим...

Маруська. Ичме, Дашка, етер. Озюнъе языкъ этерсинъ!

Дашка. Анълайсынъмы, мен артыкъ яшамакъ истемейим. Велиге де юкътургъаным. Доктор «Сенде сифилис башлагъан» — деген.

Маруська. Корьдинъми, Дашка, языкъ эткенсинъ яшкъа. Биле-биле онъа да юкътургъансынъ.

Дашка. Биле-биле юкътурдым...Оны манъа да биле-биле юкътурдылар. Къабаат мендеми?.. Ах, Маруська, сен бильсенъ де... (*ичип*) Мен артыкъ яшамакъ да истемейим. Дюньясына да лянет этем, онынъ устюнде яшагъанларгъа да...

Маруська (*онынъ элини тутып*). Етер, Дашка, ичме! Ялварам санъа!

Дашка. Тийме манъа, Маруська! Ичеджегим... Ольгенджек ичеджегим! (*ичер*)

(Музыка чала, ресторандакилер йырлайлар)

«Давул, зурна чалдырып, кечтим Ордан

Къал савлукъман арувым, къайт энди ёлдан...»

1-нджи койлю (*турып чалгъы янына барыр, оларгъа пара берип*). Чалынъыз!.. (*йырлар*) «Давул да зурна чалдырып...»

2-нджи койлю (*хызметчи къызгъа пара берип, турып*). Халиль, къайда кеттинъ?.. Айды, джурь кетейик энди! (къучакълашып кетерлер)

(Дашка тирсегине таяныш столгъа ятар. Велинен Бекир келирлер)

Маруська (*Дашканы тюртип*). Дашка, тур! Кельдилер!

(Дашка уяныр)

Вели (*Бекирни косьтерип*). Таныш олунъыз, агъам, Бекир. (*таныштылар*)

Бекир (*хызметчиге*). Шарап беринъиз!

Вели. Мускат олсун. (*къыз кетирир. Вели стаканларгъа шарап тёкип*) Буюрынъыз, господа... то есть товарищи! Савлыгъынъызгъа! (*ичелер*)

Бекир. Я чалгъы къайда? Ёкъса чалдырмайджакъмызмы?

Вели. Музыка! Мында келинъ. (*чалгъыджылар оларгъа келирлер*) Дашка, мына мен сенинъ аванъны чалдыраджагъым!

Дашка. Чалдыр, пупсик, чалдыр!

Вели (*музыкагъа*). «Обана» чалынъыз! (*музыка башлар, Вели шарап къояр)*

Маруська. Вели эфенди, Дашкагъа артыкъ берменъиз, о чокъ ичти.

Вели. Дашка даа ичеджек. Ич, Дашка! (*ичелер*)

Бекир. Ай, обана, обана... (*йырлайлар*)

Бекир (*Джебинден акъча чыкъарып чалгъыджыларгъа берип). Чалынъыз! (йырлар)*

«Мен бостанджы дегилим, согъан сачмам, асабам,

Болыр-болмаз къызларгъа, къулакъ асмам, асабам...»

(Али ырджайып, яваш-яваш аякълары уджуна басып келир)

Бекир (*оны корип музыканы токътатыр*). Эфенди, я сен мында не япасынъ? Ярамай, эфенди, оджа-ханымгъа чакъарлар...

Али. Мен, шай, Бекир... хи-хи-хи...

Вели. О-о-о! Эфенди акъам, хош сефа буюрдынъыз! Мына, мында, стол башына, келинъиз!

Али. Хи-хи-хи, Вели эфенди... (*бараджакъ олур*).

Бекир (*Алининъ этегинден чекип*). Ёкъ-ёкъ, къайтынъыз, эфенди, айыптыр.

Вели. Бекир, эфенди агъама токъунма, онынъ яныгъы бар. (*фахишелерге*) Билесизми, ханымлар, бугунь эфенди агъам къарысына антер аладжакъ олды...

Али. Хи-хи-хи... Зибидеге аладжакъ олдым.

Вели. Лякин онъа антерлик ерине чувал парчалары сарып бергенлер... Хи-хи-хи!

Али. Хи-хи... Чувал парчалары сарып бердилер...

Маруська. Басявкалар, мошенниклер!..

Бекир (*Дашканынъ янына келип*). Дашка ханым, бирер даа ичейик. (*тёкер, ичерлер, Бекир Дашканы къучакъламакъ истер, Дашка оны итере*)

Дашка. Олмаз, Бекир эфенди, шорбаджы дарылыр.

Бекир. Дашка ханым, мен шай...

Али. Бекир, шай. Хи-хи-хи...

Дашка. Эфендилер мени багъышланъыз, мен кетем... кетем.

Вели. Дашка, ну остафь, кетме. Дашка! (*токътатмакъ истер*)

Маруська. Дашка, къайда кетесинъ? Айды, бизим эвге къайтайыкъ!

Дашка (*къычырып*). Менми? Кетем... Мен почта аралыгъына кетем!

Вели. Дашка, сен бундан вазгечмейджексинъми? Дашка, айтса, сен фахишеликни... (*токътатмакъ истер*)

Дашка. Кет, Вели, тийме манъа! Мен почта аралыгъына кетеджегим. (*кетер эм йырлар*) «Ай обана, обана...»

Маруська. Дашка, кетме, сен озюнъе бус-бутюн языкъ этеджексинъ.

(Дашканынъ пешинден кетер)

Вели. Сиз, гаспада... То есть товарищи, мында беклеп турунъыз, мен барып бакъайым, шимди келирим (*аджеле кетер, Бекирнен эфенди экиси стол башында бири-бирине бакъарлар)*

Бекир. Дашка кетти...

Али. Хи-хи-хи... Почта аралыгъына кетти...

Бекир. Сиз, эфенди, къавеге къайтып ятынъыз, мен конторда ятаджагъым (*хызметчини чагъырыр*) Не къадар береджекмиз?

Хызметчи. Он дёрт рубле 50 капик.

Бекир (*пара берир, чалгъыджыларгъа да берир*). «Давул да зурна чалдырып...»

(Музыка чалар, Бекир кетер)

Али (*турып этрафына бакъыныр, яваштан йырлап*). Давул да зурна чалдырып... Хи-хи-хи... Дашка почта аралыгъына кетти... хи-хи-хи-хи... (*этеклерини топлап, аякъ уджларына басып чыкъып кетер)*

(Перде къапалыр)

Дёртюнджи перде

Акъмесджитте почта аралыгъы.

Дашка. Мени раат быракъ, мен мындан ич бир ерге кетмейджегим.

Маруська. Ёкъ, Дашка, мен сени бу ёлдан къуртараджагъым... Дашка, ялварам санъа.

Дашка. Кет, кет! Токъунма манъа. Анълайсынъмы, мен мындан ич бир ерге кетмейджегим!

Маруська (*агълап сырап*). Япма, Дашка, манъа кель, мен чалышыр, сени бакътырырым... Сен мында эм озюнъе, эм де башкъаларына языкъ этеджексинъ. Кель, Дашка!

(Къолтукълап алып кетмек истер)

Дашка (*онынъ элинден къуртулып).* Быракъ, чекме, Маруська! Мен озь къанымда кезген мараз киби, бир маразым. Онынъ микроблары мени насыл махв этселер, мен де, мени бу алгъа кетирген инсанлары ойле чюрютмек, махв этмек истейим... Анъладынъмы, кет янымдан!

Маруська. Сен сархошсынъ да, онынъ ичюн сёйлесинъ. Айыныкъ олгъанда, сен ойле фена дегильсинъ. Айды, Дашка...

Дашка. Мен сархош киби салланаммы? (*озюни догъуртып*) Мен буны биле-биле япам... Иште, бириси келе, кет янымдан!..

Маруська. О, демин бизимнен ичкен Велининъ агъасы Бекир.

Дашка. Даа эйи, кельсин.

Бекир (*келир, Дашканы къолтукълап*). Санъа, Дашка ханым, джаным феда олсун! Айды, кетейик. (*кетерлер, Бекир йырлар*) Давул да, зурна чалдырып, мен кечтим ордан...

Маруська. Дашка, Дашка къайт!.. Ах заваллы къыз анъламай (*телеграф теректине даяныл агълар).*

(Яваш-яваш этрафына бакъып Али кирер)

Али (*Маруськаны корип*). Хи-хи-хи... Баришна, баришна. (*Маруська эшитмез, Али этрафына бакъынып*) Кимсе ёкъ, Зибидеге барып айтмазлар. Кимсе корьмей... (*эллерини увып*) Баришна, хи-хи. Баришна. (*Маруськаны тюртер*)

Маруська (Алиге айланып). Я санъа не керек?

Али (*пармагъынен косьтерип*). Рубиль, баришна! Хи-хи-хи, рубиль!

Маруська. Утан-арлан сачынъ-сакъалынънен!

Али. Пайдом, баришна, рубиль!..

Маруська. Кет, кет, папаз эриф! (*Алиге бир шамар чекер, озю кетер. Али бетини тутып, этрафына бакъынып*)

Али. Я, Зибиде корьген олса?.. Кимсе корьмеди... (*Маруськанынъ пешинден кетип)* Баришна, баришна!

(Перде къапалыр)

Бешинджи перде

Бекир*нинъ эви. Бекир пенджере тюбюнде тёшек ичинде аркъасына бир къач ястыкъ къойып, пенджереге таянып йырлай. Чырайы гъает фена. Сач-сакъалы бираз етишкен.*

Бекир (*йырлай*).

Хаста тюштюм, мен тёшекте ятырым... Сагъыма, солума ястыкълар къоюнъ... (*сонъра*) Ягъы биткен чыракъ киби озюмнинъ яваш-яваш янып сёнгеними сезем. Бир къач айдан берли, иште бу тёшекте, бу пенджере янында ятам... Яшайджагъым келе, кене эвельки киби яшамакъ истейим... (кене йырлай)

(Селиме кирер. Къапы тюбюнде токътар. Бекирге бакъып ах чекер).

Селиме. Эфендиге хабер эттим. Бираздан келеджек...

Бекир. Мен, Селиме, сапарнагъа тюшсем, яхшы олурым, беллейим. Алим акъай да тамам меним киби олгъан, башта бурьтюклеген, сонъундан къотурлашкъан. Онынъ да сачлары тёкюльген. Сапарнадан сонъ бус-бутюн яхшы олып кеткен... тек, мына, акъча меселеси бар... Атларны саттыкъ, банка борчларны бермедик. Артыкъ сатмагъа ич бир шей къалмады... борчкъа алайым десенъ де, кимсе бермез.

Селиме. Эбст, борчкъа бермезлер я. Оны башта тюшюнмек керек эди. Шеэрге кетип ичмей, эвде отурып багъчамызны, озь хозяйствомызны бакъкъан олсанъ, биз де бу алларгъа къалмаз эдик... Эм анда, сельсоветке, кягъыт кельген, банкъа борджу олгъанлар кетирип берсин — дей. Секретарь айтты: Сизинъ, банккъа эки юз кумюш борджунъыз бар, бир шейлер этип кетирип беринъиз — деди.

Бекир. Къатейик, Селиме?

Селиме. Мен де бильмейим... Керчек, кеченлерде Ефет шорбаджыгъа сенинъ айткъанларынъы яздырып джибердим. Кягъытны окъугъан сонъ джырткъан да: «Бизде кредит ачмагъа банк ёкътыр, биз параны мал кетиргенге беремиз» — деген.

(Къапы къакълыр)

Бекир. Къапы къакъылыр, гъалиба. Бакъса, ким экен?

(Селиме чыкъар. Бекир пенджереден бакъып, ах чекер. Селиме кирер)

Селиме. Комиссия кельген, — дей. Эв эвден хасталарны бакъып джуре экенлер. Сельсовет реиси кельген: доктор сизге де келеджек — деп хабер эте.

Бекир. Доктор — деймп?

Селиме. Эбет, доктор — дей. Кельсин, бакъсын даа, бельки файдасы олур. (*Тышта Али оксюрир)* Эфенди кельди, гъалиба (*къапыны ачып*) Буюрынъыз, эфенди акъам, джурюнъиз.

(*Али кирер. Бойнуна къапыста япракълары къойып багълагъан)*

Али. Селям алейкум.

Бекир. Алейкум селям, буюр, эфенди, джурь.

Али. Насылсынъ, Бекир? Бугунь бираз яхшысынъ, гъалиба?

Селиме. Шукюр, эфенди, бугунь бир къарар эди.

Али. Сен меним язгъан дуаларымы такъкъандырсынъ, я?

Бекир. Такътым, эфенди.

Али. Сен, бир де къурбан козюнен чайкъангъан олсанъ, арув олур эди. Онынъ бундай къотурларгъа, чыбанларгъа шыфасы бола тургъан. Къурбан козю, бизим къомшу Назифе-апайда бардыр.

Бекир. Селиме, бар кетирсе... Хазыр эмджеме де кир, он кумюш даа берип турсун да...

Селиме. Мен эмдженъе дюн де бардым. «Акъчам ёкътыр, олса да бермем, барыны — ёкъуны ичмегейди» — дей.

Бекир. Ойле исе, тийземе бар, онда бардыр, о берир эди.

Селиме. Барып бакъайым... (кете)

Али. Айды, Бекир, мен де абдестим олгъанда, бир-эки нефес шуфлайим. Эузу билляхи...

(Бекир ята. Али тизленип окъур ве шуфлер. Бираздан Энвер кирер)

Энвер (*тышкъа бакъып).* Мына, мында, джурюнъиз! (*доктор, сельсовет реиси кирерлер, Энвер бабасы янына барып*) Бабай, доктор кетирдим...

Доктор (*Алини косьтерип*). Я бу ким?

Реис. Бу бизим койдеш, хастаны окъуй...

Али. Хи-хи... Гаспадин дохтур, лечим...

Доктор. Хастагъа сизинъ окъуманъыздан ич бир тюрлю файда олмаз. Сиз буны анъламакъ керексинъиз.

Али. Шыфасы будит, гаспадин дохтур, будит...

Энвер. Оджамыз да шай дей, хастаны окъумакънынъ файдасы олмаз — дей.

Реис (*Алиге*). Сиз бу ерден турунъыз, хастаны доктор бакъаджакъ... (*Али турыр)*

Али. Шай олса, мен кетейим, гаспадин дохтур, дасвиданий...

Доктор (*Алининъ бойнундаки саргъыны корип).* Я, сизинъ бойнунъызгъа не олду, эфенди? Къана, чезинъиз я, бакъайыкъ!

Али (*бойнуны къашып*). Шай, мен...бир-эки къотур пейда олды да...хи-хи...къапыста япрагъы байлагъан эдим, хи-хи...

Доктор. Чезинъиз, бакъайыкъ. Сонъ иляджлармыз, тез савулыр.

Али. Нинада, гаспадин дохтур, нинада... (къапыгъа чыкъалар До свиданий. (чыкъмакъ истер)

Доктор. (*реиске ишарет этип*). Джиберменъиз!

(Реис Алининъ ёлуны кесер)

Али. Хи-хи... Абдулла эфенди мен чыкъайым...

Реис. Ёкъ, эфенди, биз койде ич кимсени бакъмай джибермеймиз... Доктор бакъсын да, сонъ чыкъарсынъыз.

Доктор. Башта бакъайыкъ да... Къана, якъын келинъиз! (Али джелькесини къашый-къашый келир) Шай... чезинъиз! (*Али саргъысыны чезер, доктор якъасыны да чезип, кокрегини, къолтукъ астларыны бакъар)* Аха, так, так... Бетинъизде, бурун тюблеринде, козь кошелеринде, къолтукъ астларынъызда къотурлар бар. Шимди ачынъыз агъызынъызны!

Али. Агъызым агъырмай, гаспадин дохтур...

Доктор. Ачынъыз! (*Али агъызыны ачар, доктор бакъар)* Насыл буртюклегенинъизге ве къотурламагъа башлагъанынъызгъа не къадар олду?

Али. Ким биле оны, гаспадин дохтур, шай бир учь-беш айлар олса керек. Булар базан чыкъа, базан озь башларына гъайып олып кетелер.

Доктор (*реиске*). Сифилис... Лякин бу, буны къайдан алгъан экен? (*Алиге*) Али эфенди, бу ойле къапыста япрагъы, бильмем даа нелернен яхшы оладжакъ уфакъ-тюфек къотурлардан дегиль. Бунъа сифилис дейлер, анъладынъызмы? Сифилис энъ фена хасталыкъларданбиридир. Бакъынмасанъ, инсан бундан яваш-яваш чюрип, олип кете.

Али. Ничиво, гаспадин дохтур. О, озю де шай кечер...

Доктор. Сизде бала-чагъа бармы?

Али. Бар, гаспадин дохтур. Докъуз яшында бир къызчыгъым бар.

Доктор. Онда хасталыкъ ёкъмы?

Али. Ёкъ, дохтур, сап-сагълам.

Энвер (*докторгъа*). Онынъ къызы Сафие бир къач йылдан берли хаста ята.

Доктор. Эфенди, дердини гизлеген ич бир заман дерман булмаз. Сёйленъиз, къарынъызда да бу сой бурьтюк яхут къотур бармы?

Али (*кулюмсиреп*). Насыл айтайым, дохтур... (*тюшюнип*) Бар... Ёкъ. .

Доктор. Сиз шимди эвинъизге къайта билесинъиз. (*реиске*) Мындан чыкъкъан сонъ Али эфендининъ эвине де барырмыз.

(Тыштан Зибиденинъ сеси)

Зибиде. Кене мында экен! (*кирип Алиге*) Мен санъа эр заман айтам, барма оларгъа – дейим! Кене кельгенсинъ. Тез джурь, айды, эвге! (*Алининъ этегинден чекер).*

Доктор. Эфендининъ къарысы бумы?

Али. Эбет, гаспадин дохтур, Зибиде мая жёнка...

Зибиде. Бу кяхпенинъ эвине аякъ басма — деп эр заман айтам... Джурь!

Доктор. Ханым, рухсет этсенъиз, сизни де бакъар эдик...

Зибиде. Кимни? Менимми? Аллам косьтермесин. О недайын шей о! Мусульман къарысы санъа кокрегини ачып косьтереджекми?

Реис. Оджа-ханым, эфенди пек яман бир маразгъа тутунгъан, белькп, сизге де юкъкъандыр, доктор бакъмакъ керек.

Зибиде. Джоюлынъыз кяфир, динсизлер меним башымдан! (*Алиге*) Не авзынъны ачып къалдынъ? (*тюртип*) Джурь, огъурсыз, онда баласы олюм тёшегинде ята, сен исе оны окъуйджакъ ерде, мында келип бу явурларнен огърашасынъ. Бакъ сен оларгъа, бакъайыкъ экен! Алла бойнунъызны урсун, кяфирлер!

Доктор. Ханым, бунда фена бир шей ёкъ, мен ялынъыз...

Зибиде. Кетинъиз башымдан! О недайын шей о? Урьметли адамнынъ къарысы эмиш, кяфир къаршысында союнсын... (*Алини тюртип*) Джурь! Джурь — дейим санъа! (*итеклер, чыкъарлар, Зибиде сёгюнир*) Бакъ, кяфирлернинъ айткъаныиа, Алла бойнунъызны урсун, мусибетлер...

Доктор. Къоркъулы къадын... (*Бекирге*) Сизинъ адынъыз не?

Бекир. Бекир Халиль огълу.

Доктор. Не замандан бери ятасынъыз?

Бекир. Бир къач айлар олды.

Доктор. Къана, кольмегинъизни чезинъиз (*чезер*) Шай... Бу да сифилис... Сиз эвлисинъизми?

Бекир. Эбет, доктор, бир де огълум бар (*Энверни косьтерир*) Иште, бу!

Доктор. Гузель! Биз оны мектепте бакъкъан эдик, лякин аджайип шей, насыл олгъан да, балагъа юкъмай къалгъан?.. Лякин артыкъ онъа мукъайт олмакъ керек, хасталыгъынъызнынъ бу деври де юкъунчлыдыр...

Бекир. О, шимди эмджесинде отура...

Доктор (*реиске*). Баланы шимди мындан чыкъармакъ керек.

Реис (*Энверге*). Сен кет, кадай, эм бабанъ эйилешмегенге къадар эвинъизге кельме.

Энвер. Оджамыз да шай дей. Бабанъ яхшы олмагъангъа къадар эвинъизге барма — дей. Э, доктор аркъадаш, бабам яхшы олурмы экен?

Доктор. Яхшы олур. Биз оны хастаханеге алып бакъармыз... Яхшы олур...

Энвер. Ойле исе савлыкънен къалынъыз (*кетер*).

Доктор (*Бекирнинъ янындаки курсюге отурып*). Сиз, Бекир, бу хасталыкъны къайдан алгъанынъызны билесинъизми?

Бекир. Мен? Ёкъ...озь башына олды.

Доктор. Мен сизге бунынъ насыл шейлерден юкъкъаныны шимди анълатайым. Эveля, инсанда ич бир хасталыкъ себепсиз олмай: эр хасталыкънынъ бир себеби бардыр. Ойле хасталыкълар бар ки, олар бир инсандан дигер инсангъа юкъарлар. Меселя, верем, яни чахотка. Сагъ бир кимсе веремли бир кимсенинъ аш ашагъан чанагъындан ашаса, онынъ токъунгъан шейлерини агъызына кетирсе, веремли кимсе иле опюшсе, яхут да бир эвде, бир тёшекте ятса, верем маразы сагъ кимсеге де юкъар. Бу маразнынъ юкъмасына себеп исе, козьге корюнмеген гъает кучюк айванчыкълардыр ки, бунъа микроб дерлер. Хастанынъ агъызындан чыкъкъан тюкрюк ве балгъамда бу микроблар ола. Бир чанакътан ашамакъ, бир эвде веремли бир кимсенен отурмакъ, ятмакънен бу микроб сагъ кимсенинъ де богъазына, андан джигерлерине кете. Ниает, инсанны балавуз киби иритип, къан къустурып ольдюре. Сизинъ огърагъан хасталыгъынъыз — сифилис. Бу да чахотка киби юкъунчлыдыр. Бу маразнынъ микроблары инсаннынъ къанына къарышып, анда чокъала. Яваш-яваш инсаннынъ вуджудына, агъыз, бурун, козь кенарларында бурьтюклер пейда ола, бир талай замандан сонъра булар гъайып ола ве янъыдан чыкъалар. Къотурлар пейда ола ве энъ сонъ тен яваш-яваш чюрюмеге башлай...

Бекир. Мен де ойле оладжагъыммы?

Доктор. Сиз шимди меним сорадыкъларыма догъру джевап бермек керексинъиз. Догърусыны сёйленъиз, фахишелернен мунасебетте булундынъызмы?

Бекир. Мен, доктор...

Доктор. Сёйленъиз, Бекир, сёйленъиз!

Реис. Яшырма, Бекир, сёйле!

Бекир. Эбет, булуна эдим...

Доктор. Насыл, онда ич бир тюрлю хасталыкъ, фелян дуймадынъызмы?

Бекир. Хасталыкъ? О заман онынъ тенинде бурьтюклер ве къотур киби шейлер бар эди...

Доктор. Корьдинъизми, Бекир, сиз, ич шубесиз, бу маразны о фахишеден алгъансынъыз... Сонъ дефа корюшменъиз не заман олды?

(Бу арада Селиме кирер. Дигерлери оны корьмезлер)

Бекир. Дашканен дейсинъизми? Биз онынънен сонъ дефа... бундан бир йыл эвель эди... Ондан сонъ, манъа онынъ хастаханеге тюшкенини, анда ольгенини айттылар.

Доктор. Къарынъызнен якъын корюше эдинъизми?

Бекир. Мен? Тёшекке тюшкен сонъ, ёкъ...

Доктор. Сиз, Бекир, сифилисни шубесиз, Дашкадан алгъансынъыз. Бундаки къабаат сизинъ озю устюнъизге тюше. Эвли-баркълы адам олгъан сонъ, инсан бозукъ ёлларда джурьмемели, затен яшлыкъта, бекярлыкъта да бу киби шейлерден чекинмелидир.

Бекир. Насыл, доктор, мен бу мараздан савулырыммы?

Доктор. Эгер эйи бакъынсанъыз, табий, савулырсынъыз. Биз шимди койнинъ ярыдан зиядесини кездик. Учь-дёрт сифилисли киши бар. Лякин энъ эски – сизинъки. Бу себептен буны сиз джайратсанъыз керек...

Бекир. Мен, дейсинъизми?

Доктор. Эбет, сиз. Биз шимди бутюн сифилислилерни хастаханеге алып бакъаджакъмыз. Сизни де кетирирлер.

(Селиме агълар)

Бекир. Не къадар дехшет. Демек, мен бир къач адамнынъ бахтсызлыгъына себепчи олдым, ойлеми?

Доктор. Джанлыгинъиз себебинден...

Бекир (*Селимени корип*). Насыл, сен мында эдинъми? Динъледнинъ, эписини де эшиттинъ, ойлеми?

Селиме. Ах, Бекир, Бекир! Сен мени ич бир шейден хабери ёкъ беллей эдинъ. Лякин мен сенинъ нелер япкъанынъны чокъ эйи биле ве эр заман: ичме, бозукъ ёлларда джурьме, Бекир, дей эдим... Сен исе: «Меним не япкъаным ич кимсенинъ иши дегиль, ялан айталар!» — деп кечире эдинъ. Шимди артыкъ япкъанларынъы озь агъызынъдан эшиттим.

Бекир. Селиме, ялварам санъа, дарылма! Мен эписине пешман этем.

Селиме. Пешман этесинъ, ойлеми? Я башта акъылынъ къайда эди? Мени эр не къадар санъа зорлап берселер де, мен санъа алыштым. Сен меним къоджам эдинъ. Бельки ёлгъа келир, деп бекледим, сени севмеге ве озюми санъа севдирмеге гъайрет эттим. Сен исе... (*агълар*)

Доктор (*Селимеге*). Сиз, Бекирнинъ къарысысыз, дегильми?

Селиме. Эбет, онынъ къарысым.

Доктор. Рухсет этсенъиз, сизни де бакъар эдик.

Селиме. Менимми? Бакъынъыз, бельки меним тенимдеки бурьтюклер де?.. (*коккюсини ачар*)

Доктор (*бакъып*). Сизинъки о къадар фена дегиль, даа янъы башлагъан. Къоркъманъыз, тез арада савултмакъ мумкюндир.

Селиме. Бельки, Энверде де бардыр?

Доктор. Сизинъ баладамы? Ёкъ, биз бутюн мектеп бабаларынынъ къаныны алып бакътыкъ. Сизинъ балада ёкътыр. Лякин оны сиз кене де эвде тутманъыз. Озюнъиз де къоркъманъыз.

Селиме. Мен къоркъмайым, доктор! Бахтсыз бир инсан неден къоркъар? Мен озь бахтсызлыгъымы бильгеним чокътан... Мен оны (*Бекирни косьтерип*) мына бу фена ёлларда джурь-

меге башлагъанда, бильген эдим... Атта ондан да эвель...та, эвленген заманда...

Доктор (*реиске*). Биз шимди дигер эвлерге де кирип чыкъайыкъ. (*Бекирге*) Сизни исе, ярын хастаханеге алдырырмыз. (*Селимеге*) Истесенъиз, сиз де келе билирсинъиз. Истемесенъиз, биз бу койге даимий доктор къояджакъмыз, онда бакъынырсынъыз.... Шимдилик савлыкънен къалынъыз.

(Реис, *доктор чыкъарлар. Селиме оларны озгъарыр)*

Бекир (*узунджа сюкюттен сонъра*). Сифилис! Сифилис... Селимеде де. Эписинде де къабаатлы — мен. (*башыны ястыкъкъа къойып*) Мен ольмек истейим... Чюрип ольмек, халкъны да чюрютмек!.. Яхшы олурсынъ — дей. Бельки де савулырым... Бельки. Я чюрюсем?.. Чюрюсем?.. (*агъълар)*

(Селиме кирип, къапы янында токътар. Узакъ сюкюттен сонъра Бекир башыны котерип, онъа бакъар)

Бекир. Селиме, багъышла мени!.. (агълар, *бетинен ястыкъкъа къапаныр)*

Селиме *(козьлерини сюртип, онынъ янына келир, Бекирнинъ башыны сыйпар).* Бекир, Бекир... агълама! Доктор яхшы олурсынъ — деди.

Бекир (*башыны котерип, Селимеге бакъар). Яхшы олурым. Лякин, Селиме... Багъышла мени, Селиме! (окюрип агълар, Селименинъ тизине йыкъылыр, Селиме де агълап онынъ башыны сыйпар)*

(Перде къапалыр)

Алтынджы перде

(Бирinджи пердеки декорация. Кузь куню, акъшам устю. Тереклерден япракълар тёкюле. Энвер, Селиме эв огюнде, мердивен устюнде отуралар)

Энвер. Сонъ, анай, бабам хастаханеден не заман къайтаджакъ я?

Селиме. Яхшы олса, къайтыр, огълум. Мен дюн барып бакъкъанда, доктор: «Оны чокъкъа бармай чыкъарырмыз, энди яхшы олмагъа башлады» — деди.

Энвер. Анай, мектепте балалар айталар: «Сенинъ бабанъ хастаханеде ята-ята акълыны ойнаткъан», дейлер, догърумы, э?

Селиме. Ёкъ, Энвер, ялан айталар, бабанъ кене эвельки киби, акълы-фикири еринде... тек, ана, инсан хаста олгъан сонъ...

Энвер. Сен энди яхшы олдынъмы, анай?

Селиме. Эбет, огълум, мен энди яхшы олдым. Доктор, энди сенден башкъасына юкъмаз, — деди.

Энвер. Мен ушюмеге башладым. Эвге кирейик де, анай.

Селиме. Кирейик, огълум... Тезден бабанъ бус-бутюн яхшы олур. Артыкъ эвельки киби ичмез. Бахтлы олурмыз, бахтлы яшармыз. (*турып*) Айды, огълум, кирейик эвге... (*сахна къаранлыкълаша башлар*) Орталыкъ да къаранлыкълана, кеч олды.

Энвер. Меним юкъум кельмеге башлады.

Селиме. Айды, огълум, мен сени яткъызырым, юкъларсынъ. (*киредер*)

(Бираздан багъча тарафтан устюнде хастахане урбалары, меджнунане этрафына бакъынып, Бекир келир. Бекирнинъ сеси къарыкъ чыкъар)

Бекир. Кузь кельсе, теректен япракълар тёкюле. Сараргъан япракълар учушып тёкюлелер. Манъа да: кузь япрагъы киби сарардынъ — дейлер. Сарардым...сарардым... (*эвни косьтерип*) Бу эв Бекирнинъ эви...мен де...я, мен ким?.. Бекир!.. Селиме мында. Мен шимди пенджереден бакъсам оларны корерим. Энвер шимди юкълайдыр, (*пенджереге барып*). Энвер яткъан, Селиме онынъ башыны сыйпай... (*озь элини сыйпап*). Мына, мында, бу пенджеренинъ тюбюнде, сет устюнде ята эдим... Меним кене мында ятаджагъым келе... Мен артыкъ хастаханеге къайтмам. Анда эр кунь мени иляджлай, тениме иляджлы инелер сокъалар... Манъа доктор айтты: «Сенинъ мында кельгенинъ бир йылны кечти» — деди... Бир йыл... Мен артыкъ анда бармам, мына, мына озь эвиме кирерим... Мени мында кимсе иляджламаз... Селиме: «Мен сени севмеге

гъайрет эттим» — деген эди. Селиме мени север. Энвернинъ башыны сыйпагъан киби, меним башымы да сыйпар... Эбет сыйпар... (*мердивен янына келип токътай*) Манъа: «Сен бу эвге яхшы олгъан сонъ къайтырсынъ» — дедилер, амма мен кельдим. Къачып кельдим... (*къапыгъа узанып, бу арада багъчадан сеслер эшитилир*) Сеслер чыкъа. (*динълер*) Келелер, меним пешимден, мени къыдырып келелер. Мени тутып кене хастаханеге алып кетеджеклер...Мен истемейим, истемейим!.. (*мердивен тюшип*) Сакъланайым, олар кеткен сонъ кирерим, мен хастаханеге къайтмакъ истемейим. Мына, мында сакъланайым... (*сол тарафкъа гизленир*)

(Хастаханенинъ эки хызметчиси, эллеринде фенерлер, багъча ичини къыдырып келирлер)

1-нджы хызметчи. Онынъ эвге тараф кельгенини корьгенлер

2-нджи хызметчи. Лякин багъчада корюнмей де.

1-нджы хызметчи. Бекир эвине киргендир, къапысыны къакъып сорайыкъ.

2-нджи хызметчи. Ёкъ, джаным, эвине кельген олса, хабер берир эдилер.

1-нджы хызметчи. Кене де олса, сорамакъ керек. (*къапыны къакъып*) Хазяйка, хазяйка!..

Селиме (*эвден*). Ким, о? ким бар анда?

1-нджы хызметчи. Хазяйка, мында Бекир кельмедими? О бугунь акъшам устю хастаханеден къачты.

Селиме (*чыкъып*). Не дейсинъиз?

2-нджи хызметчи. Бекир агъам бугунь акъшам устю хастаханеден къачып кетти, мында кельмедими?

Селиме. Бекир къачты — дейсинъизми? Ёкъ мында кельмеди. Бельки къачмагъандыр.

1-нджы хызметчи. Къачты, онынъ бу тарафкъа кельгенини корьгенлер. Биз багъчаны къыдырдыкъ, анда ёкътыр.

Селиме. Тюф, барып эмджесине хабер берейик, къыдырсынлар. Я, онъа не олгъан экен?

1-нджы хызметчи. Бу якъынларда зиядедже кейфсизленгенинден сандыракълай. «Мен эвиме кетем» — дей эди. Бугунь акъшам устю туткъан да къачкъан.

Селиме. Мен шалымы алайым да...тюф, тюф. (*эвге кирип шалыны алыр*) Айдынъыз, барып эмджесине хабер берейик! Тез, тез! (*кетелер, бираздан Бекир сакълангъан ериндеп чыкъар)*

Бекир. Мени къыдырып кеттилер. Тутсалар, кене анда алып кетеджеклер. (*къую билезигине келип отурыр*) Мени — сандыракълай — дейлер, о эриф манъа анда «сен делисинъ» — дей эди. Шимди «сандыракълай» — дей. (*къуюгъа бакъып*) Къую... Мен бу къуюдан сув чеке, атларымы сувара эдим. (*къую кенарына тёкюльген сары япракъларны алып*) Япракълар къую кенарына къонгъанлар. Къую ичине тёкюлелер. Бу япракълар ничюн шай сараргъанлар? Э, ничюн я, мен не ичюн сарардым? (*бетини, козюни тутар, сонъра элине бакъар)* Сифилис!.. Сифилис!.. Чюрюк, сары сифилис!.. Анда бири чюрюп ольди... Япракълар да сарарды, олар да чюрюди!.. Дашка да чюрюген... (*къуюгъа бакъып*) Бу сифилис япракъларны мында джиберсем. . (*ташлар*) Кетелер, кетелер... Энди корюнмей ха-ха-ха... корюнмейлер. (*къуюгъа эгилип, дикъкъатнен бакъар)* Дашка! Дашка!.. Анда не япасынъ? Чыкъ! Чыкъ андан!.. Чыкъмайсынъмы? Фахише!.. Мына мен анда. Санъа барайым... Аякъкъапларымы чыкъарайым... Шай! Шай... (*аякъкъапларыны чыкъарыр, къуюнынъ билезигине минер*) Дашка, Дашка!..

(Селиме багъчадан келир, къую устюнде Бекирни корер)

Селиме. Бекир, Бекир! Кетерсинъ къуюгъа, чекиль!.. .

Бекир. Келелер, Дашка! Келелер... Сакъланайыкъ, Дашка! Ма, ал мени де!

(Къуюгъа озюни атар)

Селиме. Къуюгъа атты, етишинъ! Озюни къуюгъа атты! (*чапып къую янына келип)* Бекир! Бекир! (*къую билезигине таяныи, байылып къалыр*)

(Перде къапалыр)

1925 с.

МОТОР

8 левхалы пьеса

1930–1931 с.

1. **Кемеров Къадыр** — Иджатчы. Механикий цехнинъ начальниги
2. **Раимов** — Фабрика директоры.
3. **Селимов** — партия ячейкасы секретары
4. **Садыкъ** — шеэр оджаларындан
5. **Берестов** — фабрикада инструктор
6. **Родная Мария Павловна** — доктор
7. **Прудкин Николай Николаевич** — хастаханенинъ баш докторы
8. **Асан эмдже** — фабрикада къаравул
9. **Аджиев Осман** — фабриканынъ баш бухгалтеры
10. **Яя оджа**
11. **Халил** — ишчи яш
12. **Зылха** — ударница, ишчи къыз
13. **Зейнеп тата**. — онынъ анасы
14. **Чора Якъуп райпрофсовет инструкторы**
15. **1-2 ишчилер ве дигерлер**

(Вакъна район шеэрлеринден биринде кече)

Бириндҗи левха

(Эки къат бина. Асты быракъылгъан эски къавехане. Онынъ огюнде бойдан бой отургъуч. Сагъ тарафта юзюмэрик тереги; солда электрик столбасында электрик лампасы.

Усть къатта Зейнепнинъ эви. Эки пенджере, олар ачыкъ; анда чечек череплери корюне.

Вакъыт акъшам, электрик яна. Узакъта фабриканынъ моторы гурюльдер).

Аджиев. (*этрафына бакъынып, дивар тюбюнден пысып, гизлиден эски къавеге кирер*).

Зейнеп. (*пенджереден эгилип, къаве ичиндеки кишини корьмеге чалыша*)

Кене анда кирди. Не къыдыра бильмем? (*багъырып*) Олансынъмы, акъайсынъмы, не япасынъ шунда? Чыкъ андан... (*динъленир*). Эй, санъа айтам, чыкъ андан! (*пенджере тахтасыны къакъа*). Ишитмейсинъми ёкъса? (*гери бурулып*) Акъыз, Зылха, берчи андан бир мешерпе къайнагъан сув. Зылха! Зылха, дейим! Сен де къайда джоюлдынъ? Кене къачты, гъалиба...Не къара язылы башым бар экен!.. (*ашагъы эгилип*). Олан, чыкъаджакъсынъмы андан, ёкъса ёкъмы?.. Къана, мен анда озюм тюшейим...(*динъленир*). Ой, йетсиз... (*алдатып*) Ана, бириси келе, тез чыкъ!

Аджиев. (*аджеле къавенинъ пенджересине келир, тез-тез бакъар, кимсе олмагъаныны анълап, кене къаве ичине кирер*).

Зейнеп. Токъта, мен санъа косьтеририм. Мен сени къайнагъан сувнен яхшы этип ашлайым да... (*джекирир, мешребени алыр, пенджереге келир, сув ичер*)

Аджиев. (*яваш, къавенинъ пенджересинден чыкъып, къачаджакъ олыр*)

Зейнеп. (*онынъ яткъаныны корип*) Чыкъмайсынъ, э? (*сувны сепер*)

Аджиев. (*сувлангъан бетини авучынен къапап, гери чекилир*).

Зейнеп. Шейтанмы, джынмы, не мараз! Токъта шуны озюм тюшип бакъайым... (*пенджереден секирир*).

Аджиев. (*пысып аджеле чыкъар, дивар бойлап, сол тарафкъа кетер, сагъдан Асан келир.)*

Зейнеп. *(кене пенджереде пейда олды)* Олан, Олан!».. бакъса анда, ким бар я?

Асан. Къайда?

Зейнеп Ана, анда къаведе.

Асан. (бакъар) Кимсе ёкъ...

Зейнеп. Я, шимди бар эди де!

Асан. Сенинъ козюнъе шай корюнген...

Зейнеп. Эр гедже бу вакъытта анда бири кире, не япа бильмем...

Асан. Не япадыр, дейсинъ? Эски къаве ичинде не япалар.

Зейнеп. Адам корюнмей, дейсинъми, кадам...

Асан. Эбет, тамам, корюнмей.

Зейнеп. Вай, къарт киши экен де...Мен оны яштыр белледим...

Асан. Чокъ къарт олмасам да, энди алтмышны кечип турам.

Зейнеп. (*озь-озюне*) Сеси де таныш...Ким экен!.. (*багъырып*) Сормакъ айып олмасын, сесинъиз таныш сеске ошай... Ким оласынъыз, я?

Асан. Асан.

Зейнеп. Насыл! Асан? Мынавы бизим эвимиз тюбюндеки къавенинъ сапби Асаннынъ къардашымы?

Асан. Эбет, онынъ къардашы.

Зейнеп. (*сесини йымшатып*) Иште, керчекми?

Асан. Эбет керчек...таныйсынъмы ёкъса?

Зейнеп. Я, сиз мени танымайсынъызмы?

Асан. Сесинъи бирисине ошатам амма.

Зейнеп. Гузель тюшюнсенъиз, тапарсынъыз...

(*Яя келир*)

Яя. Мераба, Асан акъай!

Асан. Мераба къардашым! (*онынъ бетине якъын бакъып*) А сен экенсин де, Яя! Бу якъта не япасынъ я?

Яя. Ава алмагъа чыкътым. Барайым, къаве огюнде бираз ава алайым дедим. Сиз отурмайсынъызмы?

Асан. Истесенъ, отурайыкъ...

(*Отургъучкъа отуралар*)

Яя. (*папирос чыкъарып*) Якъынъыз!

(*Якъалар*)

Зейнеп. Ким я, о?

Яя (*боюныны узатып бакъар*) Меним, Зейнеп тата, Яя.

Зейнеп. Танымадым, кадам. Напасынъ, яхшысынъмы? Ананъ, къардашларынъ, тизенъалар яхшылармы?

Яя. Эписи яхшылар, Зейнеп тата.

Зейнеп. Яя, ёлда санъа бизим Зылха раст кельмедими? Корьмединъми?

Яя. Корьмедим, раст кельмеди...

Зейнеп. Ятмагъа вакъыт олды... Къайда кетти бильмем... (*пенджереден чекилир.)*

Яя. Сонъ, даа не япасынъыз?

Асан. Напайым, кадам, мына, кене фабрикте къаравуллукъ этем. Башта «къарт» деп алмайджакъ олдылар, лякин тенекеджи Раимнинъ огълы «Къарт олса да, сизнинъ яшлардан гери къалмаз», деп алдырды. Я, сен не япасын, кене оджалыкъ этесинъми?

Яя. Эбет, оджалыкъ этем. (кокке бакъып) Кене ягъмыр яваджакъ, гъалиба.

Асан. Эбет, яваджакъкъка ошай...

Асан. (*паузадан сонъ*) Бу эвнинъ тёпесинде ким отура я?

Яя. Анда мерхум тенекеджи Умернинъ къорантасы отура.

Асан. Ким? Умер? Демесе!..

Яя. Эбет, эбет, Зейнеп тата... Бир де къызчыкъ бар, Зылха...

Асан. Зейнеп?! Демин пенджереде тургъан Зейнеп эдими?.. Айтам да мен, таныш дейим де... (*турып пенджереге бакъар, лякин анда Зейнепни корьмез*)

Яя. Я, оны къайдан таныйсынъыз?

Асан. Къайдан? Зейнеп меним нишанлым эди.

Яя. Нишанлынъыз?!

Асан. Эльбет, нишанлым эди.

Яя. Я не ичюн эвленмединъиз?

Асан. Мумкюн дегиль эди... Сен манъа бир папирос даа бер... (*папиросны якъар*) Билесинъми, насыл олды?.. айткъан сонъ башындан башламакъ керек.

Яя. Айтыныз, мен динълейим.

Асан. Койде омюр чокъ агъырлашкъан эди. Помещик къапысында ыргъатлыкътан джанымыз янды. Айды, дедик шеэрге кетип, къысметимизни андан къыдырайыкъ. Бир парча топрагъымыз бар эди, оны, эвчигимизни саттыкъ да агъамнен берабер шеэрге кочьтик.

Яя. Хаджы энъиштемненмы?

Асан. Эбет, Хаджы эништенънен. Шимди, огълы Осман мени танымакъ истемесе де, лякин, мен оны яхшы таныйым. Не исе, кельдик. Табакъ Хаджы Бекирге джурдик. Беш йыл чалыштыкъ беш он капиклер топлаштырдыкъ. Хаджы Бекир бизге, озь акъчымызгъа алгъан беш-он терини озь табанасында ишлемеге мусааде этти. Шай этип, бираз пара къазандыкъ. Акъам эвленди. Мен де нишанландым. Ишлеримиз зарарсыз эди. Мен гедже куньдюз демей чалыша эдим. Агъам энди меним шорбаджым киби олгъан эди. Энди эвленмек сырасы манъа да кельди. Мен эвленмек ичюн агъамдан пара истедим. О манъа «сабыр эт», — деди. Эки йыл даа сабыр эттим... Шу арада агъам бу къавени алды. Мен эвленеджегими онъа хатырлаттым. О кене «сабр эт», — дей. Къыскъасы, биз онынънен къавгъалаштыкъ.

Яя. Сонъ, сонъ?

Асан. Сонъ къардашым, акъам мени сокъкъан киби чырчыплакъ союндырды да: «Маллар эписи меним, къайда истесе, анда кете билесинъ», — деди.

Яя. Анъламадым. Экинъиз де чалыштынъыз, къазандынъыз, сонъ, насыл ола да, акъанъыз сизге бир шей бермей?

Асан. Эбет, къардашым, лакъырдысыны биле этмек истемеди... Мен къайда барар да, кимге шикяет этер эдим...

Яя. Я, эвленмек меселеси?

Асан. Мен янъыдан анадан догъма, чыплакъ къалдым.... Меним киби бир чыплакъкъа ким къыз берир эди?.. Къыз тарафтан нишанны къайтарырлар. Биз де мына шай омюрлик бекяр къалдыкъ...

Яя. Ич акълым етмей...

Асан. Меним де шай, аля даа акълым етмей. Мен чокъ адам корьдим, лякин акъам киби таш юреклисини корьмедим. О къадар саран, къытмыр адам эди ки...Арадан бир къач йыл кечкен сонъ, тифнен хасталандым. Не олса бу да меним къардашым эди, десин. Бир капиклик ярдым токъунмады. Ольсем, оледжек кетеджек эдим. Берекет берсин, озюм киби дост-эш ярдым этти, мени бакъты, къуртардылар. Ойле де шай, таш юрекли. Былтыр бираз хасталангъан эдим, алымы онъа анълатайым, белькн бир ярдымы токъуныр, дедим, къувып йиберди...Берекет берсин Кемер Ибраимнинъ огълу Къадирге. О ярдым этти. Мен билем. Османнынъ бабасындан къалма алтынчыкълар бардыр...Ёкъ, онынъ алтынларында козюм ёкъ...Тек, къардашым, не ола анъласа...

Яя. Онда алтын олмаса керек...

Асан. Бардыр, дейим.

(*Зылха, Халил келирлер*)

Зылха. Мерабаныъыз! Мында не сырдашасынъыз, я?

Яя. Ава алмагъа чыкътыкъ...Зылха, сени ананъ сорай эди.

Зылха. Зарар ёкъ, барсынъ бираз да менсиз отурсынъ.

Яя. (*Асангъа*) Мына, Зейнеп татанынъ къызы.

Асан. (*Зылхагъа ер косьтерип*). Отурса!

(*Зылха, Халил отурырлар*)

Халил. Кене ягъмыр яваджакъ. Ярын да кеталмамыз.

Яя. Къайда кетеджексинъиз я?

Халил. Ярын барып, эски заводтаки моторны фабрикагъа кетиреджек эдик.

Яя. Энъ сонъу шай къарар берильдими?

Халил. Кемеровнынъ теклифи къабул олунды.

Яя. Ондан бир шей чыкъмаз, дейлер де.

Зылха. Ким айта оны?

Яя. Эр кес айта. Эгер ярагъан бир мотор олса, оны эски заводта яткъызмаз эдилер, дейлер.

Зылха. Ёкъ, мына ким айткъаны меракълы.

Яя. Меселя, бизим Осман айта.

Зылха. Осман мотордан не анълайджакъ я?

Яя. Не ичюн анъламасын? О эвельде реальниде окъуды. Эбет де, анъламаса айтмаз.

Халил. Энди бунъа къатий къарар берильди. Эгер ярын авасы яхшы олса, биз моторны фабрике кетирип ерлештиреджекмиз.

Асан. (*турмадан Зылхагъа бакъар*) Тамам анасынынъ яшлыгъы.

Зылха. Не дединъиз?

Асан. Тамам ананъызнынъ яшлыгъына бенъзейсинъ.

Зылха. Я, сиз меним анамнынъ яшлыгъыны къайдан билесинъиз?

Асан. Айткъан сонъ, эбет де билედирим.

(*Пенджереде Зейнеп пейда олур*)

Зейнеп. Зылха! Зылха!

Зылха. Не шу?

Зейнеп. Айды, къызым, кир ичери, энди кеч олды.

Зылха. Сиз ятынъыз, мен шимди барырым.

Зейнеп. Я, сен анда кимнен отурасынъ?

Зылха. Мында Халил бар, Асан акъай, Яя оджа...

Зейнеп. Кеч олды къызым. Айды кель ят, саба эрте ишке кетеджексинъ.

Зылха. Уфф!.. (турып) Инсангъа бир парча раат ава алмагъа да бермейсинъиз (*Халилге*) Сен мында къаласынъмы?

Халил. Ёкъ, мен де къайтам. Айды, сени озгъарайым... (*Асаннен Яягъа*) Гедженъиз хайыр!

Асан, Яя — Хайыргъа къаршы!

Яя. Анасына ошай, дейсинъизми?

Асан. Эбет, тыпкъы анасынынъ озю. Къашы, козю... (*турып пенджереге бакъар*)

Яя. Не, кетесинъизми ёкъса?

Асан. Кетем... Барайым... Раатланайым...Бу гедже бошым... (*пенджереге бакъар. Яягъа*) Сен мында къаласынъмы?

Яя. Эбет, мында къалам... Бираз даа отурайым...

Асан. Айды, геджень хайыр! (*кеткенде пенджереге бакъар, токътар*) Олды, оладжакъ, сен манъа бир тютюн даа бер.

Яя. (*берип*) Якъсанъыз...

Асан. (*якъар, ичер*). Юрегим къозгъалды... Эски дертлерим...

(*Пенджереде Зылха корюнир*)

Яя. Анълайым, Асан акъай, анълайым...

Асан. Айды, геджелер хайыр!.. (*кетер ве кеткенде пенджереге бакъар*) Геджелер хайыр, Зылха.

Зылха. Хайыргъа къаршы...

Зейнеп. (*пенджереге келип Зылхагъа*). Кимнен лакъырды этесинъ, я?

Зылха. Асан акъайнен... Билесинъизми не, анай? Асан акъай меним бетиме бакъты, бакъты да сонъ тамам анасынынъ юзю деди.

Зейнеп. Иште!

Зылха. Керчек айтам. Я о сенинъ къызлыгъыны къайдан биле?

Зейнеп. Бильмейим.

Зылха. Сен Асан акъайны таныйсынъмы?

Зейнеп. Таныйым... (*пенджереден кетер*)

Зылха. Насыл, тап яшлыгъынъдан таныйсынъмы (*пенджереден кетер*)

Яя. (*отургъычкъа ясланып тюшюнджеге далар. Бирден-бирге къоюн джебинден дефтернен къарындаш чыкъарып, бир шейлер язмагъа башлар*)

Аджиев. (*сол тарафтан келир, Яяны корьген сонъ, токътар, кулюмсирер, аякъ уджларына басып, онынъ янына келир, пек багъырып оксюрир*).

Яя. (*бирден чабдырылып, аякъ устюне турар. Дефтери элинден тюшер*). Ай!!.. (*Османны корип, элини юреги устюне къояр*) У-уф!.. Отюми патлаттынъ.

Аджиев. (*бираз, кейфли. Узун бойлу, къызылчерели, масаллы; отуз яшларында, о реальниде окъугъан, лякин оны битирамагъан. Шимди фабрикада баш бухгалтер*)

Аджиев. (*кулип*) Тавшандан да бетерсинъ Яя! Не о къадар абдырайсынъ? Не олгъан? Мына, меним киби ол. Ич бир шейден къоркъма!

Яя. Отюм патлаязды... (*ерге тюшкен дефтерини алыр*) сенинъ шакъаларынъ эр заман шай къаба ола.

Аджиев. Не, джанынъ агъырдымы ёкъса? (*онынъ элиндеки дефтерини чекип алыр*). Кене шиир язасынъ, гъалиба! Эбет, эбет, шиир экен. Сонъ, буны журналгъа джибереджексинъми, ёкъса, о бизлер киби миндер астына сакълайджакъсынъмы?

Яя. (*дефтерине узанып*). Берсе мында!

Аджиев. Ма джаным, ашамам. (*берир*) Между прочим, Яя, мен сенинъ шиирлеринъи бегенем. Сенде художественность бар, смысл бар. Къана, кель отурайыкъ да манъа да анавы шииринъи окъу? (*отурырлар*). Насыл шиир шу? Токъта... агъа... инсанлар...

Яя. Инсанлар дегиль, бешериет...

Аджиев. Иште, тамам шу!.. Сен валлайи русларнынъ айткъанлары киби, генийсинъ. Эгер заман эвельки киби кеткен олса, сен шимди татарларнынъ Пушкины олыр эдинъ. Яхшы язасынъ... Сенинъ шиирлеринъне джаным къурбан олсын... Къана, окъуса шуны!

Яя. Ангисини?

Аджиев. Бешериет эдими, не эди шу?

Яя. (*оксюрип сесини тюзельтир, эллерини узатып юрегине къойып ве худжурлы мимикаларнен окъур*)

«Бешериет, сенинъ юрегим эрз дегиль, семаде!
О иляхий улухиет дженнетинде, арш аладе!
Семалар дуруркен, чырпыныёрсун дарульфенаде.
Ничюн, ничюн къалдынъ бен сенсиз кенарде?!

Аджиев. Браво, Яя! Бакъ, буны бегенем. Тилинъден айланайым... «чырпыныёрсун»!.. Не къадар да дюльбер! Мен «ёр-

сын!» дегенлерини эшитсем, байылам. Яша! Айды, тур кетейик, анда Адиллернинъ эвинде отуршма бар. Эшитесинъми, йырлайлар!

Яя. Ёкъ, мен кетмейим.

Аджиев. Быракъ шуны, айды!

Яя. Ёкъ, керчектен де кетмейим.

Аджиев. Я бу ерде бойле отургъандан не чыкъаджакъ?

Яя. Мен темиз аванен нефесленмеге чыкътым.

Аджиев. Билемиз биз сизни! Сен, гъалиба урулдынъ... Шаир дегильми санъа. Гуль корьсе бульбуль сеси эшитсе, назарына дюльбер илишсе... Сен де Зылхачыкъны беклейсинъми?

Яя. Мен ич бир кимсени беклемейим.

Аджиев. Масал окъума, джаным. Билемиз биз сизлерни... Амма, догърусыны айткъанда, дызман мал... Мен озюм де бегенмей турмайым амма, тек, меним бу къорантанен арам бозукъ.

Яя. Не ичюн?

Аджиев. Узакъ меселе... Бабам бу къавени боздурып, онынъ ерине янъысыны ясатаджакъ эди. Лякин Зылханынъ бабасы разы олмады. Бабам: «Башкъа бир ерден эв алып беририм», — десе де, кене разы эттирамады. Биз къавени гизлиден бозып, оларнынъ эвлерини де сатаджакъ эдик, лякин шу арада орталыкъ къарышты...

(Фабрика моторынынъ гъурюлтиси явашлар ве электрик де сёнмеге башлар)

Яя. Кене сёнеджек.

Аджиев. Сёнсе не олгъан? Анавы озенбашлынынъ огълы айткъаны киби: «Электрик сёнсе, газ лампасы якъармыз».

Яя. Эшиттинъми? Анавы эски заводтаки моторны ярын кетиреджек экенлер. (*лампа янар, сёнмез.*)

Аджиев. Ондан чыкъаджакъ шей ёкъ.

Яя. Кемеров мытлакъа япарым деген.

Аджиев. Кемеровмы? Ич бир шей япамаз!

Яя. Осман! Мен сенден бир шей сораджагъым, лякин джанынъ авурмазмы?

Аджиев. Не ичюн авураджакъ? Сора!

Яя. Сен... Насыл этип айтайым... Шимди эр шейде терс къайрайсынъ.

Аджиев. Насыл techинъ?

Яя. Эр шейге терс къайрайсынъ, дейим. Ич бир шейге инанмайсынъ.

Аджиев. Я, сен озюнъ инанасынъмы? Айтса, озюнъ инанасынъмы?

Яя. Догъру, меним джурегим саллантылы... Мен, бир инанаджакъ олам, бир инанмайым... лякин, эр япылгъан иште бир яхшылыкъ корем... Затен, меним хаятта бир ролим де ёкъ... Мен кимим? Мен адий бир оджам.

Аджиев. Ялан айтасынъ, сен адий бир оджа дегильсинъ. Эгер фелек дюньянынъ чархыны мына шай этип бурмагъан олса, билесинъми сен ким оладжакъ эдинъ?

Яя. Догъру, бельки де шай олыр эди...Бельки де олмаз эди...

Аджиев. Яя, сен Къырымнынъ энъ мешур бир медресесине баш мудерис олып къонаджакъ эдинъ!

Яя. Бу меним бабамнынъ идеалы эди. Амма мен озюм де бу ишке кучь дуймаз эдим. Менден ич бир заман баш мудерис олмаз эди. Мен оны, бельки озюм де истемез эдим. Эм, сен меним юрегимни бозма. Мен битараф адамым. Мен корем. Шимди япылгъан эр иште бир яхшылыкъ бар. Мына, фабриканы алайыкъ. Мында эснафлар бирлештилер. Иш еди адамдан башлады. Бир къач йыл ичинде 3—4 юзге етти... Насыл этип айтайым... Мына, беш сенеликке башланды. Амма сен манъа мудирислик акъкъында айтасынъ. Сен манъа тийме. Сен мени озюнънен бир этме...Догъру, мен озюм бу япыджылакъкъа къошулмайым. Бу, пек гюрюлтили. Меним къулакъларымы тынъдыра. Мен, эгер мумкюн олса, эписинден къачар эдим. Дюньясындан фарикъ келир эдим. Мен...

мен айгъа чыкъар да, анда чадыр къурып, тек башыма отырыр эдим...

Аджиев. Айгъа? Чыкъ даа, не чыкъмайсынъ?

Яя. Мумкюн дегиль...

Аджиев. Сенинъ чыкъаджакъ айынъ, баш мудирислик эди.

Яя. Айтам да, менден ич бир заман баш мудирис олмаз эди.

Аджиев. Олыр эди, дейим. Амма шимди только бир оджа олып къалдынъ... (*электрик лампасыны козь этип*). Буны парлайыммы, не дейсинъ, Яя?

Яя. Быракъ, этме, корерлер...

Аджиев. Демек, корьмеселер разысынъ. Яхшы, биз де оны кимсеге косьтермемиз... (*этрафына бакъыныр, отургъучкъа минер, таягъыны лампагъа узатыр*). Бакъ, анда кимсе кельмейми?

Яя. Япма. Осман, корерлер.

Аджиев. Корьмезлер. (*лампанъы урып парлар. Орталыкъ къаранлыкъланшыр*). Айды, джурь, ягъмыр явмагъа башлай... Джурь, мен санъа оларнынъ япаджакъ моторларыны косьтерейим.

(Яяны чекип алып кетир)

(Перде къапалыр)

Экинджи левха

Кемеровнынъ эви. Диварда Ленин, Сталин ресимлери; бир такъым чертёжлери, планлар.

Стол устюнде бир такъым кягъытлар, китаплар. (Кемеров союнмай, атта аякъапларыны да чыкъармайып диван устюнде юкълай. Темашаджыларгъа онынъ аркъсы келе. Пек гур сачлары дарма дагъын. Дивардаки мотор чертёжи — планы.

Кемеров озю эсмери, къара къашлы ве къара козьлю 28 яшларында къадар мазаллы бир яш. Перде ачылгъанда пенджереде Садыкъ корюне. Садыкъ Кемеровдан яшча. О эки йыл эвэль педтехникумны битирген. Оджалыкъ эте).

Садыкъ. (*пенджереден бакъа Кемеровны уянтаджакъ олып сызгъыра*) Къадир! Къадир! (*Къадир къатты юкълай*). Къадир, тур айды. (*пенджереге минип отура*) Оля, турса! (*багъырып*) Къадир!.. (зияде бакъырып). Къади-и-ир!

Кемеров. (башыны котерир, *Садыкъкъа бакъар*). Не бар шу!

Садыкъ. Тур айды, саат он бир олды. Фабрикте сени беклейлер. Мына, санъа газета кетирдим. Амбулатория акъкъында язгъан хаберинъ басылып чыкъкъан.

Кемеров. (*турып, диван устюне отурыр*) Къана, берчи бакъайым!

Садыкъ. (*пенджереден ерге тюшер*) Ма! (*газетни Кемеровгъа берир*).

Кемеров. Танъгъа якъын юкълап къалгъаным. (*газетке козь кездирир*) Сонъ, глав врач Прудкин азретлери бунъа къызармы?

Садыкъ. Эбет къызар я. Эрифнинъ ич юзюн ачкъансынъ.

Кемеров. Не япмалы, къабаат озюнъде... Токъта сен, мен бетими джувып келейим... саат къач?

Садыкъ. Он бир. Эки сааттен даа кетиледжек. Комсомоллар бригадасы «Биз тенеффюс вакътында моторны кетирип ерине къоярмыз», — деди... Сонъ, сенинъ ишинъ биттими?

Кемеров. (*билеклерини тирер*) Битти. Озь дегеним кибн чыкъты... Мен шимди, бир дакъкъадан келирим (*бетини ювмагъа чыкъар.*)

Садыкъ. (*Пенджере янына келир, сызгъырып, насылдыр бир марш чалар. Ода ичинде кезинмеге башлар*).

Кемеров. (*Ичери кирип, кроват башындаки юзбезге бетини сюртер*)

Садыкъ. Бу не къадар перишанлыкъ. Бакъса, дарма дагъын этип ташлагъансынъ...

Кемеров. Сен оларны къарыштырып къойма. Мен шимди озюм бакъарым. (эснер).

Садыкъ. Кене юкъынъ келеми? Юкъынъ кельсе, гимнастика яп, ачылыр.

Кемеров. Гимнастика ичюн пудлукъларым ёкъ... Къана, кельчи, сени котерейим!

Садыкъ. Котерамазсынъ. Мен дёрт пуд келем.

Кемеров. Къана, кель бакъайым.

Садыкъ. (*Къушагъыны сыкътырып, онъа япышыр.*)

Кемеров). (*Эки элини онынъ къушагъы арасына сокъар.*)

Садыкъ. (*артына чекилип*) Къытыкъглама!

Кемеров. Токъта шуны! (*Садыкъны пекитир ве котерир*) Насыл, котердимми? (*Яваш ерге къояр.*)

Садыкъ. Маладец Къадир! Баягъы бар экен. Амма курешсек мен сени йыкъарым.

Кемеров. Быракъ шуны!

Садыкъ. Керчек айтам, йыкъарым. Манъа кой баласы дерлер. Кель, истесенъ бир шыпыртайым.

Кемеров. Кель, айды! (*беллеринден тутуштылар.*)

Садыкъ. (*Куреш авасы йырлар*)

Кемеров. (*оны юкъары котермек истер*) Не къачасынъ я.

Садыкъ (*Онынъ аягъына ыргъакъ салмакъ истер*) Къачмайым!

Кемеров. (*Садыкъны бирден котерип алыр*) Къана, курешчи йигит, энди не дейсинъ? Мынавы пол устюнде къалыпыны чыкъарайыммы? Курешчи экен! (*оны* ерге ташлар) Бакъ, энди къаным язылды. (*Пенджереге якъын келир*) Аджиев Османнен доктор Прудкин бу якъкъа келелер.

Садыкъ. Сени сильмеге келедирлер.

Кемеров. Керчек айтам, мында келелер!

Садыкъ. (*пенджереге бакъып*) Мында кельмейлер. Ана, Яя оджаларнынъ эвине кирелер. Анда не бар экен? Ёкъса Яя хасталандымы? Токътачы барып бакъайым!

Кемеров. Тез келирсинъми?

Садыкъ. Мен шимди!.. (*кетер*)

Кемеров. (*Пенджереден бираз даа бакъар, сонъ стол устюндеки кягъыт ве китапларны джыйыштырмагъа башлар. Тышта къапы къакъылыр*)

Кемеров. Ким о? Киринъиз!

Чобатар. (*къолтугъында портфели, аджеле кирер*) Мераба, Кемеров аркъадаш! (*эль тутуштылар*) Офф, яндым. Сени къыдырып джурем. Фабрикеге бардым. Сени эвде чалыша дедилер. Очень извиняюсь, что беспокоил! (*портфельни стол устюне къойып, ичини къарыштырмагъа башлар*) Панимаешь, санъа бир просьбам бар. Сен русчаны да, татарджаны да яхшы билесинъ... Я думаю, что атказат этмезсинъ. Хотя, мени попоряке коренизаций мында Райпрофсовет башына къойдылар ама, забил, татарджаны пачти семьдесят пять процент забил! (*араштыргъан кягъытларыны тапып*) Вот, олгъаны он страница!

Кемеров. Я бу не оладжакъ?

Чобатар. Бу, аркъадаш Кемеров, татарджагъа перевод олунаджакъ. (*бетини сюртип) офф, яндым.*

Кемеров. Татарджагъа?

Чобатар. Да, да татарджагъа! Я думаю, и очень прошу отказ этмезсин. Мына олгъаны он страницачыкъ.

Кемеров. Я буны ким язды.

Чобатар. Буны? Мен озюм яздым... Производстваларгъа татарджа перевод этип джибермек керек. Очень прошу.

Кемеров. Ёкъ, Чобатар аркъадаш, меним вакътым ёкъ. Ишим пек чокъ. Озюнъ татарсынъ, татарджа язмакъ керексинъ.

Чобатар. Чорт побери, озюм де шаштым... Шимдиге къадар ич акълыма кельмеген эди. Очень прошу, аркъадаш Кемеров, мен бунынъ устюнде эки гедже отурдым... (сюртюнир) офф, яндым... (*кягъытларны косьтерип*) Бакъса, мына, пек къолай, почти цифровой даннилер... Чёрт побери!.. Сен оны эки саат ичинде перевод этип ташлар эдинъ. Будь добрим, атказат этме!

Кемеров. Багъышла, Якъуп аркъадаш, япамайджагъым.

Чобатар. Неужели отказать этесинъ?

Кемеров. Атказать этем.

Чобатар. Бойле бир пустякны... оф, яндым.

(*Садыкъ келир*)

Садыкъ. Не яндынъ?

Чобатар. (*портфелини алып акътармагъа башлар.*) Ой, не де яхшы раст кельдинъ я! Панимаеш, меним санъа убедительный бир просьбам бар.

Садыкъ. Къана, бакъайыкъ, «Убедительный просьбанъ» не экен.

Чобатар. Панимаешъ, производстваларгъа джибермек ичюн бир кягъыт яздым да, оны татарджагъа перевод этмек керек. Пажалуста, атказ этмесе! Олгъаны оладжагъы он страничка!

Садыкъ. Демесе! Олгъаны он страничка, э?

Чобатар. Эм о къадар лёгкий шей, почти эписи цифровой даннийлер.

Садыкъ. Иште, «почти эписи цифровой даннийлер», э?

Чобатар. Ей богу, мына, бакъ... (кягъытларны берир)

Садыкъ. Эм керчектен де, почти эписи цифровой данныйлер...

Чобатар. Сенинъ ичюн онынъ бир кучлюги ёкъ. Раз-два и готово!

Садыкъ. Билесинъми не, Чобатар аркъадаш, мен бу вакъыткъа къадар терджименен ич огърашкъаным ёкъ. Эки арада барыр да «цифровой даннилерини» къарыштырырым.

Чобатар. Офф, яндым да! (*кетер*)

Кемеров. (*Садыкъкъа*) Меним вакътым ёкъ. Бельки сен терджиме этип берир эдинъ, э?

Садыкъ. Яхшы айтасынъ. (*къапыдан*) Якуп, Якуп! Кель мында!

Чобатар. Офф, Не бар я?

Садыкъ. Бер мында цифровой даннилерни.

Чобатар. Не, перевод этеджексинъми? Вот благодарю! (*аджеле чыкъарыр*) Панимаеш, пек не удобно! Озюнъ татар-

сынъ ама ана тилини бильмейсинъ. Ну, аркъадаш Садыкъ, переводны не заман келип алайым?

Садыкъ. Ярын манъа эвге кель де, ал.

Чобатар. *(онынъ элини сыкъар)* Вот благодарю...! Офф, не исе...

Садыкъ. Татарджаны огренмек керексинъ.

Чобатар. Конечно, конечно...(*портфелини джыйыштырып къолтугъына къысар*) Панимаеш, обязательно нужно. Ато очень неудобно... Пуфф...текаран сувына тюштим. *(суртюнир, бирден, сатине бакъып*) Кетейим. Кечке къалгъаным. Заседание бар эди. Ну пока. (ад*желе кетер*).

Садыкъ. (*онынъ пешинден*) Ярын манъа эвге кель де, ал.

Кемеров. Сонъ не бар экен?

Садыкъ. Бизим Яя оджа, гъалиба...

Кемеров. Ойнаткъан дейсинъми?

Садыкъ. Гъалиба...

Садыкъ. Не ичюн экен?

Садыкъ. Бильмейим... Креват устюне къапангъан, агълай... Токътатаджакъ олып о къадар чалыштыкъ, лякин баш олмай...Аджиев докторны экинджи одагъа чагъырып, онъа бир шейлер айтты... Оларнынъ арасында бир шейлер бар.

Кемеров. Аджайип шей...

Садыкъ. Заваллынынъ айткъан бир шейи олса. О да «мен истемедим, истемедим. », — дей. Не истемеген, шейтан бильсин. Кимсенен лакъырды этмей.

Кемеров. Зарарсыз бир адам эди. .

Садыкъ. Ишинде ишкюзар эди. . Бираз асабий олса да, лякин ишинде къолайсызлыкъ корюнмей эди...

Кемеров. Доктор не айта?

Садыкъ. Ретсеп язып ташлады. Эгер акъшамгъа къадар тынчланмаса, кене чагъырынъыз деди. Керчек, Аджиев онъа газетанъы окъуды. Чырайы сим-сия кесильди. Эллери къалтырады. Бир шей айткъаны ёкъ, тек тишлерини къыджырдатты да аджеле турып кетти.

Кемеров. Тесир этти, десе...

(пенджереден Аджиев корюнир)

Аджиев. Мераба, Къадир! Эвдесинъми?

Кемеров. Джурьсе, Осман!

Аджиев. Фабрикке кетеджек эдим амма, айды, бираз кирейим.

(*пенджереден кетер*)

Садыкъ. Я, шимди кетмейджекмизми?

Кемеров. Кетермиз.

Садыкъ. (*газетаны алып пенджереге отурыр*)

Аджиев. (*кирер*). Мераба! (*Кемеровнен эль тутушыр*). Бизим докторны яман эткенсинъ.

Кемеров. Не, ичюн я?

Аджиев. Тап о къадар керекмей эди. Амбулатория о, бутюн хасталарнынъ бир кереден бакъып олмазсынъ.

Кемеров. Мына озюнъ хукюм эт: фабриктен парнен янгъан эки ишчи къарыны кетирелер. Невбетке бекленъиз, дей. Я невбетте беклегенлер кимлер эди, десе! Эки дане сабыкъ алыш-веришчи, бир къач да, ким экенлери бельгисиз адамлар. Подпольный адвокат Азизов кельди, невбет беклегени ёкъ, догъру кирди кетти. Сонъ, меним ериме сен олгъан олсанъ не япар эдинь?

Аджиев. О ери догъру амма, лякин не къадар этсенъ, шеэримизде йигирми йылдан берли экимлик эте.

Садыкъ. Онынъ йигирми йылдан берли экимлик эткени ичюн кимсе башына къакъмай.

Аджиев. Эр алда...

Кемеров. Сонъ, бизим берген сметаны тешкерип бакътынъызмы?

Аджиев. Бакътыкъ...Зарарсыз, лякин догърусыны айтсам, бундан ич бир шей чыкъмаз, Бильмейим я, эгер бу ишнинъ башына чыкъып олсакъ...

Кемеров. Яни?

Аджиев. Мен моторны озюм корьмедим, лякин тариф эткенлерине коре, ондан адам акъыллы бир шей чыкъаджакъкъа

бенъземей...Меним сёзюм ёкъ. Партколлектив, райком, фабрикнинъ истисал мушавереси, комсомол коллективи, фабрика идареси, къыскъасы, бутюн фабрика моторнынъ тамири огърунда туралар. Эбетте, меселе оларгъа даа ачыкътыр. Лякин, шуны айтайым: эгер мотор ярагъан бир шей олса, оны шимдиге къадар эски заводнынъ харабелери ичинде тотландырып къалдырмаз эдилер.

Садыкъ. Бельки, махсус шай къалдыргъандырлар?

Аджиев. Мен сени анъламайым.

Садыкъ. Бельки, зиянкарлыкъ ниетинен шай «унутып» къалдыргъанлар:

Аджиев. Олмайджакъ шей!

Садыкъ. Пек де оладжакъ шей. Сен Рамзинлернинъ ишини яхшы такъип эттинъми?

Аджиев. Эбет, эттим. Эм, пек яхшы такъип эттим.

Садыкъ. Иште, зиянкярлар шай чалышалар. Ола билир, къачкъан вакъытта эски заводны якъкъан беязларнынъ мында озь къуйрукълары къалгъандыр.

Аджиев. Олмайджакъ шей!

Садыкъ. Фактлар шай косьтере...

Аджиев. Насыл да олса, меним моторнынъ ишлейджегине чокъ иманым ёкъ. Мен эмир къулым. Вазифем боюнджа озь устюме тюшкен эр ишни япарым. Мен Къадирге элимден кельген ярдымны да этерим. Биз Къадирнен бир малледе, бир аралыкъта осьтик... Бир мектепте окъудыкъ. Андан сонъ мен Къадирнинъ истидадына да ышанам. О, он беш-он алты яшында олгъанда озь иджатчылыгъыны башлады. Меним пек яхшы акълымда: Къадир, парнен ишлеген тенеке бир пароход ясап, оны тыйнакъта джурсеткен эди. Биз о заман яш эдик. Онынъ пароходы батмасында меним бираз къабаатым да олгъан эди, амма, бу балалыкъ эди... Лякин бу мотор тенеке пароход дегиль, бу пек джиддий меселе. Эгер бу иш удачний чыкъмаса, сарф этильген пара, вакъыт, энергия ичюн Къадир джевап береджек. Мен озюми Къадирнинъ эски эм якъын бир аркъадашы саям, онынъ ичюн предупредить этем. Мен ич бир

заман Къадир киби бир аркъадашнынъ партиядан къувулгъаныны махкемеге тюшкенини, тюрмеге къапалгъаныны истеп оламам.

Кемеров. Бу сёзлеринъ ичюн тешеккюр. Лякин, мен бу ишнинъ башына чыкъарым дейим. Андан сонъ, партия манъа бу ишни авале этти. Фабриканынъ рационализе-иджат бюросы манъа керек олгъан эр ярдымны этеджек.

Аджиев. Меним онынъ ичюн сёзюм ёкъ, тек мен озь аркъадашлыкъ борджумы эда этем. Барып да, сонъундан мотордан ич бир шей чыкъмаса... Мен кене айтам, элимден кельген эр ярдымны этерим. Мен реальниде окъугъан эдим. Мен де, машина ишинден, тап сенинъ къадар олмаса да, бираз анълайым.

(Тыштан Халилинъ сеси ишитилир.)

Халил. Кемеров! Кемеров!

Кемеров. (*пенджереге бакъып*) Не бар, Халил?

Халил. Айды! Бизим бригада моторны кетирмеге азырланды. Сени беклеймиз.

Кемеров. Мына, шимди... (*аджеле азырланыр.*)

(Эписи аякъкъа туралар.)

Садыкъ. Мен де кетем.

Аджиев. Мен де барам.

Кемеров. (*пенджерени къапатып*) Эбет, эбет, эпимиз барайыкъ. *(стол устюнден бир эки кягъыт алыр, оны къолтугъына къысар*) Айдынъыз! (*къапыгъа догъру кетер).*

Селимов. (*къапыдан ичери яваш кирер, къапы янында токътар*) Къайда?

Кемеров. Биз моторны кетирмеге кетемиз.

Селимов. Мен шимди андан келем. Мотор...

Кемеров. (*онынъ сёзюни кесип*) Не олды я?

Селимов. (*элиндеки ломны косьтерип*) Моторны бу ломнен эки еринден сындыргъанлар.

Кемеров. (*ломны алып*) Керчекми?

Аджиев. (*Пенджереге бурулыр*)

Селимов. Мен бугунь фабриканынъ partколлективини топлайджагъым...

Кемеров. Мен барып моторны бакъайым, бельки даа иштен чыкъмагъандыр.

(Аджеле Асан кирер.)

Асан. Къадир, сени фабрикагъа чагъыралар, тез келеджексинъ. Эски заводтаки моторны бус-бутюн бозгъан экенлер, догъруми?

Кемеров. Эбет, мына, бу ломнен къыргъанлар.

Асан. (*ломны алып бакъа*) Бу ломнен?! (*ломны таный.*)

Кемеров. Айды мен кеттим.

Селимов. Айдынъыз. (*Кемеров, Садыкъ, Селимов аджеле кетелер*)

Аджиев. (*къапыгъа догърулыр.*)

Асан. Осман, токъта! Бу ломны таныйсынъмы?

Аджиев. (серт) Ёкъ, ич бир шей таныман. (*кетер.*)

Асан. (Башта ломгъа, сон Аджиевнинъ пешинден бакъып, башыны буркъалар).

(Перде къапалыр.)

Учюнджи левха

Мотор болюги. Бу бинаны махсус янъы моторны ерлештирмек ичюн япкъанлар. Анда даа таш ве топракъ темизленип битмеген. Мотор къойыладжакъ ерде эки ишчи ер къазалар.

Тамам мотор къойыладжакъ ернинъ устюнден башта солгъа, сонъра сагъгъа бурулып бир мердивен кете.

Акъшам устю, тезден электриклер янаджакъ.

Мердивен устюнде Асан, тюшюнджели отура. Онынъ череси пек джиддийлешкен.

I ишчи. (*къазгъан ерининъ четлерини курекнен таптар, сонъра бир курек топракъны четке ташлар) Энди олдымы экен?*

II ишчи. Олгъандыр, деп тюшюнем... Балабан мотор олса керек.

I ишчи. Балаба-ан... бизим эски мотор къадар секиз бар. Эгер о ишлейджек олса, ана сонъ корь ишни! Балам э, гуфулдусынен бутюн дюньяны сарсытыр.

II ишчи. Бутюн дюньяны сарсытмаз ама...

I ишчи. Сарсытмаз дегильми? Мен о моторнынъ эски заводта ишлегенини билем. Тилими тишлеп айтайым, мотор тургъан ерни янындан кечкенде, тап юрегим биле гуфюлдей эди. Бина озю де «дир-дир» титрей тургъан...

II ишчи. Сонъ, бугунь моторны кетирелерми?

I ишчи. Кетирелер... Оны быраз яралагъанлар, амма, Къадир «Тюзетирмиз, ишлер», — дей.

II ишчи. Я оны ким эткен экен?

I ишчи. Ким этеджек, бир хиянет чыкъкъандыр эбет...

II ишчи. Бала ишидир.

I ишчи. Бала ишине бенъземей. Махсус ярылгъан шей. Биз оны ташлар тюбюнден чыкъаргъан эдик, сабасына барып мында кетиреджек эдик. Шу геджеси япкъанлар. Махсус этильген иш. Анда лом алып кеткенлер де, шай бозмакъ истегенлер.

II ишчи. Ким эткен экен?

I ишчи. Даа тапылмады... Ломны да кимсе тапымай...

II ишчи. Сонъ, не япайыкъ экен? Даа къазайыкъмы?

(*Селимов, Раимов келирлер.)*

I ишчи. Мына, мудир аркъадаштан сорайыкъ. (*Раимовгъа*) Раимов аркъадаш, биз бу чукъурны къаздыкъ амма, энди олырмы экен?

Раимов. Я Кемеров сизге косьтермедими?

I ишчи. Косьтерди. Биз энди онынъ айткъаны къадар къаздыкъ. Бельки даа керектир.

Раимов. Онынъ айткъаны къадар къазгъан олсанъыз, етер (чукъурны бакъар) Етер беллейим...

I ишчи. Амма не де ударни чалыштыкъ...

Раимов. Эбетте, ударник олгъан сонъ...

I ишчи. Сонъ зиянкар тапылдымы?

Раимов. Ёкъ, даа тапылмады, амма, тапармыз... Куреш дегенинъ шай ола о, сен япмакъ истейсинъ, душман йыкъмакъ

истей. Зарар ёкъ, тутармыз... (*Асангъа*) Тутармыз, э, Асан эмдже?

Асан. (*аякъ устюне турар*) Тутармыз... (*Мердивенден тюшер*) мытлакъ тутармыз... (*тюшип кетер*)

Раимов. (*Селимовгъа*) Асан акъайгъа не олды бильмем... Бир тюрлю махзун, тюшюшджели... Башталары кейфи чыкъса, йцылай тургъан, ама энди не лакъырды эте, не йырлай.

Селимов. Онда бир денъишмелер олды...

Раимов. Бильмем къартлыкъ басты, бильмем башкъа бир ал олды.

I ишчи. (маналы) Онда башкъа бир меселе бар.

Раимов. Яни, насыл меселе?

I ишчи. Къарт севдагъа огърагъан.

Рахимов. Демесе!

I ишчи. Керчек айтам. Озю де билесинъми кимге?

Раимов. Кимге?

I ишчи. Зейнеп татайгъа... Эм меселенинъ тарихы чокъ узун дей. Асан акъай бундан отузмы, къыркъмы йыл эвель Зейнеп татайны аладжакъ олгъан. Лякин о заман, не ичюндир эвленип оламагъан. Оны шимди тапкъан да, эски севгиси къозгъалгъан...

Раимов. Керчекми экен?

I ишчи. Эбет, керчек.

Раимов. (*Селимовгъа*) Сонъ, юкъары цехке де чыкъайыкъмы?

Селимов. Эбет, чыкъмакъ керек. (*бу арада машина шувылтылары кесилир*) Эски мотор кене эрииитти гъалиба...

(*Балконгъа эки ишчи къадын чыкъар*).

I къадын. Раимов аркъадаш, машиналар кене токътады.

II къадын. Кене прорив...

Раимов. Шейтан алсын... Кене уч юз киши иштен токътады... Мен барып бакъайым! (*кетер*).

Селимов. (*яваш-яваш мердивенлерден чыкъып кетер. Юкъарыда къадынлар янына баргъанда I къадынгъа элини узатып*) Мераба, Алиме тата! Сонъ, ишлер насыл? Энди алыштынъмы? Машинадан къоркъмайсынъмы?

I къадын. Ёкъ, энди алыштым, къоркъмайым. Амма башта къоркъунчлы киби эди. Я элинъ, я да аягъынъ къысылса? Кимнинъ корьген шейи эди, о? Энди машинагъа алыштыкъ, санки той киби. Мына шай, токътамай чалып туралар (*машына тактине уйдурды*) Гум-бала-ба...гумбам...гум-бара-ба... Гумбам... Кимерде бир Назифе де озюнинъ кемане киби татлы сесинен созып джибере... Тек, ярамагъан бир шейи бар, мотор пек сыкъ токътай бере... Прорив ола...

Селимов. Тезден янъы моторымыз ишлейджек, о заман прорыв олмаз.

Кемеров. (*Аджеле келир ве къаршы якъкъа кетер*)

Селимов. Кемеров! Мотор келеми?

Кемеров. Келе! Мен узакътан моторнынъ давушы кесильгенини эшиттим де, мында чаптым. Барып бакъайым, кене не олгъан экен!

I ишчи. (*онъа*) Къадир! Бакъса, чукъур насыл олды? Етерми?

Кемеров. Башта анда барайым да.... Акъшам ола ята, къаранлыкъта къалырмыз. (*кетер.*)

I ишчи. Яшасын акъай! Къайда прорив корьсе, джекке атылгъан киби, анда атыла.

(Селимов Мердивенден чыкъып кетер.)

(*Моторнынъ сеси ишитилир, орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлагъан эди, шимди електрик яна.)*

I къадын. Не исе, кочьти. (*эки къадын да ичери кирерлер.*)

II ишчи. Сонъ, биз не япаджакъмыз?

I ишчи. Биз энди мынавы ташларны, топракъларны темизлейик. Сен бар да салны кетир.

(*II ишчи кетер. Бу арада Кемеров келир.*)

Кемеров. (*чукъурны бакъып*) Олгъан! Артыкъ керекмей. Мен барып, моторны кетирген яшларгъа ярдым этейим.

I ишчи. Ишлетеджекмиз, э, Къадир?

Кемеров. Ишлетеджекмиз! Амма не де ишлетеджекмиз!.. (*Аджеле кетер машиналар гурлер. I ишчи йырлар, эм ташларины авыштырыр. Асан келир ве эвельки ерине отурыр).*

I ишчи. (*йырлар*)

Ич бир бульбуль эки дала къонармы?
Бульбульнинъ къондыгъы далы солармы
Эки асрет бири-бирине уярмы
Аман фелек асретиме къавуштыр:

(I ишчи бу йырнынъ башлагъанда II ишчи салны кетирир, анда ташларны къояр ве тышкъа ташырлар. Юкъарыдан Селимов тюшер, Асаныынъ янына кельгенде токътар.)

Селимов. Сонъ, ишлер насыл, Асан эмдже?

Асан. Бир къарар, къардашым... Бизге къалгъан иш къолай. Лякин мына моторны бозалар.

Селимов. Бозалар, эмдже, бозалар.... Зарар ёкъ, оларны тутсакъ, биз де шай «бозармыз»...эм, не де бозармыз... Сен не эп бу ерде беклейсинъ я?

Асан. Менми?.. Шай... (*аякъ устюне турар*) Инсаннынъ ачувына келе... Мында бу къадар адам геджесини куньдюз этип чалыша, амма анда бир копек огълу чыкъа да... Эгер мен тутсам... Керчек айтам, эгер мен оны тутсам...

Селимов. Душман юкъламай, эмдже, юкъламай... Раимов мени сораса, конторгъа кетти, дерсинъ (*кетер Асан салгъа таш-топракъ юклеген ишчилер янына келир, оларгъа ярдым этер.*)

Асан. Не йырламайсынъ, я?

I ишчи. Истесенъ йырлайым.

Асан. Мумкюн олса, бир бейитчик даа багъышла.

II ишчи. Кене «Ич бир бульбульними?

Асан. Эбет шундан.

I ишчи. Бегенесинъми? Бу чокъ эски тюркю. (*чалышыр йырлар.*)

«Бу джиханда бир мурада ирмедим.
Мен омюримде ич де севда корьмедим...

(Зейнеп келир)

Зейнеп. Йырлайсызмы? Селям алейкум!

I ишчи. (Йырыны кесип) Бойле кеч вакъытта мында не япасынъыз, Зейнеп тата?

Зейнеп. Эки саат олды, конторда беклейим. Озю чагъырткъан, амма анда ёкъ.

Асан. Ким, дейсинъ?

Зейнеп. Сиз де мында экенсинъиз де... Раимов чагъырткъан.

Асан. О шимди мында эди, мен барып бакъайым, (*Раимовны корер*) Ище, озю де мында келе...

Раимов. А, Зейнеп тата, кельдинъизми?

Зейнеп. Кельгеним чокътан, эки саат олды, сени анда беклейим...

Раимов. Зылха сизге меселени анълаткъандыр, э?

Зейнеп. Анълатты, амма сонъ, насыл олыр о?

Раимов. Насыл олсын, сизге биз башта бир эв берирмиз... Ана, истесенъиз фабриканынъ артындаки яны эвден эки ода; анда кочерсинъиз. Эп бир, энди сизнинъ эв эски, тавукъ аякълары устюнде киби, къалтырап къалгъан...

Зейнеп. Шай, амма...Насыл олыр о? мен анда алыштым... Келин олып о эвлерге тюштим. Отуз беш йыл анда яшадым...

Асан. Манъа коре, сен чокъ узатма... Санъа онынъ ерине яны эвлерден берелер.

Раимов. Бизге сизнинъ эвлер дегиль де, эвнинъ тургъан ери керек. Биз о эски бинаны йыкътырып, анда яны бир цех ясайджакъмыз.

Зейнеп. Бильмейим де балам, тюшюнип бакъайым...

Асан. Онъа тюшюнмек не керек. «Эбет» де, битсин кетсин.

Зейнеп. Шай амма...

Асан. Онынъ аммасы ёкъ... Мен де яны эвлерде отурам. Къомшу олырмыз.

Раимов. Айды, Зейнеп тата, биз конторгъа барайыкъ да, анда меселени битирейик.

Асан. Битиринъ, битиринъ. Эгер эшьянъы ташымакъ керек олса, мени чагъырт. Мен ташырым...

I ишчи. Корьдинъми анда, бу да олды. (*Раимовнен Зейнеп кетерлер.)*

Асан. (Зейнепнинъ пешинден бакъып) Онъа бахт берелер, амма о даа «мен тюшюнип бакъайым» дей. Худжур инсанлар ола бу дюнья юзюнде...

II ишчи. Асан эмдже, сенден бир шей сорайджакъ эдим.

Асан. Сораса я.

II ишчи. Бу, Зейнеп татай, башта санъа нышанлангъан да, сонъ Тенекеджи Умерге баргъан дейлер, догърумы!

Асан. Шай олгъан эди, къардашым.

II ишчи. Керчекми?

Асан. Керчек.

II ишчи. Сонъ даа айталар...

(Бу арада фабрика гудогы багъыртыр)

Асан. Не айталар дединъ?

(Юкъары мердивенде Зылха корюнир.)

II ишчи. Сен о заман эвленамагъансынъ да, шимди тазеден...

Асан. Сонъ, сонъ?..

(Юкъарыда бир къач къары даа корюнир.)

II ишчи. Шимди янъыдан эски севданъ алевленген.

Асан. Олса оладыр, къардашым.

(Санагъа Халил чыкъар, сана артында шамата, гудюрди ишитилир)

Кемеров. Айды, ярдымгъа келинъиз де, моторны мында кирсетейик!

(Раимов, Селимов, Аджиев кирелер.)

Раимов. Кетирдинъизми?

Кемеров. Кетирдик. Лякин бираз ярдым даа керек.

Селимов. Эпинъиз барынъыз! *(санадакилерге)* Айдынъыз, аркъадашлар!

(*Эписи, къадынлар да чапышып кетерлер. Санада Аджиевнен Асан къалыр*)

Кемеров. (*Сана артындан бакъар*) Эки адам даа керек.

Асан. *(Аджиевге)* Айды, анда эки адам даа истейлер!..

Аджиев. (*онынъ бетине мыскъылнен бакъар, сонъ бузулып, гери кетер*) Меним озь ишим бар!

Кемеров. (*тыштан*) Айдынъыз, аркъадашлар. Котеринъ! Бир! Бир!..

Асан. (*Билегини тирер киби енълерини чекер ве Аджиев кеткен тарафкъа ачувлы бакъкъан сонъ, мотор тарафкъа кетер. Тыштан сеслер «Айда! Ал! Айда!»*)

(Перде къапалыр.)

Дёртюнджи левха

I-нджи декорациясы.

Кене гедже. Кене директеки лампа яна. Зейнепнинъ пенджерелериндеки перделер, чечек череплери алынгъан.

Зейнеп пенджереде бир шейлер джыйыштыра. Эв ичинде Асан корюне.

Зейнеп. Энди сиз ёрулгъандырсыз, къалгъанларыны ярын ташырмыз. Мен къапыны килитлер де кетерим.

Асан. Бугунь ташып битирейик. Меним къаравуллыкъкъа чыкъмагъа бир саат вакъытым даа бар. Мында да, къалса, эки керелик шей даа къалгъандыр.

Зейнеп. Мен сиз ёрулгъандырсынъыз, дейим... Эвими ташлап кетмеге шай да къыймайым. Догърусы, анда не къадар яхшы олса да, мында пек алышкъан эдим.

Асан. Бираз вакъыт сонъ анда да алышырсынъ. Эм янъы эвлер не къадар яхшы ерде. Ава, тереклик, бутюн шеэр де аягъынъ тюбюнде... Мен бир тютюн якъайым да... (*сигар бурар*) Эм къомшу олырмыз...

Зейнеп. О ери шай амма...

Асан. Эки къарт къомшу олып, мабет-мабет яшармыз. Эки бир керек ишлеринъ олса, мен ярдым этерим. Зылха да эвленеджек... Бир сув ёкъмы экен?

Зейнеп. (*пенджереден кетер, сув кетирир*) Мына, даа демин чешмеден кетирген эдим.

Асан. (*ичип*) Сагъ ол, Зейнеп...

Зейнеп. Не къадар айтсанъыз да, омюримнинъ ярыдан зиядеси мында кечти. Бу эвлер ичинде къартайдым.

Асан. Къартайдым, дей?! Айтма...

Зейнеп. Я не я. Энди элли бешке етем...

Асан. Элли бешке етсенъ де, даа яшсынъ. Мына козьлеринъ санки он секиз яшындаки киби, тип-тири...Эм, керчек айтам тип-тири. Акълынъдамы? Мен санъа эки кере пенджереге баргъан эдим... О заман сенинъ козьлеринъ... Иште шимди де тамам ойле... Мына бугуньки киби акълымда. Меним бараджагъымдан сенинъ хаберинъ ёкъ эди. Коюнъизде Амзанынъ огълу манъа сенинъ пенджеренъи косьтерди. Мен яваштан барып бакътым. Сен башта абдырасанъ да, лякин мени таныгъасынъ. Нышанлангъандан сонъ шеэрге келип махсус мени корип кеткенсинъ... Сен мени пенджереден ичери кирсеттинъ анда сенинъ янынъда къыз къардашычыгъынъ да ята эди... О заман сен меним эллерими корип: «Вай, къына къойдынъызмы ёкъса?», – деп сорагъан эдинъ. Мен онынъ мешин боялавдан олгъаныны айттым...

Зейнеп. Мына, шимди сиз айтасыз да, эписи бирер-бирер акълыма тюше.

Асан. Экинджи кересинде, къышта эди. Мен пальтомы чыкъарып отургъан эдим. Бабанълар сенинъ оданъда эркек сеси эшитип, пек абдырашкъанъ, не бар экен деп кельген эдилер. Иште о вакъыт мен пальтомы алмагъа етиштирмейип, чыр-чыплакъ дегендай шеэрге къачып кельген эдим. Пальтомы бир афта сонъ бирисинен джиберген эдилер.

Зейнеп. Къалпагъынъыз да къалгъан эди, гъалиба?

Асан. Эбет, эбет, къалпагъым да къалгъан эди. Мен буны унуткъаным... Арадан йыллар кечти. Мен япон дженкине кеттим... Сенден умютими бус-бутюн уздим...

Зейнеп. Ах... Сиз манъа къызлыкъ куньлерими хатырлаттынъыз...

Асан. Зейнеп!

Зейнеп. Не дейсинъиз, я?

Асан. Бильмем, сен не дерсинъ, лякин меним акълыма бу шей, сени ильк корьген куню кельди... не олды, олды, кечти кетти...

Зейнеп. (*утанып, марамасынен бетини къапатыр*). Сиз не айтасынъыз шу?

Асан. Бу бельки санъа худжур келедир... (*пауза*.) Сонъ Зейнеп?..

Зейнеп. Мен бильмейим...Тюшюнип бакъайым... Сиз пек апансыздан... Мен тап шашырдым...

(Санагъа, Яя ве онынъ пешинден Аджиев чыкъалар.)

Яя. (*Пек адженле, чапкъан киби джурер. Аджиев онынъ пешинден фысылдынен эмир этер*).

Аджиев. Токъта дейим санъа! (*барып, Яяны элинден тутар*). Токъта! (*юмрыкънен техдитлеп*) Эки къаде шараптан... Кель мында! (*оны къаве огюне* чекер) Отур! (*отуртыр ве онъа бир шейлер айтар.*)

Асан. Тюшюн, Зейнеп... Мен санъа тюшюнме демейим. Эм, мытлакъ бугунь олсын да демейим (*турар.*)

Зейнеп. Анда къаве огюнде кене бириси кельди. Эр гедже шай эте. Не къыдыра бильмем...

Асан. (*пенджереден бакъып*). Анда отуралар. Айды, мен де ишиме кеч къалмайым... Мына буларнынъ эписини мен бир кереден юкленирим... Къалгъан уфакъ-тюфекни де озюнъ...

(*Асан Зейнеп пенджереден кетелер.)*

Аджиев. (*шарап шишесини Яягъа узатып*). Ма, ич бираз даа. Бала олма!

Яя. Юрегим ярамай... Ичамайым...

Аджиев. Ич, айды шуны! Татлы шарап...

Яя. Шимди ичамайым... Турсынъ, бельки, сонъ...

Аджиев. Яхшы... (*озю ичер*). Худжур адамсынъ. Эки шарап ичкенинънен къутура кетесинъ... (*папирос берип*). Ма! (*Яя папиросны алыр*).

Аджиев. (*серник чертип*) Якъ! (*якътырыр*). Ана шай... Мен сеннен джиддий бир меселе акъкъында лаф этеджек олам, ама сен къачасынъ.

Яя. Мен сенден къоркъам.

Аджиев. Менден неге къоркъасынъ? Не, мен адам ашайыммы ёкъса?.. Мен башкъасыны ашасам да, къоркъма, сени аша-

мам... Мында бакъ! Меним санъа пек къыйметли бир эманетим оладжакъ... Буны тек санъа ишанам, анълайсынъмы?

Яя. Насыл эманет?

Аджиев. Сонъ корерсинъ...

Яя. Мен япамам... Сен мени кене кеченлердеки киби. .

Аджиев. Сус, дейим! Эшитирлер, яваш лакъырды эт. Зылхалар даа кочип кетмегенлер... Мында бакъ. Мен эманетими тек санъа ишанам. Сен оджасынъ, сенден ич бир шей шекленмезлер... Анъладынъмы?

Яя. Къоркъунчлы бир шейми?

Аджиев. Къоркъма, бомба дегиль.

Яя. Я не?

Аджиев. Айтма да, бомба дегиль, дейим де!

Яя. Не олгъаныны айтмасанъ...

Аджиев. Санъа коре эп бир дегильми?

Яя. Эбет эп бир дегиль... Сен кеченде де мени ичирип, «айды ава алмагъа эски завод янына чыкъайыкъ», — деп алып кеттинъ де, элиме лом туттырып, моторны парлаттынъ.

Аджиев. Сус! Бир даа текрарлама. Эшитесинъми!.. (*пауза*). Мен санъа бир шей берип сакълатаджагъым.

Яя. Мен къоркъам.

Аджиев. Мында къоркъмагъа ич бир шей ёкъ.. Мен санъа ойле яман шей де сакълатмам... Мында бакъ, бала олма! Не шай къалтырайсынъ? (*шарап шишесини узатып*) Ма, ушюсенъ, ич бираз, къызарсынъ, кечер.

Яя. Манъа ич бир шей керекмей. Манъа къылынма! Мен эвге къайтаджагъым (*турар*)

Аджиев. (*онынъ элини тутып*) Отур, дейлер санъа! (*отурыр.*)

Яя. Сен мени хорлайсынъ! Сен мени...

Аджиев. (*сесини йымшартып*) Мында бакъ, Яя.

Яя. Сен мени делиртеджексинъ.

Аджиев. Не ичюн?

Яя. Не ичюн экен!.. мен ич кимсеге зарары-зияны токъунмагъан бир адам эдим, ама шимди... Эгер меним япкъан ишим дуюлса... сонъ, мен не япарым?..

Аджиев. Сеннен джиддий сёйлешмеге мумкюнми?

Яя. Мен эр вакъыт джиддийим. Мени раат быракъ. Мени кемирме! Мен...Эгер мени джибермесенъ, багъырырым.

Аджиев. Не багъырырсынъ, не де сесинъ чыкъар... (*шарап теклиф этер*) Айды, ма, ич бир ютумчыкъ, бакъса насыл къалтырайсынъ?

Яя. Сен мени раат быракъмайджакъсынъмы?

Аджыев. Ёкъ. Не заман меним дегениме келирсинъ, о заман...

Яя. (*шишени алыр ве ичер.*)

Аджиев. Чокъ ичме, етер.

Яя. Тийме манъа! (*ичер*).

Аджиев. Бакъ, буны бегенем. Маладец. Ана шай, джигит олмалысынъ.

Яя. (*шишени бошаткъан сонъ ерге атар.*)

Аджиев. Сен гъалиба шамата чыкъармакъ истейсинъ.

Зейнеп. (*пенджереге келир*). Не япалар шулар? (*бакъар, чекилир.*)

Яя. (*эсриклен ип*). Айт энди, мен сени динълейим!

Аджиев. Ярын бу бинаны йыкъаджакълар. Ама мен йыкъкъанларыны истемейим.

Яя. Оны манъа айткъанынъ не? Меним бунда не алып береджегим бар?

Аджиев. (*яваш*). Яя? Бу эски къаведе меним къыйметли шейлерим сакълы.

Яя. Насыл шей?

Аджиев. *(яваш).* Яя!

Яя. Не айтасынъ?

Аджиев. Сен пек сарушсынъмы?

Яя. Ёкъ, мен саруш дегилим.

Аджиев. Яхшы, саруш олмасанъ, динъле. Саба бу къавени йыкъаджакълар. (*фысылдар киби*) Меним мында къыйметли

шейлерим гизли. Мен шимди оларны мындан аладжагъым. Лякин озюмде сакълап оламайджагъым. Анълайсынъмы? Сен оджасынъ, сенден ич кимсе шекленмез. Ола билир, мен мындан кетерим. Ама оларны янымда ташымакъ мумкюн дегиль.

Яя. Насыл шей шу?

Аджиев. Алтын.

Яя. Алтын?!

Аджиев. Эбет, алтын.

Яя. Я оны не ичюн сакълайсынъ?.. (*сарушланмагъа башлар.*) ич бир шей анъламайым. Башым ишлемей... Сен кене хыянетликлер япмагъа тюшюнесинъ... Ёкъ, мен энди бунъа даянамайджагъым... Мени быракъ! Меним сенинъ ишинъден ич бир тюрлю алып береджегим ёкъ.

Аджиев. Ёкъмы? Ёкъ дейсинъми? Пек де бар. Энди бизим бутюн ишлеримизге сен де ортакъсынъ. Бир моторны экимиз бозмакъ истедик.

Яя. Мен даянамайым! Мен шимди барыр, эписини башындан сонъуна къадар айтырым.

Аджиев. Айтамазсынъ. Сени тутар, къапатырлар.

Яя. Къапатсалар да айтырым.

Аджиев. Шаймы? Къапатсалар да айтырсынъмы? (*онынъ якъасына япышыр*) Ама мен сени мына шай тутар да, бир чибин киби сыкъып, гебертип ташларым.

Яя. Джибер мени! Джибер, дейим, богъарсынъ!

Аджиев. Къычырма!

Яя. Джибер! Богъарсынъ!

Аджиев. Къычырма! (*джиберип*). Не о къадар козьлеринъи айландырдынъ? Не къоркъынъ?

Яя. Менден не истейсинъ?

Аджиев. Сенденми? Мен энди айттым. Бизим эр ишимизде ортакъ оладжакъсынъ.

Яя. Мен...

Аджиев. Яваш лакъырды этейик... Алтынларымы мен санъа берип сакълатаджагъым.

Яя. Мен къоркъам.

Аджиев. Мында къоркъмагъа ич бир шей ёкъ. Сен битараф бир оджасынъ, сиясетке ич къарышмайсынъ. Джемаат ишлерине де къошулмайсынъ, эр кес санъа бираз будала адам киби бакъа.

Яя. Мен будала дегилим.

Аджиев. Ама аркъадашларнынъ эписи санъа шай бакъалар. Садыкъ да, эписи де.

Яя. Мен будала дегилим. Мен эписини анълайым. Мен эписини билем. Ах, меним башым айлана... Мына, эр шей айлана. (*пенджереде Зейнеп пейда олыр, элинен Асанны чакъырыр.*)

Зейнеп. Кимлер бильмем, деминден берли дыр-дыр-дыр дырылданып туралар.

Асан. (*эгилип бакъар*) Мен шимди тюшип бакъайым. (*Зейнеп бакъып турар, пенджереден чекилир.*

Аджиев. Сарушландынъмы?

Яя. (*сарушланыр, диваргъа таянып къалыр.*)

Аджиев. Яя, уян! Санъа не олды шу? (*Асан келир.*)

Асан. Не бар шунда? (*оларгъа якъын келип*) мында не япасынъыз?

Аджиев. Яя кейфини бозгъан.

Асан. Яя? Сарушмы ёкъса? Эвине алып кетмек керек. Я оны ким ичире? Бойле сакъат бир адамны ичирмек олырмы? (*Яянынъ янына келир*) Яя, Яя! Айды, тур кетейик.

Аджиев. Эмдже, тийменъиз. Оны мен озюм алып кетерим. Бираз айынсын да...

Асан. Оны ичирмек керекмей. Языкъ олыр яшкъа!

Яя. (*козюни ачып*) Не? (*Асанны корип*) Асан эмдже! Мени алып кетинъ! Мен ярамайым... Мен къоркъам.

Асан. Айды, тур!

Аджиев. Быракъынъ, эмдже! Мен озюм алып кетерим. (*Яянен Асаннынъ арасына кирер*) Мен озюм алып кетерим.

Яя. Асан эмдже!.. Асан эмдже...

Аджиев. (*оны сёйлетмейип*) Айды, Яя, джур кетейик. (*оны къучакълар*). Айды. Мен сени еринъе яткъызырым...

Яя. (*саруш*) Мен ич бир шей истемейим... Мен эписинден бездим. Эписинден... Меним башымда эр шей айлана.. Ах айгъа чыкъмакъ мумкюн олса да, анда озь башыма бир чадыр къурсам да...тек озюм, тек озюм анда яшасам...

Аджиев. Джур айды, сачмалама. (*алып кетер*)

Асан. (*оларнынъ пешинден бакъып, языкъсынып, башыны бурар.*)

Зейнеп. Заваллычыкъ! Не ичюн шай иче экен?

Асан. Ким биле оны! Айды, энди кетейик (*чардакъкъа кетер.*)

Зейнеп. (*Пенджереден узанып Яяларнынъ пешинден бакъар.*)

Асан. (*юкъарыгъа чыкъа*) Айды Зейнеп, энди кетейик.

Зейнеп. Эбет, энди кетейик.

Асан. (*омузына бир богъча урул*) Айды, Зейнеп!

Зейнеп. Ах-ах! Не къадар да языкъ!

Асан. Ич языкъ ёкъ, пек де яхшы. Инсан яны эвге кочьсе эр заман яхшы, яны эвде янъы омюр башлай... Энъ къоркъунчлу, эскиге кетмек... Айды, сёндир лампаны да кетейик...

Зейнеп. (*Лампаны элине алыр, уфюрип сёндирир. Эв къаранлыкълашыр*)

Аджиев. (*Яяны къучакълан санагъа чыкъар*) Быракъ, шу шаирлигинъни! Эм яваш ол. (*терек янына келирлер*) Къана, аякъта тура биледжексинъми? (*оны быракъыр*)

Яя. (*аякъ устюнде салланыр, онынъ тизлери бюкюлир*) Ах, айгъа, чыкъсам да!

Аджиев. (*оны тутып*) Айгъа сонъ чыкъарсынъ, шимдилик мынавы терекни пекитип тут да йыкъылма. (*туттырыр*) Яхшы тут! Эм бакъ анда бириси кельсе, оксюрюрсинъ. Мен шимди.., (*Яягъа терекни къучакълаткъан сонъ адженле, къавенинъ пенджересинден ичери кирер, бир даа бакъыныр, сонъ къаранлыкъта гъайып олыр*)

Яя. Э? Осман... Мени неге ташлап кеттинъ? (*кокте ай къыдырыр*) Ай... иште ай... (*эллери бошар, тизлери бюкюлир, аякъ устюне турмакъ истер, оксюрир*)

Аджиев. (*аджеле, пенджереге келип*) Ким келе? (*бакъыныр*) Тур шуны?

Яя. (*терекни къучакълап, аякъ устюне турар*) Осман...

Аджиев. Ана шай, мен шимди чыкъарым... (*кетер*)

Яя. (*кене ай къыдырыр ве акъсырыр*) Мен юварланам, юварланам... генди дюшен агъламаз...озюм айгъа чыкъмакъ истейим, ама озюм юварланам. (*акъсырыр*) Э? чадыр къурсанъ, озюнъ де чадырнынъ устюне чыкъып отурсанъ...

Аджиев. (*къоюнынъа бир шейлер сакълап, пенджереден бакъыныр; чыкъар. Яяны къучакълар.*)

Яя. Я къоюнынъдаки не?

Аджиев. Айды, джур кетейик.

Яя. Айт, къоюнынъдаки не?

Аджиев. Джур айды... (*оны чекер.*)

Яя. Ёкъ, башта айт: къойнынъдаки не? (онынъ элинден къуртулыр) А-а! Мен сени билем, сен...

Аджиев. (*оны тутмакъ истер. Лякин Яя гери чекилир.*)

Яя. (*электрик деригине таяныр*) Кельме яныма!

Аджиев. (оны тутар ве къолтугъына къысар. Ачувнен) Джур! (*сюйреп алып кетер.*)

(Перде къапалыр.)

Бешинджи левха

III левхадаки декорация.

Мотор ерлештирильген. Берестов, Халил, I ве II ишчилер, Садыкъ, Асан. Гедже кеч вакъыт. Асан элинде тюфеги мердивен устюнде отура. Берестов Халилнен моторнынъ винтлерини буралар. I-II ишчилер моторны сюрте ве майлайлар. Садыкъ Берестовнынъ лакъырдыларыны динълей.

Садыкъ. Сонъ, сонъ, Берестов аркъадаш!

Берестов. Сонъ, бу топалларнынъ коюнде беязлар ерлешелер. Топалнынъ аягъы тизден ашагъы кесильген. Оны империялистлер дженкинде бомба къопаргъан экен. Озю зевкълы, шенъ бир адам. *(Халилге)* Винтни яхшы бур. (*икяесине девам этип*) Къыскъасы, беязлар бу топалнынъ эвини штаб ичюн энъ келишикли ер таныйлар. Койде къылынмагъа башлайлар. Ич кимседе не домуз, не къой, не де тавукъ къалдыралар. Бир къач яшны асалар. Ичлеринде пек хаин бир полковник бар экен. Иче-иче де, сонъ къары къызларгъа саташа экен. Бизим топал аслы баштан да афицер не демек олгъаныны биле. Бутюн бу шейлерге пек яман къыза. Онынъ эмджесини де асалар. О дереджеге кетирелер ки, койлюлер къарыларыны, къызларыны алып, тавгъа къачмагъа башлайлар. Яшлар ешиллерге къошулалар. Койге худжум этеджеклер ама, къоркъалар. Бизим ордунен де багъ тутамайлар. (*Халильге*) Ма, менимкинен бур (*онъа элиндеки анахтарны берип*) Къыскъасы, топалнынъ джанына такъ эте. Бир кунь бунынъ акълына тазе бир фикир келе. Койде о заман дешет бир тиф укюм сюре. Топал эв-эвден джурип, хаста бити джыя.

I ишчи. Бит?

Берестов. Эбет, бит.

I ишчи. Я оны не япаджакъ?

Берестов. Битими? Оларны эвлерине кетире, афицерлернинъ тёшеклерине, урбаларына дагъыта.

Садыкъ. Демесе.

Берестов. Эбет, эбет, шай эте. Дигер афицерлер яткъан эвлерге де бара, анда да джайрата. Къыскъасы, беязларнынъ бутюн афицерлерини битлете... Олар эписи тифке тутулалар. Топал буны дагъдакилерге хабер эте, олар тюше, беязларны догърайлар.

Садыкъ. Аферин топалгъа!

Асан. Къадирни уянтайыкъмы?

Берестов. Бираз даа юкъласын.

Асан. Мени бир сааттен уянтырсынъ, деген эди.

Берестов. Я шимди саат къач?

Асан. Энди уч олмалыдыр.

Берестов. Ярым саат къадар даа юкъласын да, сонъ моторнынъ пробасыны бакъармыз. О вакъыткеджек биз ишимизни битирирмиз. (I–II ишчилерге) Сиз, аркъадашлар, гузель майланъыз, май тиймеген ич бир ери къалмасын.

I ишчи. Майлаймыз, Берестов аркъадаш, майлаймыз. Ойле майлаймыз ки...

Садыкъ. (*Асаннынъ янына келип*) Сонъ, киев, ишлер насыл?

Асан. Ишлер яхшы, Садыкъ, мына, моторны ишлетсек бизим эвде де электрик янаджакъ. Зейнеп аланъ къуваныр.

Садыкъ. Демек, бир яшлыкъта, бир де къартлыкъта?

Асан. Бизимки, къардашым, къартлыкъта олды.

Садыкъ. Папирос якъасынъмы?

Асан. Папирос? Эбет, якъам. (*Садыкътан алыр, якъар*)

Садыкъ. Я, анда конторда кимлер бар?

Асан. Анда Османнен Раимов смета ясайлар. Акъшам башындан берли чалышалар.

Садыкъ. Ударник, десе!

Асан. Эбет, ударник... Я, сен ничюн эвге къайтмайсынъ?

Садыкъ. Мен моторнынъ пробасыны бакъаджагъым. Анда меним де баягъы эмегим кечти. Онъа эр кеснинъ де эмеги кечти. Мына, кореснъми? (*Берестовларны косьтерип*) Олар насыл чалышалар? Партиягъа сёз бердилер. Моторны ярынгъа мытлакъа ишлетеджеклер. Эй бабамсени, не балабан байрам оладжакъ!» бир тюшюн де бакъ. Бу мотор фабрикадан сонъ, шеэрге биле электрик береджек.

Берестов. Асан эмдже, сен барып, Кемеровны уянт!

Асан. Барайым (*турар, мердивенден юкъары чыкъып кетер*)

Берестов. Энди эписи азыр.

Халил. (*эллерини сюртип*) Энди моторымыз ишлер. Не исе де башына чыкътыкъ.

I ишчи. Ишлерми экен?

Берестов. Ишлер! Ишлемей не япаджакъ.

I ишчи. Ама шеэрде бу мотор ичюн бир такъым спорлар кете.

Берестов. Насыл спорлар я?

I ишчи. Мотор ишлемез. Фабрика онъа нафиле ерде бир такъым пара масраф этти, дейлер.

Берестов. Бош сёзлер. Большевик, япам! дедими, япар. Мына бизде, Ивано-Вознесенскте, тамам бойле бир мотор бар эди. О да бунынъ киби эди. Оны энди лом ерине берип джибереджек эдилер. Лякин бизим фабриканынъ техники оны тутты да ишлетти. Мына насыл ола. Инсан ишлесе, эр шейни япа... Ишлер. Ишлер...

(Мердивенден юкъусыны айындырып, Кемеров тюшер.)

Садыкъ. Иште, Къадир да келе!

Кемеров. (Мердивенден тюшер.)

Кемеров. Насыл, азырмы?

Берестов. Азыр!

Кемеров. Раимов контордамы?

Садыкъ. Конторда.

Кемеров. Кетмеген олса, оны да чагъырынъыз, пек раатсызлана эди.

Садыкъ. Шимди! (*аджеле кетер*)

Кемеров. (*моторны козьден кечирмеге башлар*) Гузель... эр шей ерли еринде... Ишлетирмиз, Иван Петрович...

Садыкъ. (*къайтып*) Келе яталар.

(Раимов, Аджиев келелер)

Раимов. Мераба аркъадашлар! Насыл, энди ишлейми?

Кемеров. (*мотор ичинден чыкъып*) Эбет, шимди ишлей, Иван Петрович, сиз включатель янында азыр турынъыз. Мотор ишлемеге башлагъаны киби, эски моторнынъ токыны кесер, янъы моторгъа авуштырырсынъыз... Айдынъыз, аркъадашлар, келинъиз. (*Берестов включатель янына барыр.*)

Кемеров. *(I ве II ишчи, Садыкъ моторнынъ копчегине япышырлар.)*

Кемеров. Айдынъыз, аркъадашлар!

(копчекни айландырырлар, Мотор ишлемеге башлар.)

Халил. Айда! Яшасын!

Берестов. *(включательни ачар, къапатыр. Башта сёнюк янгъан лампалар шимди бирден бирге къуветленирлер. Эр кеснинъ юзю шенъ, бакъыршалар, лякин оларнынъ сёзлери анълашылмай, Кемеровны къучакълай, аркъасыны таптайлар Аджиев Кемеровнынъ элини сыкъа, о да севинчке къошулгъан киби. Мотор ичинден бир чокъылды эшитиле. Кемеров башыны бургъалай, моторны тешкере.)*

Кемеров. Анахтарны беринъ!

Халил. (*анахтарны берир*)

Кемеров. Винти сыкъмакъ керек…

(Бу арада юкъарыдан Асан пейда олыр. Мердивенден тюшип келир.)

Кемеров. (*бир аягъынен мотор устюне басар*)

Берестов. Къадир, сакът ол!

(Эр кес Кемеровнынъ не япкъанына бакъмагъа деп, мотор янына келирлер; моторгъа эгилирлер)

Аджиев. *(Бир дакъкъа тенефюс ичинде. Сонъ бирден арттан Кемеровгъа аякъ чалар Кемеровнынъ аягъы мотор ичине кетер ве йыкъылыр).*

Асан. (*Аджиевнинъ аякъ чалгъаныны корер, багъыраджакъ олыр, эллеринен ишаретлер япар*)

Кемеров. (*мотор арасында къалыр*) А-а-а!! (электрик сёнер.)

(Перде къапалыр)

Алтынджы левха

Амбулаторияда хаста къабул одасы.

Хаста яткъызылып бакъылгъан койкада сестра союнмай узангъан.

Китап окъуй.

Тыштан къапы къакъыла. Къапы зияде урула теляш бар экени анълашыла.

Сестра. Геджелейин бу да не я? (*турар, къапы кеткен сайын шиддетли къакъылыр*) Шишип къалынъ! (*Одадан чыкъар. Къапы къакъылмасы кесилир. Аятта шамата. Ичериге Кемеровны къучагъына котерип, Берестов, онынъ пешинде I ишчи кирер. Кемеров инлей. Онынъ аягъына къанлы саргъылар сарылгъан. Оларнынъ пешинден сестра кирер*)

Сестра. Айттым да сизге, шимди къабул вакъты дегиль! Мында шимди доктор да ёкъ.

Берестов. Сизден оны сорамайлар! Къана, костеринъ хастаны къайда къояйыкъ? (*сестра яткъан койкагъа янашыр*)

Сестра. Анда къойманъыз! Меним чаршафларымы булаштырырсынъыз!

Берестов. Айтсанъыз къайда къояйыкъ? Кормейсинъизми, къаза олды!

Сестра. Биз бойле хасталарны янаша одада къабул этемиз, лякин Николай Николаевич «менсиз анда кимсени сокъманъыз», — деди.

Берестов. (*янаша оданынъ къапысына кетер.*

Сестра. (*онынъ пешинден барыр*) Анда олмаз!

Берестов. Чекиль шундан (*къапыгъа бир тепме урар ве янаша одагъа кирип кетер*).

Сестра. Бундай шей оладыр даа?

1. Ишчи. Корьмейсинъизми, аркъадашымыз оле ята да!

Сестра. Меним не ишим? Манъа Николай Николаевич шай эмир этти.

Берестов. (*къапыдан*) Докторгъа ким кетти?

Сестра. Мен къайдан билейим оны?

1. Ишчи. Прудкинге Аджиев кетти. Роднаягъа да Садыкъ.

Берестов. (*сестрагъа*) бельки сиз къаныны токътатмакъ ичюн бир чарелер этерсинъиз.

Сестра. Мен докторсыз ич бир шей япамам.

(*Кемеровнынъ инъильтиси артар*)

Берестов. (1 ишчиге) Чап докторгъа! Тез ол! (*озю ичери кетер*)

1. Ишчи. Шимди (*аджеле кетер*)

Сестра. Насыл шей, бильмем! Гедженинъ бир вакъытында келип инсанны раатсыз этелер! (редикулиндеки *кузьгюсине бакъар*) Эм инсаннен читатса да этмейлер. (*китабыны алып*) тамам *джан алып* береджек ерине кельген эдим. (*койка усьтюне отурыр*). Саба эписини Николай Николаевичке айтаджагъым. (*окъумагъа башлар*).

(*Прудкин онынъ пешинден Аджиев кирерлер*)

Прудкин. (узун бойлу, арыкъча, чорт сакъаллы, пенснели бир адам).

Аджиев. (*Прудкинге*) Кемеров. Газетагъа язгъан эди дей.

Сестра. (*олар къапыдан киргенлери киби турып*) Николай Николаевич, мен о къадар айттым, «шимди гедже, къабул вакъыты дегиль» дедим, амма олар аз къалды къапыны парлаяздылар.

Прудкин, (*янаша оданы косьтерип*) Андамы?

Сестра. Эбет, анда.

Берестов. (*чыкъар, аджеле, асабий*) Доктор аркъадаш, доктор аркъадаш къан акъа! Аджеле ярдым керек!

Прудкин. Я, онъа не олды?

Берестов. Аягъы машинада къысылды. Ялварам, чабик олунъыз.

Прудкин. Шимди (*диваргъа асылы халатыны алыр. Яваш арекетлернен оны киер. Козьлюгини сюрьтер. Сестрагъа*) Сув азырланъыз!

Сестра. (*янаша одагъа кирер*)

Берестов. Ялварам, чабик олунъыз! Къаныны токътатмакъ керек.

Прудкин. (*Озюни сыкъмаз. Илядж шкафы янына келир, ондан банклер, шишелерни акътарыр, озюне керек шейлерни алыр*)

Берестов. Доктор аркъадаш, бираз къыбырдамакъ керек. Эшитесинъизми?, насыл инълей. !

Прудкин. Зыкъарламанъыз! Сиз кете билирсинъиз.

Берестов. Менми? Мен ич бир якъкъа кетмем.

Прудкин. Мында тек мен начальниким! Тыштан къарышманъыз (*янаша одагъа кечер.*)

Берестов. (*Аджиевге*) Языкъ, о къадар языкъ ки.!

Аджиев. Да... языкъ, Иван Петрович, пек языкъ (*папирос чыкъарып якъар.*) Яхшы яш эди.

Берестов. Айттым, мукъайт ол дедим, амма динълемеди...

(*Кемеровнынъ инъильтиси къуветлене. Берестов къапыгъа бакъа: Динълей, къапыны ачып бакъар*)

Аджиев. (*турып*) Да...языкъ, языкъ...Иван Петрович, сиз мында къаладжакъсынъызмы?

Берестов. Эбет, мен мында къалам.

Аджиев. Мен кетем...

1. Ишчи. (*аджеле кирер*) Доктор кельдими?

Аджиев. Кельди (*кетер*)

Прудкин. (*къапыгъа келип, сестрагъа*) Меним косьтергеним киби сарынъыз! (*озю эллерини сюртер*)

Берестов. Насыл, къаны токътадымы?

Прудкин. Токътар. (*союныр, халатыны ерине асар*) раатсыз олманъыз. (*козьлигини сюртер*).

Берестов. Не, сиз, кетесинъизми?

Прудкин. Меним ишим битти. Къалгъаныны сестра бакъар. Сиз де кете билесинъиз.

Берестов. Биз онынъ янында къаладжакъмыз.

Прудкин. Мумкюн дегиль!

Берестов (*кестирип*) Лякин биз къаладжакъмыз.

Прудкин. Мен сизге айттым. Мында начальник ялынъыз меним!

Берестов. Бизни мындан ич кимсе чыкъармаз!

Прудкин. (*ачувлы, чыкъып кетер*)

Берестов. (*аджеле, янаша ода къапысына чапар. Сестрагъа*) Насыл, токътадымы?

Сестра. Ёкъ!.

Берестов. Ёкъ?

(*Родная, Садыкъ аджеле кирерлер*).

Родная. (*къапыдан кирер-кирмез*) Яралы къайда?

Берестов. (*косьтерип*) Мына, мында! Даа къаны да токътамады.

Родная. (янаша одагъа чапар)

Садыкъ. Я, Прудкин кельмедими?

1. Ишчи. Кельмесинен кетмеси бир олды.

Родная. (*аджеле, чапып чыкъар, шкафтан шишелер алыр, кетер*)

Берестов. (*Родная косьтерип*) Я, бу ким?

Садыкъ. Родная, Нина Петровна. Янъы эким.

Берестов. (*къапыгъа барыр, динъленир. Кемеровнынъ сеси тынгъан*) Лякин насыл олды да шай этип машина арасына йыкъылды?.. .

1. Ишчи. Юкъусыз эди де, онынъ ичюнми?

Берестов. Аджайип шей... (*къапыгъа кетер, динъленир).*

Родная. (*яваш къапыны ачар, къапыда токътар).*

Берестов. Садыкъ. (*оны корип*) Насыл? Къаны токътадымы?

Родная. Чокъ къан акъкъан. Ич олмагъанда беш дакъкъа эвель огю алынгъан олса...

Садыкъ. Я, мында Николай Николаевич бар экен де?

Родная. Акълым етмей, къаныны ничюн токътатмагъан... Тек, сиз яваш олынъ...(*гери кирмек истер*)

Берестов. Я, шимди? Шимди насыл? Къуртуладжакъмы?

Родная. (*омузларыны къысып*) Бильмейим....

(Перде къапалыр)

Единджи левха

Фабрикада. Директор одасында!

Куннинъ муим лозунглары, плакатлары. Вакъыт акъшам. Янъы моторнынъ ишлегени эшитиле. Электрик шенъ айдынлата. Узакътан музыка эшитиле. Моторнынъ ишлемеси мунасебетинен тантаналы отурыш. Селимовнен Раимов сёйлешип отуралар.

(*Берестов кирер*)

Берестов. Аркъадашлар, манъа коре топлашувны ачмакъ керек. Энди баягъы вакъыт олды.

Селимов. Шимди, эки дакъкъадан...Кемеров насыл, келип оладжакъмы?

Раимов. Мен онъа линейка джибердим. Родная «Эгер оны ёрмайджакъ олсанъыз, ярым саатке мумкюн». — деген.

Селимов. Демек, келеджек?

Раимов. Эбет келеджек.

Селимов. Сонъ, анавы меселе насыл олды?

Раимов. Проба геджесиндеки меселеми? Бильмейим. Бунынънен керек органлар мешгъуллер. Мен де озь тарафымдан керек тедбирни корьдим. Кемеров кестирип айта: «манъа арттан бириси аякъ чалгъан киби кельди», — дей. Лякин, ким? Анда ойле ич кимсе ёкъ эди. Эписи озюмизден эди.

Селимов. Я, Аджиев?

Раимов. Аджиев? Ёкъ, ич оладжакъ шей дегиль. Бринджиден о заман Аджиев моторнынъ кочьмесине сонъ дередже къуваныи, Кемеровны къучакълады. Экинджиден, эр не къадар кечмиште аллы бир адамынъ огълу олса да, лякин, ойле бир шей шекленмек догъру олмаз беллейим.

Селимов. Лякин насыл да олса, Аджиевге мукъайт олмакъ керек.

Раимов. Мен онынъ бизим ишимизге яхшы козьнен бакъкъаныны тюшюнем. Эм, бунъа эминим...бугуньге къадар онынъ бухгалтериясында ич бир къусур тапылмады.

Селимов. Кене де олса, мукъайт олмакъ керек. Мен мытлакъ Аджиевдир демейим, лякин ким де олса, мында фабрика ичинде бириси, яхут да бирисилер баргъа бенъзей. Ичте де бардыр, тышта да. Эм, пек уста чалышалар...Меним сенинъ теклифлерине къошаджакъ шейим ёкъ.... Къалгъан эр шей азырмы?

Берестов. Сонъ, барайыкъмы?

Селимов. Айдынъыз (*къапыгъа джёнерлер бу заман къапыда къолунда бир бокъча, Яя корюнир*)

Яя. Мумкюнми?

Раимов. Кир!

Яя. Меним эки сёзюм бар эди. Пек муим...

Раимов. Кимге?

Яя. Эписи бир. Санъа да мумкюн, Селимовгъа да...

Селимов. Айды, сиз бар, башланъыз, мен де шимди барырым.

(*Раимов, Берестов кетелер*)

Селимов. (Яягъа ер косьтерип) Отур, оджа

Яя. (*скамьянынъ уджуна отурыр*) Мени багъышла. Селимов аркъадаш, бойле бир тантана вакъытында...

Селимов. Айт, зарар ёкъ.

Яя. Мусааде этсенъ, мен...

Селимов. Буюр, айт.

Яя. Мотор эски завод янында экенде, оны ломнен мен бозмакъ истедим...

Селимов. Сен?

Яя. Эбет, мен. .

Селимов. Яя!

Яя. Эбет, эбет мен! Мына, бу эллеримнен!

Селимов. Сонъ?

Яя. Мен оны япмакъ истемедим, лякин зорнен яптырдылар.

Селимов. Сонъ?

Яя. Мен оны япмакъ истемедим, лякин зорнен яптырдылар.

Селимов. Кимлер?

Яя. Аджиев.

Селимов. Аджиев?.. (*аякъкъа турар)*

Яя. Эбет, эбет Аджиев, меним тиземнинъ огълу (*стол устюне ятар киби узаныр*) Селимов, мында меним пек балабан къабаатым бар. Олар мени ичирди, къоркъуздылар. Мен истемедим, мен бильгенлерими, эписини айтаджагъым. Мен яман адам дегилим. Эписини коре, анълайым. Мына, мен корем: бутюн намуслы, анълы интеллигенция партиянынъ ишине, пролетариатнынъ ишине къошула, ярдым этелер. Амма

мен …(*агълар*) Хайын олдым, душман сафында булундым. Мен намуслы бир битараф олып, не о якъкъа, не де бу якъкъа, къошулмайып, эки арада турмакъ истедим. Шай олса да, меним мейиллерим эп бу тарафкъа джылыша эди. Геджелер бою юкъламадым. Озюмде сонъ заманларда пек балабан дахилий бир куреш кетти. Мен озь битарафлыгъымнен къайда юварлангъанымы, кимлернинъ элине тюшкеними корьдим. Энъ сонъу чюрюк интеллигентлигими енъдим. Энди сизге кельдим, оларнынъ манъа берген бу эманетлерини де кетирдим. (*бокъчаны онынъ огюне итер)* мына, алынъыз, мында оларнынъ алтынлары бар.

Селимов. Кимлернинъ?

Яя. Эписинъ де, Аджиевнинъ де, Николай Николаевичнинъ де. Олар сонъ заманларда къоркъкъанлар да «сен битараф адамсынъ» деп, манъа сакълатмагъа бердилер… Селимов аркъадаш, мени къапата билесинъиз, лякин…

Селимов. Сени къапаткъан адам ёкъ.

Яя. Мен эписини айтаджагъым. Мен буларны тап башта айтаджакъ эдим. Лякин къоркътым. Бу алтынларны Аджиев башта къаведе сакълай эди. Къаве йыкъыладжакъ геджеси андан алып сакълатмагъа деп манъа берди. Аджиев манъа айтты: «Совет акимнети деврильген сонъ, биз бу алтынларнен озь фабрикамызны ачаджакъмыз», — деди. Эбет, эбет, шай деди. Моторны меним элиме зорнен лом туттырып боздурмакъ истеди. Мен сархуш эдим. Мотор башында йыкъылып къалгъаным. Мени андан къучагъына алып къайткъан. Экинджи куни Николай Николаевичнен кельдилер. «Эгер сесинъ чыкъса, сени ольдюрирмиз», — дедилер. Мен олардан къоркъам. Къадирни мотор ичине йыкъкъан да о. Андан сонъ, олар экиси сёзлешип, Къадирнинъ къаныны акъызып битирмек, шай этип ольдюрмек истедилер… Николай Николаевич эски чорносоц «Аджиев, большевиклернен къурултайджылар урушкъанда къурултайджыларгъа силя ташыды. Шимди олар кене сизге къаршы бирлештилер… (*бу заман тыштан алгъышлар ве «ура» сеслери эшитилир*).

Селимов. (*аякъ устюне турар, дивардаки телефонгъа барыр.*)

Яя. Мен билем, сен шимди телефон этип мени къапаттыраджакъсынъ... Япма, токъта Селимов. (*Онынъ тизлерине сарылып*). Мен эписини айтырым, эписини... Мен энди ич бир шейден къоркъмайым, тек... (*агълар.*)

Селимов. (*оны тутып турсата*) Тур, Яя!

(Кене алгъышлар ве «ура» давушлары)

Яя. Иште, иште анда эр кес байрам эте. Мен де оларгъа къошулмакъ, оларнен бирге шадланмакъ, байрам этмек истейим. Лякин бакъ, керексиз бир чёплюк киби четте къалдым. Мени къапатынъыз, манъа керек джезаны беринъиз...

Селимов. (*оны турсатыр*) Тур Яя, бойле ярамай (*телефон трубкасыны алыр, динълер. Телефонда джевап бермезлер*) Центральная, Центральная (*трубканы ташлар, къапыгъа джёнер*).

Яя. Селимов, аркъадаш, токъта! Мен даа айтаджагъым! Селимов, мени къапаттырмагъа сонъ кетерсинъ. Лякин...(*агълап*) мен истемейим, истемейим. О-о-о! (*Селимовнынъ пешинден ерде узанып къалыр*).

(Перде къапалыр).

Секизинджи левха

III левхадаки декорация

Тантана мунасебетинен сана бус-бутюн донатылгъан, безенген. Селимов ве Кемеровден башкъа эр кес мында. Бутюн ишчилер, ишчи къадынлар топлангъанлар. Эр кес шенъ. Зейнеп тата мердивен устюнде кулип отура, Асан онынъ янында фахри къаравул киби аякъ устюнде тура. О да куле; козю Аджиевге тюшкенде, чырайы сытыла, джиддий бир ренк ала. Аджиев де куле, лякин онынъ кулькюси ясама. Мердивен ашагъыдан юкъары ишчилер ве ишчи къадынларнен толу.

Мотор ишлей, лякин о пек гудюрдемей. Сана ярыкъ ичине комюльген.

Аллы-ешилли лампалар, прожектор ве саире.

Мунасип лозунг ве плокатлар «Техникагъа саип олмакъ» ве саире акъкъында. Шимди Берестов нуткъынынъ сонъыны айта.

Берестов. Иште аркъадашлар, бу суретте эр джебеде куреш кете, дженк кете. Койде биз туташ коллективизация эсасына кулакларны бир сыныф оларакъ ёкъ этемиз. Олар бар къуветлеринен бизге къаршылайлар. Шеэрде де айны куреш, айны дженк. Граждан дженкинде душманнен дженк олгъаны киби шимди де душманнен дженклешемиз. Мында тек шекиль денъишти, ама мундередже кене шу! Биз бутюн СССР ишчилери граждан дженкинде партиянынъ ёлбашчылыгъы алтында душмангъа къаршы эль-эльге берип чыкъкъанымыз киби, шимди де шай чыкъамыз. Биз ич бир заман душмагъа Октябрь революциясынынъ муваффакъиетлерини, онынъ байрагъыны бермемиз.

Халил. (*Кемеровнынъ кельгенини корип, багъырыр*) Аркъадашлар! Кемеров келе! Кемеровымыз келе! (*Эр кес анда ынтылыр. Кемеров аягъы саргъылы, бир элинде таяк, акъсар. Оны экинджи якътан Родная тута. Топлашма онынъ шерефине «Ура!» багъыра, музыка марш чала. Халкъ оны къучакъламакъ истей. Лякин Родная эль ишаретлеринен янына кельмемелерини анълата. Кемеровгъа скемле берелер, отурталар, Родная да онынъ янында отура. Кемеров яланбаш. Онынъ сачлары копюрген. Чырайы къачыкъ ама, ози турмай куле. Реислик япкъан Зылха, алгъыш токътагъан сонъ Кемеровнынъ бир шейлер айтмакъ истегини коре.*)

(Янъыдан алгъышлар.)

Кемеров. (*тура, оны Родная тута, Кемеров пек севиничле. О шимди* не *айтаджагъыны да тапыштырамай*). Аркъадашлар!.. Мен... Сизге... айтмагъа сёз де тапыштырамай-

ым... Меним севинчим... Мен де озюми сизнен бирге энъ бахтлы бир адам таныйым... Биз балабан моторымызны бирге къурдыкъ... Биз артыкъ прорив япмамыз... Бизим моторымыз ишлер... Биз бугунь эски моторны янарттыкъ, ама ярын янъы моторымызы да къурармыз. Душман не къадар къаршыласа да, душман не къадар аякъ чалмагъа чалышса да, къурармыз... Къурар-мыз аркъадашлар! Днепростройларымызны къурармыз!.. даа не айтайым... Яшанъыз аркъадашлар! (*Ура, алгъыш. Раимовны четке чекип онъа бир шейлер анълатыр*).

Зылха. Аркъадашлар, шимди сёз, фабрикамызнынъ баш бухгалтери Осман Аджиев аркъадашкъа бериле.

Аджиев. (*турар*). Сайгъылы аркъадашлар! Биз мемлекетимизге социализм къурмагъа чалышамыз...

Селимов. (*онынъ къаршысына чыкъар*). Токъта! (*Пармагъынен косътерип*). Сиз къурмагъа дегиль, йыкъмагъа чалышасынъыз!

Халкъ. Насыл шей?

– Не олды?

Селимов. Аркъадашлар, шимди шеэримизде контрреволюцион тешкилятынынъ устю ачылды. Бу тешкилятнынъ макъсады социализм япыджылыгъына мани олмакъ. Бизим фабрикамызда олып кечкен моторнынъ бозулмасы, Кемеровнынъ машина арасында къалмасы, иште бу тешкилятнынъ иши (*Аджиевге*) Мен сени къапатам!.

Халкътан! Атмакъ керек итлерни!

– Бай баласы да, ондан не беклейджексинъ!

– Янълыш олмасын.

Асан. (*тюфегини азырлап, Аджиевнинъ янына барыр*).

Селимов. Асан эмдже, сен оны конторагъа алып кет! Мен юкъарыдаки телефонгъа барайым. Бакъ, къачырма!

Асан. Къачмаз, Селимов. Меним элимден ич бир ерге къачмаз.... (Аджиевге) Джур! (*Тюфегини азыр тутып, алып кетер.*)

I. ишчи. Шишип къалсынъ, топлашувымызны бозды.

Зейнеп. Теф, къартыма бир шейлер олмагъайды.

II. ишчи. Аркъадашлар, аркъадашлар, я Асан акъай Аджиевнинъ эмджеси де.

Зылха. Аркъадашлар, топлашмамызны девам эттиремиз. Шимди сёз... (*Бу вакъыт сана артында бири-бири артындан эки тюфек патлар ве Аджиевнинъ «А-а-а!! А-а-а!! — деп кийик-кийик багъыргъаны эшитилир.*)

Халкътан. Бу не? Насыл шей?

– Не олды?

– Бирисини аттылар!

Зейнеп. Вай, къартыма бир шейлер олмагъайды? (*эр кес сес кельген тарафкъа ынтылыр.*)

Зылха. Аркъадашлар, теляш этменъиз, ерли еринъизде отурынъыз! (*Раимов, Селимов къайтып келирлер*)

Селимов. Насыл шей? Тюфек аткъан ким?

Асан. (*Агъыр-агъыр нефес алып келир. О, тюфегини таякъ киби туткъан, онъа таяна*).

Селимов. Насыл шей? Аджиев къайда?

Асан. (*зорнен*) Къачты!..

Эписи. Къачты?!

Асан. Эбет, къачты. Мен де оны аттым.

Зейнеп. Вай, энди мен не япарым! Вай, къартыма языкъ олды да!

Селимов. Ничюн аттынъ?

II. ишчи. Я о сенинъ къардашынъ эди де!

Асан. Къардашым? Ёкъ, Аджиев меним къардашым дегиль эди. Меним къардашым сизлерсинъиз... (*тюфегини Селимовгъа берип*) Селимов, мени къапатынъ. Мен адам ольдюрдим. Мен артыкъ даянамадым. Мен Аджиевнинъ япкъан ишлерини биле, оны гизлей эдим. Онъа, къардашым, дей эдим, лякин энди даянамадым. Къачты, мен де аттым... (*тюфекни берир, озю салланып диваргъа таянып, элинен бетини къапатыр*).

(Перде къапатылыр).

ДУШМАН

1933 с.

ИШТИРАК ЭТКЕНЛЕР

Асие Дервиш, доктор.
Искендер Дервиш, онынъ къоджасы.
Мурат, Асиенинъ къардашы.
Мерзие.
Мария Василенко, Мерзиенинъ анасы
Сервер Дервиш, Искендернинъ агъасы.
Бекиров, колхоз партячейка секретары.
Инженер Кониг, немсе, коммунист.

Андреев
Акимов
Азербайджанлы **Курортлылар**
Ишчи
Лейла
Эмир Амет ака, колхозник къарт
Керим, онынъ огълу.
Зейнеп, Искендернинъ аласы

Алиме
Хатидже
Айше
Назифе колхозник яш ве къызлар.
I. яш
II. яш

Дигер кой къызлары ве яшлары.
Вакъиа Къырымнынъ ялы боюнда олып кече

Бириндджи левха

Тютюн аранында. Къызлар тютюн тизе, йырлайлар. Мерзие аран огюне чыкъа, оглюгинен бетини къапап чапып кете.

Назифе. Тссс! (*къызлар токътарлар*) Мерзие кене агъламагъа кетти гъалиба.

(Бир эки къыз турып, онынъ пешинден бакъалар.)

Алиме. Назифе, бар бакъса, о сенинъ сёзюнъи динълей.

Назифе. Къызлар, айдынъыз ерлеринъизге! (*кете*).

Айше. Мен ич бир шей анъламайым. Бу гедже эвлеринден кеткен. Мында аран кошесинде яткъан.

Алиме. Бакъсанъ, Асие оны ич де ынджытмай, озь къардашы киби бакъа.

Айше. Ёкъса оксюзлюгине шай хорланамы?! Сакъат да онынъ ичюн шай этеми?! Ич анъламайым.

Хатидже. Онынъ анасы полтавка экен, дейлер.

Зейнеп. Полтавка эди. Мерзиеге ошап, пек гузель эди. Бала догъгъан куню къачкъан эди.

Хатидже. Я, бабасы ким экен?

Айше. Онынъ бабасыны кимсе бильмей. Бабасыз экен.

Хатидже. Амма не де айттынъ! Бабасыз бала оламы?

Зейнеп. Ничюн олмай энди! Адем алейселямнынъ бабасы дегиль, анасы да ёкъ экен. Иса алейселям Мерьем анамыздан бабасыз догъгъан.

Алиме. Бу айткъанларынъ масал энди амма...

Зейнеп. Масалмы бир шей! Эписи олгъан шейлер. Алла Адем алейселямны топракътан халкъ эткен...

Алиме. Топракътан адам ясала ама, джаны олмай. Ана, анда, Асие чалышкъан санаторияда мермерден ясалгъан адамлар бар, эллерини бири мына шай эткен, экинджи мына шай узаткъан, къаткъан къалгъанлар.

Зейнеп. Оларны инсанлар ясагъанлар, ама Адем алейселямны Алла ясагъан. Иса алейселям да Мерьем анамыздан бабасыз догъгъан.

Алиме. Догъгъанмы бир шей, ким биле кимнен чарпынгъандыр.

Зейнеп. Тёвбе, де! Чарпынырсынъ. Элинъ аягъынъ тутулыр, къыйышыр да къалырсынъ.

Алиме. Эбе-ет, чарпынмагъайдым!

Зейнеп. Пейгъамберлерчюн ойле шейлер айтмазлар, гунахтыр.

Алиме. Сизлерчюн, Зейнеп енге, эр шей гунах. Бир къач йыл эвель сизлер колхозны да «харам-гунах!», — деп джуре эдинъиз, ама шимди эпинъиз колхозгъа келип сокъулдынъыз. Я, шимди ничюн гунах дегиль?

Зейнеп. Мен ич бир вакъыт ойле демедим.

Алиме. Инкяр этме, енге. Айттынъ. Меним бабама да айттынъ. Ама бабам сизлерни динълемеди. Кирди. Энъ сонъында озьлеринъиз де бирер-бирер келип сокъулдынъыз.

(Назифе къайтыр)

Алиме. Сонъ, не олгъан я?

Назифе. Юреги ярамагъан.

Алиме. Кенс агълаймы?

Назифе. Агълай... Айдынъыз, къызлар, давранайыкъ. Шимди Эмир Амет ака бир линейка тютюн даа кетирир. Буны битирейик.

(Къызлар йырларлар, Зейнеп турар, ве бакъынып яваша сол тарафкъа кетер).

Алиме. Шашам мен бу инсанларгъа. Куньлерини бош кечирелер, чалышмайлар.

Айше. Шай олыр о! Колхоз реиси Искендер Дервиш сенинъ къардашларынъдан олса, чалышмасанъ да, дефтерчигине куньлеринъ язылыр. Искендер аканы айтам, озю партиялы олып да бойле шейлерге насыл эли бара бильмем.

Алиме. Зейнеп енге парник къойгъанда да шай эте эди. Джезвесини, фильджаныны алып келе де, къаве пиширип иче, артындан да «вай балалар, белим авурды» — деп созулып ята эди.

Айше. Ама севгили къардашчыгъы Искендер онынъ дефтерчигине кунюни бутюн яздыра.

Алиме. Назифе, бунынъ огюни алмакъ керек. Мен Зейнеп енге кибилерининъ бизим бригадамыздан чыкъарылмаларыны истейим. Егер бизим энъсемизде яшагъанлары; чалышамы – чалышсынъ. Чалышмаймы – къайтсын эвине де, не япса япсын.

Айше. Мына, Мерзие де бир къач куньден берли шай эте. О да Дервишлер эвинден, коресинъ! Затен, бизим колхозда олгъан бир чокъ ишлерге меним акълым етмей...

Алиме. Меним Мерзиечюн сёзюм ёкъ. Эпимизден ударни чалыша. Бизлер къадар эки иш япа. Тютюн тизгенде козь биле илишмей. Чапада да, эписинде де эпимизден огюне кете. Манъа халкънынъ акъкъы не керек я?

Хатидже. Иште, озю де келе ята.

(Мерзие козьлерини сюртип келир, отурып, чалышмагъа башлар).

Алиме. Назифе, манъа ине берчи... Мерзие, санъа не олды я? хастасынъмы ёкъса? Асиеге не бакъынмайсынъ?

(Мерзие индемез)

Назифе. (*Алимеге йип берир, эм ишмарынен Мерзиеге тиймемесин анълатыр*). Ана, Эмир Амет ака келе.

Эмир Амет. (*бир тарпи юкленип келир. Тарпини ерге къояр, манълайыны сюртер*). Ишинъиз къолай кельсинъ, къызлар. Лякин сизлер чокъ яваш тизесинъиз. Япракъ саясынъызмы, не? Янъы аран бригадалары энди секизер тарпи тиздилер.

Алиме. Биз де тизеджемиз ама, аркъадашлар ерлеринде отурмайлар да...

Эмир Амет. Чокъ лакъырды этесинъиздир. Лакъырдынен пилав пишмез. Мен сизнинъ бригаданы эр ерде макътайым. Ама сизлер мени утандыраджакъсынъыз... Къана бир сигар ясайым. (*отурыр*). Чалышкъанда чокъ лакъырды ярамаз. Йырласанъыз тез олыр. (*сигар ясар. Мерзиеге*) Мерзие,

Асие саат къачларда къайта шу? Акъшам устю барсам тапар экениммн?

Мерзие. Тапарсынъ.

Эмир Амет. Мен онъа бир топ чечек алып кетеджек эдим.

Алиме. Искендер акадан котек ашайджагъынъ келеми?

Эмир Амет. Ничюн о?

Алиме. Халкъынынъ къарысына чечек алып кетмезлер. Къоджасы куннер.

Эмир Амет. Менден куннемез оны. Мен чечек алып кетсем, яман бир юрекнен дегиль, бизим Керимни олюмден къуртаргъаны ичюн.

Асие. Керимни денъизден башкъасы чыкъаргъан да.

Эмир Амет. Башкъасы чыкърды ама, онъа джаныны Асие берди. Эгер шу арада Асие келип де, баланынъ къолыны-аягъыны салламагъан олса, ишлер нафиле эди.

Алиме. Керчек, Эмир Амет ака, насыл олды я о?

Эмир Амет. О, узакъ меселе.

Эписи. Айтса! Айтса!

Эмир Амет. Айтайым ама кимсе инесинден козюни алмайджакъ. Иш чокътан чокъ лакъырды севмез. Лакъырды амамда ярашыр.

Эписи. Яхшы, яхшы.

Эмир Амет. Кеченде иштен къайткъанда, Керим «Айды баба, азыр, денъизге де тюшип алайыкъ да», — деди. Асиенинъ санаториясы янындан кече эдик. «Айды» —дедим. Анда башкъа джувунгъанлар да бар. Биз де союндыкъ. Мен озюм ялдамагъа бильмейим. Сувгъа тийсем де, аякъларымы котерип шапылдатам ама, элими ерден алмайым. Элим чакъылларгъа тийсе, юрегим раат ола. Не керек манъа, я! Къолым ерге тийсин де, тек юрегим раат олсын. Бизим огълан да ойле. Айттым: «узакъ кетме, денъиз далгъалы» — дедим. Чыкъкъан кеткен... Бакъам халкъ къычырыша. Не бар экен десем, бизим огъланнынъ аягъыны сув туткъанмы, не янкъан, къычырыкълай. Мен озь-озюме айтам: «Энъкъас эте, ойнай,

меннен шакъалаша, мени къоркъызып эглене» — дейим. Дейим ама, юрегим де алып бере. Бир даа бакътым, Керим сув тюбюне гъайып олды. Халкъ «богъула!» — дей, ама мен кене «шакъа этедир» — деп озь-озюмни алдатам. Ана андан чыкъар, мына мындан чыкъар, деп беклесем де чыкъмай. Энди умютни юзю яткъанда, огълан баткъан ерде бириси пейда олды. Чалкъасына яткъан, мына шай этип тепмелене. Санаторияда бир немсе бар экен, шу адам экен. Тепмелей-тепмелей бизим огъланны ялыгъа кетирди. Мен сувдан чекип чыкъардым. Чыкъардым ама, бизим огълан озюнден кечкен. Нефес-мефес бир шей ёкъ. (агъламсырай) Берекет берсин, шу арада Асие етип кельди. немсенен экиси онынъ къолларыны-аякъларыны саллаштырдылар. Он дакъкъа сонъ бизим огълан «ий!» этип нефес алды. Къувангъанымдан не япаджагъымы бильмейим. Немсенинъ элини оперим, деп япыштым, бакъсам эль еринде къара бир къолчакъ бар. «Люзюми ёкъ, баба!» — дей, элини чеке... Ах сени дейим, шимди тутып, шу чыплакъ тенини яхшы этип шамарнен ашлар эдим ама...

Алиме. Буны кимге айтасын? Немсегеми?

Эмир Амет. Лакъырдыны къйругъындан анъламаса, Алиме!.. Огълангъа айтам. Эндиден сонъ, дейим денъизнен савлыкълаш. Эндиден сонъ, дейим, сенинъ денъизинъ леген. Эндиден сонъ, дейим, джувунаджагъынъ кельсе, ананъ санъа балабан бир гугюм сув къайнатып берир, леген ичине тюшер де, сабынланып тойгъанчек джувунурсынъ...Сизлер яшсынъыз, кадайлар, ана-бабанынъ юрегини бильмейсинъиз... Ана, энди къулакълары сагъырлашты. Дым сагъыр олып къалды. бир лакъырды анълаткъанджек богъазынъдан айырыласынъ... (*турар*) Къана, мен кетейим... Сизинъ япынъызгъа кельсем, лакъырдыгъа тута къалдырасынъыз... Я бу ким? Бир къары келе!

Мария. (*келир*) Багъышланъыз. Бу койде Дервиш деген бир адам бар экен...

Эмир Амет. Дервиш Искендердир даа! Бизим колхоз реиси.

Мария. Эбет, эбет, къарысы да доктор экен.

Эмир Амет. Шай олса, Искендер. Догъру, Искендер мында башкъа районда кочип кельген эди... Эм, мындан эвленди. О, сизге озю керекми?

Мария. Ёкъ, манъа онынъ озю дегиль, къарысы керек эди.

Эмир Амет. Асие, десенъиз! Асие шимди санаторияда-дыр. Эвлерини бильмек истесенъиз, а-ана, анда, чете, чамлар тюбюнде. Сарп бир ер бар да (*костерир*) ана, анда! О эвельде Афанасьеванынъ дачасы эди. Коресинъизми? А, керчек, мына мында олардан Мерзие бар. Мерзие, кельсе мында.

(*Мерзие индемез*)

Алиме. Мерзие, айыптыр, турса!

(*Мерзие аран огюне чыкъар.*)

Эмир Амет. Мына, Мерзие олардан, лакъырды этинъиз... Айды, къызлар, сизлер де давранынъыз! (*кетер*).

Мария. Багъышланъыз... Сиз, Асие аркъадашнынъ къардашы оласынъызмы?

Мерзие. (*онъа бакъмаз, сертче.*) Ёкъ.

Мария. Ёкъ?! Ёкъса, Искендер Дервишнинъ къардашларындан оласынъызмы?

Мерзие. Мен ич кимсенинъ къардашы дегилим!

Мария. Я, ананъыз, бабанъыз?

Мерзие. (*серт*) Айттым да, меним кимсем ёкъ, дедим де!

Мария. Багъышланъыз... (*даа бир шейлер сорамакъ истер, лякин сорап оламаз*). Багъышланъыз... Мен кетейим... Мени беклейлер... Асие аркъадашкъа селям этинъиз. Манъа онынънен пек корюшмек керек эди. Мен онъа келирим... Ярын... Багъышланъыз.

Назифе. Истесенъиз, шимди барынъыз. О, анда, ялыдаки санаторияда чалыша.

Мария. Шимди? Ёкъ... Мен ярын келирим...

(*Зейнеп келир*).

Назифе. Я шимди къайда кетесинъиз?

Мария. Мен де санаторийгъа кельдим, лякин меним шеэрде... (*Мерзиеге*) Селям этинъиз. Мен ярын келирим. (*кетмеге башлар.*)

Назифе. Я, адынъызны айтмадынъыз да!

Мария. (*токътап*). Адымы?.. Мени эп бир танымаз. Мен онъа озюм келирим... Савлыкънен къалынъыз. *(кетер.)*

(Мерзие ерине барыр. Зейнеп Мариянынъ пешинден бакъып къалыр.)

Назифе. Зейнеп енге, мында сенчюн лакъырды ола, «чалышмай» — дейлер.

Зейнеп. (*Мариянынъ пешинден бакъып.*) Бу къарыны бир таныгъангъа ошатам ама... Ким экен?.. (*ерине отурыр.*)

(Адже ле, адже ле Мурат келир.)

Мурат. Бу ерден бириси кечмедими?

Назифе. Шимди мында бир къары келип кетти.

Мурат. Ёкъ, къары дегиль, эркек! Чуллы бир адам.

Назифе. Ёкъ, ич кимсе кечмеди. Корьмедик.

Эмир Амет. (*чапып келир*) Туттынъмы?

Мурат. Мында ёкъ да!

Эмир Амет. Мына шимди бу якъкъа кетти. Мен онынъ аран артындан мында бурулгъаныны корьдим.

Мурат. Джур, барып андан къыдырайыкъ.

Назифе. Я о насыл адам экен?

Эмир Амет. Бизим огълан, оны Зейнепнинъ эви артындаки пенджересинден тюшкенини корьген.

Зейнеп. Меним эвимден? Я, мен шимди эвде эдим де! Олмайджакъ шей!

Мурат. (*Эмир Аметке*). Джур, айды, косьтер, къайда корьдинъ.

Эмир Амет. Ана, анда! (*кетелер*).

(Перде къапалыр).

Экинджи левха

Биринджи левханынъ декорациясы.

Акъшам устю.

Искендер, Мурат, Эмир Амет, Керим.

Искендер. Нафиле ерде шамата котересинъиз. Ким биле не олгъан! Зейнеп ала «эвимден ич бир шей чалынмагъан» — дей. Бельки быралкъынынъ биридир. Онынъ эвине даладжакъ олгъандыр.

Мурат. Ким олса да, ярагъан эриф дегиль, тутмакъ керек.

Эмир Амет. Гедже келип, мени соймайджагъыны къайдан билейим?

Искендер. Быракъынъ шуны. Энди чокътан койден къачып кеткендир де.

Эмир Амет. Ёкъ, койден къачамады. Биз шу арада ёлларны кестирдик. Орталыкъта тиленчи фасонында джурген эрифлер бар... Обир кунь анда сизинъ койде бир эриф колхознынъ араныны якъаджакъ олгъан, лякин тутамагъанлар. Ким биле оны, бельки койде сюрюльген кулаклардан биридир...

Искендер. Баладжасына лакъырды этесинъиз. Айды, къайт да ятынъ. Ич бир шей ёкъ. Бельки аслында яландыр.

Эмир Амет. Ялан дегиль, Искендер, мына, бизим огълан, онынъ Зейнеп аланынъ пенджересинден тюшкенини корьген. Мен де аран артындан бурулгъаныны коре къалдым. (*Керимге*) Къайда корьдим, techинъ?

Керим. Э?

Эмир Амет. (*багъырып*) Къайда корьдинъ? — дейим.

Керим. Кимни коре я?

Эмир Амет. (*багъырып*) Ана, шу чуллу эрифни!

Керим. Зейнеп енгенинъ арт пенджересинден, (*косьтерип*) мына шай этип тюшти де, сонъ дивар тюбюнден пысып бу якъкъа кельди.

Эмир Амет. Танымадынъмы?

Керим. Э?

Эмир Амет. (*багъырып*) Танымадынъмы? — дейим.

Керим. Ёкъ, танымадым.

Эмир Амет. Я не дайын адам эди о?

Керим. Э?

Эмир Амет. (*багъырып*) Недайын адам эди? — дейим.

Керим. Недай адам эди? мына шай, пыскъанда томалакъ, ама аякъ устюне тургъанда узун бойлу эди.

Эмир Амет. Ана, корьдинъизми, «узун бойлу томалакъ адам эди» — дей.

Керим. Сакъалы да бар эди.

Эмир Амет. Сакъалы да бар экен.

Керим. Озю чуллу эди.

Эмир Амет. Озю де чуллу экен.

Керим. Аякълары ялынаякъ эди.

Эмир Амет. Аякълары да ялынаякъ экен.

Керим. Узакъ олгъанындан бетини танып оламадым.

Эмир Амет. Бетини танып оламагъан.

Керим. Шапкесини козюне баскъан эди.

Эмир Амет. Шапкесини козюне баскъан. Ана, корьдинъизми анда, эписини айтты.

Мурат. Сонъ, энъиште, насыл этейик?

Искендер. Эвге къайт да, ят юкъланъыз. Ким де олса къачкъан кеткендир. Геджелейин койде шамата къопарып, джурменъиз. Халкъ эрте турып ишке кетеджек. (*Мураткъа*). Сен эвге кетесинъми?

Мурат. Эбет.

Искендер. Татанъа айт, ярым сааттен мен де барырым.

Мурат. Мерзие эвге къайткъанмы?

Искендер. Мында экен. Айды, сизлер кетинъ, мен оны озюм алып кетерим.

Мурат. (*Эмир Аметнен Керимге*) Айдынъыз, кетейик. (кетелер)

Искендер. (*Олар кеткен сонъ, аран ичине кирер*). Мерзие! Мерзие! Къайдасынъ? Чыкъ мында! (*пауза*) Мерзие! Санъа айтам!

(Арткъа кетер, бир дакъкъадан Мерзиени элинден тутып чыкъарыр.)

Мерзие. Тийме манъа!

Искендер. Япма, Мерзие, халкътан айыптыр. Ничюн ойле этесинъ? Джур къайтайыкъ эвге!

Мерзие. Мен ич бир якъкъа къайтмайым. Мен мында къаладжагъым.

Искендер. Ничюн бойле эте экенсинъ! Япма, джур! Меним юрегим ярамай.

Мерзие. Къарынъа бар, о яхшы этер.

Искендер. Сен бу ислеринънен мени масхара этеджексинъ.

Мерзие. Я, сен мени масхара эттинъ де! Беш йылдан бери масхара этесинъ.

Инскендер. Ничюн шай дейсинъ я! мен сени кене севем.

Мерзие. Севесинъ? Сен къарыны севесинъ. Кет мындан! Мени раат быракъ!

Искендер. Джур эвге къайтайыкъ, дейим. Асие шубеленир!

Мерзие. Къарынданъ къоркъасынмы? Я, мени къучакълагъанда къоркъмай эдинъ де? Э?! Энди къоркъасынъмы? Япкъан ишлеринъ мейдангъа чыкъаджакъ, ондан къоркъасынъмы? Ах, сен... беш йыл...эм къарынънен, эм де меннен яшадынъ. Беш йыл мени алдаттынъ. Къарыны айырып сени аладжагъым, дей эдинъ! Не айырмадынъ? Мен беш йыл къанлы козь яшлары тёктим. Къарынъ окъумагъа кетти, сен о заман меннен яшадынъ. Доктор олып кельди, онынъчюн айырмайсынъмы? Кет мындан. Тийме манъа!..

Искендер. Ёкъ, мен сени мындан алмагъанджек ич бир якъкъа кетмейджегим.

Мерзие. Кетерсинъ.

Искендер. Ич бир якъкъа кетмем. Даа зоргъа къалса, халкъны чагъырыр да багъырта, чагъырта алып кетерим.

Мерзие. Сен мында ич кимсени чагъырамызсынъ. Эгер чагъырсанъ, мен эписини айтырым.

Искендер. (ялварырджа) Япма Мерзие. Меним кене юрегим ура башлады. Аджы мени.

Мерзие. Сен мени аджыгъан эдинъми?

Искендер. Ничюн шай дейсинъ? Сен ойле дегиль эдинъ де! Сен шимдиге къадар меним сёзюмден чыкъмай эдинъ де!

Мерзие. Энди чыкъаджагъым. Меним чалышмакъчюн къолларым бар. Мен озюме бир тилим отьмекни эр заман тапып олырым. Мени колхоздан къувамазсынъ, я!

(Орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлар.)

Искендер. (*паузадан сонъ*) Мен сени севем.

Мерзие. Севесинъ?!

Искендер. Эбет, севем Мерзие.

Мерзие. Утангъайдынъ буны айтмагъа! «Севем» экен! Насыл ола да тилинъ бара?

Искендер. (*оны къучакълап*) Севем, Мерзие. Пек севем, эр шейден зияде севем. Сен бизден кетер де, башкъа бир эркекнинъ къучагъына кирерсинъ деп, къалтырайым. Мына, шай севем...шай севем...(*опер*).

Мерзие. Искендер...

Искендер. Сен де севесинъ я, Мерзие?

(Пауза)

Мерзие. Сен мени кене енъдинъ...ничюн шай япа экенсинъ...ах!.. . (*агълар*) Мен кетип, озюми денъизге атаджакъ эдим.

Искендер. Денъизге?!

Мерзие. Эбет, денъизге.... Мен чокъ тюшюндим... Мен озюмчюн эки ёл корьдим. Я, сизден кетип колхозда чалышмакъ, я да озюми денъизге атмакъ. Артыкъ сизнинъ эвинъизде яшап олмайджакъ эдим. Колхозда да...бир кунь ола эписи мейдангъа чыкъаджакъ эди. Менден сорар эдилер. «Баланы къайдан алдынъ» — дер эдилер.

Искендер. Не, бала?!

Мерзие. Эбет, бала.

Искендер. Сен не дейсинъ?

Мерзие. Мен буна ич кимсеге, санъа биле айтмадым. Дёрт айдан берли не чеккеними тек озюм билем.

Искендер. Дёрт айдан берли?! (*коксини тутар*).

Мерзие. Эбет, дёрт айдан берли.... Ничюн шай къалтырайсынъ, Искендер?

Искендер. Ёкъ, ёкъ, мен къалтырамайым... Меним юрегим...

Мерзие. Сув берейимми?

Искендер. Ёкъ, керекмей...шимди кечер... (*пауза*) Буны ич кимсеге айтмадынъмы?

Мерзие. Ёкъ, ич кимсеге айтмадым. Айтсам, бабасыны сорайджакъ эдилер. Мен сенинъ адынъ чыкъкъаныны да истемедим. Озюмчюн де айтыр эдилер. Анасындан пич догъгъан къыздан не кореджексинъ...анасы да шай эди, дер эдилер.

Искендер. Не къадар агъыр...

Мерзие. Эбет, пек агъыр, Искендер... Айт, мен шимди не япайым? Огрет манъа бир ёл...

Искендер. Токъта, тюшюнейим. Бир къолайыны тапып... Асиеге айтсакъ...

Мерзие. Ёкъ, ёкъ, мен буны Асие бильгенини истемейим... ич оладжакъ шей дегиль.... ёкъ.

Искендер. Башым да ишлемей башлады... Асиенен айрылышмакъ... Ах, не къадар агъыр... Мерзие...Сен...Токъта... (*диваргъа таяныр*).

Мерзие. Искендер, озюни шай ёрма. Даа вакъыт чокъ, тюшюнирмиз. Искендер... Искендер, санъа не олды? (*оны къучакълар*).

Искендер. (*оны итеп*). Чекиль... Шимди... (*тышкъа бакъып*) Иште, бириси келе... Кет, сени корьмесинлер.

Мерзие. Зейнеп енге.

Искендер. Кет...Арангъа...Сени корьмесин...Сакълан.

(Мерзие аран ичине кетер).

Зейнеп. (*этрафына бакъынып келир*). Искендер, сенсинъми?

Искендер. Яваш ол, сонъ?

Зейнеп. Кеттилерми?

Искендер. Кеттилер. Айт, кимсе эшитмез. Къайда сакъланды?

Зейнеп. Менде. Эвде. Лякин къоркъам, балам. Келир де тутарлар, дейим. Онъа да ярамаз, манъа да ярамаз.

(Мерзие явашча, сакъланып динълер)

Искендер. Сен онъа айт. Орталыкъ ятышкъан сонъ манъа эвге кельсин. Арттан айланып, чамлыкътан кельсин. Анда кимсе умют этмез. Айт, мен оны беклерим. Кет айды. Ёкъ, токъта. Ма буны (*револьвер берир*) Сакъыт олсын. Оны къолайлар. Догъру манъа кельсин. Мен онынъчюн документ тапарым.

Зейнеп. Сервер аканъ айта...

Искендер. Тссс! Адыны айтма... яваш ол.

Зейнеп. «Манъа мында, Къырымда къалып, бир иште чалышмакъ олмазмы экен? — сораса» — дей.

Искендер. Ёкъ, ёкъ, олмаз. Онъа мындан кетмек керек олыр. Я Казвказгъа, я да Ташкентке...Бар, айды...Мукъайт олсын.

Зейнеп. Теф, теф...Бареме бир шей олмагъайды...(*кетер*).

Мерзие. (*Искендернинъ янына келип*) Не, Сервер ака къачып кельгенми ёкъса?

Искендер. Сус! Динълединъми?

Мерзие. Лакъырдынъызнъы эшиттим.

Искендер. Сакъын!.. Джур, айды...Токъта... (*диваргъа тутуныр*)

Мерзие. Искендер, санъа не ола?

Искендер. Тут мени...юрегим...Ах...

Мерзие. Искендер...Мен къоркъам.

Искендер. А-ах! (*йыкъылыр*).

Мерзие. Вай, бир шей олды!.. Искендер...Мен къоркъам да...Не япайым экен? (*бакъырыр*) Мында келинъ! Искендер акама бир шей олды...Мында келинъ! Искендер!.. Искендер!. (*онынъ устюне къапаныр*).

(Перде къапалыр)

Учюнджи левха

Дервишлер отургъан дача. Азбар. Софа, ортада олып, онынъ сагъында азбарда, узун хасыр скамья, солында салланма скемле

Асие. Иште, энди кельдик.

Лейля. Фу!.. Джаным чыкъа язды! Ана-анда, мына-мында. Бильген олсам къалыр да, Акимовларнен берабер машинанен келир эдим. Эвинъиз де не юксек ерде!.. Тап башым айлана... Эр кунь мында насыл чыкъып тюшесинъиз?

Асие. Менимчюн ич бир шей дегиль ама, Искендерчюн ярамай. Онынъ юрегинде порок бар.

Лейля. Бареме кочинъиз даа мындан. Бир кунь патлар юреги де, къалырсынъ тул... Эвинъиз озю зарарсыз ерде. Азбары гузель... Кипарис...чам...сармашыкъ... Кой де не къадар яхшы ерде... Багъ-багъчалыкъ...Я, къана, бунынъ чамлыгъы къайда?

Асие. Чамлыгъы эв артында.

Лейля. Анда яхшыдыр э?

Асие. Пек яхшы... Кель, отур мында да, раатлан. Эм койни сейир этерсинъ. Ана, шеэр де анда...

Лейля. (*скамьягъа отурыр*) Фу...Не къадар юксек. Тап башым айланды. Къана, эвде кимсе ёкъмы не?

Асие. Бизден башкъа ич кимсе ёкъ.

Лейля. Отурса, сен де!

Асие. Мына, шимди. Портфелими ташлайым да. (*эвге кетер*).

Лейля кузьгюге бакъар, тюзенир, безенип, озь-озюне йырлар.

Асие. (*келип*) Чайгъа бир шейлер азырламакъ керек эди ама...

Лейля. Азырларсынъ. Даа эрте. Билесинъми, сен кеткенде акълыма не кельди?

Асие. Айтса, Лейля, не кельди я?

Лейля. Сенинъ къарылыгъынъа шеклендим.

Асие. (*кулер*) Лейла!

Лейля. Акълыма келе, Асие къоджасынен опюшмеге де бильмейдир, дейим.

Асие. (*кулер*) Иште!

Лейля. Шай дегениме джанынъ агъырмасынъ.

Асие. (*кулип*) Вай, акъыз, не къадар да худжурсынъ!

Лейля. Илле, анавы доктор халатыны кийсенъ, мына санъа дюльбер бир огълан.

Асие. (*кулер*) Етер, шуны! Офф!..

Лейля. Керчек айтам. Бир къач кере акълыма да кельди, шу огъланны барып, къучакълап-къучакълап опейимми экен, дедим.

Асие. Я, не опмединъ?

Лейля. Сенден къоркътым.

Асие. Къоркътынъ?

Лейля. Эбет, къоркътым. Халатынъы кийсенъ, сенде ойле джиддий чырай ола! Мына, бу къашларынъ джыйрыла да, козьлеринънинъ устюне саркъа. Аст дудагъыны да, шай этип букесинъ. Не подходи...

Асие. Худжур шейлер айтасынъ.

Лейля. Ич де худжур дегиль, тамам айткъаным киби.

Асие. Бильмейим. Мен озюм дуймайым.

Лейля. Мына, бакъ, шимди бус-бутюн башкъасынъ. (*пауза*) Мен чокътан берли сенден бир шей сорайджакъ олам.

Асие. Кулюнч шей олса, сорама. Чокъ кульсем ярамаз.

Лейля. Ёкъ, кулюнчли дегиль. Билесинъми не?

Асие. Не, я?

Лейля. Къоджадан башкъа эркек севдинъми?

Асие. (*кулер*) Ёкъ. Я о неге?

Лейля. Ёкъ?

Асие. Ёкъ.

Лейля. Санаторияда элинъден о къадар гузель эркеклер келип кече, ич бирини севмединъми?

Асие. Ёкъ.

Лейля. Ама, сенинъ еринъе мен олсам...

Асие. Не япар эдинъ?

Лейля. Къоджаны къарысындан айыртыр эдим. Озюнъ де о къадар гузельчиксинъ... Демек, къоджанъа ич бир дефа хиянетлик япмадынъ, э?

Асие. Ёкъ. Мен Искендерни севем.

Лейля. Кельсе, Искендеринъи корер эдик.

Асие. Кельсе, корерсинъ.

Лейля. Бакъ, мен оны сенинъ элинъден тутып алмасам...

Асие. Искендер де мени севе.

Лейля. Эркеклерге ишанмакъ олмаз.

Асие. Ёкъ, сен Искендерни бильмейсинъ. Искендер ойле дегиль. Кельсе, озюнъ де корерсинъ.

Лейля. Насыл, козьлери къарамы?

Асие. Ёкъ, ешиль.

Лейля. Ешиль?!

Асие. Эбет, ем ешиль.

Лейля. Озю де сарыдыр, э?

Асие. Ёкъ, къап-къара сачлы. Къою къашлы. Сачлары мына шай, копюрип тура.

Лейля. Узун бойлу?

Асие. Узунджа бойлу.

Лейля. Вай, не къадар дюльбер! Ешиль козь, копюрюк сач, узунджа бойлу. Не къадар гузель... Уффф! Тап куньлемеге башладым. Асие, билесинъми, не? Сен оны манъа берсе.

Асие. Ал даа! (*кулер*)

Лейля. Керчек айтасынмы?

Асие. Эбет, керчек айтам.

Лейля. Сен оны севмеге бильмейдирсинъ. (*Асиенинъ антерини тутып бакъар*) Эйиликнен кий, не къадар да яраша. Озю, бакъсанъ, саде шей. Къач антеринъ бар я?

Асие. Учь антерим бар.

Лейля. Олгъаны учь данечикми? Я косьтюминъ?

Асие. Бир дане.

Лейля. Тек бир дане?! Меним он эки антерим, дёрт де костюмим бар. Бир гардироб шей. Ёкъ, акъыз, мен не айтам я, гардиробгъа да сыгъмай. Нафиле ерде яталар. Кийип бармагъа бир ер ёкъ. Кийсенъ де, сени пармакънен косьтерелер. Коммунист къарысы экен, бильмем даа не деп, артындан мыскъыл-

лап да ташлайлар. Антерлерими не япаджагъымы бильмейим. Кимерде бир ачувланам. Эписини топлайым да, толчокъкъа чыкъарып сатайыммы экен, дейим. Он эки чифт аякъкъабым бар. Дёрт чифтини даа бир ерге кийип чыкъкъаным ёкъ. Языкълар олсын.

Асие. Я о къадар шейни къайдан топладынъ?

Лейля. Сенинъ хаберинъ ёкъмы, Халил меним учюнджи къоджам да!

Асие. Я обирлерине не олды?

Лейля. Обирлерине? Айырдым. Яшамагъа бильмейлер. Даа догърусы (*яваш сеснен*) балалары олмай... Ама мен истейим.

Асие. Я, санъа баланынъ не кереги бар?

Лейля. Истейим, иште. О къадар авес этем, о къалар авес этем...

Асие. Олмагъаны яхшы.

Лейля. Ничюн шай дейсинъ я?

Асие. Башынъа къалабалыкъ не керек я?

Лейля. О ери де шай онынъ, ама...

Асие. Корьдинъми анда, мен янъылмагъаным. Сен баладан да, къоджаларынъдан безген киби безер эдинъ. Андан сонъ... сен оны озюнъ киби тербие этер эдинъ...

Лейля. Сен не айтасынъ шу? Ёкъса, эвинъе кетирип, меним джанымы агъыртаджакъсынъмы?

Асие. Керчек айтам, сакъын ич джанынъ агъырмасын. (*пауза*)

Лейля. Кене къашларынъ козьлеринъ устюне саркъты. Язса шуларны!.. (*онынъ къашлар арасыны пармагъынен сийпар*). Ана шай! Куль энди. (*оны опер*). Ёкъ, меним санъа джаным агъырмай. Сен догърусыны айтасынъ. Мен чокъ бозукъ къарым, бу дюньянынъ адамы дегилим. Токъта сен, санаторийдан къайтайым да озюми яхшы этип эльге алайым.

Асие. (*турар*) Яхшы этерсинъ... Кеч олды. мен ашханагъа барайым да, акъшамгъа бир шейлер азырлайым.

Лейля. Мен де барам. Санъа ярдым этерим.

Кетерлер. Орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлар. Эмир Аметнен Мурат келирлер.

Эмир Амет. (*элинде газетагъа чырмалгъан чечек букети бар*) Оф!.. . Тап къаф дагъы къадар бар.

Мурат. Ёрулдынъмы?

Эмир Амет. Пек ёрулдым. Дёрт кере яйлагъа чыкъып тюшкен къадар олды.

Мурат. Отур. Ана, анда.

Эмир Амет. Татанъ даа къайтмагъанмы?

Мурат. Къайткъан. Мен шимди барып бакъайым. Къана, бер чечеклеринъи, алып кетип берейим.

Эмир Амет. Ёкъ, озюм беририм.

Мурат. Берсе шуны! *(алыр)*

Эмир Амет. Бакъ анда, мен кетиргенимни айт.

Мурат. Яхшы. (мердивенде тюшюнир, газетадан чечекни чыкъарып, бир топ алабота къояр). Эмир Амет ака! Ма, озюнъ такъдим этсенъ яхшы оладжакъ. (*газетагъа чырмалагъан алаботаны онъа берир*).

Эмир Амет. Айттым да мен, яхшы олыр деп! Айды бар чагъыр.

Мурат. Анда бириси даа бар, гъалиба. Къана, япып косьтерчи, насыл такъдим этеджексинъ?

Эмир Амет. Э, бала, дадыны къачыра ятасынъ! Чечеклерни солдураджакъсынъ. (*къокълар.*) Не де къокъуйлар. Джаным къурбан олсын къокъусына. Ах... бурунынъ къокъу асла не къадар да яхшы. Не ырджайып къалдынъ? Бар, чагъыр айды!

Мурат. Татам, тез ол, мында кель!

(Асие, Лейля чыкъарлар.)

Асие. Не бар я?

Мурат. Мына, Эмир Амет ака кельди.

Асие. А-а, Эмир Амет ака. Хош кельдинъ.

Эмир Амет. Сав ол, Асие. (*эль тутушырлар*)

Асие. Сонъ, Керим не япты?

Эмир Амет. Керим яхшы олды, тек къулакъ ачылмады. Мына, санъа чечек кетирдим. Озюнъ бизге кельгенде, акълынъдамы, гъондже чечеклерни корип, сукълангъан эдинъ. Ана, олар шимди ачтылар. Арслан авуз да къоштым, гергуна да къоштым. Къаранфиль, айландыра, идржахи мелевшечиги. Бир къач да фесильген къаттым. Яшлар фесильгенчюн «къарт къокъуй» дейлер, ама къулакъ асма сен. Дюнья къартсыз ярамаз. Эпимиз къартаяджакъмыз. (*Мураткъа*) Не кулесинъ? Сен къартаямайджакъ оласынъмы ёкъса? Ойле де къартайырсынъ... (*бурумны ачып, алаботаны чыкъарыр*) Мына.

Асие. (*шашырып*). Я чечеклер?! Шу арада... (*Мураткъа*) Сен эттинъ буны! Чыкъар чечеклерни! Чыкъар дейим!

(Мурат чечекни берир)

Эмир Амет. Олан, шу арада... (*алып*) Джаным Асие, айып этме... Мына, къардашынъ этти... (*берир*)

Асие. Сав олунъыз. Не де гузель букет!

Лейля. Вай, не де гузель. Берчи къокълайым. (*алып къокълар*)

Эмир Амет. (*Мураткъа*) Бакъ, даа ырджайып отура. Утанмайсынъмы сен, бабанъ кибн адамгъа... Мен сени шимди... (*алаботанен урар*) Джаным Асие, къардашыны тый, инсаннен шай эгленмесин. Мени сизнинъ огюнъизде айыплы этти.

Лейля. Сиз манъа да бойле бир букет ясап кетирсенъиз.

Эмир Амет. Аврынъ алсын, кадам, энди кеч олды ама... сенинъ хатринъчюн мумкюн. Мен гузеллернинъ хатирини ич къыямайым. Санъа фенер ярыгъында яхшы бир букет ясап кетирейим.

Лейля. Кетирирсинъ, э?

Эмир Амет. Кетиририм, мытлакъ кетиририм. (*Асиеге*) мен сеннен бизим Керимнинъ къулагъы акъкъында айтышаджакъ эдим. Оны насыл этер экенмиз? Яныгъымдан оледжегим. Эрифке лакъырды анълаткъанджек богъазынъдан айырыласынъ.

Асие. Сиз оны санаторнягъа кетиринъиз. Анда, бизде, махсус къулакъ докторы бар.

Эмир Амет. Бизим больница докторы да шай дей, къулакъ докторына косьтермек керек, дей. Аджайип шей, дейим, доктор-доктордыр даа.

Асие. Биз оны шай этейик. Ярын, вакътынъыз олса, ал да келинъ.

Лейля. Меним букетими унутманъыз.

Эмир Амет. Унутмам, унутмам. (*Мураткъа*) Мен сенинъ езменъи чыкъарыр эдим ама, татанъа шукюр эт. Айды, савлыкънен къалынъыз.

Мерзие. (*чапып келир*) Тез, ярдым этинъиз.

Эписи. Не бар, насыл шей?

Мерзие. Искендер аканынъ юреги ярамады. Мердивенлерден чыкъамай. Ярдым этинъиз.

Эписи. (*чапышып кетерлер*) Онъа не олгъан? Теф, теф, теф!

(Бир дакъкъа сонъ Эмир Аметнен Мурат Искендерни къолтыкълап чыкъарырлар)

Асие. (*Скамьяны косьтерип*) Мында кетиринъиз. Мерзие, чап, ястыкъ... Мурат, сен де иляджыны! (*Мерзие, Мурат эвге чапарлар Мерзие ястыкъ кетирир*) Бер мында!

Мурат. (*илядж фильджанынен сув кетирир*). Мына.

Асие. (Искендерге илядж берип) Ма, ич!

(*Искендер ичер. Асие онынъ набзыны динълер. Башынен дигерлерине четке кетмелерини анълатыр. Эмир Амет ишмарнен кетеджегини анълатыр ве кетер. Мерзие софагъа чыкъар)*

Асие. (*Искендернинъ башыны сыйпар*) Насыл, энди кечти, я? (*оны опер. Мерзие аркъасыны чевирир. Лейля яваштан келип Искендерни бакъар. Асие элинен кетмелерини ишарет этер. Муратнен Лейля эв артына кетерлер*)

Асие. Энди кечти... Тап, мени де къоркъуздынъ.

Искендер. Мерзие къайда?

Асие. Ана, анда, софада.

Искендер. Зорнен кетирдим... Бармайым, дей...

Асие. Мен оны ич де анълап оламайым. Бу якъында бус-бутюн тюрленип кетти. Озю не айта, я?

Искендер. Озю?.. (*пауза*) Ничюн эткенини озю де бильмей. Колхозгъа кочип, шай чалышмакъ истеген гъалиба.

Асие. Не къадар худжур инсан! Колхозда чалышмакъчюн кочип кетмек керекми? Онъа ким мани ола? Мен онъа окъумакъны теклиф этим. Истемеди. Оны озь къардашым киби север, сенинъ тарафындан да ич бир тюрлю яманлыкъ корьмеди... Искендер, озюни насыл дуясынъ?

Искендер. Гузель. (*турмакъ истер*)

Асие. Ят бираз даа... Билесинъми, бу гедже бизге инженер Кониг келеджек. Кеченлерде айткъан эдим де. О къадар яхшы адам... Тюркче биле. Дженкте дёрт йыл Чанакъ къаледе тургъан. Германиядаки фашист алмашувындан сонъ Франциягъа къачкъан, андан да бизге кельген. Пек яхшы коммунист, Москвадан оны бизим санаториягъа раатланмагъа ёллагъанлар... (*пауза*). Менде балабан бир мужде бар!

Искендер. Насыл мужде?

Асие. Мына шимди. (*софагъа чыкъар, Мерзиеге*) Ничюн шай эттинъ тогъанчыгъым? (*онынъ башыны сийпар*) Сенинен чокъ этеджек лакъырдыларым бар. сонъ айтышырмыз. (*Эвге кирер ве андан бир кягъыт алып чыкъар. Софада электрикни якъар, Искендернинъ янына келип, кягъытны костерир*). Ма, окъу да бакъ!

Искендер. (*окъур*) Мен гузель анълап оламайым.

Асие. Янъы санатория мен сайлагъан ерге къуруладжакъ. Архитекторы, билесинъми ким? Инженер Кониг. Мен сайлагъан ер Къырымда туберкулёз санаториясы ичюн энъ келишикли ер экен. Бу гедже оны чайгъа чыгъырдым. Сенинен пек танышмакъ истей. Андреев да келе. Бир де кооператив хадими. Бельки сен оны биледирсинъ. Фамилиясы Акимов. Алчакъ бойлу. О да пек авес этти. О къадар кулюнч адам!.. Керчек, Халилнинъ къарысы да мында.

Искендер. Насыл Халил?

Асие. Бильмегенинъ не я, Азизов!

Искендер. Эвленгенми ёкъса?

Асие. Эвленген.

(Автомобиль гудогъы эшитилир)

Асие. Иште, кельдилер! Сен турып олырсынъмы?

(Искендер явашча турар. Муратнен Лейля да келирлер.)

Лейля. Кельдилерми?

Асие. Кельдилер... Лейля, кель, бизим Искедернен таныш ол.

Лейля. (*таныш олыр*) Лейля Азизова!.. Искендер аркъадаш, къана, ярыкъкъа келчинъиз! Чырайынъыз тюзельгенми? (*Ярыкъкъа чекер*) Тюзельген... козьлеринъиз бираз даа ешерген. Кельсенъиз козьлеримизни денъишейик де! Истемейсинъизми? Джаным агъырыр. Асие, кунлемейсинми? (*чечеклерни Искендерге косьтерип*) Къокълачынъыз. Не де яхшы я? Буны Асиеге бир кавалери кетирди. Кунлемейсинъизми? Сизинъ еринъизге мен олсам, кунлер эдим. Къарынъызгъа мукъайт олынъыз. Бойле гузель къарыгъа эр кес сукъланыр. Асие, сен де къоджанъа мукъайт ол, оны къызлар хырсызлап къачмасынлар.

Асие. (*кельгенлерге*) Джурюнъиз. Болдурдынъызмы?

Акимов. (*келип*) Менде миде хасталыгъы олмаса, мында къуш киби учып чыкъар эдим.

Андреев. Сенинъ къуштан не фаркъынъ бар? Тек къанатларынъ эксик.

(Азбаргъа кирерлер.)

Акимов. Мераба, аркъадашлар.

Асие. Таныш олмагъанлар — таныш олсунлар.

(Танышырлар)

Акимов. Эвинъиз къарылгъач ювасы киби бир ерде экен. Сарп эм чет ер.

Асие. Я, Кониг аркъадаш къайда?

Акимов. Келелер. Ёлда сизинъ колхоз ячейкасы секретарыны раст кетирдик. Фамилиясы не эди?

Андреев. Бекиров аркъадаш.

Акимов. Эбет, эбет, Бекиров аркъадаш. Мында келе экен. Оны да машинагъа алдыкъ. Шимди анда, машина янында къалдылар... Дервиш аркъадаш, эвинъиз керчектен де аджайып ерде экен. Иште, ай да къызарып денъиз ичинден чыкъа ята. Санки денъизде джувунгъан да, онынъчун къызаргъан. Эгер мен шаир олсам, шимди сизге бир шиир айтыр эдим.

Лейля. Эбет, сизге шаирлик пек келишир эди. Кооперативге кельген муштерилернен шиирнен лакъырды этер эдинъиз.

Акимов. Керчек айтам, бакъса, насыл гузель левха. Яхут да рессам олсам!..

Лейля. Сиз башта миденъизни яхшы этинъиз...Шай олыр о, кооперативни ашасанъ, эбет де, миде хасталыгъына огърарсынъ.

Акимов. Лейля аркъадаш, лакъырдыны билип эт!.. Тап джаным агъыра башлады.

Лейля. Манъамы?

Андреев. Кене башладынъыз. Бири-биринъизнен ничюн узлашамайсынъыз, бильмем. (*Асиеге*) Сизге бойле бири-биринен талашкъан хасталарчюн айры-айры къафеслер яптырмакъ керек.

Акимов. Мени къафеске къойсалар, бульбуль олыр эдим.

Лейля. Кооперативни чокъ ашасанъыз, къафеске де къойярлар

Акимов. Андреев аркъадаш, къуртарса мени шу къарынынъ элинден!

Лейля. Озюме ялварынъыз. Бельки мерамет этер де, бошларым.

Акимов. Джаным Лейла, азат эт мени!

Лейля. Бир даа миде лакъырдысы этмемек шартынен, азадым олынъыз.

Асие. Иште, Кониг аркъадаш да кельди. (*Конигнен Бекиров келирлер.*)

Асие. Таныш олынъыз. Меним къоджам, Искендер. (*таныштырыр. Мерзиеге*). Мерзие, кельсе мында!

(Мерзие къыбырдамаз.)

Асие. Мерзие, дейим! (*Искендерни къучакълар*)

(Мерзие мердивенден яваш тюшер, Асиенен Искендернинъ янларына кельгенде токътар. Бирден агълар ве софагъа, андан да эвге кетер.)

Асие. Бакъманъыз...утанды...Багъышланъыз.

(Перде къапалыр.)

Дёртюнджи левха

Учюнджи левханынъ декорациясы.

Асие, Кониг, Андреев, Бекиров, Искендер, Лейля, Акимов, Мурат стол башында отуралар. Стол устюнде самавар)

Лейля. Браво, Акимов аркъадаш!..

Акимов. Догърусы да шай. Медицинанынъ не кереги бар? Эписини табиатнынъ озюне быракъмакъ керек. Табиат яшамагъа къабилиетли инсанларны озю сайлар. Бутюн больницаларны, санаторияларны — эписини къапатмакъ, бутюн докторларнынъ хаста динълеген трубкаларыны сындырмакъ керек.

Асие. Я бу ничюн?

Акимов. Ничюн? Чюнки сизлер инсанларнынъ сакъатламакътан башкъа ич бир шейге ярамайсынъыз.

Андреев. Акимов!

Акимов. Ёкъ, сиз мени бу лакъырдыны ничюн айткъанымы динъленъиз.

Андреев. Етер. Сен дадыны къачыра башладынъ.

Акимов. Ёкъ, ёкъ, мени динълемек керексинъиз. Йигирми йылдан берли миде агърысы чекем. Докторлар мени йигирми йылдан берли алдатып джурелер. Энди джаным янды.

Лейля. Табиат сайламасы. Табиат сизни сайлап, миде хасталагъы берген.

Асие. Эгер докторлар бакъмагъан олса...

Лейла. Табиат озюни сайлап алыр эди, десе!

Андреев. Сен лакъырдыны бус-бутюн башкъа тарафкъа бурдынъ. Мен аиле меселеси акъкъында айта эдим.

Асие. (*Конигке*) Кониг аркъадаш, сизге бир чай даа тёкейим де.

Кониг. Тешеккюр.

Лейля. Немселер чайны аз, пиваны чокъ иче, дейлер. Манъа тёк, мен ичерим.

Андреев. Мына, Кониг аркъадаш даа бу хусуста ич бир шей айтмады.

Кониг. Бен не дие билирим. Малюм...партия, Маркс... Ленин... демишлер ки...буржуазий...капитализм джемиетинде, аиленинъ эсаслары чурюктир. Капитализим джемиети бир инсанын дигер бир инсан тарафындан эксплоататсиясы узерине къурулмыштыр... Малюм... Бен не дие билирим... Европада, Америкада аиле, алельхусус пролетар аилеси бир тарафтан капитализмни, дигер тарафтан динин тайзыгы алтында эзилийор... Малюм ки, дин капитализмин эксплоатация васыталарындан биридир... Нетиджеде, сефалет...сефалет...малюм... Иште, СССР-де аиле капитализм джемиети аилесинден бус-бутюн башкъадыр. Бурада къадын азаттыр. Бала багъчалары, яслилер ве бунынъ киби бир чокъ тедбир бу азатлыгъы темин этмиштир. Малюм... Джемиетин къурулышындаки фаркъ аиле къурулушынын денишмесини муджип олмыштыр...Малюм...

Андреев. Догъру, бизде къадын азат олунды. Бизде азат эркекнен азат къадын янъы аиле омюри къуралар. Лякин, бунынънен берабер, япыджылыкътаки сынфий курешнинъ аиле къурулышына тесири ола. Даа догърусы — аиле хаятына. Бизде япыджылыкъ, социализм япыджылыгъы аиленинъ эр тюрлю хурафаттан, бутюн эски традициялардан, бутюн эски психологиядан темизленмесини шарт къоя ве озю де бунъа догъру котюре.

Лейля. Мен, догърусы, ич бир шей анъламайым.

Андреев. Мында анълашылмагъан ич бир шей ёкъ.

Лейля. Меселя: сизнинъ фикринъиздже, мен азат бир аиленинъ азат къадыны дегилимми?

Андреев. Мында сенинъ яхут да меним акъкъымда сёз кетмей. Биз умумиетнен айтамыз.

Лейля. Ёкъ, ёкъ, мына мени айтсанъыз.

Андреев. Меним фикримдже сен бизим заман къадыны дегильсинъ.

Лейля. Демек, мен азат къадын дегилим, шаймы? Демек меним ич бир тюрлю къыйметим ёкъ? Яхшы. Манъа «сизнинъ заман» къадыны олмакъчюн не япмакъ керек?

Андреев. Сенинъ, энъ башта, бизим япыджылыгъымызгъа иштирак этменъ керек.

Лейля. Ким? Менми? Ёкъ, джаным, алла разы олсын! Мен, эгер консерва фабрикасына, я да башкъа бир заводкъа барып кир-кифос оладжакъ олсам, яхут да, учреждениеде кунде алты саат отурып къамбурымы чыкъараджакъ олсам, къоджагъа неге чыкъкъаным? Теклифинъизге бинъ кере алла разы олсын. Озь къарынъызны чалыштырынъыз.

Андреев. Меним къарым чалыша.

Лейля. Элверсе чалышсын. Ама мен чалышмайым. Бунынъчюн меним азатлыгъыма ич кимсенинъ саташмагъа правосы ёкъ. Манъа совет властынынъ берген правосыны кимсе тутып аламаз. (*турар, салланма креслагъа кетер*)

Асие. Лейля, отурса, къайда кетесинъ я?

Лейля. Бош лакъырдылар. Меним бу сой лакъырдылардан джаным сыкъыла, башым агъыра.

Акимов. Мына, сен Андреев, инсанларнынъ психологиялары денъишмеси акъкъында айттынъ. Насыл олыр да, меним психологиям денъише билир? Меселя, шуны айтайым: Мен куньджи бир адамым. Меним психологиям шай къурулгъан. Тек меним дегиль, бутюн инсанларнынъ. Мен насыл олыр да къарымы танымагъан, бильмеген эркеклер арасына джиберир де, чалыштырырым.

Асие. Сенден бир шей сорайджагъым.

Акимов. Буюр, сораса.

Асие. Ананъ ферендже-марама япынып джуре эдими?

Акимов. Эбет шай джуре эди. Фереджесиз, марамасыз ёлгъа чыкъмаз эди.

Асие. Сенинъ къарынъ да шай джуреми?

(Акимов кулер)

Асие. Неге кулесинъ?

Акимов. Буны Айше эшитсе...*(кулер)*.

Асие. Мында кульмеге ич бир шей ёкъ. Сен меним сорагъаныма джевап бер.

Акимов. Ич оладжакъ шейми?

Асие. Коресинъми, насыл экен.

Акимов. Ёкъ, не десенъиз денъиз, мен ич бир заман оны ят эркеклер арасына джиберип де, чалыштыртамам. Мен онсыз да хастам. Мнде хасталыгъы устюне бир де юрек хасталыгъы алмагъа вакътым ёкъ.

Лейля. Браво, Акимов аркъадаш! Бу сёзлерчюн сени шимди къучакълап-къучакълап опер эдим.

Акимов. Дудакъларым ве озюм бутюнинен сенинъ эмринъе азыр ве азырдырлар. (*онынъ янына кетер*)

Лейля. Ана, шай, кель мында да, салланъыз мени. Биз курорткъа кельдик, ондайын олыр-олмаз фельсефелер динълемеге дегиль...

Акимов. Эмринъиз баш устюне! (*саллар эм йырлар*)

«Танълар аткъан вакъытларда

Джаным кормек истер сени».

Андреев. Мен, эгер ярын Акимовнынъ къарысы къоджасындан айрылып, тикиш фабрикасына ишке кирген деселер, бунъа шашмам.

Акимов. Меним къарым? Ич оладжакъ шей дегиль. Не айрылыр, не де кетер. Эгер, кетсе, мен оны богъарым.

Андреев. Богъсанъ сени «къафеске» къоярмыз, бельки де сенинъ кибилерине ибрет олмасынчюн...

Акимов. Риджа этем, манъа тийменъиз. Мен хаста адамым.

Андреев. Яшхы, санъа тиймейик. Бизде азат аилечюн куреш аиленинъ озю ичине де пек къуветли...

Бекиров. Бу пек меракълы, Андреев аркъадаш.

Андреев. Мына, меселя, Акимовнынъ аилесини алайыкъ.

Акимов. Кене мен!.. Япманъыз джанчыкъларым, меним мидем агъыра.

Андреев. Мен сенинъ эвинъде мытлакъа шайдыр демейим. Меселя дейим, шай. Меселя Акимовнынъ къарысы, ярын фабрикагъа ишке кетем, деди. Акимов да оны джибермеди. Бундан куреш башлай. Акимовнынъ къарысы бизим япыджылыгъымызгъа къошулмагъа, къоджасынынъ эсаретинден къуртулмагъа чалыша, ама Акимов оны арткъа тарта. Эгер Акимов озю айткъаны киби къарысыны богъса, бу артыкъ къанлы бир куреш олып чыкъа.

Лейля. Не къадар да джан сыкъысы шей.

Бекиров. Ич де джан сыкъысы дегиль.

Андреев. Бу сой лакъырды ялынъыз ятларчун джан сыкъысы ола билир.

Лейля. Сиз бу ташны да бизим бостангъа атасынъыз ама, янъыласынъыз. Мен ят дегилим. Меним бабам да ят элемент дегиль эди. Бабам не молла, не де спекулянт эди. Меним бабама Джелеп Осман дер эдилер. Элли беш кумушке бир ат алса, алтмыш кумушке сатар да, хорандасыны шай кечиндирир эди.

Андреев. Элли бешке алып алтмышкъа сатар эдими, ёкъса бешке алыпмы, о ери меним ишим дегиль.

Лейля. (*Акимовгъа*). Джуринъиз, кетип бираз кезейик. Меним энди керчектен нерваларым къоза башлады.

Акимов. С удовольствием.

Асие. Отурсанъыз, джаным, мында сизнинъчюн лакъырды ёкъ да.

Лейля. Джаным Асиечигим, айып этме. Меним башым агъырды (*Акимовгъа*) Тутынъыз мени.

Акимов. С удовольствием. (*къолтукълар*)

Лейля. Эркек киби тутсанъыз (*къолтукълашып кетер*)

Асие. Аркъадашлар, лакъырдымыз битти гъалиба... Билесинъизми не? Бизим Мурат яхшы кемане чала, яхшы да йыр-

лай. Кониг аркъадаш сиз не дейсинъиз?

Кониг. Бен, меаль мемнуние.

Асие. Айды, Мурат, ред этме. Бар, ал кеманенъи де...

Мурат. Чал дейсинъми? (*эвге кетер*)

Бекиров. (*Конигке*) Кониг аркъадаш, сиз шеэрге кетем деген эдинъиз, мени де алмаз экенсинъизми? Манъа райкомгъа бармакъ керек эди.

Кониг. Меаль мемнуние. Бен эки сааттен гиделжейим.

Бекиров. Сав олынъыз. (*Искендерге*) Шай олса, сен меним адыма доверенность яз да, банктан параны мен алып келейим. Сенинъ кейфинъ де уймай гъалиба.

Искендер. Эбет, юрегим кене дамсызлады.

Асие. (*Бекировгъа*) Сиз онъа бир къач куньге отпуск бермек керексинъиз.

Бекиров. Шимдими? Ёкъ, буны япамаймыз. Шимди тютюн тымары ишининъ къызгъын вакътында отпуск берамаймыз. Мына тютюн азырлав планыны толдурырмыз, о заман сенинъ санаториянъа ерлештиририз. Айды, Искендер, яз да бер.

(Искендер эвге кетер. Мурат кеманесини алып чыкъар)

Бекиров. Лякин, биз онынъ ишини енгиллештирирмиз, анда-мында чокъ чаптырмамыз... А, Искендер! (*эвге кетер*)

Асие. Сонъ, Кониг аркъадаш, эвимизни бегендинъизми?

Кониг. Сонъ дередже....

Асие. (*турып*) Мына, кель де, мындан бир бакъынъыз я. Не де гузель манзара.

Кониг. (*турып Асиенен берабер ёл къапы янына барыр*) Сонъ дередже.

Асие. (*оны къолтугъындан тутып*) Иште, денъиз... айнынъ кумюш ёл... санки коктен йылдызлар тюшкен де, денъизде ёл ясагъанлар. Кой не къадар дюльбер ерде...Иште, бу тарафы бус-бутюн чам орманы... Ана анда бизим янъы санатория къуруладжакъ чам тёпе...

(Искендер, Бекиров эвден келирлер)

Искендер. Ёкъ, джаным, быралкъынынъ биридир. Зейнеп ала озю айтты, ич бир шейим чалынмады, деди. (*Асиелерни корип оксюрир*)

Асие. А, ишинъиз, биттими?

Бекиров. Эр алда сакъ олынъыз. (софадан тюшерлер). Къана, Мурат, азырсынъмы?

Мурат. Не чаладжагъым?

Бекиров. Озь севген аваларынъдан.

Асие. Отурайыкъ. (*отурырлар*)

(Мурат чалар, эм йырлар)

Лейля. (*сана артындан*) Ким бар анда?

Акимов. Къаравул! Къаравул!

(Мурат токътар. Эписи сес кельген тарафкъа бакъарлар)

Искендер. (*Аякъ устюне турар*) Бу не?

(Эписи турар, эвнинъ сагъ кошесине барырлар).

Акимов. (*чапып келир*) Анда!.. Оф!.. Анда!

Бекиров. Не бар? Насыл шей?

Лейля. (*келир, Акимовгъа*) Не къачтынъ? Акъай экен!

Акимов. Оф!.. Юрегим чатлайджакъ! Тут да бакъсанъыз.

Асие. Не бар я? Не олды?

Лейля. Анда, чамлыкъта бириси ята экен, биз янына баргъанымыз киби сычрап турды.

Акимов. Бизим устюмизге атыладжакъ олды. Элинде пычакъ бар эди гъалиба.

Лейля. Ич атыладжакъ олмады, къачмагъа башлады. Элинде де ич бир шей ёкъ эди.

Мурат. Къана, мен оны шимди барып бакъайым.

Искендер. Токъта, мен озюм барырым. (*Асиеге*) Бер манъа браунингинъи.

Асие. Искендер, керекмей.

Искендер. Тез ол!

(Асие эвге кирер)

Лейля. (*Акимовгъа*) Эркек экен!

Акимов. Не, мен санъа «Айды барып тутайыкъ» — демедимми?

Лейля. Ич бир шей айтмадынъ. Меним аркъама сакъландынъ да, «къаравул, къаравул» — деп къачтынъ.

Акимов. Къачарсынъ я! Барып да хырсыз, айдамакънынъ бири олса?

Асие. (*револьвер кетирип*) Искендер, джаным Искендер, сакъут ол.

Искендер. Сизлер отурынъ, мен шимди бакъып келейим.

Мурат. Мен де барам.

Искендер. Мен озюм бакъарым. (*кетер*)

(Эписи онынъ пешинден бакъып къалырлар)

Асие. Теф... янгъыз кетти... Бир шей олмагъайды.

Лейля. Ах, шимди тутып кельсе де!.. Вот герой.

Бекиров. Джур, Мурат! (*кетмеге башлагъанда пыштав сеси ишитилир.*)

Асие. Вай, бир шейлер олды...Искендер!

Искендер. (*келир*) Къоркъманъыз, ич бир шей ёкъ. Оларгъа шай корюнгендир.

Лейля. Адам бар эди.

Акимов. Бар эди. Мен озюм корьдим. Ах, элимде пыштав олгъан олса, шу ерде атар эдим.

Лейля. «Атаджакъ» экен! Бакъ анда, аля даа тизлеринъ къалтырай.

Бекиров. Бизим койде де, юкъары районнынъ бир коюндеки киби, бириси пейда олды ама... Сакъут олмакъ керек.

Андреев. Айдынъыз, барып къыдырайыкъ.

Искендер. Быракъынъ, джаным, ич бир шей ёкъ. Нафиле раатсыз олманъыз. (*Пыштавны Асиеге узатыр*) Ма... ёкъ, турсын менде!

(Джебине къояр)

Асие. Теф!.. айды, джур, отурсанъыз.

Лейля. Энди кетейик. Меним юргим ойнады.

Акимов. Мен къоркъмадым ама...кетсек даа яхшы олыр. Мидем санча башлады.

Кониг. Гиделим.

Асие. Ничюн отурмайсынъыз, я? Теф!..

Кониг. Асие аркъадаш, обирниси гунь сабалайын...малюм... гидеджегиз.

Искендер. Къайда кетесинъиз?

Асие. Яны санатория къуруладжакъ ерни бакъмагъа.

Кониг. Бен гюнеш догъан вакъыт бурая гелирим.

Асие. Эбет, эбет келинъиз. Мен о вакъыткъа къадар азырланырым. Сиз сигнал багъырткъанынъыз киби мен ашагъы тюшерим.

Бекиров. (*Искендерге*) Мукъайт ол. Койден бир къач адам чагъырып, чамлыкъны ёкъласанъыз, зарарсыз олмаз эди.

Искендер. Не керек я! мен озюм де бакъарым.

(Эписи савлыкълашыр.)

Лейля. (*Асиеге*) Сав ол, Асиечигим. Эвинъизни о къадар бегендим. *(Искендерге)* Зарары ёкъ. Бир даасына къалдырам. Озюмнинъ къара козьлерими сизинъ ешиллеринъизнен мытлакъ, мытлакъ денъиштиреджегим.

Кониг. Гъает мемнюн олдым. Чокъ эйи бир Къырым геджеси кечирдик.

Акимов. Ах, меним мидем агъырмаса да, мен оны чокътан тутар эдим.

Лейля. Сен оны быракъ да, мени тут... Ёкъ, керекмей. Санъа ишанмайым. Не подходи! Къартсын, мердивенлерден юварлатырсынъ. Андреев аркъадаш...мен озюми сизге вполне ышанам.

Асие. Джаным, достчыкъларым, айып этменъиз. Бир тюрлю къолайсыз чыкъты.

(Кониг, Лейля, Андреев, Бекиров, Акимов кетерлер. Дигерлери оларны озгъарып къалырлар.)

Асие. (*оларнынъ эписине*) Даа келинъиз! Кониг аркъадаш, мен сизни даа Къырым ашларынен де сыйлайджагъым.

Лейля. (къайтып) Теф, Асие, анавы къарт келмеди де... Кетиририм деди, ама кельмеди.

Асие. Бираз даа беклеген олсанъыз...

Лейля. Кетирсе, джаным Асиечигим, саба манъа ал да кельсе.

Асие. Яхшы да, кетирсе, мен алып кетерим.

Лейля. Айды, савлыкънен къал. (элини тутар, опеджек олып, онынъ, *къулагъына*) Искендерчигинъден без умам. Менчюн ешиль козьчиклеринден оп. Не де мужчина! (*баш пармагъыны тырбайтыр. Асиени опер*) Савлыкънен къал. (*Ашагъыдан сигнал багъыртырлар*) Мына барам! (*Асиеге*) Ишитесинъми, мен чагъыралар! (*кетер.*)

(Искендер хасыр скамьяда. Мурат онынъ янына бара. Асие кеткенлернинъ пешинден бакъа.)

Мурат. Энъиште, бер манъа пыштавны да, мен барып бакъайым.

Искендер. Нени бакъаджакъсынъ?

Мурат. Анавы эрифни.

Искендер. Манъа коре, сен энди бар да ят. Мен озюм бакъарым.

Мурат. Меним юкъум кельмей. Берсе! Сенинъ озюнъде бар да.

Искендер. Сен бар да ят.

Асие. Мурат, сен бар да ят. Энди къозум, кеч олды.

Искендер. Менден револьвер истей.

Асие. Бар, козюм, ят. Айды джур.

Мурат. Юкъум кельмей, дейим де.

Асие. Къана, ал кеманенъи де джур.

(Асие, Мурат эвге кирелер. Узакътан сигнал ишитилир. Искендер турар, бакъыныр, эв артына кетер.)

Асие. (*софагъа чыкъар.*) Искендер!.. Искендер!..

Искендер. (*келип*). Манъа къычырасынъмы?

Асие. (*азбаргъа тюшип*) Искендер, мен чамлыкъта корюльген адамчюн раатсызланам.

Искендер. Раатсызланмагъа ич бир шей ёкъ. Колхозчыдыр. Къаравуллыкъкъа кетедир. Олар андан эр заман джурелер.

Асие. Олса оладыр... Искендер, бизим Мерзиеге не олды, я? Япкъаны шай да къолайсыз чыкъты. Шимди де ашханада отура. Мен онынънен бираз лакъырды этмек истейим. Барайым. Сен азбарда оладжакъсынъмы?

Искендер. Эбет.

Асие. Энди эппи вакъыт олды. Сен де яткъайдынъ. (*эвге кирер*)

Искендер. (*бираз беклер, сонъра эв артына кетер. Бир дакъкъа сонъ чыкъып бакъынып, кери бурулып, эль саллап чагъырыр*) Кель мында! (*Сервер кирер*) Яваш ол, ничюн шай якъын кельдинъ? Азбарда адам олгъаныны корьмединъми? Я, туткъан олсалар?

Сервер. Мен анда кельмезлер белледим.

Искендер. Я, шимди не япаджакъсынъ? Санъа Къырымда къалмакъ олмаз. Затен мында ничюн кельдинъ? (*Сервер индемез*) Сен бизим койге де бардынъмы?

Сервер. Бардым. .

Искендер. Анда колхоз араныны якъмакъ истеген сен эдинъми?

Сервер. (*индемез, башыны ашагъы асар*).

Искендер. Ничюн шай яптынъ? Я туткъан олсалар?!.. Ёкъ, ёкъ! Санъа мындан кетмек керек, анъладынъмы? Мытлакъ кетмек керек. Мен ярын документ тапыштырырым, лякин пара?

Сервер. Менде пара ёкъ.

Искендер. Менде де ёкъ.

Сервер. Искендер, кадам, Сеттаровлардан истесенъ бермез экенлерми? Бельки койде бирисинден алмакъ мумкюн олыр эди.

Искендер. Ич кимседен алмакъ олмаз. (*эв ичинден Мерзиенен Асиенинъ сеслери эшитилир*) Тс-с-с!!

Мерзие. (*эвден*) Тийменъиз манъа! Менден не истейсинъиз?

Асие. Айып, Мерзие, бираз утанмакъ керексинъ. Ойле шей олырмы?

Мерзие. Манъа тийменъиз…Истемейим…

Асие. Сус, о къадар къычыргъанынъ не! Токъта бакъайым. (*сеслер тынар*)

Искендер. Мында кельмек керекмей эдинъ… Айды, яхшы… Токъта…пара…ярын менде пара оладжакъ ама… лякин колхоз парасы.

(Эмир Амет келир. Элинде бир топ чечек. Оларны корер, къапы янында динълер)

Искендер. Ярын Бекиров, пара кетиреджек, лякин насыл этермиз… Санъа бир тай тютюн бермек де мумкюн эди…тек, къайда сатарсынъ…Оны да колхоз аранындан… Ах, Сервер ака! Сен меним башымы да белягъа сокъаджакъсынъ… Мен озюм япамайджагъым… Озюнъ башарып олыр экенсинъми?

Сервер. Нени дейсинъ, Искендер?

Искендер. Токъта…санъа шимди сакъланмакъ керек… Мурат юкъламай… Ярын…Бекиров кетирген параны мен правленияда къалдырырым. Шкафны да беклемеге «унутырым». Сен, гедже барып, алып да кетерсинъ… Япып олырсынъмы?

Сервер. Эписини япарым…

Искендер. Санъа Зейнеп ала да ярдым этер. Мен къарышсам олмаз… Шимди, кель, мен сени сакълайым… Револьвер сенде турып турсын… джур, кель мында…мен санъа урба азырларым…Ах, ака, ака…кельмемек керек эдинъ…

Сервер. Не япайым, къардашчыгъым, юрегиме толгъан ачув богъазыма тыкъылды. Эгер бу колхозда сен олмагъан олсанъ, мен шимди бу колхозны да якъар эдим. Мени хозяйстводан, сизлерден, эр шейден айырдылар. Не япайым, сен барсын, сен олмасанъ, козюме ич бир шей корюнмез эди. Баласыны-чагъасыны, малыны-мулькини эписини якъар эдим.

Искендер. Быракъ! Яваш ол, керекмей.

Мерзие. (*эвден*) А-а-а! (*багъырыр.*)

Сервер. Анда не бар я?

(Мурат софагъа чыкъар.)

Искендер. Джур...кель мында... Бар, мердивенни къой да, чыкъ тавангъа... яваш ол.

(Сервер эв артына кетер. Искендер бакъынып, эльнен онъа ишаретлер япар. Сервернинъ тавангъа чыкъкъаныны къангъан сонъ, тез-тез эв артына кетип келир.

Эмир Амет Искендер келе яткъанында кетер.)

Искендер. (*Мураткъа*) Даа юкъламайсынъмы? Мен чамлыкъны доландым. Истесенъ бар, сен де долаш да кель. Юрегинъ раат олсын. Ма буны да, къоркъма (револьверни берир)

(Мурат револьверни алыр, эв артына кетер. Искендер онынъ пешинден бираз бакъар, азбаргъа къайтыр.)

Асие. (*софагъа чыкъып*) Искендер, къайдасынъ? (*азбаргъа тюшер*) Билесинъми не?

Искендер. Не?

Асие. (*оны къолтукълап, скамья янына кетирир*) Отур.

Искендер. Не бар я?

Асие. (*бакъынып*) Озю эшитмесин... Мерзие агъыр аякълы.

(Искендер турар, сол элини юреги устюне къояр.)

Асие. (*турар*) Эм, гъалиба энди кеч. Бир чаре этмек де мумкюн олмайджакъ. Анъладынъмы энди, Мерзие эвден ничюн кете экен? Лякин кимнен... Ёкъса, Мурат? Э, Мурат олмасын?

Искендер. Бильмейим...олса оладыр...

Асие. Ах, сени, завалы къыз, бахтсыз къыз...

Искендер. Мен ич бир шей бильмейим. Бизим эвде бир чокъ шейлер ола...Мен ич бир шей анъламайым...Сен де... мына, сен де...

Асие. Мен? Я, мен не яптым? Сен не дейсинъ, Искендер...

Искендер. Сен де бу сонъ вакъытларда...Мен анъламайым. Бири чечек кетире, дигери...Ёкъ, ёкъ, мен айтмай оламайджагъым.

Асие. Искендер!

Искендер. Немсени мында ничюн чагъырдынъ?

Асие. Мен оны сеннен таныш этмекчюн чагъырдым... Сен не айтасынъ шу!?

Искендер. Мен оныӊ бизге кельгенини истемейим.

Асие. Кене куннейсинъми? Ах, Искендер, Искендер, сен мени бу куньджюлюгинънен эр заман тахкир этесинъ. Озюнъ де билесинъ, уч айдан берли къурсагъымда сенинъ баланъы ташыйым... Ничюн шай эте экенсинъ?

Искендер. Истемейим... Сен немсенен бутюн мунасебетлеринъни кесмеге борджлусынъ! Анълайсынъмы, сен онынънен ич бир якъкъа кетмезсинъ.

Асие. Сен не айтасынъ?! Бу ишни манъа партия авале этти.

Искендер. Ич бир шей анъламам... Битти.

Эмир Амет (*келир*) Къана, мусафирлеринъиз кеттими, не?

Асие. Эбет, кеттилер, Эмир Амет ака.

Эмир Амет. Мен Лейлягъа чечек кетирген эдим.

Асие. О сизни бекледи, лякин кеттилер. Беринъиз манъа, мен саба озюне беририм. (*алыр*)

Эмир Амет. Джаным кадам...пек ялварды да...айды, гедженъиз хайыр... (*къапыгъа кетер*)

Асие. (*токътар, тюшюнир, сонъра Эмир Аметке*) Эмир Амет ака... Токътанъыз. (*Биринджи ве экинджи букетни узатып*) Манъыз... Ярын озюнъиз берирсинъиз... Буны да алынъыз...

Эмир Амет. Ничюн я, Асие?

Асие. Озюнъиз берирсинъиз...озюнъиз берирсинъиз... (*адже́ле эвге кетер.*)

(Эмир Амет онынъ пешинден омузларыны къысып къалыр.)

(Перде къапалыр.)

Бешинджи левха

Санаторияда. Амбулатория огюнде.

Асие, Андреев кирелер.

Асие. Ах, бильсенъ де, Андреев аркъадаш, не къадар агъыр... Бутюн гедже экимиз идалашып чыкътыкъ. О къадар айтам, «этме, эйлеме, нафиле ерде бир адамнынъ акъкъына кирме», дейим. Анъламай... Ольсем бундан хайырлы эди.

Андреев. Да...

Асие. Башкъа бири ичюн айтса, о къадар олмаз эдим... Кониг аркъадашчюн... не къадар агъыр... Кунней тургъан, лякин бу къадар этмей эди. Сонъ заманларда юреги де ярамай. Онъа, бельки раатланмакъ керектир, лякин ишнинъ энъ къызгъын заманы...

Андреев. Ёкъса, Конигнен аранъызда...

Асие. Сен не айтасынъ шу! Ич мумкюнми? Кониг ойле адам дегиль... Догъру, мен оны севем, лякин бир аркъадаш севгисинен... Партиянынъ бир азасы киби. Бу иш орталыкъкъа чыкъса мен не япарым? Мен халкънынъ козюне насыл корюнирим? Мен Кониг аркъадашнынъ бетине насыл бакъарым?.. Не къадар да чиркин шей!..

Андреев. Да...

Асие. Ич бу къадар этмей эди. Мени тек Кониггтен дегиль, атта коюмизнинъ бир къартындан биле куннеген. Бу, кене нейсе... Мен буларгъа бельки къатланыр да эдим, лякин о мында меним партия ишими къарыштыра... Айт, мен не япайым, не чаре этейим.

Андреев. Да, джиддий меселе...

Асие. Бильмейим мен, бизим эвде сонъ куньлерде бир такъым къолайсыз ишлер ола...

Андреев. Не ола я?

Асие. Бизде Мерзие бар, оксюз бир къыз. Акъшам сизнен таныш олмакъ истемеди де, шу. Биз оны озь къардашымыз киби севемиз. Обириси кунь эвден чыкъты да кетти. Дюн, сиз кельмезден эвель, Искендер оны насыл олса да эвге кетирди. Акъшам анъладым...дёрт айлыкъ агъыр аякълы.

Андреев. Эвли дегильми?

Асие. Ёкъ... Не къадар агъыр... Мен Искендерни севем, мен ондан айрылышып оламам... Догъру, онынъ социальний вазиети бираз уймай, лякин.. Айт мен не япайым? Не чарелер этейим? Кимге барайым?.. Берекет берсин, мында сен барсынъ, андан башкъа бутюн булар меним юрегиме дерт олыр эди.

Андреев. Бу ишни Кониг билеми?

Асие. Ё-ёкъ, сен не айтасынъ шу! Ич оладжакъ шейми? Ёкъ, Конигке айтмам, эм дуйдурмам да...

Андреев. Да... Демек меселени джиддий къоя.

Асие. Пек джиддий. «Я о, я мен» – дей. «Меннен яшайджакъ олсанъ, санаториянъдан да эр шейден де вазгечеджексинъ!» – дей. Мен партия азасым. Ич оладжакъ шейми? Бу, манъа – «партиядан чыкъ», – демек. Ич япамам. Искендерден де айырылмам. Мен юрегим тюбюнде онынъ баласыны ташыйым.

Андреев. Билесинъми не, Асие? Сен Бекировнен де корюш. Мен де ярынгъа къадар тюшюнейим. Сонъ озь фикирими айтырым.

Асие. Я биз Конигнен берабер, саба...

Андреев. Ах, о да бар да... Меним акълымдан чыкъкъан... Я, олмаса, Бекиров шеэрден къайтсын да, берабер музакере этип бакъармыз...

(Раатлангъан ишчилерден бири келир)

Асие. Иван Андреич, манъа кельдинъизми?

Ишчи. Эбет.

Асие. Не бар я?

Ишчи. Аркъам санча башлады. Не олды бильмем.

Асие. Кординъизми анда, мен сизге айткъан эдим. Кунеште ятманъыз, деген эдим. Ама сиз ятмакъ дегиль, юкълап да къалгъансыз. Къана, келинъиз мында.

Ишчи. Шимди къабул вакъты олмаса да, барайым дедим.

Асие. Зарар ёкъ, джуринъиз. (*оны озь одасына джиберир. Андреевке*) Сен кетеджексинъми?

Андреев. Ёкъ, мен ялыда олырым (*кетер*)

(Асие озь одасына кетер.)

Эмир Амет, Керим, Мария кирерлер.

Эмир Амет. Джуринъиз, мына мында... Мен де айтам, бир таныгъаныма ошатам, дейим, сиз экенсиз даа. Шимди акълыма тюшти. Дюн аран янында корюшкен эдик. Отурынъыз. (*Ке-*

римге) Сен де отур. Мен шимди оны бакъып чыкъайым. Мында, дедилер. (*Асиенинъ, ода къапысыны ачып бакъар, Мариягъа*) Мында, хаста бакъа. Айды, биз де беклейджектирмиз даа! (*отурып. Керимге*) Не къайт ат киби артыиъа бакъа бересинъ? Денъиз корьдинъ гъалиба. Энди, огълум денъизни унут. Энди сеннинъ денъизинъ, леген. Ананъа айтармыз, санъа балабан бир гугюм сув къыздырып берир, сабынланып, сабынланып джувунырсынъ. Аркъанъа эллинъ етмесе, мен де сабынларым.

Керим. Э?

Эмир Амет. (*онъа бакъырып*) Аркъаны, дейим, мен де сабынлап беририм.

Керим. Аркъамы? Я оны сабынламакъ неге керек?

Эмир Амет. Темиз олырсынъ! Айды, къарыштыра берме къулагъыны. Мына шимди докторгъа костерирмиз, буравнен ачар.

Керим. Э?

Эмир Амет. Бурав, дейим. (буруп костерир)

Керим. Бурав?

Эмир Амет. Эбет, бурав.

Керим. Я о неге керек?

Эмир Амет. Мына шимди корерсинъ?

Керим. Э?

Эмир Амет. Мына шимди корерсинъ дейим. (*Мариягъа*) Къулакъ инсангъа пек керек шей. Къулагъынъ олмаса эшитмейсинъ. Оны анда билип япыштыргъанлар. Къошкъулакъынынъ сапы киби башнынъ эки янындан. Базы агъыр баш адамларнынъ къулакълары да пек балабан ола. Ким биле оны, башлары тюшсе, котермек керек оладыр даа...

Асие. (*кирип*) Эмир Амет ака, кельдинъизми? Бираз кечиктинъиз гъалиба, Николай Симёнович шимди кетеджек олып азырлана эди. Къана. Келинъиз мында.

Эмир Амет. Мен де барайыммы?

Асие. Истесенъиз, келинъиз.

Эмир Амет. Меним онъа юрегим даянмаз, шимди онынъ къулагъына ким биле не япалар. Мен мында беклейим де.

Асие. Яхшы. *(Керимге)* Къана, кель мында.

Керим. Э?

Эмир Амет. (*багъырып*) Анда бар.

Керим. Анда?

Эмир Амет. Эбет анда.

Керим. Я анда не бар?

Эмир Амет. Шамек ойнатаджакълар.

Керим. Э? Насыл шамек о?

Эмир Амет. Сени ойнатаджакълар. (*оны туртип*) Джур иште чагъыралар. Керекмесенъ, чагъырмаз эдилер.

(Асие Керимнинъ элинден тутып алып кетер.)

Эмир Амет. (*Мариягъа*) Я сиз Асиеге кельмединъизми?

Мария. Онъа кельген эдим ама...

Эмир Амет. Ничюн айтмадынъыз.

Мария. Иши бар да...Мен беклерим.

Эмир Амет. О ери озь ишинъиз... (*отурып сигар якъар*) Къулакъ меселеси дейим даа... Къулакъ инсангъа пек керек шей. Базан, олмайджакъ шейлер эшитесинъ. Тюшюнип бакъсанъ, бу къулакъ нафиле ерге япыштырылгъан экен дейсинъ. Ама, базан файдалы шейлер эшитесинъ. Къулагъым олмаса бундан марум къалыр эдим, дейсинъ. Мына дюн гедже... Эгер меним къулагъым олмагъан олса...

(Бу арада омузына пропка асып Азерли келир.)

Азерли. Доктор бурдамы?

Эмир Амет. Бурда. (*пауза*) Сиз нерелисинъиз?

Азерли. Мен Азерлием.

Эмир Амет. Эбет я, азирли экенинъ корюне. Бакъ, яхшы азырлангъансынъ. Бизим огълан да бойле азирлене берип тюшкен олса, шимди онынъ къулагъыны ачмакъ керекмез эди. Яхшы, чокъ яхшы. Ана шай, денъизге тюшкенде эр заман шай азирли олмакъ керек.

Азерли. Сен де дейирсен, мен баша дюшмерем.

Эмир Амет. Чокъ яхшы этерсинъ. Денъизге тюшкенде, баша тюшме. Чокъ хавфлыдыр. Башынъы парларсынъ, я да бойунынъы сындырырсынъ. Мына, бизим огълан баша дюшеджек олды да аз къалды башындан айырыладжакъ эди. Баша дюшме. Ич ярагъан шей дегиль.

Азерли. Сен не дейирсен, баба, мен ич баша дюшмерем.

Эмир Амет. Мен де шуны айтам. Ич баша тюшме дейим. Аякъ устюне тюш. Инсан мышыкъ киби олмалы, эп аякъ устюне тюшмели. Баш инсанчюн чокъ керекли шей. Анда къулакъ бар, козь бар, бурун бар.

Азерли. Не дейирсен ки, мен баша дюшмерем.

Эмир Амет. Мен де шуны айтам, тюшме дейим. Мына бизим колхода кеченлерде бир хырсыз туттыкъ. Эгер баша тюшмеген олса, биз де оны тутмайджакъ эдик. Эриф зердалининъ далына минген, джыя экен. Дал сынгъан. Эриф де гут ашагъы баша тюшкен. Дал индже экен.

Азерли. Кимнинъ далы? (*артына бакъыныр*) Меним далыма не олыр ки?

Эмир Амет. Ёкъ джаным, сен лакъырдынгы къыйыш анъламаса, сенде дал не япсын. Мен терекнинъ далыны айтам. Худжур адам озюни терек беллеп, шу саат дал-пытакъ къыдырмагъа башлады.

Азерли. Мен баша дюшмерем ки, дал дейирсен.

Эмир Амет. Яхшы этесинъ. Далгъа минсенъ де баша дюшме. Асылсанъ къалын далгъа асыл дегенлер. Бизде былтыр бир къабакъ хырсызы да тутулгъан эди. Эрифни ойле бир баша тюшюрдилер ки, къабакъ чаласынъ сен, э? Беш кунюни кесип штрафладылар. Колхозджысынъмы, намуслы ол, колхоз малына къол узатма. Не къабагъына тий, не де далына тырмаш. Тырмаштынъ исе баша тюшюририлер...

Азерли. Меним къабагъыма не олмыш ки? (огюне бакъыныр)

Эмир Амет. Ёкъ, сенинъ къабагъынъ, шукюрлер олсын, еринде тура, ич бир шей олмагъан. Баша тюшип парламасанъ ич бир шейчик олмаз.

Асие. (*Ишчини озгъарыр чыкъар*) Шай этинъиз, Иван Андрейич, бар да ятынъыз. Акъшам сестра сизге барып банка къояр.

(Ишчи кетер)

Асие. А, Усеин ёлдаш, сиз де кельдинъизми? Джурюнъиз.

Азерли. Асие ханым, бу адам не дейип ки, мен баша дюшмерем.

Асие. (Эмир Аметке) Не бар я, Эмир Амет ака?

Эмир Амет. Олгъан шей ёкъ, Асие. Экимиз лакъырды этемиз. Шай да яхшы анълашамыз. Мен, дей, ич баша дюшмейим дей. Мен де айтам, яхшы, дейим, баша тюшме де аякъ устюне тюш.

Асие. (*кулип*) Яхшы, яхшы. (*Азерлиге*) Буюрынъыз. *(кетерлер)*

Эмир Амет. (*Мариягъа*) Чокъ яхшы яш. Северим бойле яшларны. Денъизнен шакъа оламы? Базы бирлери, юксектен тюшип, баш устюне тюшем деп, юксек къаягъа тырмаша да, андан ашагъы озьлерини джебере берелер... Эбет, хавфлы шей. Обириси йыл, бириси шай эткен де, башынен таш арасына тыкъылып къалгъан. Баш устюне тюшмек ич ярагъан шей дегиль. Мына мен денъизге эр заман аякънен тюшем. Базан сувны шапылдатып ойнаджагъым келе, о заман ятам да аякъларымы котерем, ама элими ерден алмайым. Не керек манъа я, элим ерге тийсе тийсин де, тек юрегим раат олсын.

(Бекиров амбулатория огюнден кечер.)

Эмир Амет. А, манъа да сен керек эдинъ (*багъырыр*) Бекиров! Бекиров!

Бекиров. Манъа къычырасынъмы?

Эмир Амет. Токъта!.. (*аджеле кетер.*)

(Асие, Азерли, Керим кирерлер.)

Асие. (Азерлиге) Кунеште он беш-йигирми дакъкъадан чокъ ятманъыз. Денъизде де беш дакъкъа. Унутманъыз.

Азерли. Сагъ оласыз! (*кетер.*)

Асие. (*Керимге*) Сонъ, насыл олды? энди эшитесинъми?

Керим. Эшитем.

Асие. Яхшы. Энди мукъайт ол. Денъизге тюшсенъ узакъ кетме.

Керим. Ёкъ, энди узакъ кетмем.

Асие. (*Мариягъа*) Сиз де манъа кельдинъизми?

Мария. Багъышланъыз...Мен сизни бираз раатсыз этеджегим.

Асие. Бизде раатланаджакъсынъыз, э?

Мария. Ёкъ, мен раатланмагъа кельмедим.

Асие. Манъа бакъынмагъа кельдинъизми?

Мария. Ёкъ, бакъынмакъчюн де кельмедим. Мен сизнен бираз лакъарды этеджек эдим.

Асие. Токътачынъыз. Дюн койде мени сорагъан сиз эдинъизми ёкъса?

Мария. Эбет, мен эдим.

(Бекиров, Эмир Амет келирлер.)

Бекиров. (*Эмир Аметке*). Къалгъаныны ёлда айтырсынъ (*Асиеге*) Сен мени сорадынъмы?

Асие. Эбет, манъа сеннен лакъырды этмек керек эди.

Бекиров. Насыл ишчюн

Асие. Озь хусусий ишимчюн.

Бекиров. Озь хусусий ишинъчюн.

Асие. Эбет, меним тек озюме аит бир ишчюн.

Бекиров. Сеннен мен де лакъырды этмек истейим, лякин бугунь дегиль, ярын.

Асие. Манъа сеннен бугунь корюшмек керек эди.

Бекиров. Бугунь даа аджеле бир иш бар.

Асие. Манъа мытлакъ корюшмек керек эди. Ярын кеч оладжакъ.

Бекиров. Яхшы. Акъшам мен сизге барарым (*Эмир Аметке*) Айды, джур.

Эмир Амет. (*Керимге багъырып*) Сонъ насыл олды?

Керим. Энди яхшы.

Эмир Амет. (*багъырып*) Тештими?

Керим. Тешти.

Эмир Амет. (*багъырып*) Агъырдымы?

Керим. Меним устюме багъыргъанынъ да не я? Зар мен сагъырым.

Эмир Амет. Я, энди эшитесинъми?

Керим. Эшитем. Эм меним устюме къычырма.

Бекиров. Айдынъыз:

Эмир Амет. Аферин огълан! Молодец огълан! (*багъырып*) Айды, джур кетейик. Сен бизден огюне чап да, ананъа козь айдын айт.

(Керим къулакъларыны къапатыр)

Эмир Амет. (*Бакъырыр*) Анай, де, энди къулакъларым яхшы олды, де. Энди, де, легенни азырла, де... (*кетерлер.*)

Асие. (*отурып*) Мен сизни динълейим... Багъышланъыз... башта адынъызны, фамилиянъызны айтсанъыз...

Мария. Адымы...меним адым Мария, фамилиям Василенко.

Асие. Мария Василенко?! Мен сизни, гъалиба таныйым. Биз бир ерде корюшкен эдик де?

Мария. Ёкъ, сиз мени биринджи кере коресинъиз. Сиз мени танымайсынъыз.

Асие. Ёкъ, ёкъ, мен сизни таныйым, эм яхшы таныйым... токътачынъыз...Бугунь башым да бираз къарышыкъ... Мария Василенко...Мария Василенко...Токътачынъыз... (*турар, онъа якъын келир*) Мен янълышмайыммы? Сиз...айтынъыз, сиз Мерзиенинъ анасы Маруся Василенко дегильсинъизми?

Мария. (*турып*) Эбет, шай, Маруся...

Асие. Маруся... (*оны къучакълап*) Вай не къадар къуваныдым!.. . Биз сизни савдыр деп ич умют этмей эдик... Отурынъыз. Айтынъыз, сонъ не япасынъыз? Вай, не гузель олды! Мерзие сизни корьсе, не къадар къуваныр! Айтсанъыз, шимди не япасынъыз?

Мария. Мен шимди совхоз ишлеринде чалышам. Къырымгъа раатланмагъа кельдим.

Асие. Вай, не къадар да яхшы эткенсинъиз! Я дюн ничюн догъру бизге кельмединъиз? Озюнъизни Мерзиеге де таныштмагъансынъыз?

Мария. Озюми Мерзиеге танытмакъ... Ёкъ, ич оладжакъ шейми?

Асие. Не бар онда? Энди эписи олгъан, кечкен шейлер... Айтам да мен, бирисине ошатам дейим де! Мерзиеге ошай да, онынъчюн шай таныш корюле экен. Айдынъыз, бизге кетейик.

Мария. Сизге? Ёкъ, мени багъышланъыз, лякин барамайджагъым.

Асие. Ничюн, я? не бар онда?

Мария. Ёкъ, ёкъ...Мерзие яш олгъанда олса, бельки барыр эдим. Лякин шимди...ёкъ, багъышланъыз... мен озюми ич кимсеге танытмакъ истемейим. Мерзие мени къайдан биледжек? Мен онъа корюнип де...Ёкъ, япамам, барсын о мени кене эвелькн киби ольди беллесин... Мен ич кельмейджек, озюми костермейджек эдим...ич кимсеге... Лякин...мен анам... Дюньяда ич олмагъанда Мерзиенинъ дюньягъа келишини, онынъ анасыны бильген бир адам олсын... Мени бу сырны юрегимде ташып джурмек о къадар эзди... Мен даа къыркъ яшындам, лякин бакъынъыз, башым насыл чаларды! Мен пек эрте къартайдым. Билесинъиз, мен нелер чектим, нелер чектим... Артыкъ, Мерзие догъгъанда меним башым чаларгъан эди. О заман мен олгъаны он еди яшында эдим. Ах, билсенъиз де...

Асие. Мария аркъадаш... Маруся тата...

Мария. Сиз манъа догърудан-догъругъа, Маруся денъиз. Мени койде Маруся деп, биле эдилер.

Асие. Маруся... Сиз озь юрегинъизде сакълангъан бир сыр акъкъында айттынъыз...

Мария. Эбет, эбет... Мен сизге махсус онынъ ичюн кельген эдим. Сиз Мерзиенинъ бабасы ким экенини билесинъизми?

Асие. Мерзиенинъ бабасы?! Ёкъ, бильмейим, ама бильмеге истер эдим. Буны ич кимсе де бильмей. Мерзие озю де...

Мария. Мен буны тек сизге айтаджагъым. Умют этем ки, буны сизнен менден башкъа ич кимсе бильмез. Мерзие де...

Асие. Ёкъ, ёкъ, ич кимсе...

Мария. Мен сизге оны башындан айтайым.

Асие. Мен сизни динълейим.

(Орталыкъ къаранлыкълаша.)

Мария. Эшиткен олсанъыз, биледирсинъиз — эвельде Къырымнынъ тютюн тарлаларында «хахлушкаларны» чалыштыра эдилер.

Асие. Эбет, эбет.

Мария. О заман Къырым тютюнининъ энъ чокъыны оларгъа асрата эдилер.

Асие. Эбет, эбет.

Мария. Оларгъа инсан козюнен бакъмай, энъ аз бир акъкъа кунде йигирми саат чалыштыра эдилер. Иш сонъ дередже агъыр эди. Сиз буны, бельки, билесинъиздир.

Асие. Эбет, эбет, тютюнде мен озюм де чалышкъан эдим. Мен де сизнинъ киби батрачка эдим.

Мария. Иште, мен бу «хахлушкалардан» бири эдим. Меним бабам энъ фукъаре бир адам эди. Бир кунь бизим койде «тютюнге къыз джыялар» — дедилер. Мен о заман он беш яшында эдим. Бабам «кет сен де Маруся», деди. Бизни къой юклеген киби вагонгъа юкледилер. Кельдик. Бизим вагон Дервишлернинъ коючюн экен. Кой кулаклары учер-бешер къыз сайлап алдылар. Биз, учь къыз, бир хазяинге тюштик... (*сана артындан украина йырларындан бир йыр йырлана*) Мына, хатырладым да, къулакъларымда «хахлушкаларнынъ» озь эвлерини, ана бабаларыны, озь нышанлыларыны сагъынып йырлагъан йырлары чынълай башлады... Бабам мени учь йылгъа контракт ясап саткъан. Мен уч йыл коюмизге къайтмадан хазяинде чалышмагъа борджлу эдим. Он беш яшлыкъ бир бала... Биз чалыштыкъ. Мен бираз татарджа огрендим... Бир кунь геджеси эди. Бир аранда демет ясай эдик. Денъизден сувукъ, ягъмурлы бир ель эсе эди... Хазяин бизге келип, ишимизни бакъкъан сонъ, «Маруся, бар собаны якъ» — деди. Хазяйка балаларыны алып янаша койге бабасына кет-

кен. Мен эвге барып, собаны якътым, эвни джыйыштыра эдим… Хазяин кельди. Мен эвни сипирип кетеджек олдым…

Асие. Сонъ, сонъ?

Мария. Хазяин мени джибермеди, тутты… Мен онынъ къолларындан къутулмакъ истедим, лякин мен онъа къаршы кучсиз эдим… Не къадар чапалансам да, кяр этмеди… Мына, шимдики киби билем… хатиримде эки шей гузель къалды… рузгяр арасындан арандаки къызларнынъ йыры… хозяиннинъ акъ къан баскъан ешиль козлери…

Асие. Ешиль козлери?!

Мария. Эбет, ешиль козлери… (*Пауза. Мария козлерини сюртер*) Хазяин бундан сонъ меннен бир йыл яшады… Бир кунь аранда баланы догъурдым… Ах, не къадар агъыр эди. (*пауза*) Мен не япа билир эдим? Анда къалсам, хазяйка бу ишни дуяджакъ эди. Мени ольдюрир эди… Мени, де баланы да… Эгер баланы эвге алып къайтсам, бабам экимизни де балталар эди… Мен къачтым… Эвимизге де бармадым… Ах, мен нелер чектим, нелер чектим… Бир къач йыл кечкен сонъ анъладым… Хазяйка бу ишни сезсе керек, баланы ольдюрмекчюн мердивенден ашагъы аткъан… Дюнь кордим, бир омузы къыйыш эди… (*агълай, пауза*) Мен анам…сиз мени багъышланъыз…

Асие. Я, хазяиннъизнинъ адыны айтмадынъыз да!

Мария. Хазяинимнинъ ады?! Эбет, эбет, айтмадым… Онынъ ады Рустем Дервиш эди.

Асие. (*аякъ устюне турар. Паузадан сонъ*) Рустем Дервиш?!.. . Меним къайнатам?!

Мария. Эбет, о эди. Мени багъышланъыз… (*пауза*) Мен даянамайым… (*агълар*)

Асие. Мария!.. Маруся!.. (*онынъ башыны сийпар, озю де агълай.*)

(Перде къапалыр.)

Алтынджы левха

Учюнджи левханынъ декорациясы.

Акъшамдан сонъ. Сана бош. Эвден кемане чалынгъаны ишитилир.

Керим. (*ёлдан келир, артына бакъып, «не де юксек ер деп, башыны бургъалар. Къапы янындан багъырыр*) Мурат! Мурат! (*софа янына барыр*). Мурат!.. Мурат!

Мерзие. (*эвден чыкъар*) Ким о? не бар?

Керим. Мурат эвдеми?

Мерзие. (*онынъ къулагъына багъырып*). Муратны сорайсынъмы?

Керим. Эбет, оны сорайым.

Мерзие. (*багъырып*). Муратны не япаджакъсынъ я?

Керим. Керек. эвде олса, айт шунъа да, чыкъсын.

Мерзие. (*багъырып*) Койден келесинъми?

Керим. (*къулагъыны къашып*) Эй, чокъ баш куттинъ! Эвде олса, айт чыкъсын мында!

Мерзие. Манъа дарылгъанынъ не я?

Керим. Дарылырым даа! Къулакъ тозымы патлатаджакъсынъ. Зар, сагъыр бар мында. Айды, бар айт чыкъсын.

Искендер. (*эв артындан келир*) Не бар шунда? (*Керимге багъырып*) А, сен экенсинъ, де! Не бар я?

(Мерзие эвге кирер.)

Керим. Муратны чагъырмагъа кельдим.

Искендер. (*багъырып*) Я оны не япаджакъсынъ?

Керим. Керек. Бекиров чагъырды.

(Кемане сусар.)

Искендер. (*багъырып*) Не ичюн чагъырды, бильмейсинъми?

Керим. Бильмейим. Бар Муратны чагъыр да кель, деди.

Искендер. (*багъырып*) Я ничюн керек, деп сорамадынъмы?

Керим. (*багъырып*) Сорамадым.

Мурат (*эвден чыкъар, багъырып*) Мени чагъырып кельдинъми?

Керим. Эбет, сени чагъырып кельдим. Бекиров айтты, тез кельсин, деди.

Мурат. (*багъырып*) Бойле геджелейин мени не япаджакъ экен.

Керим. (*багъырып*) Мен къайдан билейим оны!

Мурат. (*багъырып*) Я Бекиров озю къайда?

Керим. (*багъырып*) Анда, ячейкада.

Мурат. (*багъырып*) Не о къадар къычырасынъ? Мен сагъырыммы ёкъса?

Керим. (*багъырып*) Я, сен неге къычырасынъ? Ёкъса мени сагъыр беллейсинъми?

Мурат. Сен сагъырсынъ.

Керим. Сен озюнъ сагъырсынъ. Айды, джур. Къыбырда. Анда сени беклеп отура. Бир якъкъа джибереджек гъалиба.

Мурат. Айды.

(Керимнен Мурат кетерлер. Мерзие софагъа догърулыр.)

Искендер. Мерзие! (*онынъ янына барып*). Азырланасынъмы?

Мерзие. Азырланам, лякин...

Искендер. Лякин, не?

Мерзие. Мен санъа ишанмайым. Сен озюнъ кельмезсинъ, дейим.

Искендер. Айт, сени насыл ишандырайым? Сервер аканен берабер кетерсинъиз. Я Генджеге, я да башкъа бир шеэрге барырсынъыз. Беш он куньден мен де етиширим. Айтам да, Мерзие, мен сени севем. Мен эп бир, бу койде атта Къырымда биле къалмайджагъым. Манъа эп бир мындан кетмек керек оладжакъ. Айды, бар, шейлеринъи азырла. Асие кельген сонъ азырланып оламазсынъ. Муратны чагъыргъанлары да яхшы олды. Бар, Мерзие... Бар, Мерзиечигим.

Мерзие. Мен кене къоркъам, кельмезсинъ дейим.

Искендер. Барырым, мытлакъ барырым. (*оны къучакълап*) Анда ишке кирермиз. Сен де, мен де чалышырмыз. Андан сонъ бизим балачыгъымыз олыр. Ах, не къадар яхшы!.. Бир

къач йылдан сонъ огълумыз осер, сёйленмеге башлар. О да сеннен манъа ошап ешиль козьлю олыр. Биз оны севермиз... Э, Мерзие?

(Мерзие индемез)

Искендер. Анда бизни ич кимсе бильмез, танымаз. Къырымны бус-бутюн унутырмыз. Бизим мында немиз бар? не малымыз, не де мулькимиз. Не сой, не соп... Шай дегильми?.. (*опер*) Айды, бар, Мерзие. азырлан.

(Мерзие яваш-яваш мердивенден чыкъып кетер.)

Искендер. (*Мерзие эвге кирген сонъ, чапып, эв артына барып келир. Пешинден кельген Серверге*). Кель мында... (*бакъыныр*) Джур, ич кимсе ёкъ. (*Сервер келир*) Энди кет. Сакът ол. Пек сакът ол. Мен эписини азырладым. Правлениенинъ къапыдан экинджи пенджересининъ кручогыны ачып ташладым. Пенджерени чексенъ, ачылыр. Шкаф да ачыкъ. Энъ усть козюнде, эки бинъ рубле. Зейнеп ала сени правление янларында беклейджек. Пек сакът ол. Ма, документ. (*документ берир*)

(Мерзие софагъа чыкъар, оларнынъ лакъырдыларыны динълер)

Искендер. Бакъ, экимизнинъ талийимиз де сенинъ элинъде. Эгер сен тутулсанъ, экимиз де эляк оладжакъмыз... (*бакъыныр*)

(Мерзие сакъланыр)

Искендер. Наганда эки къуршун бар. Пек керек олса, о заман атарсынъ. Лякин хавф этмеге ич бир шей ёкъ. Сенинъ мында экенинъи ич кимсе бильмей. Мерзие сени почта ёлда Къазан чешме артында беклер (*бакъыныр*). Анъладынъмы? Меним санъа айткъаным киби япарсынъ. Пароход Батумгъа эки-учь куньде бара.

Сервер. Онсыз мумкюн дегильми, къардашым?

Искендер. Бунынъ сенинъчюн ич бир кучлюги ёкъ. Акъшамдан сонъ палубада кезген олырсынъ. Къолайыны кетирип тюртерсинъ. Сенден онынъ эсабыны, китабыны сораїджакъ

адам ёкъ. Онынъ ич кимсеге кереги де ёкъ. Шай дегильми? Сав къалса бизимчюн омюрлик бир леке оладжакъ. Мен сенден ич бир шей гизлемедим. Айды, бар, алла къолай кетирсин. Мен сенинъчюн эр шейни яптым, сен менимчюн тек бир иш япаджакъсынъ. Кет, огъурлар олсын.

Сервер. Савлыкънен къал, къардашчыгъым. Эйиликлерге корюшейик. Савлыкънен къал.

Искендер. Савлыкънен бар, агъам. Сакът ол...

(Сервер эв артына кетер. Искендер оны озгъарып къайтыр.)

Мерзие. (*софадан*) Искендер, Искендер! (*азбаргъа тюшер, онынъ аякъларына йыкъылыр*) Мени ничюн ольдюртесинъ? Мен сени севем де. Ничюн? Искендер, меним не къабатым бар?

Искендер. Сен не дейсинъ? Тур!

Мерзие. Я, шимди Сервер акагъа айттынъ да, оны пароходтан ите, дединъ де! Бунынънен эм мени, эм де озь баланы ольдюреджексинъ де! Япма, ялварам санъа!

Искендер. Мен онъа ойле шей айтмадым.

Мерзие. Айттынъ, мен озь къулакъларымнен ишиттим. «Онынъ кимге кереги бар» дединъ... (*онынъ бойнуна сарылыр*) Къуртар мени, къуртар! Ольдюрменъиз... Мен сени севем, мен сени догъгъан кунимден бери севем. Этме. Мен сени о къадар севем... Меним джанымы багъышла. Озь баланънынъ джаныны багъышла. Мен сенинъ ешиль козьлеринъни... А-а! Козьлеринъ къызаралар!.. Манъа шай бакъма! А-а.. Мен къоркъам, бакъма... Чек, Чек къолларынъы... А-а (*софагъа къачар.*)

(Искендер онынъ пешинден яваш-яваш софагъа чыкъар.)

Мерзие. Кельме! Кельме! Сен мени ольдюреджексинъ! Кет, кельме! (*эвге* кирер)

(Искендер онынъ пешинден эвге кирер.)

(Пауза)

Асие, ёргъун, алсыз, келир. Къапы янында токътар. Софагъа догърулыр. Эвден сеслер эшитип сескенир.

Мерзие. (*чапып чыкъар*) Кельме! Мен сени билем, сен мени богъаджакъсынъ!

(Асие кипарис артына кечер.)

Искендер. (Мерзиени мердивен устюнде тутар). Сус!

Мерзие. Ёкъ, ёкъ, ольдюрме! Озь баланъы аджы. Мен эшиттим, сен Сервер акагъа «оны пароходтан ашагъы аттырырсынъ», дединъ. Мен сени севем... Багъышла. Ич олмагъанда озь баланъы багъышла! А-а!.. А-а!.. Къуртарынъыз! Къуртарынъыз!.. .

(Искендер оны богъмагъа башлар.)

Асие. (*сакълангъан еринден чыкъып*). Искендер!

(Искендер сескенир. Мерзиени быракъыр.)

(пауза)

Асие. Искендер, Мерзиенинъ айткъанлары догърумы? (*Искендер индемез*) Искендер, сенден сорайым да!

Мерзие. Эписи догъру, эписи догъру. Беш йылдан берли менимнен яшай. Шимди...шимди... Озюнъ де билесинъ... бала... Сервер ака Оралдан къачып кельди... Озь койлерине барып, колхозны якъаджакъ олгъан...оны бизим таванда сакълады. Беш дакъкъа огюне оны правлениеден пара чалмагъа ёллады. Искендер мени де онынънен берабер къачыраджакъ. Сервер акагъа айтты: «Мерзиени денъизге ите», — деди. Мен ишиттим. Шимди де мени богъмакъ истеди... эписи догъру, эписи догъру... Асие, къуртар мени... Къуртар... Мени ольдюреджеклер...

Асие. (*Искендерге*) Сусасынъмы?.. Демек эписи догъру... Беш йылдан берли... Я, сен мени севе эдим де?.. Мен санъа озь севгими, озюми багъышлагъан, ишангъан эдим де! Эвленгенимизден берли мен сенчюн къалтырай эдим де! Беш йылдан берли Мерзиенен, озь къардашынънен... Ёкъ, ёкъ... сенинъ къарынъ олмагъан эр къадын сенинъ къардашынъ... Сен озь кулак агъаны, Оралдан къачкъан бир унсурны менимнен берабер бир эвде яткъызгъансынъ... Мерзие, оны къайда кетти дединъ?

Мерзие. Искендер оны колхоз правлениясындан пара хырсызламагъа ёллады.

Асие. Догърумы, Искендер?.. Не индемейсинъ?

Мерзие. Догъру, эписи догъру!

(Асие паузадан сонъ ёл къапыгъа бурулыр.)

Искендер. Къайда кетесинъ?

(Асие ёлына девам этер.)

Искендер. (*онынъ огюне чыкъып*) Къайда кетесинъ, дейим?

Асие. Чекиль ёлумдан!

Искендер. Мен сени ич бир якъкъа джибермем!

Асие. (*оны итеп*) Чекиль ёлумдан дейим.

Искендер. (къапыгъа аркъасынен таянып) Ёкъ, ёкъ, ич бир якъкъа джибермем. Мен билем, сен мени чакъмагъа, Сервер акамы туттырмагъа кетесинъ! Ич бир якъкъа джибермем.

Асие. Джиберирсинъ!

Искендер. Джибермем! Ич бир якъкъа джибермем!

Асие. (*эки адым герилер, портфелини акътарып*) Джибересинъ!.. Джибересинъ!.

Искендер. А, револьвер къыдырасынъмы? Револьверинъ менде!.. Къоркъузаджакъ оласынъмы?

Асие. Искендер, чекиль ёлумдан!

Искендер. Кетсе!.. Къана бакъайым, кетсе! Не кетмейсинъ?.. Мен сизнинъ экинъизни де...экинъизни де...

Мерзие. Онынъ козьлери къызара... Козьлерини къан баса! Мен къоркъам...

(Асие герилер. Искендер эллерини ачып онынъ устюне келир. Мерзие софагъа къачар. Асие мердивен башында токътар.)

Асие. Кет, якъын кельме!

Искендер. Мени туттыраджакъсынъмы? Мен шимди сени...

Асие. (*онынъ эллерини тутар. Куреш.*) Мерзие, тез ол, къач! Тез ол! Чап!

Мерзие. Мына шимди! Мына шимди! (*Ёл къапыгъа чапар*)

Искендер. Токъта! Къайда кетесинъ!

Асие. Къач! Тез ол! (*Мерзие кетер.*)

Искендер. Ёкъ, ёкъ, джибермем! Токъта! Токъта! (*Асиенинъ элинден къуртулыр, къапыгъа чапар, револьвер чыкъарып, Мерзиенинъ пешинден атар.*)

Мерзие. (*Ёлдан сеси эшитилир*). А-а. Мени ольдюрдилер!

Асие. Искендер, сен не яптынъ? Мерзие сенинъ тувгъан къардашынъ эди де! Сен не яптынъ?

(Перде къапалыр)

Единджи левха

Колхоз правлениеси огюнде. Узакътан къызларнынъ йырлагъаны ишитилир. Мурат, Эмир Амет, Керим.

Керим. (*динълеклип*) Эшиттинъми, тюфек атылды.

Эмир Амет. Тюфек эдими о, я?

Мурат. Мен де тюфек давушына бенъзеттим.

Эмир Амет. Я, бойле гедженинъ кеч вакътында тюфекни ким атаджакъ? Почта ёлдан кечкен автомобильдир.

Керим. Почта ёлдан автомобиль кечмеди. Ёкъса авджымы?

Эмир Амет. Эбет, авджыдыр! Ай ярыгъында бодене атып эгленедир. Быракъын шуны. (*Керимге*) Сонъ, Зейнеп бу ерден кечмеди, дейсинъми?

Керим. Ёкъ, кечмеди.

Эмир Амет. (*Мураткъа*) Я, Бекиров не айта?

Мурат. Менден сорай. Мен корьмедим, дедим.

Эмир Амет. Шу эвде яшайсынъ да, ич бир шейден хаберинъ ёкъ. Не къадар четте олса да, мен барып корьдим, лакъырдыларыны да ишиттим. Шимди инсаннынъ козю де, къулагъы да откюр олмакъ керек. Душман юкъламай. Мына, сенинъ эништенъ. Ким биле оны, яхшы адам киби корюне эди. Озю аллы бир къорантадан олса да, агъасы сурюльсе де, бизге садыкъ киби эди. Ама шолкъ чыкъты. Ичтен чурюк экен. Оны да агъасынен берабер сюрмек керек экен. Озю партиялы, къарысы партиялы... Бакъынъыз анда, бириси келе...

Мурат. Зейнеп ала.

Эмир Амет. Келинъ мында, сакъланайыкъ. Бизни корьмесин.

(Сакъланырлар.)

(Зейнеп келир, токътар бакъыныр. Пенджереге барып, ёкълар, кене кетер.)

Эмир Амет. (*сакълангъан еринден чыкъып*) Корьдинъизми, къоллай. (*пенджерени ёкълап бакъар*) Ачыкъ. Махсус ачыкъ къалдыргъан.

Керим. Тутайыкъмы?

Эмир Амет. Сабыр эт. Даа эрте. Бираздан даа келир о.

Бекиров. (*келир*) Сонъ, насыл?

Мурат. Зейнеп ала шимди ёкълап кетти.

Эмир Амет. Искендер пенджерени ачыкъ къалдыргъан.

Бекиров. Шамата чыкъарманъыз. Белькн, кой ичинде даа адамлары бардыр. (*Эмир Аметке*) Ничюн буны эртеден хабер этмединъ?

Эмир Амет. Кимге хабер этейим, сен мында ёкъ эдинъ де!

Бекиров. Эртедже айткъан олсанъ, керек ерлерге хабер этер эдик, ама сен кеч айттынъ да.

Керим. *(багъырып)* Келе ята!

Бекиров. Ким о?

Керим. Зейнеп енге. Сакъланайыкъмы, ёкъса тутайыкъмы:

Бекиров. Тийменъиз! Айды, башта лакъырды этейик.

Эмир Амет *(багъырып башлар)* Энди кеч олды, балалар. Барып ятмакъ керек. «Эви олгъан эвине, олмагъан къоба тюбюне» — дей тургъанлар. (*эснер*) Саба ишке кетеджекмиз. (*Керимге*) Сен сыгъырны арангъа къападынъмы? (*Зейнепке*) Я бу ким, бойле геджелейин джурген? А, Зейнеп экен де. Не къыдырасынъ я Зейнеп? Юкъынъ къачтымы?

Зейнеп. Яттым ама, юкълап оламадым. Айды, дедим, бираз авагъа чыкъайым.

Эмир Амет. Юкъынъ къачкъан олса, нафиле къыдырма. Меним къартанам, юкъусы къачса? «Бар, огълым, манъа къырыкъ къуман сумеги тап да кетир» — дей тургъан.

Зейнеп. Я оны не япа эди?

Эмир Амет. Башястыгъы тюбюне къойып ята тургъан. Къуман сумегинде не икмет бар эди бильмем. Оны тапып кетирсек, къозу киби юкълай тургъан... Айдынъыз, яшлар, къайтышайыкъ.

(турарлар)

Зейнеп. Мен де барып ятайым.

Эмир Амет. Эбет, барып ят. Геджелер хайыр, Зейнеп.

Зейнеп. Хайыргъа къаршы.

(Зейнеп бир тарафкъа, дигерлери экинджи тарафкъа кетерлер. Бираздан. Эмир Амет, Бекиров, Мурат, Керим гизленип къайтырлар)

Эмир Амет. Алдатаджакъ ола, къарт къанджыкъ. (*Бекировгъа*). Сонъ, экисини де берабер тутармыз.

Керим. Тссс! Къайта ята.

Бекиров. Мен эв артындан айланайым. Эмир Амет ака, сен бу ерде сакъланырсынъ. Сиз экинъиз де къаршыгъа кечинъиз. Айдынъыз.

(Эписи кетер.)

Зейнеп. (*яваштан келир, бакъыныр. Пенджерени бир даа къоллар. Кене кетер. Бираздан къайтыр. Пешинден пысып кельген Серверге*) Джаным балам, яваш ол. Олар эписи ятмагъа кетти. Экинджи пенджере ачыкъ. Мен бу ерде беклерим. Киши кельген киби олса, оксюририм. Айды, бар. Алла къолай кетирсин.

(Сервер бакъыныр. Пенджереден ичери кирер. Узакъта йырлагъан къызларнынъ сеслери якъынлашыр. Зейнеп оксюрир. Четке кетип сакъланыр. Бир къач къыз, бир къач да яш йырлашып келирлер, къапы огюнде токътарлар)

Алиме. Айдынъыз, дагъылшайыкъ. Саба ишке кетеджекмиз. Энди яры геджени кечти.

I яш. Меним юкъум кельмей.

II яш. Къызларнен он йыл юкъламай кезмеге азырым.

Алиме. Раметли къарт бабам да о дертнен кеткен эди.

Айше. Бакъсанъыз къызлар, правлениенинъ пенджересини ачыкъ къалдыргъанлар. Къоркъмагъанлары!

II яш. Айдынъыз, Искендер акагъа бир оюн этейик.

Алиме. Не япаджакъ оласынъ?

I яш. Пенджереден тюшейик де, неси бар, неси ёкъ, эписини джыйыштырып сакълайыкъ. Яхшы бир акъыл олыр.

II яш. Айды! (*пенджереге тырмашыр*)

Зейнеп. (*абдырап, гизленген еринден чыкъар*) Вай, балалар, анда не япасынъыз? Тез тюшюн, шимди барып чакъарым. Ойле шей оламы, геджелейин!..

Айше. Тап отюм патлады! Бирден атылып чыкъты!

Зейнеп. Тюш андан! О не масхаралыкъ о!

Алиме. (*II яшны чекип тюшюрир*) Чекиль андан! Этмеге шакъа тапмагъан. (*пенджерени къапатыр*)

Зейнеп. Берекет берсинъ, мен раст кельдим. Я барып да бир шейлери гъайып олса. Саба барып Искендерге айтайым, барем. Бир шейлери джойылып да, башкъасындан шубеленмесинлер.

Алиме. Айдынъыз, кетейик.

Зейнеп. Ич ойле шей корьгеним ёкъ. Геджелейин правлениеге кирилирми? Алла, алла!.. (*Бакъыныр. Пенджереге барып, яваш сеснен*) Сервер, къайдасынъ? Кеттилер. Олдымы? Чыкъ энди!

(*Яшлар, къызлар сана артында йырлайлар.*)

Сервер. (*бир шейлер узатып*) Ма, тут буларны!

Зейнеп. (*алып*) Олды, э, балам? Аллагъа шукюр, хайырлысынен кечти. Тюш, Сервер. Кимсе корюнмей!

Сервер. (*тюшер*) Айда!

Бекиров. (*къалавдан сычрап тюшер. Револьвер тутып*) Котер къолларынъы.

Сервер. (*бирден таш артына пысар, револьверни чыкъарып*) Кет, атарым!

Зейнеп. Вай, бу не? (*пысар*)

Бекиров. (*эвнинъ кошесине пысар. Эмир Аметлерге*) Сакъ олынъыз, пыштавы бар. (*Серверге*) Сервер, ташла пыштавыны!

Сервер. А, Бекиров, сенсинъми? Сен олсанъ, ма! (*атар*)

Бекиров. къаршылайсынъмы? (*атар*)

(Узакътап яшлар, къызлар къычырышырлар.)

Эмир Амет. Сервер, пыштавынъы ташла!

Керим. Ташла пыштавынъы!

Мурат. Санъа айталар, Сервер ака!

Сервер. А, къардашымынъ къайны, сен де мындасынъмы? Татанъ джебиргендир, э? Татанъа селям эт! (*атар*)

Бекиров. Яхшылыкънен теслим ол! Андан башкъа гебертирим!

Сервер. «Ольген къой борюден къоркъмаз». Сизнинъ бутюн коюнъизни якъарым.

Бекиров. Теслим олмайджакъсынъмы? (*атар*)

Сервер. Сизлернинъ эпинъизни бабанъызынъ динине (*револьвери бош чакъар*) Ах ёлуны...

Эмир Амет. Пыстонъынъ биттими? (*сакълангъан еринден чыкъар*)

Сервер. (*пычакъ чыкъарып*) Якъын кельме, соярым!

(Бекиров, Мурат, Керим сакълангъан еринден чыкъар ве Серверни сарарлар.)

Бекиров. Теслим олмайсынъмы?

Эмир Амет. Токъта, Сейдали! (*Сервернинъ устюне атылыр. Муратнен Керим* де *атылырлар. Зейнеп къачар. Сервер йыкъылыр. Эмир Амет онынъ пычагъыны тутып алыр*)

Эмир Амет. Къыбырдама, чаларым!.. Тур (*Бекировгъа*) тыршавлайыкъмы? (*Яшлар, къызлар чапышып келирлер*)

Яшлар:

– Бу не?

– Насыл шей?

– Кимни аттылар?

– Ким о?

– Дервиш Сервер!

– Сервер?

Бекиров. чекилинъ четке! Я Зейнеп енге къайда?

Алиме. (*эллерини аля юкъары тутkъан Зейнепни кетирип*) Мына, мында!

Бекиров. Буларны сельсоветке алып кетинъ. Эмир Амет ака, биз де юкъары кетейик.

Эмир Амет. Рухсет бер, Сейдали, шу эрифке турнанынъ къонгъан ерини бир косьтерейим. (*юмрыгъына тукюрир*)

Бекиров. Керекмей, вазгеч.

Эмир Амет. (*Зейнепке*) Къыдыргъан сумегинъи таптынъмы? Энди ятарсынъ, истегенинъ къадар юкъларсынъ. (*Серверге*) Неге сютке баткъан мышыкъ киби бакъып къалдынъ, айды, секир, джур...джурамайсынъмы?.. Бельки бир даа корюшамамыз... Барсанъ, раметли бабанъаларгъа селям этерсинъ. Вакътынен биз де мына сенинъ киби тыршавлана эдик... (*Бекировгъа*) Джаным Сейдали, рухсет бер!

Бекиров. Ёкъ, ёкъ, чекиль.

Мерзие. (*узакътан*) Тез етишинъиз, Искендер делирди! Тез етишинъиз!

Эр кес. Бу не? Ким о?

Мерзие. (*чапып келир*) Тез етишинъ! Искендер бизлерни ольдюреджек. Мына, мени атты! (*къанлы ерини костерир.*)

Бекиров. Айдынъыз! (*кетелер*)

(Перде къапалыр.)

Секизинджи левха

Дервишлернинъ азбары.

Асие, Искендер софанынъ мердивенинде.

Асие. Энди эписи битти. Мен озь сынфий душманымнен, алты йылдан берли мени алдаткъан бир эркекнен, озь тувгъан къардашынынъ намусына кечип де, оны ольдюрген бир алчакънен, партиягъа, пролетариаткъа, колхозгъа хиянетлик япкъан бир хаиннен ич бир заман, ич бир заман бир ерде яшамам. Чекиль ёлумдан!

Искендер. Ёкъ, ёкъ, сени ич бир якъкъа джибермем, ич бир якъкъа! Мен сени севем.

Асие. Бер мында револьверни.

Искендер. Револьверни?! Ёкъ, бермем... Бермем Асие... Асие!.. Мен не япкъаныма озюм де бильмедим. Я, сен Мерзие меним къардашым экенини ничюн эвельден айтмадынъ? Э, ничюн айтмадынъ?

Асие. Мен де оны бугунь огрендим.

Искендер. Асие, аджы мени! Багъышла мени! Мен ич бир шей бильмейим. Мына, аякъларынъы опем... Багъышла. Бу иш тек экимизнинъ арасында къалсын.

Асие. Ёкъ. Энди эписи битти.

Искендер. Не къадар таш юреклисинъ. Алты йыллыкъ кечирген омюримиз ашкъына, энъ яхшы дакъкъаларымыз ашкъына... Ах, бильсенъ де, мен сени шимди не къадар севем... Асие! Асие, агълатма мени...Аджы... Энъ мукъаддес таныгъан шейинъ ашкъына... Тепме мени... Мени четке къакъма! Сен бу таш юреклигинъмен мени олюмге сюреклейсинъ...

(Узакътан тюфек давушы.)

Искендер. Токъта... (*динъленир*)

(Экинджи тюфек сеси.)

Искендер турар, ёл къапы янына барып динъленир.)

Учюнджи тюфек сеси.)

Искендер. А-а! Акамы аталар!..

(Дёртюнджи тюфек сеси.)

Искендер. Аттылар!.. Аттылар!.. Акамы аттылар!.. (*Асиеге*) Ёкъ, сени ич бир якъкъа джибермем! Джибермем! Къана, кет бакъайым! Кетсе!.. Не кетмейсинъ?.. Къоркъасынъмы? Ёкъ, джибермем ич бир якъкъа джибермем! Акамы аттылар... Оны сен аттырдынъ! Сен аттынъ... Мен дуйдым, сенинъ къардашыны махсус оны атмакъчюн чагъырттылар...

(Орталыкъ ярыкъланмагъа башлар.)

Асие. Кет янымдан! Чек эллеринъи!

Искендер. Къоркъасынъмы? А-а...къоркъасынъмы?.. Я сен манъа хиянетлик этмединъми? Э? Айт, догърусыны айт! Этмединъми?

Асие. Кет устюмден!

Искендер. Эттинъ, эттинъ!.. Баланъ кимден? Э? Айт! Конигтенми? Эмир Амет къартанмы? Айт! Кимден?

Асие. Алчакъ!

Искендер. Не, сен мени «Искендер эр иште, эр фикирде меннен ортакъ» беллей эдинъми? Мен, севсем, сенинъ тенинъи севе эдим. Сен сагълам бир къадын эдинъ. Мен сени онынъчюн севе эдим. Сен де меним душманымсынъ. Акам койден сюрюльгенде «кулак о, сюрсюнлер» демеген эдинъми? Эбет, сен де, сен де!.. Мен сустым, шимдиге къадар сустым. Санъа озь фикирими айтмагъа къоркътым. Сени биле эдим... Мен сенинъ тек гузель, сагълам тенинънен яшай эдим... А-а... Акамы аттырдынъ... Мен де сени... Мен де сени... (*эллерини узатып Асиенинъ устюне* келир).

Асие. Кет янымдан! (*тепер*)

Искендер. Тепесинъми?.. Тепесинъми?.. Мен сени сав къалдырмам...

Асие. (*онынъ узангъан эллерини тутар.)* Алчакъ! (*Искендерни шамарлар*) Хаин!

(Ёлдан автомобиль сигналы эшитилир.)

Асие. Иште кельди!

Искендер. Джибермем. Ич бир якъкъа джибермем.

Асие. (*багъырып*) Мында келинъиз! Тез етишинъиз! Кониг! Кониг!

(Ёлдан шаматалар.)

Искендер. Джибер элими! Джибер элими! (*Асиенинъ элини тишлер.*)

Асие. Тишлеме, копек! (*шамарлар, багъырып*) Тез етишинъ! Кониг!

(Муратнен Керимнинъ сеслери)

Искендер. Богъарым! Богъарым!

Асие. *(шамарлар)* Тишлеме, копек! (*Искендерни урып йыкъар, озю азбаргъа тюшер*)

Искендер. Къайда кетесинъ? Ёкъ, джибермем! (*Револьверини чыкъарып, атар*). Джибермем!

Асие. (*бойнуны тутып, чевирлир*) А...Искендер...

Искендер. Джибермем!..

(Асие йыкъылыр.)

Искендер. Джибермем... (*озюни азбаргъа атар, солгъа кетеджек олыр. Бекиров онынъ къаршысына револьвер тутар. Искендер сагъгъа кетеджек олыр. Керимнен Мурат онынъ ёлуны кесерлер. Эмир Амет элинде пычакъ, къапы янында турар*)

Искендер. Энди мени атмагъа кельдинъми?

Бекиров. Ташла пыштавынъы!

Искендер. Пыштавымы? Мына шимди (озюни атар, йыкъылыр)

Мурат. (*Асиени корип*) Татам!..

Кониг. (*чапып азбаргъа кирер*) Не олды? (*ерде яткъан Асиени корип*) Асие?!

Мерзие. (*чапып келир, ерде яткъанларны корип*). А-а-а!» (бакъырыр.)

Кониг. Тссс! *(шапкасыны чыкъарыр.)*

*(Эр кес таш кесилир, козлерини Асиеге тикерлер. (*Балабан пауза*) Асие яваш-яваш башыны котерир. Эр кеснинъ юзюнде севинч. Кониг Асиеге турмагъа ярдым этер.*

Асие. (*турар, Искендерге бакъар, сонъ башыны Конигге бурып, кулюмсеп*) Кельдинъизми?

Кониг. Сиз яралысынъыз...

Асие. *(бойнуны сийпар)* Зарар ёкъ... тек сызды... (Кониги къолтыкълап) Айдынъыз. (*кетмеге башлар*)

Мерзие. Асие! Мени янгъыз къалдырма! (*онынъ янына барыр*)

Асие. Мерзие?! (*пауза*) Ёкъ, мен сени янгъыз къалдырмам... Джур!.. (*кетерлер*)

(Перде къапалыр.)

АЙЫНЫКЪЛАР

4 перделик пьеса

1930 с.

Иштирак эткенлер:
Мурат. 55 яшларында
Алиме. Онынъ къызы.
Али. Фукъаре бир койлю.
Зоре. Онынъ къарысы.
Билял. Комсомол яш.
Садри. Комсомол ячейкасынынъ секретары.
Аппаз. Сельсовет реиси.
Раиф. Кооператив реиси.
Мерзие. Онынъ къарысы.
Осман. Кулак.
Къасым. Кооператив къасабы, хулиган.
Ибраим къарт. Фукъаре бир къарт.
Пианеджи, башкъа чалгъыджылар, яшлар ве къызлар.

Бириндже перде

Артта эски бир къалав-дивар. Дивар артында эски мезар ташларынынъ башлары корюне.

Къалав огюнде терек, онынъ тюбюнде узун бир отургъуч.

Билял, Алиме (отургъучта отуралар)

Билял. Демек, сен даа шеэрни корьгенинъ ёкъ, э?

Алиме. Айтам да, корьмедим деп.

Билял. Корьмеген олсанъ, мына динъле: экишер, учер къат эвлер, балабан пенджерели тюкянлар, озю де балабан дегенде балабан бир ер. Улицаларнынъ уджу-буджагъы ёкъ…

Алиме. Я «улица» дегенинъ не?

Билял. Улицамы? Насыл этип айтайым...ана, сокъакъ, аралыкъ, ёл...

Алиме. Ага, анъладым...

Билял. Улицаларындан трамвайлар джуре, халкъ десенъ, къайнай.

Алиме. Трамвай дейсинъми?

Билял. Эбет, трамвай, атсыз джуре.

Алиме. Автомобиль, десе.

Билял. Ёкъ, автомобиль дегиль, трамвай. О да поезд киби рельслер устюнде джуре. Тек онынъ паровозы ёкъ. Юкъарыда электрик тели чекильген, ана, оны шу электрик джурсете.

Алиме. Айды шундан, бир шей анъламайым...

Билял. Фабрикалары, заводлары бар. Биз артелимизнинъ бутюн памодорларыны, биберлерини, патылджанларыны, ана, анда алып кетип беремиз. Корсенъ, шашарсынъ. Консерва фабрикасынынъ азбарына кирип арабаны бошатасынъ. Анда оны шу арада темизлемеге башлайлар. Къазанларгъа ата, пишире, андан къутуларгъа толдурып чыкъаралар. Бир кунь беклесенъ, экинджи куню мындан алып кеткен памодорыны, патылджанынъы, биберинъи консерва этип ал къайт. Мектеплери де чокъ. Балабан-балабан мектеплер. Бизим койден кеткен Серверлер ана, анда, партшкола деген мектепте окъуйлар. Мен ячейка секретарына айттым:

– Джиберинъиз, мен де барып окъуйым – дедим.

Алиме. Сонъ, кетеджек оласынъмы?

Билял. Кетеджек олам.

Алиме. Бус-бутюн?

Билял. Эбет, бус-бутюн... (*сукюнет*)... Алиме, бельки сен де кетер эдинъ, э?

Алиме. Къайда?

Билял. Шеэрге, окъумагъа...

Алиме. Озь башымамы?

Билял. Озь башынъа олгъаны не, берабер кетермиз...

Алиме. Берабер?! Ёкъ, бабам разы олмаз.

Билял. Разы олыр, о! Разы олмай не япаджакъ… бир адамнынъ къарысына кимнинъ киришмеге вакъты бар.

Алиме. Насыл techнъ? Бир адамнынъ къарысы? Мен кимсенинъ къарысы дегилим.

Билял. Олмасанъ, олырсынъ… Мына, меселя, меним къарым олырсынъ.

Алиме. Айтма шуны чешит шейлер.

Билял. Чешит шейлер олгъаны не? Экимиз эвленирмиз, сонъ шеэрге окъумагъа кетермиз.

Алиме. (*Билялгъа аркъасыны чевирир*) Утанмагъанынъ!..

Билял. Айда!.. Утанмагъа не бар онда… Сен мени севесинъ, мен де сени…

Алиме. Айды, кет шундан…

Билял. Керчек айтам. Айды, Алиме, эвленейик!.. Окъумагъа кетермиз. Бир къач йылдан сонъ битирип къайтырмыз.

Алиме. Бабам разы олмаз.

Билял. Айтам да санъа, меним къарыма ич кимсенинъ бир шей айтмагъа вакъты ёкъ… (*сукют*) Сонъ, разысынъмы, э?

Алиме. (*турар, терек янына келир, тюшюнир, явлыкъ уджыны агъзына къапып чайнар.*)

Билял. (*турып, онынъ янына келир*) Сонъ, Алиме?

(Бу заман мезарлыкъ ичинде Къасым корюлир. Яваш-яваш дивар янына келип динъленир.)

Алиме. Бабамдан сорап бакъайым…

Билял. Сенинъ бабанъ эски фикирли, пиянса…

Алиме. Ёкъ, шай деме…

Билял. Демек, олды э? Бабанъ разы олса эвленемизми?

Алиме. (*утаныл*) Бакъайыкъ, бабам не айтыр…

Билял. Бакъ, унутма, эвге къайткъанынъ киби сора… Айды, мен кеттим… Керчек, унуткъаным. Анда, кооператив къасабы Къасым айтып джуре, дей, «Алимени мен аладжагъым», дей экен…

Алиме. Я, оны ким айтты?

Билял. Бутюн кой айта, дув-ягъма.

Алиме. Къуда джиберген, лякин мен бармайым дедим.

Билял. Демек сёзюмиз сёз. Бабанъ разы олса, эвлене де, окъумагъа кетемиз?

Алиме. Эбет.

Билял. Шай олса, бер къолунъы! (*элини узатыр, эль тутушырлар*) Шай… Айды, мен кеттим… Бостанда бираз ишим бар эди. Акъшам къызыл кошеге келирсинъ, э?

Алиме. Келирим…

Билял. Айды, савлыкънен къал… Бакъ, унутма! (*кетер*)

Алиме. (*Ялынъыз къалыр. Отургъычкъа отурыр. Билял кеткен* тарафкъа *бакъар.*)

Къасым. (*Билялнынъ узакълашкъаныны беклер. Билял узакълашкъан сонъ къалавдан секирип тюшер.*)

Алиме. (*къоркъып, абдырап*) Вай!!..

Къасым. Къоркъма, меним о…

Алиме. Уф…отюм патлай язды… Мезарлыкътан олюлер чыкъкъкан экенлерми, дедим. (*кетмек истер.*)

Къасым. Токъта, Алиме… санъа айтаджакъ сёзюм бар.

Алиме. (*токътар*) Не айтаджакъсынъ?

Къасым. (*янына барып, элинден тутып, отургъучкъа чекер*) Кель отурайыкъ…

Алиме. Ёкъ, меним эвде ишим бар…

Къасым. Ишинъ къачмаз… кель! (*чекип отуртыр*) Сонъ? Демек, Билялнен сёзлештинъ, шаймы? Билялгъа бараджакъ олдынъ, э? бизни кокюсимизден итединъ?

Алиме. Мен кимсени кокюсинден итемедим.

Къасым. Я джиберген къудаларымызгъа «Мен онъа бармам», — деп айткъансынъ да!

Алиме. (*сукют*).

Къасым. Бакъ, Алиме, яхшылыкънен айтам. Сен меним оладжакъсынъ! Мен сени озюмден башкъа ич кимсеге аш этмем. Манъа къасап Къасым дерлер. Соярым, эписини соярым! Къой сойгъан киби богъазларым! (*пычакъны чыкъарып*) Мына, буны корьдинъми?

Алиме. Манъа пычакъ костергенинъ не?

Къасым. Мен оны санъа костермейим, Билялгъа костерем. (*пычакъны джыяр*) Сонъ, айт: Билялгъа бараджакъсынъмы, ёкъса манъамы?

Алиме. (*Индемез. Къасымдан къоркъып аякъкъа турар*)

Къасым. (*турып Алимени тутар*) Токъта, сенден сорайлар!..

Алиме. Ич кимсеге бараджагым ёкъ.

Къасым. Ялан айтма. Озь къулагъымнен эшиттим. Билялгъа: «Бабам разы олса, барырым», techинъ.

Алиме. Джибер мени, кетеджегим...

Къасым. Джибермем, не вакъыт манъа сёз берирсинъ, сонъ элимден къуртулырсынъ.

Алиме. Багъырырым...

Къасым. Агъызынъы тыкъарым, багъырмазсынъ.

Алиме. (*къуртылмагъа истер*) Джибер, дейим!..

Къасым. Ёкъ, джибермем. Айт меним оладжакъсынъмы?

Алиме. Джибер мени, джибер!

Къасым. Токъта!.. Шимди джиберерим... Кель мында, отур! (*отургъучкъа отуртыр*) Айды, джибердим... Яхшыяхшы анълашайыкъ... Мен сени севем. Сенсиз яшап оламайджагъым. Инан, демин сизлер мында сёйлешкенде, бир къач кере, сояйым шу эрифни, деп акълыма кельди... эм, бир ичкен вакътымда раст кельсе, мен оны бош быракъмам, къой сойгъан киби соярым. Емин этип айтам: валахи, дейим...

Алиме. Сен нафиле ерде къоркъутма...

Къасым. Ич нафиле ерде дегиль, керчек айтам. Ич кимсени бир капикке алмам! Не сельсаветини, не бирини, анълайсынъмы?

Алиме. Сенинъ сельсаветтен не алып береджегинъ бар?

Къасым. Неми? Чокъ алып береджегим бар. Меним дайымы лишон эттилер. Не япкъан экен? Къабааты не? Былтыр къасап тюканы бар эди. Энъ сонъу къапатмакътан башкъа чареси къалмады. Мына, мени алайыкъ. Бир йыл даа чалыш-

къан олсам, дайымнен берабер ортакъ оладжакъ эдим. Анъладынъмы шимди? О заман мен де байыр эдим, сен де манъа келир эдинъ. Ама шимди, кооперативге чалышам. Алтмыш кумюш айлыкъ алам. Эбет, комсомол Билял тургъанда, бизим киби фукъарелерге ким къулакъ асаджакъ? Анъладынъмы?

Алиме. (*этрафына бакъыныр*)

Къасым. (*онъа якълашып*) Алиме, кель эвленейик, мен сени севем. (*къучакълар*)

Алиме. Джибер мени, тийме! (*турар*) Джибер, джибер!..

Къасым. (*турар, Алимени пекитир*) Яхшылыкънен кельмесенъ, зорнен...(*отургъучкъа отуртыр.*)

Алиме. Джибер... (*бакъырып*) Бабай! Билял!

Къасым. (*пычагъыны чыкъарып*) Къычкъырма, соярым!

(Зоре, элинде сепет, келир)

Зоре. (*сепетини Къасымнынъ башына юклер*) Ой, алла белянъы берсинъ, чубар копек...

Къасым. (*Алимени быракъып*) токъта урма!..

Зоре. (*сепетнен ура*) Джеллят копек!.. Бакъчы, эм пычакъ да чыкъаргъан... (*ура*) Тез джоюл, чубар динсиз!..

Алиме. (*агълап*) Зоре татай, берекет берсинъ кельдинъиз...

Зоре. Бакъ, піянса копекни!.. Тенха ерде тюшюрдим, деп... Мен сени сельсаветке барып чакъайым да, корерсинъ кунюнъи (*сана артына багъырыр*) У!.. Али! Кельчи мында!

Къасым. Зоре татай...

Зоре. Сени ифрити бреси!.. «Зоре татай» экен! Али агъанъ кельсин де, костерир о санъа Зоре татайны! Намуссыз копек! (*арткъа багъырып*) Къыбырда шуны! *(Къасым къачмакъ истер)* Токъта! Не къачасынъ? Йигитлигинъи къызларгъа костересинъми?

Али. (*Кирер, омузында чапасы бар*) Не бар шунда?

Зоре. Мынавы лянет, Алимени туткъан да зорлайджакъ олып отура эди.

Къасым. Ёкъ, Али акъай, мен шакъа эттим... Валлахи...

Алиме. Мени сояджакъ олды...

Зоре. Шакъа экен! (*Алиге*) Не бакъып турасынъ, сындыр копекнинъ белини! (*Алининъ элиндеки чапаны алып, Къасымгъа чевирилир*) Къана бакъайым, неринъ къыджый экен! (*ураджакъ олыр, Къасым къачар*) Къачасынъ, э? (*Къасымнынъ пешинден чапар*)

Али. (*Алимеге*) Я, сен мында не япа эдинъ?

Алиме. Мен анамнынъ къабрини зияретке кельген эдим.

Али. Шай...

Алиме. Бу ерде отура эдим. Бир даа, Къасым мезарлыкъ ичинден чыкъты, «кель манъа эвленейик» деп, зорламагъа башлады.

Зоре. (*келир*) Къачты... (*Алиге*) Сен де козлеринъи фалташы киби ачтынъ, бакътынъ да къалдынъ.

Али. Мен къайдан билейим оны...

Зоре. (*чапаны Алиге берип, Къасымнынъ пешинден*) Бакъ сен о чубар домузны! Чаресиз бир къызгъа йигитлик сата. Башына бир-эки сепет патлатттым ама, аз олды. (*Алимеге*) Тур айды, джур эвге къайтайыкъ... Ифрит эриф! Адамына тюшмединъ ёкъса.... Ах, сен меним элиме тюшейдинъ!..

Али. Сёгюне берме шуны!

Зоре. Сёгюнирим я... Бакъ сен оны! Мен сенинъ пычагъынъы алып, санъа бир иш кесер эдим ама, къачтынъ ёкъса! (Алимеге) Айды, тур. (*кетмеге азырлангъанда*) Я, бу ким? Бабанъ бу якъкъа келе. Айды, сени мында корьмей... Кене саруш... Вай Завалы, эписи битти де, ички къалды.... (*Алимеге*) Айды, бу якътан кетейик. (*Алиге*) Анда эки сыра патылджан даа къалды, оны да чапала да, сонъ эвге къайтырсынъ.

(Зоренен Алиме кетелер. Али къалыр; сигар ясар)

Мурат. (*келир, Алини кормез. Отургъунчнынъ экинджи башына отурыр*) Оф, оф!..

Али. Мераба, Мурат дайы!

Мурат. Э!.. Аха... Али... Мераба кадай.

Али. Къайда кетесинъ я?

Мурат. Э?

Али. Къайда кетесинъ, дейим!

Мурат. Хакъ ёлына ёлгъа чыкътым. Раметли къарым Усниенинъ ольгенине бир йыл толды, дедилер. Мен де, айды, дедим, зияретине барайым. *(сукют)* Э, не techinъ?

Али. Мен бир шей демедим.

Мурат. Шай... Ама мен айтам: ичменъиз дейим, пиянсалыкъ япманъыз, дейим...догърумы, э? чюнки мен билем. Ичмек ярамай. Якъаны къуртаралмай эсинъ кетер. Бир ичтинъми энди битти... Бельки сен де ичер эдинъ, э? *(джебинде ракъы шишеси ве фильджан чыкъарыр, фильджангъа ракъы тёкип Алиге узатыр.)*

Али. Сагъ ол, Мурат дайы мен ичмейим.

Мурат. Мен санъа зорламайым. Ичме, ярагъан шей дегиль, (*озю ичер, алма тишлер*) Э?.. Кечти вакъытлар, кечти къардашым... (*сукют*) Шай о, къардашым... мына шимди дюнья бам-башкъа. Юксеклерден де учалар, къуш киби учалар, ама мен, мына шай, ерде сюрюнем... Истесенъ сен де учарсынъ яшлар да учалар... Лякин мен учамам... меним онсыз да башым айлана... Э? Не techinъ? Учамам дейсинъми? Учарсынъ, Али, учарсынъ къардашым...

Али. Мурат дайы, ичкининъ яман бир шей олгъаныны айтасынъ, лякин озюнъ эр заман ичесинъ?

Мурат. Э? не techinъ? Ичесинъ, дейсинъми? Раметли Усние де шай дей эди. «Ичме, Мурат, ичме, вазгеч», дей эди... Эхей, къардашым, ичмейджек олам, тевбе этем. Лякин, япамайым... Мына, бизим къыз Алиме, ичме бабай, дей. Эвге кетирген ракъыларымы алып сакълай, ама мен даянамайым... Кеченлерде доктор кельгенде, айта: Мурат, дей, мен санъа бир капли язайым, сен оны ич, дей... Язды. Каплисини алдым, онар капли ичерсин деди. Ичтим, лякин файдасы олмады. Меним бутюн тамырларым, къаным кемиклерим спиртнен маяланып къагъан... Э, не techinъ?.. Бир шей демейсинъ э?.. Шай... (*ракъы ичер. Мезарлыкъкъа бакъып*) Ана, раметли Усние анда

ята *(турар, къалав янына барыр)* Эхей… фелек… рахметли Усние… *(ерине келир)* Э? не techинъ?

Али. Ёкъ, бир шей айтмадым.

Мурат. Шай… билесинъми къардашым, мына юрек яна… Чырылдап, пышылдап яна…чыракъ киби яна… Усние енгенъ…бир кунь: «Акъай, дей, вазгеч шу ичкинъи», — дей. Мен айтам: вазгечмем, Усние, дейим… Ольди… *Кеченлерде* тюшюмде корем, мени чагъыра. Бир багъчалыкъ ер… Усние сув башында отургъан, эллерини чайкъай. Манъа айта: «Эв, дей. Кель, дей, сен де, эллеринъи джув, сонъ берабер бу сувда агъып кетермиз», — дей… *(джебинден явлыкъ чыкъарып козьлерини сюртер)* Э, не techинъ?..

Али. Агълама, Мурат дайы.

Мурат. Мен агъламай ким агъласын, Али? ким агъласын?.. энди чалышып да оламайым… Берекет берсин, бир черик багъчачыгъымыз бар, ана, эки-бир берекет ола… Ама юрегим яна, къардашым… Мына, Усние енгенъи айтам… Бир гедже ичип кельген де, негедир къызып, оны дёггеним… Сонъ, айт бакъайым, юрек янмазмы? *(агълай)* Агъларсынъ я, агъларсынъ я къардашым…

Али. Мурат дайы, тур айды, сени озгъарайым…

Мурат. Э, не techинъ?

Али. Сени эвге озгъарайым, дейим.

Мурат. Сен, Али къардашым, манъа айып этме. Мен саруш дегилим. Озюм кетерим… Эбет, озюм… Э? Не techинъ? Бир шей демейсинъми… Динъле айса, мен айтайым. *(ракъы тёкер)* Ма… Ичмейджексинъми? *(озю ичер)*

Али. Сонъ, къайтайыкъмы?

Мурат. Э? Не techинъ?.. Къайтармыз, Али… *(йырлар)*

Бу дюньяда уч неснеден къоркъарым…

Бири олюм, бири айрылыкъ… *(оксюрир.)*

Къалмады, къардашым, къалмады… Не сес, не эльде, не бельде такъат… Мына, оксюрем, кокюсим парчаланаджакъ… Джигерлерим богъазымдан чыкъаджакъ киби ола… Дуям,

чокъ яшап оламам... Эписи ичкиден, эписи... (*оксюрир*) лякин, ташлап оламайым... Не аш, не сув...Тек ракъы... Э, не techинъ?

Али. Энди кеч олды, къайтайыкъ, мен сени озгъарайым.

Мурат. Керекмей, замет этме, мен озюм кетерим... Зарар ёкъ, озюм кетерим...

Али. Айса, мен бостангъа кетейим. Бираз ишим даа бар эди.

Мурат. Бар къардашым, бар. Сагъ ол! Мен бираз даа отурайым.

Али. Айды, савлыкънен къалынъыз...

Мурат. Савлыкънен бар, Али.

(Али кетер, экинджи тарафтан Къасым кирер.)

Къасым. Мераба, Мурат дайы!

Мурат. (*эслеп бакъар*) Э? Не techинъ?

Къасым. Мында ялынъыз нишлеп отурасынъыз я, дейим?

Мурат. Нишлейим, Усние енгени сагъындым, барайым, зиярет этейим, дедим.

Къасым. Сиз, Мурат дайы, ишиттинъизми?

Мурат. Меним къардашым? (*Фильджангъа ракъы къойып*) Буюр, ич!

Къасым. (*ичер*) Билял сизнинъ Алимени алып, шеэрге къачаджакъ.

Мурат. Я, оны ким айтты?

Къасым. Озюм, озь къулагъымнен ишиттим.

Мурат. Олса оладыр, къардашым. Яшлар, эбет вакъты кельгенде эвленеджеклер.

Къасым. Шай деменъиз, Мурат дайы. Бу масхаралыкъ. Не демек олсын, Мурат дайынынъ къызы комсомол Билялнен къачып кетсин! Бунъа халкъ не дер.

Мурат. Не десе дерлер, къардашым. (*ракъы тёкер*) Ма, буюр.

Къасым. (*алып ичер*).

Мурат. (*Джебинден алма чыкъарып Къасымгъа берир*)

Къасым. (*кейфленип*) Мурат дайы, мен сизге олсун деп айтам, сиз мени билесинъиз, мен яман бир яш дегилим. Эм кеченлерде джиберген къудама «Алиме разы олса, эвленсинлер», дегенсинъиз.

Мурат. Мен, къардашым, айттым, кене айтам: Алиме разы олса, санъа барсын.

Къасым. Я, о Билялгъа сёз берген де?

Мурат. Э? не techinъ?

Къасым. Алиме, дейим, Билялгъа сёз берген де?

Мурат. Сёз берген олса, онъа барсын (*турар, мезарлыкъ тарафкъа бакъып*). Эхей, кадам, дюнья шайдыр о! яшарсынъ, яшарсынъ, бир кунь келир, сени де бу къара топракъкъа комерлер. Устюне топракъ обалар кетерлер... Мына, Усние... Ана, коресинъми, шу ерде... Шай олыр о, кадам... Сенинъ адынъ не эди шу?

Къасым. Къасым.

Мурат. Э-э, Къасым... Рахметли Асаннынъ огълу... Кординъми анда, сенинъ бабанъ да, биз, мына табутыны омузларымыз устюне котерип кетирдик... Ярын, бир кунь мени де шай этерлер. Сени де... (*шишесине бакъып*) Къалмады.

Къасым. Ракъы, дейсинъизми? Я мен барып кетирейим де!

Мурат. (*джеблерини акътарыр*) Кетир ама, къардашым, менде акъча ёкъ.

Къасым. Керекмей, Мурат дайы, менде бар... Мен, мына шимди, кооперативден алып келейим. (*тез-тез кетер*)

Мурат. Токъта, къардашым керекмей...

(Алиме келир)

Алиме. Бабай, сен даа мында отурасынъмы? Айды, эвге къайтайыкъ!

Мурат. Э? не techinъ?

Алиме. Эвге къайтайыкъ, бабай. Энди кеч олды. Я сенинъ янынъдаки ким эди, о?

Мурат. Анавы, Асаннынъ огълу, ады не шунынъ... Мына шай чубар... Кеченлерде къуда джеберген де...

Алиме. (*сескенип*) Къасым…

Мурат. Эбет, Къасым, шу, къасап бала… Ничюн шай къоркътынъ я, къызым?

Алиме. (*сукют.*)

Мурат. Э? не désинъ?

Алиме. Демин о мени сояджакъ олгъан эди?

Мурат. Не дединъ?

Алиме. Демин мен бу ерде отура эдим, янымa кельди: «Кель эвленейик», — дей. Мен: «Ёкъ, эвленмейим» — дедим, пычагъыны чыкъарды да: «Айса сени соярым», — деди. Берекет берсинъ, Зоре татайнен Али акъай етишип, мени къуртардылар.

Мурат. Ким, Къасым оланмы? Манъа мында бир шейлер сачмалады, Билял деди, къачаджакълар деди. Э? Не дединъ?

Алиме. Айды, бабай, эвге къайтайыкъ. Мен бу ерлерде къоркъам, энди кеч де олды…

Мурат. Къайтайыкъ, къызым… Тек, богъазым къуруды, ич олмагъанда бир ютум ракъы олса да, богъазымы сылатсам…

Алиме. Ичме бабай, вазгеч. Озь-озюнъе языкъ этесинъ.

Мурат. Ёкъ, къызым, шай деме… Мен ичмей оламам, «тенде биткен тенеширде», — деген къартлар. (*козлерини элинен къапап*) Башым айлана… (*эллеринден аваны авлап, отургъычкъа отурыр.*)

Алиме. Бабай! (*бабасынынъ янына отурып, оны тутар.*)

Мурат. Къызым, бир ютум…

Алиме. (*шишени алып бакъар.*) Мында биткен бабай, ёкътыр. Айды, эвге къайтайыкъ.

(Къасым кирер)

Къасым. (*джебинден ракъы шишесини чыкъарып*) Мына, кетирдим.

Мурат. Э? не дединъ?

Къасым. Сизге ракъы кетирдим, дейим.

Мурат. (*севинип, ракъыны эллине алып аякъ устюне турар*) Сагъ ол… Сагъ ол! (*шишени урып ачар, озю де къалтырар.*)

Къасым. Фильджан берейимми?

Мурат. Ёкъ, керекмей. Мен оны, шай… (*агъзына кетирир.*)

Алиме. Бабай!

Мурат. Э? Не дединъ? (*шишеге, сонъра Къасымгъа бакъар, тюшюнир. Къасымгъа*). Буны сен кетирдинъми?

Къасым. (*севинип*) Эбет, мен кетирдим.

Мурат. Я, къызымынъ намусына кечеджек олып зорлагъан, пычакъ чыкъарып оны сояджакъ олгъан, ким эди?

Къасым. Мурат дайы, оны мен…

Мурат. Демек, сен меним къызымы хорлай, онынъ намусына кечеджек оласынъ?!

Къасым. Шай деменъиз, мен онъа шакъа эттим.

Мурат. Шакъа!.. Ёкъ, мен бир шише ракъыгъа къызымнынъ намусыны сатаджакъ баба дегилим… Ма, ал! (*шишени Къасымынъ аякълары астына урып парлар*) Айды, джур, къызым, кетейик…

Алиме. Айды, бабай кетейик. (*бабасыны тутар*)

Мурат. (*Къасымгъа*) Хулиган! Тьфу!

(Мурат, Алиме кетерлер.)

Къасым. Мурат дайы! Мурат дайы. (*оларнынъ пешинден кетеджек олыр. Токътар*) Демек, шай, яхшылыкънен олмайджакъ? Яхшылыкънен олмаса, (*пычагъыны тутып*) зорнен алырым! Манъа къасап Къасым дерлер! *(кетер.)*

(Перде къапалыр.)

Экинджи перде

Раифнинъ эви. Татарджа донатылгъан, курсю устюнде закускалар, ракъы шишелери ве саире, вакъыт — гедже.

Раиф, Къасым, Осман, Пианеджи.

Пианеджи. (*«Мемет бей» долусы чалар.*)

Раиф. (*Аякъкъа турар, саруш адымларнен къапыгъа барыр*) Мерзие! Мерзие!

Мерзие. (*Кирер. Раифке*) Яваш олынъыз даа, бала хаста, раатсыз этесинъиз.

Раиф. Сенден бала сорамайлар. Этлер даа къавурылмадымы?

Мерзие. Ёкъ, къавурылмады.

Раиф. Ничюн? Эки сааттен берли не маразнынъ къавурылмагъан эти олды бу я?

Къасым. (*турып*) Оны реис аркъадаш, озюм барып бакъмасам олмаз. Къозуны озюм сойдым, озюм сыдырдым, озюм де къавурайым... Етмесе, бирини даа соярым. Шай дегильми, Мерзие татай?

Мерзие. Етер даа бу ичкенинъиз!

Раиф. О сенинъ ишинъ дегиль, марш ашханагъа! Марш, баланъ янына!

Къасым. Зарар ёкъ Мерзие татай, айды, джур сен... (*кетерлер*)

Раиф. (*ерине келип отурыр, шишелерини бакъар*) Кене бошады...

Осман. (*бир шишени алып*) Мына, мында бираз даа бар. Тёкейимми?

Раиф. Тёк, Осман...толдур. .

Осман. (тёкип, пиянеджиге) «Толдур, толдур мен ичейим», десе! (*пиянеджи* азырланыр)

Раиф. Ёкъ, бойле олмаз... Къасым къайда? (*къычырыр*) Къасым! Къасым! Шишелерни тазертмек керек! (*шишелерни джыйыштырыр*)

Къасым. (*кирер*) О-о! этлер тамам къувамына келе ята.

Раиф. Сен, Къасым, бир даа эсмесенъ олмаяджакъ. Ма, шишелерни джебинъе къой... Ма, анахтарларны да, ал! (*берир.*)

Къасым. Учь шише даа алайыммы?

Раиф. Уч, ал, беш ал, къач дане алсанъ ал! Анълайсынъмы? Къач дане алсанъ ал! Ракъы дегильми, шу. Къайнаткъан чексин къасеветини!

Къасым. Параны да кескен, десе!

Раиф. Бакъ анда, сакъ ол! Кооперативге кирип чыкъкъанынъы кимсе корьмесин! (*Къасым кетер.*)

Осман. Мурат акъай айта: «Меним дей, бабам ичкен, къарт бабам ичкен, бутюн къанымыз ракъынен къарышкъан; пиансалыкъ бизге несиль къувып кельген, ичмесем яшап оламам», дей.

Раиф. Мен де айтам. Ичмек керек, дейим. Мен кимим? Мен кооператив реисим. Анда, айтып джуре экенлер. Мен эмиш Врангельде доброволь олып хызмет эткеним. Мен яшырмайым, хызмет эттим, лякин доброволь дегиль эдим. Андан сонъ, мен кулакларнен багъ тута экеним. Къана, кимнен тутткъаным? Бельки айтырлар, мына сеннен, Османнен дерлер. Менде онынъ джевабы азыр. Эмджеминъ огълу. Шай дегильми?.. Ёкъ энди, партийним деп де, инсан софу олып джурмез я.

Осман. Догъру, эбетте догъру. Затен меним голосым алынгъаны да янълышлыкънен олды, я...

Раиф. Къасым да кечикти. Айды, мынавларны тартып турайыкъ (*ичелер*) Да, меселе шай о... (*пианеджиге*) Сонъ, бу гедже Юнлю козьнинъ Билялынынъ тойы бармы?

Пианеджи. Шай дей. Мени чагъырып кельгенлер. «Красный уголокта красный той оладжакъ келип бир эки ава чалса» дейлер. Мен айтам, бу гедже башкъа ерге чагъырылдым, дейим. «Кельген олсанъ яхшы олыр эди» деп, кеттилер.

Осман. Я, Билял кимге эвлене? Мурат акъайнынъ къызынамы?

Раиф. Эбет, шуна эвлене экен. Мени де чагъырдылар, ишим бар, отчёт азырлайым, дедим.

Пианеджи. Ярагъан къыз дегиль дейлер. Кеченлерде оны сизнинъ Къасымнен корьгенлер. Мезарлыкъ янында джумарлашып ята экенлер.

Раиф. Шай, дей. Къасым озю де айта. Мен онъа Билялдан эвель эвлендим, дей. (*тышарыда аякъ давушлары*) Ана, озю де кельди.

Къасым. (*кирер*) Шишип къалсын, о къадар косьтермейджек олдым, кене корьдилер.

Раиф. Тенбилеп джибердик де, корюнме дедик де!

Къасым. (*шишелерни чыкъарып. Курсю устюне къояр*) Ёкъ, Раиф акъай, мен махсус эткеним ёкъ. Къапыны ачып, ичери кирдим. Къаранлыкъ. Серникни чертип бакъайым, дедим. Анавы Алининъ къарысы Зоре тюкан ичинде ярыкъ корьген де, догъру устюме огърады. Кеченлерде Мурат акъайнынъ къызынен джумарлашкъанда да шай эткен эди, аз къалды сепетнен башымы эзеджек эди…

Раиф. Сонъ?

Къасым. «Не япасынъ мында огъурсыз!» — дей. Мен: «сенинъ ишинъ дегиль о», дейим.

Раиф. Ракъы алгъанынъы корьдими?

Къасым. Корьди, шишип къаладжакъ. Акълыма кельди, шу къарынынъ эджелине кирейимми экен, дедим. Валахи, башымы бираз даа кутькен олса, мынав къызгъынлыкъта къурсагъыны джыртып джиберир эдим. Айды, мен барып этлерни бакъайым. (*чыкъаджакъта къаршысына Мерзие келир. Элинде, саан ичинде къавурма*)

Мерзие. Мына, этлеринъиз къаврылды.

Къасым. О-о! не де тавлы олгъан я! (*Саанны алып, курсю устюне къояр*)

Раиф. (*Мерзиеге*) Не бакъып къалдынъ? Марш ишинъе! Мешайт этме!

Мерзие. Къувгъанынъ да не я? Эм шай къычырма, бала хаста. Сабий, анда олюм алында ята, ама сен мында кейф сатасынъ.

Раиф. Не олгъан шимди? Бала хаста деп, биз де хасталанайыкъмы? Ольсе, узакъта дегиль бу я, бири даа олыр. Айды кет!

Мерзие. (*башыны ашагъы алып кетер.*)

Къасым. Бакъ, буны бегенем. Къарынъ бармы оп дегенде опламалы.

Осман. Догъру айтасынъ, Къасым.

Къасым. Я не я!..

Осман. Бизим бабаларымыз да аналарымызны шай бек туткъанлар. Къарыдыр о. Акълы къыскъа — сачы узун.

Къасым. Земане къызлары не къадар сачларыны къыркъ-тырып акъылларыны узатмагъа чалышсалар да, эп бир о.

Раиф. Меним раметли бабам айткъаны киби, къарым ол-гъан сонъ, истегенде сёгерим, истегенде дёгерим, истегенде де северим... Айды, мусафирлер, буюрынъыз!

(Къаде артындан къаде бошатып, ичмеге башларлар.)

Осман. Я, Къасым, сени тойгъа чагъырмадылармы?

Къасым. Чагъырмадылар, Осман акъай. Эгер чагъыргъан олсалар, валахи барыр эдим.

Раиф. Чагъырылмай барсанъ не ола?

Къасым. Бираз къолайсыз, Раиф акъай. Чагъырылгъан еринъден къалма, чагъырылмагъан еринъе барма, деген лер.

Раиф. Айды, бирер даа. (*пиянеджиге)* Савлыгъына достум *(токъуштырыр ичерлер)* Мумкюн олса «Шу Ялтадан» патлат-санъ, Осман да бир йырласа...

Пианеджи. (*чалар*)

Осман. (*йырлар*)

«Шу Ялтадан таш юкледим гемим толмады.

Шу къаршыдан бир яр севдим, меним олмады.

Кель, кель, кель, аман, алайым сени.

Эгер къысмет олыр исе, сарайым сени»

Раиф. Бу, Къасым, санки сенинъчюн чыкъарылгъан тюр-кю. Шу къаршыдан бир яр севдинъ ама, о да сенинъ олмады.

Къасым. Олмаса, олыр. Ничюн олмайджакъ? Э? Эм олды да. Алимеге башта мен къавуштым.

Раиф. Бу ялангъа бенъзей, Къасым.

Къасым. Валахи, ялан дегиль. Билесинъизми, эм насыл олды. Кеченлерде къойларны бакъып мезарлыкъ янындан ке-чем. Бакъам, Мурат акъай андаки скамьягъа отургъан, ма-мурлукъ чекип ахылдай, охылдай. Токъта сен, дедим, бизим оладжакъ къайната, мен сенинъ мамурлугъынъы кечиртейим. Акълынъдамы, чапа чапа келир бир сараковка алгъан

эдим?.. . Къайттым. Бакъам къызы Алиме де янында. Валахи шай. Ракъыны бердим. Мурат акъайынынъ башы кокке тийди. Алды, бир котерди, йылдызчыкъларны сайды, сараковканынъ тюбюне тюшти. Валахи, не къадар этсенъ къарт адам, котерип оламады, башыны, мына шай, бурды да джиберди…

Раиф. (*ракъы тёкер*) Айдынъыз! (ичерлер)

Осман. Сонъ, сонъ?

Къасым. Сонъ, мен Алимеге козь къыптым. Ёкъ, ери дегиль, дей. Ламатьса эте. Мен, къана кираз киби дудачыкъларынъдан бир опип бакъайым, дедим. Къучакъладым, оптим. Валахи.

Осман. Брава Къасым! Сонъ?

Къасым. Сонъ къучакъладым. Корьсенъ де, бир сарыла бир сарыла… Валлахи. Бир даа, бакъам, башым устюнде сепет ойнай. Ким экен десем, анавы Алининъ къарысы, Зоре. Лячаре, быракъмакъ керек олды.

Осман. Аферин Къасым.

Раиф. Чокъ инанмайым ама…

Къасым. (*сарушлана*) Не? Инанмайым дейсинъми? Инандырманынъ чареси бар.

Раиф. Насыл чаре?

Осман. Манъа коре, Къасым, сен оны шай яп. Догъру къызыл кошеге, той олгъан ерге бар да, шу къызны бир масхара эт, эписини айт.

Раиф. Ёкъ, бу бираз къолайсыз чыкъар.

Къасым. Чыкъмаз о, Раиф акъай, чыкъмаз. Валахи.

Раиф. Айды, быракъ шуны.

Къасым. Быракъмам, Раиф акъай, валахи быракъмам. Къыз меним олмакъ керек! Мен озь къолыма тюшкен бир къызны комсомолгъа бермем! Валахи бермем!

Осман. Аферин Къасым! Ана шай, йигит олмалысынъ.

Къасым. Белки, сиз мени саруш беллейдирсинъиз. Ёкъ, мен саруш дегилим. Валахи. (*пианеджиге*) Чал манъа бир

«Бойна огю». . Ёкъ, «Бойна огю» дегиль... Раиф акъай, меним даа ичеджегим келе.

Раиф. (*тёкер*) Ма! (*берир*) ич!

Къасым. (*ичер*)

Мерзие. (*Кирер, къапы тюбюнде диньлер.*)

Осман. (*пианеджиге чалмасыны костерир ве озю йырлар. Дигерлери де къошулырлар*).

«Севда дюшти башыма, агъув къаттынъ ашыма»...

Къасым. Эбет, эбет, Осман акъай, меним ашыма агъув къаттылар. Меним севген бир къызымы элимден алдылар. (*турып*) Мен буны шай къалдырмам. Манъа къасап Къасым дерлер, ичеклерини акътарырым, мен оларгъа... Мен оларнынъ аналарыны... (*Мерзиени корип*) Мерзие татай! (*Янына барыр, йырлар*) «Севда дюшти башыма»... Анълайсынъмы, Мерзие татай, меним яреми элимден алалар. Ёкъ, ёкъ, мен оларгъа буны шай къалдырмам. Корерсинъиз... Мерзие татам, ах анъламайсынъ, Мерзие татам, меним Алимеми элимден алалар. Бу гедже онынъ тойыны ясайлар. Меним ашыма агъув къаттылар. (*пычагъыны чыкъарып*) Эписини къыран-алекет этерим, эписини пычакътан кечиририм.

Мерзие. Айтма, Къасым, ойле шей олмаз.

Къасым. Олмазмы? Олмаз дейсинъми? Мына шимди корерсинъиз. Мен оларнынъ къызыл тойларына барырым, мен оларнынъ эписини пычакътан кечиририм. Мен оларны... (*кетмек истер.*)

Раиф. Токъта, Къасым, къайда кетесинъ? Быракъ шуны!

Къасым. Ёкъ, быракъмам, Раиф акъай!

Осман. (*Раифке*) Быракъ шуны, кетсин. Ким биле не япаджакъ.

Раиф. Ёкъ, энди ойле шей олурмы?

Къасым. Олур о, олур. Мына, шимди корерсинъиз, мен оларнынъ бабаларынынъ динине... Мен оларнынъ кечмишлерине къав чакъарым, мен оларны... (*сёгюне, сёгюне кетер.*)

Мерзие. (*Шалыны алып тез-тез онынъ пешинден кетер.*)

Осман. Ип богъазына!

Раиф. Шай дегиль, Осман, шай дегиль. Шимди анда барыр алекет чыкъарыр, бир де бирисини пычакълар... Ярамай... Тутар къапатырлар. Айынгъан сонъ, къайда ичкен эдинъ? Деп сорарлар. Меним эвимде ичкенени айтыр... Ярамай...

Осман. Ярар, о!.. Айды, сен, тёк бирер дане даа!

(Тёкер, ичерлер.)

Меним ойнайджагъым келе, Раиф, айды, тур! (*озю турар; пиянеджиге*) Агъыр, агъыр бир акъай авасы!

Пианеджи. (*чалар*)

Осман. (*Раифке*) айды, тур! (*турсатыр*) Ойнап къал! Фурсат бар экенде ойнамакъ керек. Бабаларымыз да ичкен, чалдыргъанлар! Айды!

(Сарушчасына ойнамагъа башларлар)

(Перде къапалыр.)

Учюнджи перде

Къызыл кошеде Садри, Билял, Къарт.

Къарт. (*Стол башында отурып, журналдан ресимлер бакъа*).

Садри. Мен, принсипиални, сенинъ эвленменъе къаршы кетмейим. Тек, окъуйджакъ олгъан сонъ, бекяр олсанъ даа яхшы олыр дейим. Окъумагъа кетеджек яшлар эвленсинлерми, эвленмесинлерми? Иште меселе... Айды, эвлендинъ. Бала олыр. Бала, къоранта ичюн бахт, лякин шимдилик окъувынъа мани олмазмы, дейим.

Билял. Онынъ о ерини мен тюшюнмедим ама...

Садри. Не къадар этсенъ Билял, эвли олмакъ башкъа. Сизлер окъуйджакъсынъыз. Бу якъта башкъа тюрлю къасеветлер бар. Коресинъ огюмизде не къадар джиддий вазифелер тура. Реконструкционный период, мына хозяйствомызны янъы шекильге чевиремиз. Бутюн сельсоветимиз, бутюн районымыз, атта бутюн Къырым колхоз системине кече. Огюмизде кой хозяйствосыны машиналаштырмакъ, массаны янъы омюрчюн

тербиелемек, бутюн эскиликлернен курешмек киби меселелер тура. Бу ишлерде исе комсомол яшлыкъ ог сафта турмакъ керек. Бу вазифелерни эда ичюн де бизге Ленин аркъадашнынъ айткъаны киби окъумакъ; окъумакъ, кене де окъумакъ керек. Мына меселе насыл. Мен дейим, окъуп къайткъан сонъ эвленсен яхшы олыр эди...

Къарт. (*дикъкъатнен ресимлерни бакъып*) Булар эписи де трактормы, шу?

Билял. Трактор. Эписи де трактор.

Къарт. Ой, анасыны! Бу къадар тракторнен бутюн дюньяны сюрип чыкъмакъ мумкюн.

Садри. Сюрермиз, къартым, сюрермиз. Бутюн дюньяда сюрюльмеген бир къарыш ер къалдырмамыз (*Билялгъа*) Демек, бу гедже сенинъ тойынъда ойнайджакъмыз, э?

Билял. Ойнаджакъмыз, Садри, ойнайджакъмыз.

Садри. Я, келин къайда?

Билял. Келин къызларнен берабер келеджек.

Садри. Яхшы, яхшы.

(Зоре кирер.)

Зоре. Мында да ёкъ. Мераба яшлар!

Садри. Мераба, Зоре татай!

Зоре. (*Билялгъа элини узатып*) Хайырлы олсун, Билял. Энъ сонъы Алимечикке къавуштынъ э? (*къарткъа*) Я, сен мында не япасынъ.

Къарт. Тойгъа кельдим.

Зоре. Керчек де, насыл той я бу? Чым-чырт, не чалгъы бар, не чагъанасы.

Билял. Пианеджи Абдини чагъырдыкъ. «Башкъа ерге бараджагъым» деген. Сонъ, яшлар озьара бир шейлер этермиз, чалгъысыз къалдырмамыз, дедилер.

Зоре. Пианеджи Абди бу гедже кооператив реиси Раифнинъ эвинде чала... Керчек, демин кооператив янындан кече эдим, бакътым, тюкан ичинде бириси серник чертип, шишелер чынъгъырдата. Анавы, чубар Къасым экен. Мында не япа-

сынъ? дейим. «Сенинъ не ишинъ о? – дей. Джеблерини ракъыгъа толдурып кетти. Раифнинъ эвинде ур-патласынъ, чалойнасын, той этелер.

Садри. Зарар ёкъ, бугунь-ярын эписини мейдангъа чыкъарырмыз.

Зоре. Мен мында, бизим Алини къыдырып кельдим. Билялнынъ тойына бараджагъым, деген эди.

Садри. Я, тойгъа озюнъ кельмейджексинъми?

Зоре. Кельмей деген шей оламы энди. Келеджегим.

(тыштан аякъ патырдылары, лакъырдылар)

Садри. Ана, кельмеге башладылар.

Зоре. (*Билялгъа*) Бар, къаршылап ал. Киевлер шай эль къавушып отурмазлар. Ой, шишип къаладжакъ, бу да киев олгъан, экен.

(Ичери бир къач къыз, Алиме, яшлар кирерлер)

Зоре. Ана, келин пичий де кельди. Къана, акъыз, къына къоймадынъмы? Дувакъ киймединъми? Вай анам, не куньлерге къалдыкъ!..

(Яшлар кулюширлер)

Алиме. (*Утаныр, бир шей айтмаз.*)

Зоре. Озюнъде олмаса, манъа айткъайдынъ. Бир авуч сары топракъ берир эдим, башынъа, козюнъе якъар, ич олмагъанда бираз келинге ошар эдинъ.

(Кулюширлер.)

I къыз. Шай этип мыскъыллагъанынъ не я?

I яш. Утандырма, Зоре татай.

II къыз. Буржуазные предрассудки.

Зоре. Буржуазнисини, - муржуазнисини анъламам. Кеченлерде шеэрден тиятр къоймагъа деп артистлер кельген эди. Корсенъ, къарыларынынъ тырнакълары мына шай, сюп-сюйри этильген. Устюне де къына якъкъанлар. Бирисининъ сачы да къына къойылгъан киби. Тап сукъландым.

Садри. Олар артистлер, ама бизим къызларгъа ойле шей ярашмаз.

I яш. Сыгъыр савгъанда, экарада, заваллынынъ джелинини тырнап яра этерлер, десе!

(Кулюширлер.)

Зоре. Сыгъыр дегенде, бизим сыгъыр бугунь къайда къалды бильмем, къайтмады. Алини де онынъ ичюн къыдырып кельген эдим. Барып бакъайым да, сонъ келирим (*къапыгъа барыр, токътар*) келин экен! (*Алимеге элини саллап*) Ми! (*кетер. Яшлар кулюширлер.*)

Садри. Манъа къалса, энди башлайыкъ.

I яш. Я, къана халкъ топланмады да.

Садри. (*темашаджыларны костерип*) Мында бу къадар халкъ топлангъан, корьмейсинъми?

I яш. (*темаша залына бакъып*) Аха, эр кес джыйылгъан экен де! Акъшам шерфлеринъиз хайырлы олсун. (*Билялгъа, темаша залыны костерип*) Къана, бу джематкъа ич олмагъанда бирер сигарнен, бирер фильджан къаве бергейдинъ даа.

Билял. Токъта, ашыкъма шуны.

II къыз. Я сельсовет реиси Аппаз аркъадашны беклемейикми?

II яш. Мен шимди онынъ эви огюнден кече эдим. Мурат дайынен лакъырды этип тура эди. «Шимди барырым», — деди. (*къапыда Аппаз, Мурат корюнирлер*) Борюни анъгъанда, сопанъы азыр тут, дерлер. (*кельгенлерге*) Буюрынъыз, реис аркъадаш, буюрынъыз къайната аркъадаш.

Аппаз. Мераба аркъадашлар.

Эписи. Мераба, мераба!

Садри. Айды, Аппаз акъай, кеч реис ерине де, къызыл той собраниесини ач.

I къыз. Я, секретар ким оладжакъ?

II яш. Секретар, истесенъиз, мен олайым.

Бир къачы. Гузель, айды, сен ол.

I къыз. Янъы элифбанен язмагъа билесинъми?

II яш. Язмагъа бильмесем, эбет де секретар олам демез эдим.

I къыз. Киевнен келин, мына, бу ерде отурсынлар. (*ер костерир, Мураткъа бакъып*) Къызынынъ тойында бабалар олмай тургъан ама, не исе. Мурат дайы, сиз де мында отурынъыз.

Мурат. Э? не дединъ?

I къыз. Мына бу ерге отурынъыз дейим.

Аппаз. Аркъадашлар, (*Мурат отурыр*). Той меджлисини ачмаздан эвель, манъа бир къач сёз сёйлемеге мусааде беринъиз. Буюк Октябрь революциясы мазлум халкъларны азатлыкъкъа чыкъарып, оларны эр джеэтче инкишафлары ичюн ёллар ачты. Эски капитализм, буржуазия ве помещиклер къурулышыны йыкъты. Шимди, аркъадашлар, бизге, о эски девирнинъ къалымтылары олгъан эски адетлерни ёкъ этмек керек. Буны исе анджакъ эвелькининъ ичкили, бинъ бир тюрлю чиркин адетлерини битирип, оларны бус-бутюн арадан чыкъармакъ суретинен япа биледжекмиз. Аркъадашлар, биз социализм къурамыз. Биз кой хозяйствосыны коллективлештире, машиналаштырамыз. Ич шубесиз, саруш адамларнен социализм ёлунда кетильмез. Бу ишлер ичюн аякъларыны догъру ве сагълам баскъан япыджылар керек. Иште мен, коюмизде бу ёлда биринджи адымны атып, эски адетлерден бус-бутун темизленген бу яшларнынъ къызыл тойларыны хайырлай ве той собраниямызны ачыкъ илян этем. (*Алгъышлар*) Хайырлаяджакълар бармы?

Садри. (*реиске*) Мумкюнми?

Реис. Сёз, Садри аркъадашкъа бериле.

Садри. Аркъадашлар, башта шуны айтайым. Эвеллерде коюмизде бир той оладжакъ олса, бутюн кой иче эди. Бир тойгъа арабаларнен ракъылар кете эди. Бу ракъылар, эбет де, бизим алын теринен, яз-къыш, гедже-кундюз чалышып къазангъан параларымызгъа алына эди. Меселя, коюмизде бир йылда беш той олса, бу тойларгъа энъ аздан, ракъы ичюн учер юз рубле кеткенде, бинъ беш юз рубле эте. Я, тойлардан мада олгъан ичкилер? Я ички ичюн кеткен о къыйметли иш вакъытлары? Я о саруш котеклери, бири-бирини пычакълама-

лар, ольдюрмелер? Андан сонъ, ички инсаннынъ вуджудыны зеэрлей, тез къартайта. Онынъ мийини зеэрлей. Юрегини сакъатлай. Бутюн буларнынъ нетиджесинде бир екюн япаджакъ олсакъ, коюмиз эр йыл ракъыгъа эки трактор парасыны бере, бир чокъ къоранталарны ач, чыплакъ къалдыра, бир чокъ адамларнынъ бахтсызлыкъларына себеп ола эди. Бунынъчюн, аркъадашлар, мен Билял ве Алиме аркъадашларнынъ бу янъы тойларыны джан гонъюльден алгъышлайым. (*алгъышлар*) Ёкъ олсын бурзуазия къурумындан асабалыкъ къалгъан сарушлыкъ! Яшасын айыныкъ несиль! Яшасын социализмнинъ айыныкъ япыджылары! (*алгъышлар*)

(*Зоре, Али келирлер*)

Зоре. Айда, мынавы халкънынъ кене чалгъысы ёкъ!

Реис. Зоре, собраниягъа мани олма! Кель де, отур!

Зоре. Не, той башладымы ёкъса?

Садри. Эбет, башлады. Джур отурынъыз. (*Зоренен Али отурырлар.*)

Реис. Тойны хайырлайджакълар даа бармы?

Къарт. (*турып*) Айды, мен де айтайым.

Реис. Сёз, Ибраим акъайгъа бериле.

Къарт. Шимди, шай... Мына, Мурат айтсынъ.

Мурат. Э? Не techинъ?

Къарт. Мурат айтсын, дейим, Абджелильнинъ огълы Бекирнинъ тойы акълынъдамы? Тамам дёрт юз кумюшлик ракъы кеткен эди. Сонъ не олды? (*пармакъларынен сайып*) Эреджепнинъ башыны ташнен урып, дагъыттылар. Шай дегильми?.. Сефер Алининъ Муртазасы бу тойда ичкиден янып ольди. Дёрт баласы оксюз къалды. (*темаша залына пармагъынен костерип*) Ана, топал Абдурефи, айт озюнъ, сенинъ аягъынъы шу тойда сындармагъан эдилерми? Коресинъизми анда. Мына, Муратнынъ озюни, аз къалды ольдюреджек эдилер, бизлер зорнен къуртарып алдыкъ. Сонъ? Бу не демек? Мен айтам, мына яшлар, социализмге кетемиз дейлер. Биз де кетемиз. Эбет де, о къадар буюк ёлда саруш башнен кетамаз-

сынъ. Ана, кординъизми анда? Шай дегильми, Мурат? (*киевнен келинни костерип*) Мына бу яшлар, эвленген сонъ окъумагъа кетеджеклер. Эбет, ичселер окъуп оламазлар. Мына Садри айткъаны киби, ракъыгъа береджек парамызгъа трактор алайыкъ. Эбет, алмакъ керек… Чалгъы машинасы да, алмакъ керек. О да яхшы шей. Арман машынасы да, алмакъ керек, сонъ, коресинъизми анда! (*Билялны костерип*) Мына бу, керчектен акъыллы огълан. Той ясай, лякин халкъны ичирмей. Хайырлы олсын огълым. Сенинъ бабанъ да ичкини севген адам эди, алланынъ рахметинде олсын, сёзим агъыр кельмесин. Сен бабанъа ушамагъансынъ. (*реиске*) Ана, шай… мен сёзими битирем. Мына, энди Мурат айтсын. Тур айт, Мурат…

Мурат. Э? Не techинъ?

Къарт. Тур, айт дейим!.. не шай козлеринъи йылтыратып отурасынъ?

Реис. Сёз, Мурат дайыгъа бериле.

Мурат. Мен айтмагъа бильмейим… Агъзым курмеклеше… айып этменъиз…мен къызымы эвлендирем. Хайырлы олсын. Даа не айтайым? Мына, Ибраим акъай айткъанда, акълыма чокътан чокъ шейлер келип кечти. Лякин, айтамайым, унуттым. Яхшы этелер. Ичмейлер. Эбет, ичселер саруш олырлар… Мына мен омюрим бойы ичтим. Ничюн ичтим? Ким биле оны. Биз баба-деденден шай корип кельдик… Мына, ичесинъ, сонъ мамурлукъ баса, башынъ агъыра, юрегинъи агъырлыкъ баса, дюньянъдан безесин. Эгер бир ракъы тартсанъ башынъ да чезиле, юрегинъ де… (*реиске*) Не techинъ?

Реис. Ёкъ, мен бир шей демейим. Девам этинъиз.

Мурат. Шай… (*башыны тутып тюшюнир*) Мен не айта эдим шу? Э…шай, коресинъизми унуттым…Кене мамурлукъ басты. Мына, шимди бир дане патлатсам, эписи кечер… (*джебинден ракъы шишеси, фильджаныны чыкъарыр*) Айып этменъиз, ондан башкъа юрегим ура… бир ютумчыкъ ютайым… (*фильджангъа ракъы тёкер.*)

Реис. Ёкъ, Мурат дайы, къызыл тойда олмаз.

Мурат. Э, не techинъ?

Реис. Мында ичкининъ феналыгъы акъкъында сёз кетс, ама сиз ичесиз.

Мурат. Догъру айтасынъ, къардашым. Къызы ичкисиз той япа, ама бабасы иче... Шай... Шимди динъленъиз, айтайым. Мына, мында чыкъып айткъанлар, догъру дедилер. Ракъы инсаннынъ вуджудыны, мийини зеэрлей дедилер. Чокъ догъру, мына бу ракъы меним де вуджудымы, акълымы зеэрледи. (*юрегини тутар, салланыр*). Зарар ёкъ...

Реис. Сув беринъиз.

Садри. (*сув къойып берир*). Ичинъиз, Мурат дайы, кечер.

Мурат. (*сувны алып ютар*) Сагъ ол къардашым. Коресинъизми, эписи ракъыдан. Мына, эмин этип айтам, бугуньден сонъ агъзыма ракъы алмайджагъым. Ич алмайджагъым (*фильджандаки ракъыны бир четке тёкер*) Мына, бу шишени де алынъыз, буны да алынъыз!.. (*шишени стол устюне къояр, темашаджыларгъа*) Джемаат, сиз де шаат олынъыз, Мурат дайы артыкъ ичмейджек! (*юрегини тутар*) Артыкъ ичмейджек, сиз де ичменъиз. Мына, мында айттылар, мен де айтам, ракъы инсаннынъ омюрини зеэрлей. Омюр бойы сени хор эте. (*Билялнынъ янына барып*) Бер огълым, элинъи! (*тутар*) Ичме. Ичсенъ къарыны да хор этерсинъ. Мен къызымнынъ хор олгъаныны истемейим... шай, мен айтып битирдим. (*Ерине барып отурыр. Узакътан музыка давушлары ишитилир.*)

Зоре. Ана, чалгъыджылар келе. (*реиске*). Манъа да айтмагъа мумкюнми?

Реис. Айт Зоре!

Зоре. Акъайлар, къызлар, яшлар! Чокъ яхшы этесинъиз, ичменъиз. (*ерине отурып*) Мына меним айтаджагъым бу къадар эди... Ичсенъиз саруш олырсынъыз, анълайсынъызмы? (*къапыда чалгъыджылар пейда олыр. Бир къач кой яшы, музыка чалып, ичери кирелер.*)

Реис. Аркъадашлар! Яш келиннен яш киевге узун, муаббет омюрлер истеп, тойнынъ ресмий къысмыны битирем. Шимди,

экинджи къысымгъа яни, тойнынъ эглендже къысмына башлаймыз.

Зоре. Энди ойнамагъа оламы шу?

Реис. Ола, тек столларны кенаргъа чекмек керек. Айды тутынъыз. (*стол, скамьяларны кенаргъа чекер*)

Зоре. Башта мен озюм бир оюн тёшейджегим. Чалынъыз манъа «Он секизге кельди яшым»! (*чалгъыджылар чалалар. Зоре ойнар.*)

Зоре. Энди къайтармасыны!

(Чалгъыджылар къайтарма чалалар. Зоре онъа да ойнар. Зоренинъ оюны эснасында шалыны эллине тутып, чапып, Мерзие кирер.)

Мерзие. Билял къайда?

Яшлар. Не бар, не олды?

Зоре. (*ойныны токътатып*) Не бар, насыл шей?

(Эписи Мерзиенинъ янына топланырлар.)

Мерзие. Билял къайда? Тез оны сакъланъыз. Шимди мында къасап Къасым Билялны пычакъламагъа келе.

(Эр кес айтыр.)

– Ким? Чубар Къасыммы?

– Билялны ураджакъмы?

– Я о ничюн?

– Акъыз, Алимени алгъаны ичюндир, о!

– Бакъ сен, о чубар копекни!

– Сакъланъыз Билялны!

– О бир шей япамаз, биз онынъ агъзыны бурунны персетирмиз!

Къарт. Кординъми. Кене битмеди (*таягъыны онъайтлап*) Кельсин, мен о пезевенкнинъ…

Садри. Джемаат, зичувлашманъыз, ич бир шей олмаз. (*Мерзиеге*) Озю де сарушмы?

Мерзие. Эбет, саруш. Экиндиден берли бизим эвде ичелер.

Аппаз. (*джебинден револьверини чыкъарып, халкъкъа*) Чекилинъиз кенаргъа, эгер бир яман ниетнен кельсе, мен онынъ…

Садри. Ёкъ, Аппаз, керекмей. Тутып къапатырмыз.

Аппаз. Эгер озь разылыгъынен пычагъыны ташласа, зарар ёкъ, ташламайып, уджум этеджек олса, о вакъыт сиз мына мында, четке чекилинъиз. (*Санадакилер эписи бир четке чекилирлер. Билялнен Алимени озьлерининъ артында сакъларлар.*)

Зоре. (*къарткъа*) Бер манъа шу таягъынъы (*онынъ таягъыны алып,* къапы *артына барып, гизленир*)

(ичери козьлерини къан баскъан Къасым, элинде пычагъы кирер.)

Къасым. Къайда о. Билял деген динсизнинъ баласы? Къайда?

Аппаз. Къасым! Быракъ пычагъыны!

Къасым. Не? Пычагъымы быракъмакъмы?.. Манъа къасап Къасым дерлер. Мен ич бир вакъыт пычагъымы элимден быракъмам.

Аппаз. Быракъ дейим!

Къасым. Ёкъ, Аппаз акъай, быракъмам! Эм, меним сенинънен ишим ёкътыр. Манъа Билял керек, къайда о: (*Билялны корип*) Аха, анда сакъландынъ, э? чыкъ мында! (*пычагъыны котерир*)

Аппаз. (*Револьверни Къасымгъа гозлеп*) Ташла пычагъыны, ёкъса атарым!

Къасым. Не, мени пыштавнен къоркъузаджакъ оласынъмы? Ёкъса сен де къурсагъынъ акътарылгъаныны истейсинъми? Шай олса, ма! (*Аппазнынъ устюне уджум этмек истер. Зоре онынъ артына келип, башына бир таякъ урар.*)

Къасым. Ах. (*Башыны тутып Зореге айланыр*)

Зоре. Бири етмесе, ма бирини даа! (*урар, Къасым ерге юварланыр*).

Яшлар, къызлар:

– Элинден пычагъыны алайыкъ!

– Къызлар, сиз къарышманъыз!

– Аферин, Зоре татайгъа!

– Маладец!

– Тутынъыз!

– Яхшы тутынъыз!

Зоре. (*таягъыны ташлап, Къасымнынъ устине атылыр. Онынъ элиндеки пычагъыны тутып алыр*) Бакъ сен о чубар копекни! Адам ольдюрмеге чыкъкъан!

(Яшлар Къасымны турсатыр, пекитирлер).

Аппаз. Шимди оны алып кетип, сельсовет янындаки одагъа къапатынъыз. Анда сельсоветте исполнитель бардыр. Онъа айтынъыз да, оданынъ къапысыны беклеп, къаравул къойсын. Саба район милитсасына озгъарырмыз.

Къасым. Джиберенъиз мени, джиберинъиз! (*чапаланыр*)

(Къасымны алып кетерлер).

Къасым. (*тыштан*) Джиберинъиз, дейим, джиберинъиз!

Зоре. Пычагъыны алып, йигитлик сатмагъа чыкъкъан экен! (*Мерзиеге*) Сенинъ къоджанъ да партийни олып, бундай делилерни озь эвинде ичире. (*Аппазны костерип*) Мына, партийни бойле олыр. Ичкенини ич кординъми? Ама сенинъ къоджанъ кооперативнинъ анахтарларыны дели Къасымгъа бере де, геджелейин андан ракъы чалдыра.

Садри. Сен, Зоре татай, Мерзиенинъ устине къычкъырма. Мында онынъ къабааты ёкъ. Раиф иче экен, онынъ иши ячейкада бакъылыр. Эгер исрафы олса, судкъа да берилир.

Зоре. Мен Мерзиени къабаатламайым, тек айтам. Къоджасыны тыймагъа бильсин. Бакъ, меним къоджам ич ичеми?

Садри. Эр кес сенинъ къоджанъ киби олмаз.

Зоре. Олмазмы бир шей! Оо да ичеджек олды ама мен ичирмедим. (*Алиге*) Шай дегильми?

Аппаз. Сиз аркъадашлар, эглендженъизге девам этинъиз, мен де барып Раифнинъ эвиндеки къошны дагъытайым. (*Мерзие кетмеге азырланыр*)

Садри. (*Мерзиеге*) я сен къайда кетесинъ?

Мерзие. Эвге кетем. Балам хаста, барып бакъмасам олмайджакъ.

Садри. Я, той?

Мерзие. Джаныма да миннет ама, кадай, баламы ялынъыз къалдырамайджагъым.

Садри. Айды, олмаса, кетейик. (*Аппаз, Садри, Мерзие кетелер.*)

Зоре. Сонъ яшлар, не бойле тынгъан майдай уйышып отурасынъыз? Чалгъыджылар, чалынъыз!

II яш. Къоран тепейик.

I къыз. Айды, айды!

II къыз. Келин киев де къошулсын.

Эписи. Догъру, догъру!

II къыз. Мурат дайы, сен де кель, бир коллектив оюн патлатайыкъ.

Зоре. Ибраим акъай, сен де къалма!

II къыз. Коллектив олып хозяйствомызны алып бараджакъмыз, оюнны да коллективнен ойнайыкъ. Кель къартым, яшларнен берабер кет!

Къарт. Айдынъыз балалар!

Зоре. (*чалгъыджыларгъа*) Чалынъыз! Эм йырлайыкъ!

(Къучакълашып, тогерек олырлар. Чалгъыджылар чалар, ойнамагъа башлар, эм йырларлар).

Эписи.

Къая тюби саз олыр
Гуль ачылса, яш олыр.
Мен санъа гуль диямам,
Гульнинъ омюри аз олыр.

Къаядан эндим бугунь,
Элимде алтын гугюм.
Джандан севген яреми
Не дюнь кордим, не бугунь.

Къая къаяя бакъар,
Къаядан селлер акъар.

Колхозник яш тургъанда
Кулак — чорткъа ким бакъар.

Коллективлер къурайыкъ!
Янъы йырлар йырлайыкъ!
Къызыл тойда тойгъанджек
Кулейик де ойнайыкъ!

(Перде къапалыр.)

Дёртюнджи перде

Декорация бириндджи перденинъ айны.

(арадан бир йыл кечкен)

Билял. (*Отургъучкъа отургъан, аркъасыны терекке тиреген, элинде китабы, далгъын-далгъын тюшюне*)

Зоре. (*Кирип, Билялны коре, ерден бир чёп ала. Билялнынъ аркъасындан* чёпнен *онынъ энъсесини къашый*).

Билял. (*Къурт беллеп энъсесини къашый*)

Зоре. (*Текрар эте*)

Билял. (*къашый, сонъра айланып бакъа, Зорени коре*) Сен экенсинъ де, Зоре татай.

Зоре. Не бойле мугъайып отурасынъ, санки геминъ ялыгъа ургъан.

Билял. Гемим ялыгъа урмады ама...

Зоре. Айса, неге тюшюнесинъ. Гузель бир къарынъ бар, къара баш бир огълан санби де олдынъ, (*Билялнынъ янына отурыр*)

Билял. Асыл, меселе де бунда, Зоре татай, отурам да тюшюнем. Алиме энди окъуп оламаз. Лячаре, оны койде къалдырмакъ керек. Баштаки зарарымыз: Алиме окъувсыз къаладжакъ. Андан сонъ, койде хоранданъ олгъан сонъ, эбет де онынъ эр керегини азырлап къоймакъ керек. Мына, бу экинджи зорлукъ. Озюм рабфакта окъуйджагъым, лякин юрегим койде оладжакъ. Мына бусы: учюнджи зорлукъ...

Зоре. Я, буларны башындан тюшюнип бакъкъайдынъ даа!

Билял. Ким биле оны... Мен бойле чыкъмаз белледим. Бираз эрте даврангъаным.

Зоре. Алимечикни пек севдинъ, гъалиба.

Билял. Ким биле оны, Зоре татай, севгими, недир, оны корьмесем отурып оламайым. Бири-биримизге шай багълангъандыкъ ки...

Зоре. Демек, сен эвленгенинъе эм пешман этесинъ, эм этмейсинъ, э?

Билял. Пешман этмейим, Зоре татай.

Зоре. Билесинъми, не, Билял? Демин сени корьдим де, акълыма бир масал тюшти. Куньлерден бир кунь къанатлары джулкъынып биткен, къарт бир хораз кикригини салпырайтып, бурунынынъ сувларыны акъызып, куль оба устюнде кунешке къызынып отура экен. О ерден кечкен ярамаз бир бала хоразны эриштирип, оны уфакъ ташчыкъларнен шубалай. Хораз башыны котерип балагъа: «Кадам, дей, менимнен эгленме, айтырым бабанъа, сени эвлендирир», — дей.

Билял. Ёкъ, Зоре татай, сен мени о къарт хоразгъа ошатма. Мен даа яшым. Бу йыл йигирми экини толдурам.

Зоре. Мен сени хоразгъа ошатмайым, акълыма кельгенини айтам (*кой бетке бакъып*) Ана, Аппазнен Садри келелер.

Билял. Колхозгъа кетедирлер. Мен де бараджакъ эдим. Берабер кетермиз. Керчек, Али акъай не япа я? Якъында корьмедим.

Зоре. Не япсын, кооперативде чалыша. Башта пек агъыр кельди ама, сонъундан алышты. Ишни огренди. О да сенинъ киби окъув пешине тюшкен. Акъмесджидте кооператив курслары ачыладжакъ, анда барып, курсны кечсем, даа яхшы олыр, дей. Не, ёкъсам, менден бездинъми, мени ташлап къачаджакъсынмы? дейим. Ёкъ, Зоре, олюм бар, айрылыкъ ёкъ, дей.

Билял. Да, Али акъай сайлангъан сонъ, кооперативнинъ иши тюзельди, дейлер.

Зоре. Энди партиягъа да киреджегим, дей. Мен айтам: Кир, Али! дейим.

(Аппаз, Садри келирлер.)

Аппаз. Мераба аркъадашлар!

Зоре. Мераба, Аппаз аркъадаш! Бойле джаяв-джалпы къайда кетесинъиз, я?

Садри. Колхозгъа кетемиз. Эр кес чалышып да, биз койде ятаджакъмызмы ёкъса?

Зоре. Не койде иш къытлыгъымы?

Садри. Иш къытлыгъы дегиль ама, хозяйстводан бойле айрылып турсакъ тырнавучнынъ адыны унутып къаладжакъмыз. Мына, Калинин аркъадаш да шай эте. Язда отпуска алгъанда, озь койлерине къайтып, чёль ишлеринен огъраша.

Зоре. Сизге, кадам, Калинин акъай кcallби олмагъа даа чокъ. Озюнъизни о къадар буюк тутманъыз.

Садри. Буюклерден орьнек аламыз.

Аппаз. Зоре, кечкен йыл Билялнынъ тойында Къасымны сопалагъанынъы унуттынъмы.

Зоре. Не унутайым оны сырасы кельсе, кене сопаларым.

Билял. Керчек, о Къасым не олды я?

Аппаз. Не оладжакъ, ята. О заман койден къачып кеткен эди, Акъмесджидке барып бир частникке джурген. Бир кунь ичип ресторанда бирисини пычакълагъан.

Зоре. Сув бардагъы сувда къырылыр, дерлер. Озю, бакъсанъ, мына санъа, сагълам бир яш. Бираз чиркин ама, эгер ичмейип, гузель ёлгъа кеткен олса... Не десенъиз денъиз, догърусы мен оны аджыйым. Яхшы адамларгъа къарышкъан, тербиеленген олса, эбетте ойле олмаз эди.

Билял. Я, Раиф?

Садри. Раиф де дереджесини булды. Кооперативде япкъан исрафы ичюн иши бакъылгъанда, эвельде гонъюллю олып Врангельде хызмет эткени мейдангъа чыкъты. Партиядан къувулды. Дёрт йылгъа кетти.

Аппаз. (*турып*) Айды, мында отурып къалмайыкъ, кетейик. Къоралар акъкъындаки къарарны бугунден башлап омюрге кечирмек керек.

Зоре. Я о насыл къора къарары.

Садри. Не, хаберинъ ёкъмы? Багълар, багъчаларнынъ къораларыны сёкип атаджакъмыз. Бутюн кой колхоз олгъан сонъ къоранынъ не кереги бар! Шимди энди, Алининъ-Велининъ багъчасы деген шей олмайджакъ. Къораны тек озен ве ёл кенарларында, айван кирмесин деп, къалдыраджакъмыз. Къалгъан бутюн къораларны исе сёкип атаджакъмыз. Бу иш ичюн къартлардан бир бригада къурулды. Бугунь олар ишке чыкъалар. Айдынъыз, аркъадашлар, кетейик.

(Билял, Садри, Аппаз кетерлер.)

Зоре. Огълан, токътаса, даа сорайджакъ шейлерим бар!

(Оларнынъ пешинден кетер)

(Бираздан къарт ве Мурат акъай келелер)

Къарт. Даа эрте, Мурат. Бу ерде токътап, бирер сигар якъайыкъ.

(отурыр)

Мурат. Э? Не дединъ?

Къарт. Бирер сигар якъайыкъ, дейим. Кель, отур сен де.

Мурат. (*отурыр*) Даа эрте гъалиба. Къораджылар бригадасы уйлеге таба топлансынлар, деген эдилер.

(Сигар якъарлар.)

Къарт. Шимди ич ичмейсинъ, гъалиба?.

Мурат. Ич ичмейим.

Къарт. Яхшы этесинъ.

Мурат. Мен ичкини ташлагъан сонъ озюмнинъ дюньяда яшагъанымы дуймагъа башладым... Піянсалыкъ вакътында не эди о! Эр шей баш ашагъы корюне, эр шей айлана... Не агъзынъда дам ола, не бурунынъ къокъу ала. Ама шимди, яшагъанынъа къуванасынъ. Озюм де дуям, яшара тюштим... Шимдиге къадар эвленмек акълыма, фикириме кельмей эди. Энди эвленмек де истейим...

Къарт. Охо!

Мурат. Не дединъ?

Къарт. Охо! Дедим.

Мурат. Бельки, сен меним айткъанларыма инанмайдырсынъ. Шакъасыз, керчек айтам. Ялынъызлыкъ чокъ агъыр шей. Эвельде ичип, пиянсалыкънен вакъыт кечире эдим. Лякин, энди ялынъыз олсам эвлер мени сыкъалар. Алиме де окъуй... (*Сукют*)

Къарт. Санъа, Мурат, анавы рахметли Мердимшанынъ къарысыны япайыкъ да, э?

Мурат. О, меним акълыма да келе эди ама... Тек, келирми экен?

Къарт. Кельмей, къайда бараджакъ. Арув, шайлы къары. Озю де ойле, къарт дегиль, къыркъ эки, къыркъ учь яшларында. Истесенъ иштен къайткъан сонъ, къудалыкъкъа барайым.

Мурат. Ёкъ энди, бираз тюшюнмек, балаларнен акъыл танышмакъ керек. бойле оппадакътан олмаз о.

Къарт. Тюшюнмеси де не я. Айды, эвлен де, балаларынъдан сонъ сорарсынъ.

Мурат. Бизим къыз бир йыл кетип окъуды. Лякин бу йыл баласы себебинден кетип оламайджакъкъа бенъзей. Эвленсем, дейим, баласыны ташлар да, кене кетер эди.

Къарт. Тамам, яхшы экен де. (*кокке бакъып*) Айды, энди кетейик. Бизим къартлар топлангъандырлар.

Мурат. Айды! (*кетерлер*)

(Бираздан яшлар, къызлар, къучагъында баласынен Алиме, лакъырды этип келирлер.)

I къыз. Айды, бу ерде бираз токътайыкъ!

I яш. Эбет, токътайыкъ. (*отурырлар.*)

II къыз. (*Алимеге*) Сонъ, айтса, даа нелер ола эди я?

Алиме. Андан сонъ театргъа бара эдик. О театрны корсенъиз, шашарсынъыз. Артистлер де не ойнайлар, не ойнайлар. Бир кунь санагъа паровоз да чыкъардылар.

II къыз. Паровоз? Керчектен паровозмы?

Алиме. Ёкъ, керчектен дегиль ама, тамам паровознынъ озю киби ясагъанлар. Мына, огюнде, шай фенерлери бар, тёпесинден де «фшшш-фшшш!» этип парлары чыкъып тура. Мына шимди бутюн айткъанларымы акълыма кетирем де, артыкъ Акъмесджидке кетип оламайджагъым, деп отюм патлай. Анда омюр бам-башкъа. Саба ашынъы ашай, дерске кетесинъ. Дерс биткен сонъ озюмизде вечерлер ола, яхут да башкъа мектеплердеки вечерлерге барасынъ. О, окъугъанлар десенъ!.. Башталары эписи ят корюндилер, лякин сонъындан алыштыкъ, тата-къардаш киби олдыкъ.

I яш. Вечерлеринде ички де оламы?

Алиме. Анда ички олгъаны не я? Мектепте ички оламы энди!

II къыз. Я, сен окъуп битирген сонъ не оладжакъсынъ?

Алиме. Эгер кетип олсам, мектепни де битирсем, даа буюк мектепке киреджегим. Анда энди не истесенъ оны оласынъ. Доктор олмагъа да мумкюн, инженер олмагъа да мумкюн.

I къыз. Не къадар да яхшы.

I яш. Демеге келеми? Эбет де яхшы. Мына, бизлерге де кетмек керек. Меселя: (*I къызгъа*) сен окъуп битирген сонъ доктор олырсынъ. Мен де хасталаныръм. Сен мени бакъмагъа келирсинъ. Мына шай этип динълеп бакъарсынъ. (*докторлар киби, пармагъынен къызнынъ аркъасыны къакъар*)

I къыз. Этме... Къытыкълайсынъ!

II къыз. Къытыгъынъ бармы, ёкъса? Къана бакъайым?

(Пармагъынен оны тюртер)

I къыз. (*турып*) Этме! Этме!

II яш. (*турып*) Къыт, къыт, къыт! Ананъ къытыкъламаса мен къытыкълайым.

(I къыз къачар, II яш онынъ пешинден къувар. Сана артына чапышып кетерлер. Сонъ къайтырлар.)

I къыз. Айды, етер шуны!

Алиме. Къычкъыршманъыз, баланы уянтырсынъыз!

II яш. Уянса, айнени чалып юкълатырмыз. *(йырлап)*. Айя-айя ай ненни! Юкълап кетсин бу беби!

II къыз. Айды, етер энди. Турынъыз кетейик.

I къыз. Сав олсам, мен де не япар, япар, илле окъумагъа кетерим!

I яш. Мен де!

Алиме. Халкъ бу якъкъа келе.

II къыз. Корьдинъизми, биз кечиктик.

II яш. Айтырмыз даа, Алименинъ баласыны бакъып къалдыкъ, дермиз.

(Зоре, Мурат, Къарт, Аппаз, Садри, Билял эписи келелер, эллеринде кимнинъ балта, кимнинъ къазма, кимнинъ чапа, лескер.)

Зоре. Я сиз мында не япасынъыз?

II яш. Я сиз ничюн къайтасынъыз?

Къарт. Ёкъ, яшлар, сизинънен джурип оламам, дей эдим ама, джурип оладжакъ экеним. Шай, топнен джурсенъ, джурюле экен о. Сизлерге къошулгъан сонъ, аякъларым такъатлана башлады.

Билял. (*Алимени четке чекип*) Шимди Ибраим акъай айтты «къайнатанъ Мердимшанынъ къарысына эвленеджек», — деди.

Алиме. Эвленсе эвленир даа.

Билял. Эвленсе, дей, сизнинъ баланы озь янына алып къаладжакъ. Алиме де баладан бошап окъумагъа кетер, дей.

(Мурат оларнынъ янына келир.)

Алиме. Бабай, Билялнынъ айткъаны догъруму?

Мурат. Догъру, къызым... (*Алименинъ къучагъындан баланы алыр*) Эбет къызым, санъа окъумакъ керек. Бар, окъу да, къайткъан сонъ койни даа зияде ярыкълатырсынъыз.

Аппаз. Бир къора сёкюв ишини, башта усттеки чайырлардан башлайджакъмыз. Шимди анда кетемиз.

Садри. Бугунь, аркъадашлар, бизге экинджи байрам.

Эписи. Насыл байрам? Насыл байрам?

Садри. Бугунь бизим коймимиз яны бир девирге кире. Акъикъий реконструкциягъа аякъ баса. Бу куньден итибарен коймимизге индивидуальный хозяйствонынъ эсаслары олгъан къоралар сёкюльмеге башлайджакъ. (*Муратнынъ къолындаки баланы элине алып*) Билялалар да озь балаларынынъ адыны къоймагъанлар. Биз, аркъадашлар, бу ерде бу баланынъ адыны къояйыкъ. Мен озь тарафымдан баланынъ адыны Айыныкъ Муратнынъ торуны, комсомол Билялнынъ огълу. Айыныкъ къояйыкъ дейим. Сиз не айтасынъыз?

Эписи. Мунасип! Айыныкъ! Айыныкъ!

Садри. Шимди аркъадашлар, Айыныкъны алдгъа салып, къораларны йыкъайыкъ, межаларны сёкейик. Не чайырда, не багъчаларымызда къора къалсын. Ызанларымыз межасыз олсын. Тракторларымызны топракъкъа салгъанда, олар артларына бакъмай, айланмай кетсинлер. Бутюн топракъларны, бутюн Къырымны бутюн дюньяны сюрип кечсинлер! Айдынъыз, аркъадашлар! Айыныкъ башнен къора йыкъмагъа!

(Йырларлар.)

Къара денъиз ёл бермесе, аэроплан кечер.
Трактордан, машинадан ким вазгечер.
Эскилликнинъ белин букип, боюнынъ бурдыкъ.
Коймизге бир сёз болып колхоз къурдыкъ.
Кеткен ёлум социализм, бараджагъым коммуна
Буржуй куньден къалгъан къора, шайтып алдымда турма!

(Перде къапалыр.)

ОЧЕРК

БАГЪЧАСАРАЙ

.... Багъчасарайгъа гъарптан Кемер-Къапудан кирилир ве Дар-Агъачтан тюшюлюр ки, бу эки кириш ёлу да бири-биринен бой-боюна кибидир. Кемер-Къапудан киргенинъиз киби, солда шаркълыкъ вари бозма мимарлы чешме олып, бу чешменинъ коксюне мыхлангъан мермер левхада шу бейит язылыдыр:

Падишахымыз ёл къазасындан булдугъы ичюн неджат
Эхли ислям шукюр идуп акъкъыттылар аб-и-хаят.

(Базы риваетлерге коре, ишбу бейит Сеид Абдулла Озенбашлы тарафындан язылмыштыр.

Чешмеден сонъра артыкъ Баш-Джадде башлар ки, бу Дар-Агъач тюбю, Янгъан-Джами авузы, Шейтан-Чаршысы, Туз, Ашлыкъ, Согъан базарлары ве саире адларле бир такъым чаршы ве базарларгъа болюнир.

Баш-Джадде Багъчасарайнынъ бир башындан экинджи башына къадар бираз йыланкъавимси, яткъан бир йылан киби, бойдан-бой созулып яткъандыр ки, бу йыланнынъ аркъасы да тюз олмайып, энъишли-ёкъушлы ве чукъурлы-чакъыллыдыр. Онынъ чукъурлы ерлери язда биле тизден чамур ёкъушлы ве чукъурлы-чакъырлыдыр. Онынъ чукъурлы ерлери язда биле тизден чамур, ёкъуш ве саире ерлери исе ангидир бир шаирнинъ дегени киби:

Язда тоз бораны.
Къышта къар бораны...
Яхутта дигер бир шаирнинъ дегени киби:
Тёпеси Чуфут-Къалеси,
Ашасы джеэннем дереси.
Багъчасарай бунынъ нереси?

Тасвирине пек уйгъун олып, акъикъатен, бу тоз ве къар боранлары вакъытында куньдюз фенернен араштырсанъ, шеэрни тапыштырамазсынъ. Бундан отьрю олса керек, вакъытыле: Багъчасарайда къыркъ яшында бир «сабий» джоюлды, корьгенге бахшыш бериледжектир! – деп, деллялллар багъырышып кезе экенлер. Эм, акъикъатен, Багъчасарайда олур-олмаз «сабийлер» озь ёлларыны пек чабик адаштырырлар, чюнки онынъ эки тарафында ёлдан кечкенлерге я да бири-бирине дарылмыш киби, аркъа чевирип тургъан, я да бири-бирине бакъып, пенджерелери озьара козь къыпышыр киби, бакъышкъан эвчиклери тизильмиш…Багъчасарай аралыкълары арасында ёлны адаштырмамакъ ичюн чокъ буюк бир меарет ве усталыкъ керектир.

Баш-Джадденинъ эки тарафында бир-бирине даянып тирелип, янтайып ве бири-биринен къолтукълашмыш киби, эски тюкянчыкълар, къавелер, фурунлар тизильмиштир ки, бунлар хастахане огюнде невбет беклеген о заманнынъ хасталарына я да, даа догърусы, джами огюнде тиленген акъсакъ, топал, чырпыкъ, солакъ, сокъур, сагъыр ве саире тюрлю алиль, сакъат тиленджилерге бенъзерлер. Оларнынъ ичинде артыкъ бир аягъынен къабирге сокъулгъан ве таягъына даянып: «Ал-л, киттим, ал-л йыкъылдым. Тутунъыз, йыкъыладжагъым!» – деп, сонъ куньлерини яшагъан, уфурсенъ, йыкъыладжакъ киби, ихтиярларгъа бенъзегенлери олгъаны киби, «тийме манъа, шимди устюнъе аварым!» – деп тургъан тюкянчыкълар да бардыр. Бунлар тыштан корюништир…

Бу эсер бир парча къыскъартылып бериле.

Оларнынъ ичи къоба киби къаранлыкътыр, чюнки бу тюкянларда пенджере пек сийрек корюльген шейлерден олып олгъанлары да козьлерини юмып юкъусырар киби туралар, чюнки онларнынъ эксерисининъ джамлары я асла къоюлмагъан, я да къоюлса да къырылгъан ве бу тешиклерге раст кельген шейлер, меселя, улпакълары саркъкъан ястыкълар, джене-

виз кунюнден къалма чул-чубурлар ве бунъа бенъзер шейлер тыкъатылгъандыр.

«Къобалар» ичинде эснафлар яни: къыршавджы, къалайыджы, тенекеджи, куркчи, къалпакъчы, кийизджи, чарыкъчы, къайышчы, аякъкъапчы, демирджи, къуюмджы, йипчи, бешикчи, ве дигерлери чалышалар. Онларнынъ ичинде шегирт ве къалфасы[1] булунгъанлары пек сийректир, чюнки эснаф озь кечинмесини зоргъа чыкъарыр ве онынъ ишлеп чыкъаргъан малы Багъчасарайдан чокъ узакъ китемез. Шойле ки, фабрика эм дюльбер, эм уджуз къазанлар япар, бакъырджынынъ ясагъан къазаны онынъле ойле ольчешемез, чюнки фабрика къазаны енгильдир ве бу енгиллиги саесинде куреште о агъыр эснаф къазаныны йыкъар я да тюбюни тешип ташлар...

Бу кейфсиз зенаатханечиклерден чыкъкъан дигер маденлер де айны бунынъ кибидир. Онлар орта асырларда кечселер де, лякин йигирминджи асырда кечмейлер, онынъ ичюн бу кучюк эснафкъа кечиниш гъает де агъыр.

Багъчасарайда Къырым ве ондан тыш базарларгъа кечкен мамулятнынъ энъ биринджиси — мешин, сахтиян олып, буны азырлап чыкъаргъан табакъ эснафы энъ къуветли бир эснаф сайылыр.

...Иште, табаналар Баш-Джадде иле бой-боюна Багъчасарай дересининъ ортасындан Чюрюк-Сув акъар. Чюрюк-Сув бу шеэрнинъ «канализациясы»дыр. Онынъ эки тарафына къурулгъан куньлеринден башлап, та йыкъылгъангъа къадар кунь корьмеген, авасы исе сонъ дередже сасыкъ, озьлери исе басыкъ, дым, къаранлыкъ табаналар тизильгендир. Бу табаналар бир такъым аджыларнынъдыр. Бу аджылар озьлерининъ байлыкълары саесинде кучюк эснафкъа къаршы конкуренция ачар, оларны харабиетке огъратырлар ве ниаетинде исе, бу харабиетке огърагъан кучюк эснаф озь кучюни аджыларгъа сатмакъ меджбуриетинде къалыр.

[1] Шегирт ве къальфа — уста янында огренджилер, шакиртлер.

Эснафлар умумиетле эки табанагъа болюнир. Кучюк эснаф агъния табакъасы. Бу агъния табакъасы учь-беш ве даа зияде къалфа ве шегиртни истисмал этерлер. Онларнынъ Кача ве Бельбек озенлери бойларында багъчалары да бардыр. Бутюн эснафлар машина не демек олгъаныны бильмезлер. Табакъ эснафынынъ энъ буюк «машинасы» — табакъ япрагъы дёгюльген кедиктир ки, бу даа туфан кунюнден къалма энъ иптидаий бир кедиктир.

Эр эснафнынъ бир «уста башы» олып, булар эснафнынъ селефнамесининъ омюрге кечирильмесине незарет этер ве селефнамеден тышкъа чыкъкъанларны «ёлсуз» быракъыр, яни джезагъа огъратырлар ки, бу мувакъкъат бир заман ишке чыкъмамакъ ве саиреден башлап, «ёлсуз» къалгъан кишиге бойкот ве атта оны эснафтан чыкъармагъа къадар барыр.

Селефнаме яры диний бир низамнамедир. Онынъ баш хызмети къалфа ве кучюк эснафны зулум ве истисмагъа огъратмакътыр.

Уста башы эснафнынъ энъ зенгининден сайланыр ки, бу зенгин тек озь табакъасынынъ менфаатыны козьде тутар. Селефнаме саесинде ири буржуазия озь монополиясыны да яшатыр.

Пек чокъ такъдирде кучюк эснаф уста башынынъ мусаадеси олмакъсыздан озь метасыны сатамаз ве иляхри.

Багъчасарайда алтмыш беш къадар къаве олып, бунынъ себеби эппи бир къысмы ханлы эди. Бу къавелерден бир къачы мустесна олмакъ узьре, къалгъаны эписи тенбель ятакълары олып, бу къаве саиплери озьлери де энъ тенбель кимселер эдилер. Метасы кечмей, ишсиз къалгъан эснаф бу къавелерде топланыр, бош куньлерини мында кечирирлер. Онлар беклерлер. Бу къаве кошелеринде сигар савурып, беклерлер. Аз сёйлешир, чокъ сусарлар. Базан кярлыджа бир алыш-вериш япсалар ичерлер. Сонъра керек къаведе, керексе озь «къобасына» чекилип, анда ымпыс-тымпыс отурыр, тюшюнир ве беклерлер. Лякин не беклерлер, не тюшюнирлер, буны озьлери де бильмезлер.

Мустесна къавелер учь дане олып, бунынъ биринджиси Шейтан-Чаршысындаки «Шаркъ» къавесидир. Бу зиядесиле

табакъ эснафы агъниясынынъ тиджарет ве сиясет клубыдыр. О заманнынъ бутюн бейнельхалкъ меселелери мында чезилирди. Энъ буюк сиясетчиси исе Багъчасарайда «Столыпин-2» намыны къазангъан ве табакъ эснафынынъ уста башы — Аджы-Лёмандыр. Бу аджынынъ сиясеттен не дereдже дем ургъаны шу мисальден анълашылыр. Меселя газетада мюреттип хатасы оларакъ «пароход» сёзюнинъ бир арифи баш ашагъы тюшер. Аджы-Лёман исе этрафына топланып газета динълегенлерге маналы-маналы бакъып: «Харфнынъ баш ашагъы тюшмеси. Шу пароходнынъ батмасына аляметтир!» — дер.

Экинджи мустесна къаве «Авропа» къавеханеси олып, мында Исмаил бей озю де тешриф буюрыр. Бу къаве Тюркиеде тасиль корьген ве тюрк газеталары окъугъан «Фатих-Джамисинде дерс алгъан Истанбул дембеллерининъ клубларыдыр. Мында «Къаракозь» де, «Молла Насреддин» де окъулыр ве бу къызыл фесли затлар, атта Тюркиедеки «Мевляна», «Бекташи» ве саире текиелер киби бир текие къурмакъ ве онынъ адыны да «Гъор-Гъорий» текиеси къоймакъ истей эдилер ки, адындан анълашылдыгъы веджихле, текие ибадети гъара-гъуранен кечеджек эди.

Учюнджи Топал-Азамнынъ къавеси олып, мында Тарпи-Асан, Аджы-Эмир, «Зынджырлы» мудеррислери ве саир динъ ве ислям векиллери топланырды. Бу къаве, бу сюретле энъ мутаассиплерининъ клубы эди.

Базан эснаф тюкянынынъ алдындан бир «марушке» кечер, онлар авы ичинде беклеп де чибин я да бир къуртчыкъ къанатынен илишип кечкен бий киби, тюкяныидан башыны чыкъарып, бу «марушке»нинъ артындан бакъар ве о козьден гъайып олып киткен сонъ, башыны бургъалап, оны эски отургъан ерлерине къайтырлар Бу баш бургъалавны эки манада анъламакъ мумкюн: бири — ой да дызман марушке! Дигери — ёкъ, беклегеним бу дегиль... — демектир.

Багъчасарайда юксек минарели джамилер олгъаны киби, минареси чочамий торгъай киби, чочайип тургъан я да бус-бу-

тюн минаресиз джамилернинъ сайысы къавелернинъ сайысындан чокъ аз дегильдир.

Бу джами чокълугъы ве айны заманда бир къач текие булунмасы мында афуз, мазин, къайым, имам, хатип, софу, шейх ве дигер дин хадимлерининъ номайлыгъына делильдир. Оларнынъ кечинишлери пек рааттыр, чюнки халкъ онларны вакъыф эм де тюкян киралары иле беслер. Догъсанъ, онлар адынъны къоярлар, эвленсенъ никяхыны къыярлар, хасталанансанъ «окъурлар», ольсенъ олюнъни юварлар, дженазе намазыны къылыр ве мезаргъа къоярлар.

Алыш-веришчилер де чешит къысымларгъа болюнирлер. Оларнынъ ичинде къоюн ишкенбесини таякъ уджюна такъып, саткъанлардан башлап, Аджы Муждаба киби миллионерлер бардыр. Табиий, бу алыш-веришчилернинъ 90 файызыны кучюк алыш-веришчилер тешкиль эте.

Медений ишлер пек айнорлыдыр. Иште сизге макътавлы бир «усул-и-джедит мектеби. Басыкъ бир бина. Бунынъ эснаф тюкянчыгъындан буюк бир фаркъы ёкъ. Фаркъ тек шундасында ки, мында эснафнынъ тезьясы[1] ерине узун ралелер ве бир де къара тахта бардыр. Оджанынъ орта асырдан къалма бир джеза алетидир. О уджлары къошулып багъланган эки таякъ, олып оджа эфенди «къабаат ишлеген» баланынъ аягъыны таякъларнынъ арасына къыстырыр ве табанларыны тёпеге котерип, бар къуветинен чубукъ я да орьме къамчынен бу табанларны хашлар…

О кучюк «джанийлер» къуйругъындан тутулгъан бир кесертки киби, бургъаланырлар, ниает, оджа ёрулгъан сонъ, азат олурлар.

Бу мектеплерде окъулгъан дерслер: Къуран, теджвит[2], ильмихал[3], ховадже-и-субъян[4] ве бираз даа язы-сызыдыр.

---

[1] Тезья (тезгях) — станок.

[2] Теджвид — Къуранны ифадели ве догъру окъув дерслери.

[3] Ильмихал — диний къаиделер дерслери.

[4] Ховадже-и-субьян — XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башларында балалар ичюн чешит илим дерсликлери.

Усул-и-къадимнен[1] усул-и-джедит[2] арасындаки эсас фаркъ тек шекильде олып, мундериджесинде балабан бир фаркъ ёкътыр. Яни усул-и-къадимде бала дёрт йылда къара[3] таныса, усул-и-джедитте эки йылда таныр. (Мен усул-и-джедитнен окъудым, фалакъагъа огърамасам да, лякин Багъчасарайнынъ Кёр-Афузы аз къала къулагъымнынъ бирини чыкъарып ала язгъан эди).

Багъчасарайда алий мектеплер, яни «вуз»лар дахи олып, бунларнынъ энъ мешхуры «Зынджырлы-Медресе»дир. Бу медреселер юкъарыда сайып кечтигимиз диний хадимлернинъ янъы кадрларыны азырларлар...

Багъчасарайнынъ аджаибат ве гъараибаты даа пек чокъ исе де, лякин биз бу къадарнен иктифа этип, меркезиндеки Туз-Базарында бираз токътайыкъ...

– Ишкембелер!

– Баллы-бузлу макъсымам бар! Отуз эки тишинъ Аллагъа эманет!!!

– Сыджагъына буюрынъ, агъам, эй!

– Койдеш, чарыкъларым чокъ къавийдир, къыркъ йыл кийсенъ тешемезсинъ.

–Дженазе намазынынъ севабына къаст эткенлерге, севап азимдир![4]

–Менден де алынъ!

–Ой, аячыкъларым бар эй!

–Дал басты кираз, топы эки шагъа![5]

... Иште Яшлавнынъ дели Сеити, Абдульваапнынъ къавеси огюнде давлусыны ерге къойып муштери беклеген чиберекчи

[1] Усул-и-къадим – эски усул окъутувы.

[2] Усул-и-джедит – янъы усул окъутувы. Бунъа даа «савт-и-усул» дерлер. Яни араб арифлеринен окъув огренгенде, созукъ арифлерни къошып окъумакъ. Бойле усул иле арапча язув-сызувны даа къолай ве бир-къач дефалар тез огренмек мумкюн.

[3] Къара – бу ерде «язув» манасында.

[4] Дженазе мерасимине давет.

[5] Ша (шах) – бу ерде «капик» манасында.

онынъ ким экенини бильмей, давлусынынъ къалпагъыны ачып: «Буюрынъыз, койдеш!» — дей, Сеит «буюра» ве отуз-къыркъ чиберек ашагъан сонъ, турып ките ята. Чиберекчи:

— Койдеш, парасыны бермеге унуттынъыз, — дей

Сеит исе ондан джиддий чырайнен:

—Дженнетте давулны ким чаладжакъ я? — деп сорай.

Меселе анълашылгъан сонъ, чиберекчи джелькесини къашый.

Иште, Таз-Осман... Тюкянында секиз къуман, алты чанакъ, еди къошкъулакъ ве саире. Муштери козьлей...

Иште, онынъ тюкяны устюнде Аджы Муждабанынъ тюкяны... Аджы агъа даа янъы саргъан сигарыны пармакълар арасына къыскъан, о ерден тютюнини савурып бириси кечмесини беклей. Ниает, сигарыны думанлатып, сёгюне-сёгюне дели Эмир-Али кече.

— Эмир-Али, къана берчи атешчигинъи!

Дели Эмир Али титрек элинен атешини узата ве Аджы сигарыны думанлата. Яшлардан бири Аджы агъадан:

— Аджы агъам, сени чокъ зенгин бир адам дейлер, догъруму шу? — деп сорай.

Аджы Медине фукъареси киби бир чырай ясай ве фукъаре бир адам экенини анълатмагъа башлай.

— Ёкъ, къардашчыгъым, мени зенгин дейлер амма, бу ялан. Меним нем бар? Демир ве бакъкъал маллары складчыгъым. Элли бинъ пуд къадар богъдай алгъан анбарчыгъым, Акъмесджит янында бир койчюгим, Акъмесджитте бир кварталчыгъым, беш десятина къадар кучюк бир багъчаджыгъым, мында ве Фоти-Салада бирер тюкянчыгъым, эвчиклерим, ве саир уфакъ-тюфек шейчиклерим бар...

Шай я, Аджы агъа чокъ «фукъаре». Эгер бираз аллы-такъатлы олса эди, ич о дели Эмир-Али киби, бир тиленджиден атеш тиленирми эди?

Сиз онынъ насыл байыгъаныны сорарсынъыз. Байлар насыл байырлар? Учьке алыр, бешке сатар. Халкънынъ ихти-

яджынен файдаланыр, халкъны талар, копектен де фена агъыртып талар. Алдатыр ишлетир ве чалыштырдыгъы кимсенинъ акъкъынынъ буюк бир къысмыны кесип алыр...

Онынъ къомшусында софу Алининъ тюкяны бар. Софу ишкембеджиден алгъан дёрт шалыкъ ишкембени парчалап азырлагъан сонъ, эски бир легенни ала да, оны бир таякънен давул киби чокъмарлай. Туз-Базарынынъ бутюн мышыкълары бу давушкъа миявлашып келе ве софунынъ берген ишкембелерини ашап дагъылалар. Бундан сонъ, софу Али йигирми саженъ авлагъындаки къаведжи Къадыргъа багъыра. «Къадыр! Къадыр!!» Къадыр къавеси огюне чыкъа ве башыны узатып бакъа. Софу шаадет пармагъыны котере сонъра элинен оджакъкъа джезве тыкъкъан киби япа, яни бунынъле «бир къаве» демек истей. Къадыр бу «телефонны» анълай ве иджрасына бакъа.

Туз-Базарынынъ устюндеки Аджы-Абланынъ «озь падишасынынъ козюне кирмек ичюн» яптыргъан казармалары, онынъ астындаки чарыкъчы тюкянджылыкъларыны эзер киби, басып туралар. Аджы-Абла чокъ зенгин ве «мерд» бир адамдыр. Онынъ ады та «Гульбуни-ханан»[1] эсерине кирген.

...Юкъарыдан бир атлы фаэтон келе, онынъ ичинде Исмаил бей Гаспринскийнен Аджы-Эмир эфенди яслана берип отургъанлар. Онлар Санкт-Петербуга кителер Гаспринский анда Аджы-Эмир эфендини 2-нджи Николайнынъ узурына чыкъараджакъ.

...Иште, ашагъыдан эки атлы файтоннен Багъчасарай галавасы Сулейман бей Къырымтаев чыкъа, о Управагъа ките, анда онынъ иши бар. Яни кучюк эв саиплерининъ устюне къоюлгъан налогны арттырып, байларнынъкини эксильтеджек, ораза тутмагъан яшларны «тыймакъ» ичюн бу хусуста

[1] «Гульбуни-ханан» (ханларынынъ гультереги) эсери 1811 сенеси Халим Герай тарафындан язылып, 1870 ве 1909 сенелери эки дефа Истамбулда нешир олунгъандыр. Экинджи нешрини Абляким Ильмий азырлап, китапкъа чешит къошма малюматлар кирсетип, изаатлар бергендир

Багъчасарай улемасына инструкция береджек ве саире киби «хайырлы» ишлерде булунаджакъ...

...Иште, юкъарыдан околоточник[1]. Кузьманен бир де посмыйыкъ городовой[2] келе. Онлар тюкян оглерининъ сипирилип-сепирильмегенини тефтишлейлер. Кузьма чарыкъчы эснафынынъ энъ фукъарелеринден сайылгъан Патош-Абланынъ тюкяны алдында токътай, ёлны тешкере. Патош-Абла тюкяны алдыны сипирип суварса да, лякин буны ёлнынъ ортасына, яни озь сынъырына къадар япкъан. Онъа ёлны та Аджы-Муждабанынъ къалдырымы тюбюне къадар сипирмек керек экен... Шай, я нечюн Патош-Абла озь тюкяны алдыны сипиргенде, Аджы агъа киби бир «фукъаренинъ» тюкян алдыны да сипирмесин?

– Ах, ты мерзавец, Патош! Ах, ты татарская лопатка! Ах, сукин ты сын!

Бу мюнаджатнынъ ниаетинде Кузьма дефтерини чыкъарып, он беш рубле штраф яза. Патош-Абла ичюн он беш рубле бермек, тюкяныидаки бутюн «малыны» кедиклеринен бирге гъайып этмек демектир. О агълайджакъ киби бир чырайнен, озюнден эки къат бойлу ве секиз къат мазаллы Кузьманынъ бетине кулип бакъа ве къойнуны акътарып, сермия деп сакълагъан бешликни онынъ авучына къыстыра... Кузьма дефтерине язгъан шейлернинъ устюни къаралай ве башкъаларыны ыштырафламакъ ичюн ёлуны девам эте.

Патош-Абла озюнинъ арыкъ джакъларыны ве арыкъ юмрукъларыны сыкъа...Кузьманынъ пешинден бакъа-бакъа да сонъра эм джакъларыны, эм де юмрукъларыны бошатып, башыны бургъалай. Бу бургъалавны да эки манада анъламакъ мумкюн, яни бу, баш бургъалав «сени падишанънен берабер ерге баткъанынъны не заман корер экеним?», я да «кене де

---

[1] Околоточный – чар русиесинде полис унваны. Шеэрнинъ бир джаддеси яхут мааллесининъ незарет буюги.

[2] Городовой – чар русиесинде полис унванларынынъ энъ ашагъы басамагъы.

олса, Кузьма яхшы адам, он беш кумюш ыштрафны бозды да, беш кумюш къапар алды, амма пристав[1] озю олгъан олса, йигирми беш кумюш ыштыраф яхут да он кумюш къапар алыр эди» — демек ола...

Сонъра Патош-Абла барбос копекнинъ тишинден къуртулгъан бир тараш киби, озь «къобасына» чекиле ве тезьясы башына отурып, козьлерини тышкъа тикип, тюшюне ве беклей... Тюкяны огюнден кечкен эр кес онъа Кузьма олып корюне...

Иште онынъ тюкяны огюнде бириси пейда олды... Кузьма! Ёкъ, Кузьма дегиль, «Терджиман» сатып кельген чолакъ Садыкъ экен.

– Абла-агъам, газет аладжакъсынъызмы?

Патош-Абла башта алмайджакъ ола, лякин сонърадан Русиеге къаршы дженк ёкъмы экен? Яхут да «бельки, Николайнынъ тахтыны девиреджек киби бир шейлер бардыр деп, умютленип, «Терджиман»ны ала ве эджелемеге башлай.

Онынъ «Терджиман» алгъаныны корьген Аджы-Муждаба, яваш-яваш хырсыз мышыкъ киби. Патошнынъ тюкянына кире ве бедава газет хаберлеринден динълей. Патош эджелеп-эджелеп:

«Ресмий. Бухара ханы дженап азрет муневер Мир Сеид Абдуллахат ханнынъ асар-и-диянетперверлеринден олмакъ узьре къалем язысы Багъчасарай басмаханесине буюк къыта келям-шерифлерден бинъ адет азырланмасыны сымарыш буюрдылар. Ишбу келям-къадимлер Мавераннахр[2] мектеплерине вакъыф этиледжектир»...

Патош газетни буклей. Аджы-Муждаба сигарыны якъмакъ ичюн атеш къыдырып ките...

Эснафта иш ёкъ, алыш-вериш ёкъ... Онлар, бу патошлар, арада-сырада кузьмаларгъа къапар берип, аджы-муждабалар-

[1] Пристав — чар русиесинде бир кучюк районнынъ полиция начальниги.

[2] Мавераннахр — Сырдарья ве Амударья озенлерининъ арасындаки топракъларнынъ эски ады.

нынъ сигарларыны якъып, арада-сырада Къадыргъа «телефон»нен къаве сымарлап, озь «къоба»ларына чекилип беклейлер. ...Арада-сырада «Терджмин»ны эджелеп, онда беклеген шейлерини араштыралар. Ве энъ сонъу олелер. Деллялллар чаршы бою: «Дженазе намазынынъ севабына къаст этенлере севап азимдир!» — деп багъыра, онларны бири-биринин дженазесине чагъыра, къайымларнынъ «Аллах рахмет эйлесин дегенлерге, хакъ рахмет эйлее!!» — деген давушлары шеэр аралыкъларыны ве Багъчасарайнынъ дженюбиндеки мезарлыкъ боюна янъырата...Имам онынъ мезары башында ясин окъуп хатим эте, телкъин бере. Мазин дженазеге кельгенлерге садакъа дагъыта. Усул-и-джедит мектеплери «Зынджыр»лыгъа, «Орта-медресе» ве «Хан-Медресе»сине сохта, бу медреселер исе, эснафнынъ дженазесини къылмагъа , «учю»ни, «къыркъы»ны, «йылы»ны бермеге имамлар, мазинлер етиштире...

Туз-Базарында ве бутюн Багъчасарайда омюр кене эвельки киби ките. Аджы агъа сигарыны якъмагъа деп тюкяны алдына чыкъып беклей...Эснаф иш, ве иш тапкъанда, алыш-вериш беклей...

Ниает, джиан муарребеси башлай. Эснаф баллары, койлюлер Николайнынъ сюнгюси алтында дженкке ките ве Карпатларда, Герман сынъырларында олелер...

Халкъта даа буюк бир кесатлыкъ башлай, анайлар огъуллары ичюн агълайлар...

Ах, сиз анайлар! Сизден даа хор, даа мазлум, даа джаиль бармы экен? Сиз не озюнъизни куньге косьтересинъиз, не де озюнъиз кунь коресинъиз... О акъкъашларда башларына фес кийсетильген къабир ташлары, бу хорлыкъ ичинде веремден ольген сиз, анайларнынъ, къабирлери дегиль де не!? Кузьмалар сизинъ ходжаларынъызны эзе, ходжаларынъыз сизлерни эзе, амма сиз эр шейге къатланасынъыз, джандан севген эвлятларынъыз «ерге батсын Николай!» огърунда ольгенинден де, сиз сусып агълайсынъыз ве баштан аякъ фередже, марама кийип, мезардан къачкъан кефинли мевталар киби, санки ая-

къларынъыз астында копчечиклер бардайын салмакънен тайып, озюнъизнинъ юрегинъизни белли этмейп сессиз-солукъсыз Багъчасарайнынъ тенха аралыкъларында юресинъиз...Ходжаларынъыз оле...Тул къаласынъыз, ачлыкъ чекесинъиз, арыкълап чантырлашасынъыз. Делляллар байрам намазларындан сонъ: «Къапаныл» къаланларгъа беринъ садакъа! – деп векялеттен тилене... Сизинъ элинъизден исе, сессиз-солукъсыз агъламакътан башкъа ич бир шей кельмей. Бу не, бу? Аятмы, олюмми».

...Ах, сиз анайлар, анайлар! Кунешке дарылып онъа терс чевирильген эвлеринъиз ичинде догъургъан къызларынъызны да озьлеринъиз киби япасынъыз. Башларыны къапудан чыкъартмайсынъыз, чыкъарсалар, сёгесинъиз, даа да олмаса, сачындан чеке, ве ниает, сюмсюклейсинъиз! Он дёрт яшына кельгенде, къызларынъызгъа ферedже, марама кийсетесинъиз, онлар да сиз киби, не озьлери кунь коре, не де куньге озьлерини корьсетелер... Он алты яшында оларны ходжагъа бересинъиз, онларнынъ яш ходжаларыны кузьмалар хорлай, онлар да сизинъ къызларынъызны хорлай. Иче келе, дёгелер. Озьлери олелер, къызларынъыз да тул къала, озь къызларыны тамам анасындан корьгенлери киби осьтюрелер.

...Эр бала догъурасынъыз...олар да о гъариплер де, патошлар олып етишелер...Зулум ве хорлукълардан къуртараджакъ, раат бир омюр береджек сизни куньге ве кунни сизге косьтереджек бир кунь кельмейджекми?!!

Багъчасарайны къуртараджакъ, онъа джан, хаят береджек саат не заман чаладжакъ?!!

1931 с.

МАНЗУМЕЛЕР

1915—1935 сс.

МЕДРЕСЕ

Учь-беш, алчакъ япы,
Кийизле къапланмыш къапы.
Пенджере ягълы къягъыт,
Диварларда кирли ель тапы.

Ичериси пек къаранлыкъ,
Санарсынъ ки, бир мезарлыкъ.
Ава сасый, темизликчюн
Ёкъ одада бир аралыкъ.

Якъып-якъып пачавра, чул
Юрьмеге де къалмамыш ёл.
Тёшек, ястыкъ, ёргъан — артыкъ,
Сокъталар да къарма-къаршыкъ.

Китап десенъ, ярым-юрты,
Юва япкъан сюме къурты.
Устюндеки мушанба эмиш,
Оны да сычан кемирмиш...

Сокъта... Ах, бу гъарип махлюк!
Вуджудында зере къадар къан ёкъ;
Сары балавуздай бир инсан,
Верем ичюн янъы къурбан...

1915 с., июнь 8.

ЭВЛЕРГЕ БАКЪКЪАНДА

Анавы эвде: токъ къурсакълы агъалар бар.
Мынавы эвде: ач къурсакълы агълавлар бар.
Анавы эвде: шад эр кес, джыйынмы бар?
Мынавы эвде: акъа козьден яш, олюмми бар?
Анавы эвде: къумач антер келинлер бар.
Мынавы эвде: чыплакъ, кольмексиз етимлер бар.
Анавы эвде: залым шишман байлар бар.
Мынавы эвде: ёкъсул яшлар, анайлар бар.

Уфа, 1916 с., декабрь

КИМДЕН ЯРДЫМ?

Татар къызы къарт омюрнинъ къучагъында эзилиркен,
Айдын ёл, къалын-къара перделерле кесилиркен,
Кунь корьмеден, зевкъ сюрьмеден, дёрт диварынъ арасында
Азап чекип, хорлукъ корип, яш омюри эшилиркен:
Ёкъмы бир эль, къалын-къара перделери къопараджакъ?
Ёкъмы бир эр, татар къызын азаплардан къуртараджакъ?

Танъ вакътында гузель сесли бульбульчиклер чынълашыркен,
«Ах, бахытсыз татар къызы!» тюркюсини йырлашыркен,
Бу чынълары, бу йырлары о бахтсыз динълеерек,
Сач баш юлкъып, козь яш тёкип ичин-ичин агъларкен:
Ёкъмы бир эль, заваллынынъ козь яшыны силеджек?
Ёкъмы бир эр, юрегинден о янгъынны сёндюреджек?

Озь къардашы бегенмейип оны четке атаркен,
Менфурсынъ» деп яныгъына даа яныкъ къатаркен,
Пудрасыз юз, модасыз усть, мелек киби саф къызчыкъ.
Нефретлерге къошуларакъ кедерлерле яшаркен:
Ёкъмы бир эль, къардашлары мухаббетле бирлештирсин?
Ёкъмы бир эр, татар къызын муждесерле севиндирсин?

Татар къызы къаранлыкълар ичерсинде чырпыныркен,
Акъсыз нефрет, такъдирлере даянмайып тепиниркен,
Кедеринден, асретинден инджи киби яшлар тёкип,
Эркеклерге ялварараркъ: «кель къуртарынъ, имдат!» — деркен:
Ёкъ бир эр ки, заваллыйы къаранлыкътан къуртарсын!
Ёкъ бир эр ки, къызчыгъазынъ имдадына къошып барсын!

Татар къызы, динъле бираз, артыкъ етер инълеме!
Эркеклерден ярдым, имдат артыкъ ич де беклеме!
Озюнъ ичюн чалыш, аджылара кер кокюсинъ.
Такъдирлере, нефретлере, зульметлере боюн эгме!
Кер кокюсинъ, атыл огге, азатлыгъы булурсынъ!
Азап, хорлукъ, къарт омюрден анджа бойле къуртулырсынъ!

1918 с.

БАЛЫКЪЧЫЛАР

Денъиз шапырды, денъиз копюрди;
Копюкли далгъа коклерге урды.
Къаялар гурьлеп, чакъыллар шувлап,
Балыкълар къоркъты къачтылар дувлап…

Денъиз къутура, денъиз ачувлу.
Агъынъ топла да, тез къач балыкъчы!
Къараргъан коклер, чырай сыткъанлар;
Тез къач балыкъчы, къопты боранлар!

Къатмер дагълар эшилип тура,
Кучьлю ялыны токътамай джыра.
Тек къач балыкъчы, къаялар мырай!
Денъиз ийеси исьян — джан сорай.

Кучьлю бир далгъа ялыны сарсты;
Балыкъчы, къая, денъиз сарышты.

Далгъа, копюклер, топракъ — чакъыллар,
Томар да юмар, эписи къарышты...

Денъиз шапырмай; денъиз корюнмей,
Копюкли далгъа коклерге тиймей...
Экинджи бир инсан, тазе балыкъчы,
Тынгъан ялыда агъын тюймелей...

Къызылташ, 1921 с.

АЛЛАГЪА ИСЬЯНЫМ

(Динге къаршы)

Артыкъ, етти, санъа мен де,
Исьян этем, танъымайым,
Не дженнетинден зевкъланам!
Не де дженнемде янам!
Мадам ёкъсынъ, сен ёкълукъсынъ
Ничюн мени алдаттынъ?
Ёкъ дженнетлер, дженнемлер...
Ничюн ёкълукълар яраттынъ?
Джанлар якътынъ, юртлар йыкътынъ
Ерни къангъа бояттынъ
Нидже бинълер, миллионларле
Инсанларны агълаттынъ.
Саф виджданлар, темиз рухлар,
Гонъюллери сызлаттынъ.
Ничюн къатиль-джанийлерни,
Мельунларны йырлаттынъ?

Иште сана, ёкъ танъыры
Исьян этип, мен айтам:
Арам олсун, седжделерим!
Рджу этип мен къайтам.

Шимдиден сонъ санъа седжде
Эткен башлар ярылсын.
Сенден медед омып къалкъкъан
Эллер дахи къырылсын!

Исьян этти ташкъын рухым
Сени асла танымай.
Не ялвара, не ялкъара
Артыкъ санъа тапынмай.
Озь виджданым аллам эттим:
Энди онъа къабынам;
Янъы ёлгъа озюм аттым,
Янъы ёлгъа тапынам...

Янъы ёлум ве йылдызым
Темиз эм пек, парлакътыр;
Оксюз къорыр, къул къорчалар
Кучлю джанлар яратыр.

Санъа исьян эткен бутюн:
Эмек ехли эмекдар.
Эп бу ёлда о йылдызгъа
Байракъ асып баралар.

Артыкъ энди санъа мен де
Исьян этем, танымайым,
Не дженнетинъден зевкъланам
Не де джеэннемде янам.
Янъы ёлгъа озюм аттым
Янъылыкъкъа тапынам;
Арам олсун санъа эткен
Седжделерим, сабыкъ Аллам!..

1921 с., апрель.

ДЖИГИТКЕ

(Бир шаирге)

Чокътанмы, къардашым, солгъанынъ?
Бу дертке муптеля болгъанынъ?
«Джигитмен джигит» — деп сайыкълап,
Джигитлер тахтына къонгъанынъ?

Ёлларда, ызларда сачмалап,
Къыйышып, къонъраййып баргъанынъ?
Су сыйыр къаймагъынъ назмына
«Шириет, аэнк» деп алгъанынъ?

Чокътанмы миллетчюн къайгъырып,
Мугъайып, айкъырып агълавынъ?
Артынъа къуйрукъ деп, чул-чубур,
Эскилер-пускюлер багълавынъ?

Рахметли Дон-Кихот акъай да
Бу дертнен дертленип шай кетти.
Джельтирмен къойларны джав корип
Оларман «джигиттай» дженк этти.

Ай. Языкъ, пек языкъ...напаяйыкъ?
Дертинъе чарелер тапайыкъ...
«Аетли кюрсюлер» яздырып,
Сувларын ичирип бакъайыкъ...

Эренлер азизлер къалмасын,
Шейхлер, софулар халкъасын
Дён-Долаш... зорынъда бир бакъыр.
«Джигитлер джигитин» те-ез чакъыр!..

1923 с., апрель.

ДЕНЪИЗ

О, шимди шай, юкъусырай, далгъасыз эм тыныкъ сакин;
Шай да байгъын, шай да мути, шайда тургъун, шай...ве лякин,
Онынъ буллюр, саф кузьгюдай терен рухы пек къалтырай!
Бильмем ялан...бильмем исьян, бильмем нелер о азырлай...
Арзу, истек толу рухы кенъ ялыны къочып алды.
Бир чекилир, бир тельмирип, сонъ сюйкелип опип алды...
Йымшакъ, назик бир опюшнен турмай опькен далгъалары,
Бир музика аэнкинен текрар буны текрарлады...
Сонъ безгинлик... сонъ да ачув... энъ сонъ исьян къопты рухтан;
Сонъ делирди, сонъ къутурды...денъиз, ялы тознен думан!
Ташкъын рухкъа сенинъ чюрюк седлеринъ ич даянырмы?
Кули кокке, ура исьян!.. Эп аэнки музиканен...

1923 с., апрель.

КИМ ЁЛ ШАШКЪАН?

Ор къапыдан,
Къопты боран...
Ызын джойгъан,
Ёлджылардан
Ёл адашкъан,
Ёлдан шашкъан
Чёльде янъгъыз, гъарип чобан
«Ёлын» излеп, фаллар ачкъан...
Куреклерде сызгъысы ёкъ,
Юрегинде «сызысы» чокъ.
Эй, яш чобан!
Къайт о ёлдан!
Ким адашкъан,
Ким ёл шашкъан
Бундай боран
Куньде уян...

Тезден танъ
Тез бол уян!
Чёльде янъгъыз, гъарип чобан,
Ёл ачылмаз санъа фалдан!
Куреклерде сызыкълар бош,
Гонъюль алув...мына бу хош...
Эй яш чобан,
Догъру ёлдан!
Къызыл куньге бир ынтылгъан
Бутюн джанлар эп къуртулгъан!..

Къызылташ, 1923 с., майыс

КЕНЕ КЕЛЬДИ

(Октябрь байрамы шерефине)

Ишчи халкъкъа ирик берген,
Ал октябрь кене кельди.
«Капиталгъа олюм» — деген
Ал октябрь кене кельди.

Мазлумларны, ёкъсулларны
Урь турмушнен муждалеген
Къызыл йылдыз догъгъан куню! —
Ал октябрь кене кельди.

Къасыргъа, ель ташкъын сельдай
Капиталнынъ тадж ве тахтын
Ернен ексан этип йыкъкъан
Ал октябрь кене кельди.

Коммунанынъ душманларын —
Генераллар ве шахларын

Делик тешик, тыр-мыр эткен
Ал октябрь кене кельди.

Бутюн дюнья эмегининъ
Коммунизм дженнетининъ
Басамагъы ве сыраты
Ал октябрь кене кельди.

Бугунь санъа буюк байрам,
Эй, урь-азат, хаким ишчи.
Йырла интернационалны.
Ал октябрь кене кельди.

1923 с., ноябрь 7.

БИР НАЗАР

Сени мен илькиде яшмакълы корьдим;
Сырмалы ишленген башмакълы корьдим.
– Арувым, ач юзюнъ кедайдан къачма!
Дегенде, ачмагъан сен дегильми эдинъ?
Юзюне назарчюн тельмирген кедайны.
Ничюн шай хорладынъ, ынджыттынъ, кульдинъ?

Яшмагъынъ астында зейтюн козь сезем,
Къалем къаш, гуль янакъ, арув юзь сезем.
Къапынъыз огюнде эр саба кезем;
– Арувым, ач юзюнъ, кедайдан къачма!
Кедайлар къальбимле еминлер этем.
Инанса, арувым, мен опюш истемем!

Отер йыл, отерлер...юзюнъ бурюшир,
Ибрышым сачынъа чаллар битерлер,
О зейтюн козьлеринъ чукъурлар кетерлер,

Гуль янакъ ерине джакъ сюек тырышыр...
Садеф ве инджидай тизильген тишлеринъ,
Бельки де, ич къалмай, тёкюлир кетерлер...

О заман, шубхесиз юзюнъ орьтюльмез,
О мени ынджыткъан къахкъаханъ кульмез.
Къапынъыз огюнде эр саба — саарь
Ашкъынъдан байылгъан кедайынъ джурьмез.

Сени мен кене де яшмакълы корем,
Сырмалы ишленген башмакълы корем,
Ач юзюнъ, арувым, еминлер этем,
Бир назар!.. инанса, мен опюш истемем...

САРУШ АСАН ЭЛИНДЕ

Дувакълар кийсеттилер,
Могедекли арабагъа минсеттилер,
Давул зурна чалдырып
Айдап алып кеттилер.

Яшлар ястыкъ джаптырып,
Борлу, долу чалдырып,
Той алдында йигитлер
Докъузлама алдылар.

Келин кельди киевге,
Киев кельди келинге
Ильк дефа бу гедже
Таныш билиш олдылар.

Афта сюрген той даркъады
Олар янъгъыз къалдылар,
Юва къурды, къурунды.
Юрткъа темель салдылар.

Куньлер кечти, ай кечти.
Январь кечти, май кечти.
Гедже-куньдюз ашханада
Келинлик де шай кечти.

Киев Асан чокъ ичти.
Келинге котеклер пичти,
Йыл кечмеден саруш Асан
Севмектен де вазгечти.

Къоджа эвге кечигип кельсе,
Яры гедже ичип кельсе,
Севмектен де вазгечсе
Къарыгъа омюр къайда сонъ?

«Сатып алгъан къарымсынъ!
Къойдай айван малымсынъ!
Шеран дахи элялымсынъ»! –
Десе омюр къайда сонъ?

«Джыкълы этек Сафие,
Он чечекли, къыркъ нисфие,
Санъа сайдым мен», — десе
Сафиеге кунь къайда сонъ?

Сафие солды, сарарды,
Верем индже мараз алды
Явур Асан элинде
Чёпдай инджерди къалды.

Сафие дайым оксюрди,
Къара къанлар тюкюрди,
«Яш башымнен олем мен» — деп
Агълады да окюрди.

Мерекепли яман сувлар,
Имам язгъан дуалар,
Къанлар къускъан Сафиени
Джюткюрте де богъалар.

Куньлер кечти, ай кечти,
Январь кечти, май кечти,
Хынзыр Асан элинде
Сафие дюньядан кечти.

Къышкъа якъын бир куньде
Кузьде япракъ тёкюльгенде
Тарачыкъ терен къабирде
Сафие — келин комюльди!..

Отузыны беклемей
Асан кене эвленди !..
Яры гедже кечикип кельди,
Кене эвге ичип кельди.

«Сатып алгъан къарымсынъ», — деп
«Къойдай айван малымсынъ», — деп

Рукъиени де веремлетти,
Рукъиени де дертли этти.
Куньлер кечти ай кечти,
Саруш Асан элинден
Рухие де шай кечти.

1923 с., ноябрь.

КЪЫЗЛАР

I
РЕСИМДЕКИ ЭСКИ КЪЫЗЛАР

Зайыф, джансыз.
Олюдайын бир чырай.
Козь шавлеси
Сёнем мен деп йылтырай.
Умютсиз бир бакъышы бар...

Ким билир,
Бельки гъарип яшайджакътыр...
Той-джыйында ойнаджакъ,
Чынъ-манесин йырлайджакътыр.
Кергеф къурып башында,
Нишанлыгъа явлыкълар,
Учькур, чорап бавлыкълар
Сырлайджакътыр...
Ким билир.
Бельки:
Умютсизден бир къувет чыкъа келир,
Сенинъ дюльбер япылышлы манълайынъа,
Джан, къан берир.
Кергефинъи къырып атып
Бакъышынъа умют къатып,
Санъа аят ёлларыны
О косьтерир.
Ве сени шу алчакълыкътан
Коклергеджек о котерир...

II
ОМЮРДЕКИ ЯНЪЫ КЪЫЗЛАР

«Биз бармыз!» — деп,
«Яшармыз!» — деп

Кескин, тири адымларнен
Турмай огге атлайлар.
Гъарип, йесир барлыкъларын
Азатлыкънен хаятлайлар.
Той джыйынлар
Эм оюнлар,
Кергефлерни къыргъан, аткъан бу къызлар!
Нагъыш сырлы явлыкъларны, бавлыкъларны
Откъа якъкъан бу къызлар!
«Азатлыкъкъа!
Хаяткъа!» — деп
Ёлгъа чыкъкъан;
Койден къачкъан бу къызлар!
Янъы дюнья,
Янъы омюр,
Янъы куньге
Умют сачкъан бу къызлар!
Ал октябрь айы догъгъан
Эй ал къызлар!
Сизге дертли Алкедайнынъ,
— Бинъ севгимен — селям бар!

1923 с., ноябрь 25

ЛЕНИН ОЛЬДИ

«Ленин оль-ди...»
Юреклерге бу сёз окълар саплады.
«Ленин оль-ди!..

Къалиплерни къара матем къаплады.
«Ленин оль-ди...»
Козь торланды;
«Ленин оль-ди»
Джан хорланды,
«Ленин оль-ди. . . »
Юксек, юдже дагъ инъледи.
«Ленин оль-ди»
Сахра-чёллер эп динъледи.
Денъиз агъай;
Сув тынч чагълай;
Ер, кок къара
Матем багълай...

Ленин ольмез
Онынъ буюк руху яшар.
Ленин ольмез!
Чюнки, ольмез деасы бар.
Артта къалгъан;
Челик къалкъан
Коммунист партиясы бар!

1924 с., январь 27.

ЗИНЕТИНЪ АНДЫ

I

(Демьян Бедныйден)

Зинет кирди, «селям» деди.
Эри мырза узанды да чекменине сумюрди.

Мырзанынъ къарысы Зинет
Дюльбер бир сюрет.
– «Яхшы».

Зинет мырзанынъ учюнджи къарысы
Яш, дал фидан, сельби бойлу.
Бухара къадынлары ичинде
Ёкъ Зинеттен дюльбери.
Зинетнинъ эки агъасы — озьбеклерге,
Бай — мырза
Зинет ичюн гъает номай «къалым» берди.
Ве ичкерге учюнджи бир клит ильди.

П

Яман джарис ве ачувлы
Къайнанасынен Зинет,
Марамалар орьтюнип
Айтмасы биле дешет
«Комсомол» янындан кечти.
Бу совет мектеби
Уркютюльген балкъурт киби гурьлей
Ве мында янъы хаят къайнай эди.
Ленин юзю ресимленген
Аптиклерден
Къара козьлю огъланчыкълар
Бар сесинен:
«Ну-дир бай-лар-дан ер-алды
Ёкъ-сул-ла-ра — бер-ди» джумлесини
Текрар текрар
Йырлап айтар
Ве бельгилер
Эдилер.
Уйкъучан, къамбурлашкъан, ямпилешкен эвинде,
эфендиси-эри мырза
Зинет — къарысыны беклерди.
Зинет козьлерини тюшюрип ах чекти ве:
– «Мельун...» деди.

III

–Аллаху экбер!
–Аллаху экбер — минареде
Къыскъа бир макъам иле
Мазин эзан окъуды.
Эв зулмындан тек акъарет корьген Зинет
Къапылардан пысып гизли
Комсомолгъа къачып кирди.
Копюк баскъан къыйыш агъыз къайнана,
Ачувланып сомурданды:
– Зинет, айт, фереджесиз къайда бардынъ?
Эвимизни къоджанъа хыянетнен арамладынъ
Копек къызы, къайда эдинъ?
Къайдан кельдинъ?»
Зинет де шай джевапланды:
«Ышыкъ серпкен,
Ленинизм огретильген,
Бухар къадын-къызаларына
Уриетке
Догъру ёллар косьтерильген ерге бардым».
Бир кунь сонъра
Будала мырза
Ачувындан къутурды.
Итааткяр къадынларын техдитледи, къоркъутты.
Зира мырза Зинети-къарысыны эльден джойды.
Зинет исе Фергъанеге къачып кетти.
Шайтип зулум эсареттен къуртулды.

IV

Гедже куньдюз агъыр ишнен кечкен сене
Батыр къачкъын къадын ичюн
Айдын ачыкъ бир тюш киби кечип кетти.
Факъыр дехкъан къадынлары
Онынъ атеш сёзлерини
Буюк дикъкъат ве иманнен динълерлерди.

О, джебэде изджи олды.
Сырджы олды.
Басмачларсе, оны дешет ачув иле
Сёгерлерди:
«Тутар исек» — манълайына бир къуршун,
Къызылларда артыкъ бойле
Изджи къадын олмаз энди» –
Дерлер эди.
Амма Зинет,
Эп курешке атылыр ве бунынъле яшарды.
Я алаша атланыр, я да чифте копчек –
Къодалакъле къошарды.
Бу къара козь комсомол къызы акъкъында
Эфсаневий икяелер джайрады.

V

Фергъанеде
Пусюр бир чайханеде
Торс чырайлы мырза
Мельунлыкълар ойланып, шай отура,
Ве Зинетни ольдюртмекчюн
Эки къатиль киралай.
Ич къызгъанмай
Оларгъа
Гъает номай
Пара бере ве адай.
Олар исе джевабында шай дейлер:
– «Сен сабыр эт, сахрада биз
Комсомол къыз-къарынъ Зинет
Ызынъ... эбет
Булурмыз».

Гедже исе, къанлы къатиль озьбеклер
Зинет ызына тюштилер.

Къутургъан вахший къашкъырдай
Зинетке уджюм эттилер.
Тишлерини ыржайтып
Сол къолундан тамарларын узьдилер.
Аркъа сюек, джавурыны парчалап
Кескин учлу ханджерлернен
Сокъып алып кестилер.
Беш ай кечти, Фергъанеде хаста хане.
Зинет бутюн саргъыларле
Юзю исе къанлы яра.
Ёкъ бу дешет — бу тюш дегиль
Бу хакъикъат:
Зинет сакъат,
Яры олю бир дженазе,
Козьлер шаши. Лакъырдысы анълашылмай.
Къулакъ сагъыр, башы дайым къалтырай.
Экимлер де шаштылар: «аджайып шей,
Насыл олды сен сагъ къалдынъ?» — дедилер
Зинетни,
Фенде гъает къуветли.
Москвагъа котюрдилер.
Онъа анда тилини, козь назарын,
Къулакъ иссин къайтардылар.
Бу бир къоллу яш коммунист къызда кене
Янъы баштан йигит руху уянды.
Зинет шимди эсте, тюште козь огюнде
«Шаркъ эмекчи коммунист дарльфуныны» юртун коре.
Янъы пейгъамбер — буюк Ленин къабиринде
«Мен яшайым — деди Зинет.
«Мен яшайым, сен де менде
Васиетинънен яшайсынъ.
Сенинъ манъа догъмуш исиминъ
Меним сонъки къалгъан элим чизгилейе бильдикче,
Сенинъ азиз васиетинъ

Ватаныма котюририм.
Ве оны мен
Кой койден
Дехкъан къадын ве къызларгъа огретирим».

ТАРИХ ТЕКРАР ДЕГИЛЬДИР

(Хансарайгъа)

Тарих текрар олсайды:
Чакъмакъ девир дёнерди;
Инсаниет кене шай
Къобаларгъа конерди.
Бу эскирген чюрюк сарай
Янъартылыр, джанланыр да,
Кене бизим джелькеге
Бир тахт олып минерди.

Тарих текрар олсайды:
Дар агъачлар къурулырды.
Бизим башлар кене шай
Сатыр иле урурлырды;
Юртум агълар, козь яшлары
Ташкъын болып акъарды,
Джарис ханлар, бей, мырзалар
Халкъ джаныны якъарды...

Сенде харем къурар да
Дуварлары бизим къан,
Яш къызларнынъ намусынен,
Орьнек, нагъыш этерлерди;
Кене бизим джелькемизде
Хан кейф чатар, яшарды

Севген халкъым, къойлардай,
Дженк-джидалгъа итерлерди. .

Энъ ниает янъыдан
Чарлар зулумы къайтарды.
Катерина къахпеси
Кене эмрин айтарды.
Къырым къангъа буланыр,
Иджрет ваджип олыр да,
Талисиз халкъ гемиси
Дерьяларда батарды.

Тарих текрар олсайды:
Мамур юртым агъларды,
Инкъиразгъа семит алып.
Халкъым меним агъларды.
Тек темели къалгъан уйлер,
Тувгъан койим агъларды;

Бугунь кульген шен-шатыр
Кедай гонълим агъларды:
Чатыр, яйла, чобан тёпе,
Чонъгъар, ичель агъларды:
Мавы атлас кокте къушлар
Отер, кечер агъларды:
Джесюр акъкъан Къачы, Бельбек,
Салгъыр озен агъларды,
Къашы чатма, козю эля
Къырым гузель агъларды.
....
Эй, талисиз къара куньлер –
Яратыджы керван сарай.
Кечкен тарих бойларындан –
Бизге мирас девран сорай,

Эй, йигитлер, яш къызларынъ
Мурдар, къансыз джелляды!
Эй, халкъыма инкъыразчюн –
Мезар къазгъан къарт хан-сарай!
Октябрьден къудрет алгъан
Иште бизлер турамыз,
Сенинъ къанлы панджанъ йыкъкъан.
Бу улькени къурамыз.
Беш юз йыллыкъ къанлы тарих
Эзберлене, билине
Сенден къалгъан бутюн излер.
Ерле ексан силине,
Эйи биль ки, табиатта
Текрар дегиль, куреш бар.
Сенинъ кечкен тарихынъ да,
Инан, асла, ич къайтмаз!
Бугунь халкъта башкъа омюр
Башкъа тюрлю юрюш бар.
Халкъым хиджрет ваджиплери
Артыкъ текрар, ич айтмаз!
Биз улькени хан-сарайсыз,
Сенсиз мамур къылармыз;
Биз улькеге Ленин ёлда
Сагълам темель къурамыз!
Биз тарихны куреш ёлгъа,
Янъы ёлгъа къоямыз;
Текрарчылар белин буке,
Боюнларын бурамаз!..

Бахчасарай, 1926 с., сентябрь

ЭМНЕ КАПАЙ

Яшы энди учь йигирмилик Эмне капай,
Козьде козьлюк, эльде къалем тюртюне.
«Кечкен омюр онъмай кечти. Ах, асабай!»
Дей де яза.
Дёгюне.
Яш алтмышкъа еткенде
Къуюны мен,
Инемен
Къазаман.
Къарт болсам да
Шай тюртюне
Окъув, язы огрене –
Окъуй, эм де.
Язаман!»
Эмне капай, учь къоджагъа уйленген,
Эмне къапай учь къоджаман «омюрленген»
Эмне капай, ках дёгюльген, сёгюльген,
Ках да уйден сюрюльген.
Талакъ алгъан
Айрылгъан ...
Элли беште лянет эткен къоджагъа
Къоджасыз да яшарман,
Къуллукъ этмем,
Хорланмам.
Эль къолуна ишаныл
Талакъ, талакъ бошаныл.
Эсир болып шай къалмам».
Деген де шай,
Эмне капай,
Артыкъ озю айткъан «талакъ»...
Эмне капай шимди энди векиле,
Эмне капай озь кучюнен кечине,

Окъуй, яза, тюртюне.
Шай эте де
Янъы омюрни огрене.
Ве
Огрете де...

ШЫРЫН ГЕДЖЕ

Шырын гедже...шырын дюльбер,
Серин еллеп, эсер еллер...
Ай байылып татлы кулер,
Гонъюль буны эсми беллер?..
Шырын гедже... шырын, дюльбер...

Кок кузьгюдай, нурлы айнынъ
Шевкъы тюшкен сувлар айне,
Тал-могодек, кемерленген
Сувда сюрет хаялане
Шырын омюр...шырын гедже...

Алем уйкъу, бизлер уяв,
Келинъ сейран, биз яшайыкъ.
Айдын достлар, Салгъыр бою,
Айды йырлап чынълашайыкъ!
Шырын гедже... шырын дуйгъу...

«Эв къурайым, чыкъсам язгъа,
Аслы киби дюльбер къызгъа...»
Энди невбет бизим сазгъа,
Черт теллерин, десин Керем!
Шырын гедже... шырын алем...

Бош гонъюльде не кунь, не яз,
Лякин бизде омюрми аз?

Геджелерни куньдюз къылдыкъ;
Черт сазынъы, черт сен бираз!..
Шырын гедже... шырын саз!.. .

КЪЫЗЫЛ АСКЕР

Сафлар сыра тизильдилер,
«Илери!»
«Бир, эки, уч!» — ёнедилер,
Парлады эп сюнгюлери...
Къызыл аскер баскъан ери
Эп инледи:
Ташлар биле эзильдилер...
Иль динъледи;
— Биз, ишчилер, койлюлермиз,
Советлердир улькемиз!
Капиталгъа эджель-олюм,
Котюрген о, бизлермиз!
Айды, достлар эл-эльге!
Илери эп илери!
Нишанынъ догъру — ал
Янсын душман юреги...
Бир, эки, учь ...солгъа бас,
Ёлумыз догърудадыр.
Ленин ёлын джойма бас,
Коммуна бу ёлдадыр!»

Сафлар сыра тизильдилер,
«Илери».
Парлады эп сюнгюлер...
Къызыл аскер баскъан ери
Инъледи,
Ташлар биле эзильдилер...
1928 с.

БИЗИМ ГЕДЖЕЛЕР

Йыртып булутларны ай,
Тёкти ерге нурларын,
Келинъ, къызлар, ойнайыкъ.
Йырлап шенълик йырларын.
Не де гузель геджелер!
Айлы дюльбер геджелер!
Омюримиз зевкъ толу...
Геджелер де шенъ олды!
Эмегимиз шерефли.
Эмектен сонъ зевкъ бизим
Яшав бизим, юрт бизим,
Оюн бизим, шевкъ бизим!
Не де гузель геджелер!
Айлы дюльбер геджелер!
Омюримиз зевкъ толу;
Геджелер де шенъ олды!
Айдынлыкъны биз севдик.
Къаранлыкъны сипирдик.
Куреш бизим, ай бизим,
Кунеш эм алай бизим!
Не де гузель геджелер!
Айлы дюльбер геджелер!
Омюримиз зевкъ толу,
Геджелер де шенъ олды!
1935 с.

ЯНЪЫ ЭЛИФБА

Сенде мен машналар сурети корем,
Копчеклер, моторлар, баджалар, тюрен...
Сенинъле, керек ки, макъсадкъа ирем,
Фабрике, заводкъа, — эмекке кирем.

Эльбет де, боладжакъ бизде де машна;
Эльбет де, боладжакъ машналар башта.
Иджаткъа ильхамны биз сенден аладжакъ,
Иджадны биз сенде араймыз анджакъ.

Коклерде къуш болып учуджы инсан
Айроплан планын алмады «айын»дан.
Оны о «З»лерден «Ж»лерден алды;
«З»лерни «Ж»лерни коклерге салды.

Иман вар, келир кунь «латинджи» татар,
Эльбетте, дюньяда озь ерин тапар.
Лемсенен бирликте къуш болып учар;
Атласдан, Кебирден Чарлиздай[1] атлар...

1928 с.

КОМСОМОЛ КЪЫЗГЪА

Сен озюнъ суретке бенъзейсинъ кадай;
Гёзлеринъ элядыр, янакълар нардай.
Башынъа ал явлыкъ бек арув ярай.
От тюссинъ, от сачар кезерсинъ кадай.

Сен озюнъ суретке бензейсинъ амма,
Фекъат сен озюнъи шай сурет санма.
Назлыда, назикте дегильсинъ мелекдай.
Рухунъда ал бюллюр бир аллыкъ яшай.

Юрюшинъ ананъдан бам-башкъа юрюш;
Сёзлеринъ ве сесинъ, кулюшинъ кумюш.
Пек сагълам, япыджы бир ёлынъ вардыр;
Эрлердай пек къавий бир къолынъ вардыр.

---

[1] Чарлиз Линдберг – Бахри Муит Атласны (Атлантик океаны) биринджи дефа айропланле учып кечкен америкалыдыр.

Сен догъдынъ ананъдан бир инсан болып,
Фекъат, сен ананъдай корьмединъ хорлукъ.
Хорлукъны, зулумны енъдинъ сен кадай,
Ошектен-къыйбеттен темизсинъ кадай.

Эй, Ленин ёлунынъ комсомол къызы!
Даима такъип эт сен бу акъ ызы.
Котерчи, котерчи байрагъынъ пек устьке!
Йырлачы, йырлачы йырынъны озюндже!

ХАЙРИГЕ

Аяз кокте тельмирюп ай ырджая,
Йылдызларман къошулшып нурын джая.
Чиркинликлер утанып тюсюн джоя
Гузелликлер сукъланып санъа тая.

Дагълар, ташлар эп берабер къошулшып,
Аягъынънынъ силкинишине бир уйып,
Къалемимде таягъынъман бир олып
Оюнунъа ядикар ширын яза....

Къызылташ, 1921 с.

САКЪКЪО ВЕ ВАНСЕТТИ

Идам хукмю верильди...
Тенге токъ джиберильди...
Эки къурбан:
Сакъкъо, Вансетти
«Медениет» кюрьсюсинде ольдюлер;
Оль-дю-лер...
Къаралы ал байракълар
Боюн эгди,

Эгдилер,
Ах, эгиль-ди-лер...

Сакъкъо деди ки:
– Капитал чюрюдю;
Фекъат, биз:
Янъы хаят батырлары,
Дюнья пролетары,
Биз оль-мей-джек-миз!
Не сатыр, не къуршун, не де кюрсю
Бизни артыкъ ольдюремез,
Сизни исе кюльдюремез...

Джеллятлар махв олсун!
Фекъат, огълум,
Сен яша!
Янъы бир хаят яса...
Яш юрегинъ эр даим,
Инсаниет ичюн урсун;
Даим урсун!..
Бу дюнья эмекдарчюн,
Дженнет олсун!..

Иште – бу...
Джеллят!..
Вер токъу!..

Буржуази бильсюн ки:
Ольмеге де билемиз бир....
Фоллер, Файер, Тафт, Къулидж.
Бу – бир сюрю пич
Шимдилик севинсирлер,
Кюлюнсюнлер...
Фекъат, эльбет, куню гелир,

Кок аралаш сарайлар
Буржуази акъайлар
Бизим челик элимизни
Ис этерлер;
«Имдад!» дерлер...
Лякин, биз:
Шапкъа шекер вермемиз...

Иште — бу...
Джеллят!
Вер токъу
....

Эки къурбан:
Сакъкъо, Вансетти
«Медениет» кюрьсюсинде ольдюлер;
Оль-дю-лер...
Къаралы ал байракълар
Шеитлерге боюн эгди,
Эгильдилер:
Ах, эгиль-ди-лер...

1927 с., август 24.

АЯТ-КУРЕШ

О, къоджаман, учсыз, терен фезада,
Фындыкъ къадар, бельки, кучюк дюньяда
Микъроптан да кучюк инсан, аджеб ничюн,
Аят йыкъуп, къыяметлер къопара?...

Боранлы къыш, чатлакъ къатты аязда,
Йылдырымлар, ягъмурлар, фуртна, язда,
Къасыргъалар, зельзелелер арасында
Аят ичюн куреш дуюп чапалана?..

Маймул — къардаш, тюклю деде кунюнден,
Башлагъан бу узун куреш девринден
Айроплангъа кельген бизи куньгеджек
Ничюн, аджеб, турмай хала къанлар акъа?..

Биз инсанмыз,
Хаят ичюн куреширмиз.
Юмрукъ — акъдыр,
Биз инсанлар
Бу акъ ичюн: олюшюрмиз...

Ким ки, юмрукъ къаттыдыр,
— Джав къашында,
Ракъы стол башында —
Аят унунъ акъкъыдыр.

Маймул къардаш — тюклю деде кунюнде,
Аят ичюн бельгиленген бу къанун,
Бу куньгедже
Халя даа къаимдир;
Шимден сонъра биле кене
Бир чокъ земан даимдир...

Бир авуч буржуй,
Чалгъы — чагъана — той.
Мильярд инсан устюнде,
Чалыш эшегим арпа,
Йылындан кюрпе —
Аят сюре...

Маркс демиш, аят ичюн эльзем олгъан:
«Эй бир юрт, тенге урла,
Токъ бир къурсакъ»
Иште бу акъ,

– Истер агъла, истер куль –
Мильонларынъ акъкъы дегиль...

Буржуй акълы,
Чюнки, онда
Бугунь аля
Юмрукъ къатты...

Зинзортлы бир сёзюм вар
Буюклеринъ текрарыны текрарлар;
Окъу ве динъленъиз:
Куреш даа девамлар,
Не заманки, инсан тамам
Табиаткъа аким олур;
Не заманки, мильярд инсан,
Къанлы дешет курешлерле,
Буржуй эльден акъкъын алыр,
Фабрик, завод, машинаны
Озь элинде ишке салыр,
Иште анджакъ о заман:
Мильярд, артыкъ, месюд олур...

Маркс демиш:
«Мильярд бирлеш!»
Ленин демиш:
«Куреш, куреш!... »

Заводда, фабрикде,
Ёлда, чёльде,
Ерде
ве
Кокде,
Капиталистке,
Империалист-ке

Помещикке,
Эпсине, эпсине,
Инс ве джинге къаршу:
Тракторле,
чёкючле,
айропланле, танкъле,
Кълычле,
Исьянле,
Къыямле,
Гъазле,
Богъазле,
Къангъа бинъ къан.
Джангъа бинъ джан:
Алуб куреш!.. .

Ер титресин,
Кок инълесин;
Таш устюнде таш,
Буржуйда баш
Козь ве къаш
Къалмасын!
Буржуй артыкъ
Нефес биле
Алмасын!.. .
Фабрик +
Завод +
Кой =
Эмек:
Кульсун.
Куле версун...
....

Фезадаки о микроблы Фындыкъмы?
Хаялдан сонъ биз коклерге чыкъмадыкъмы?

Башда хаял-бинъ йыл сонъра: акъикъат,
Бинъ йыл хаял-бу кунь аят...

Куню келир, месьюд мильярд
Фезаларгъа аким олур;
Кунеш йылдыз онынъ ичюн бала топу.
Истер атар, истер тутар;
Истер сонъра дюнья батсун
О озюне фезаларда
Ватан булур.
....

Биз инсанмыз
Табиатле куреширмиз;
Фезаларда укюметчюн
Аллаларле, биле
Олюшюрмиз!..

1926 с., январь.

СОКЪУКЪ РУЗГЯР

Сокъукъ рузгяр тенге ине болуп отьсе,
Къыш демирдай бузлатса да, пек ушютсе,
Боран урсе, къар уйулсе ёлгъа, зангъа
Раат вармы, гъарип, ёкъсул, тонсыз джангъа?.. .

Омюр кечсе къара къышман, рузгярларман,
Кунь къызмаса, джылтмаса, яз корьмесек;
Къар бораны куртюк уйсе арман заман,
Аятмыдыр, омюрде биз ич кульмесек?.. .

Истемем мен, омюрюмде къыш болмасын,
Сокъукъ рузгяр тенге ине сокъулмасын.
Кунь эп джылтсын; чёльге, зангъа, гъарип джангъа
Даим баарь, даима яз даим булсун!

1921 с., февраль.

1905 ЯНВАРЬ 5

I

Полис жандарм,
Ач-козь, джаний байлардан
Джаны янгъан
Юз бинълердже ач ишчи,
Шай тюшюнди:

«Аджеп неден бу хорланув?
«Аджеп неден бу зулум?
«Аджеп ничюн тёкюле къан
«Аджеп ничюн бу олюм?
«Полис, жандарм
«Эзе бизни,
«Чар бабамыз» бильмейдир
«Алымызны.
«Бильсе эгер
«Хорлатмазды;
«Къамчилетмез,
«Ольдюрмез,
«Къан тёкдюртмез,
«Агълатмазды...»

– Чар бабайгъа!
дедилер
– Чар бабайгъа!..
ишчилер,
Иконалар, хачларман,
масумане
мутиане
Бойсунувджы башларман,
Козь яшларман,
«Арзы алгъа»

«Чар бабайгъа»
Кеттилер...

II

Буюк сарай
Алтын диван
Юксек тахтта
«Чар бабай»
Шай къурулгъан...
Чариче ве пренсеслер
Джан сыкъыдан
Эгленджелер
Истейлер.
Тиятродан, баллардан
Пек безгенлер...
«Чар бабай» ны Нерон[1] этип
Халкъ асдыруб,
Масум халкъкъа
Къан къусдыруб
Шай эгленмек
Истейлер.
«Чар бабайгъа» ялвара:
«Эглендже вер,
«Къан тёктир,
«Асдыр, кесдир,
«Эглет бизни
Эглет!.. »
Дейлер.

III

Помещик ве байлардан
Сайлангъан министирлер

[1] Нерон — Рума императорларындан олып, меджнюнане ваштлери иле мешурдир.

Сарай ёлун тутып варгъан
Ишчилерни корьдилер,
«Чар бабайгъа»
чапышып,
Кельдилер.

— Исьян чарым, исьян къопкъан!
Иконалар, хачларман
Силялангъан
Ач ишчилер
Сарайгъа,
Чапулгъа
Келелер!
дедилер.

Кунь догъушынъ,
Батышынъ
Буюк чары,
Чар Николай,
Ишчи адын ишитуб
Рузгяр ургъан япракъдай
Шалтырады;
Сонъ агъарды,
Морарды;
Балавуздай
Сарарды.
Иконадай
Козь акъайтуб
Къатуб къалды

— Исьян, чарым!
— Чарым, исьян
— Ач ишчилер
Сарайгъа,

Уджум
Этелер!..

Чариче ве пренсеслер
Кене де,
Эгленджелер
Истейлер
— Бундан эйи эглендже
Ич олурмы?
Бу «тиджарет, эм зиярет»
Дегиль де не?

— Веринъ атеш!
Басынъ къуршун!
Бала чагъа ве къадын
Аджылмасын!..

Шаркъылдады тюфеклер,
Патлады залп!..

Къышлыкъ сарай алдында
Беяз къарны алартып
Акъты къанлар...
Акътылар...
Он ве юзнен
Бала, чагъа, ишчилер,
Байлар
ве
Сарай фахиш кейфи ичюн:
Ольдюлер...

Байлар
Чар,
Чариче
Артыкъ мемнюн...

Ишчилер де шай
«Мемнюн»
Чюн ки, артыкъ
Онларда
Бу джеллятлыкъ,
Зулум, олюм
Шорбаджылар ве чар
Башларындан чыкъкъанын
анъладылар.
«Лянет сизге!» деди де
Йырладылар;
«Лянет чаргъа!.. » деди де
Чынъладылар...

IV

Докъуз юз беш
Январ докъуз
Бир теджрибе, эйи бир дерс.
«Къангъа къан!
«Капитал ве
«Чаргъа олюм!
«Капитал ве
Тахтман куреш!»

V

1917 Тез кельди.
Тахт деврильди.
Январ докъуз Неронлары
Чар, чариче
Ямакълары, ялакълары
Эп берабер
Гебердилер!..

Докъуз юз беш
Январ докъуз шеитлери

Эбедий бир
Урьмет сизге!
Къанынъызман, джанынъызман.
Къазанылгъан
Азат омюр
Къалды бизде.

Лякин биз:
Не икона, не хачман,
Не бойсунгъан масум башман
Не козь яшман
Ялварышкъа кетмеймиз.
Челик кучмен
чёкючмен
пулемёт
от
сюнгю
барот
къылычман
топман
Силяланув курешемиз

Къангъа къан!
Капитал ке чаргъа олюм!
Капитал ве
Тахтман куреш»
деймиз
биз!..

1925 с., январь 9.

ИСТЕРИМ

Мен истерим эмен, чамлы ормаларда
Къая-учурым, къыр... аязлы заманларда
Ешиль чёллер, татар чынъы йырлансын!
Татар тугъы кок байракъ далгъалансынъ

Мен истерим машер куню энъ огде
Кок кесимли татар халкъы ер алсынъ
Дженнет ёлу... сыраат копюр кечкенде
Татар йыры, татар чынъы йырлансынъ
Татар тугъы кок байракъ далгъанлансынъ

1918 с.

Якъуб Ипчи

БАБАМ АКЪКЪЫНДА...

Эгер де сен ана-бабанънынъ козю огюнде буюсенъ, оларнынъ огютлерини алсанъ, икяелерини динълесенъ, олар акъкъында язмакъ къолай олур эди... Амма языкъ ки, манъа бойле бахт насип этмеди, мен бабам апске алынгъан куньден -- 1937 сенеси октябрь 23-тен – дёрт ай кечкен сонъ дюньягъа кельдим ве табиий ки, о дешетли кунь онынъ башы уджунда янъгъырагъан къоркъунчлы «Къанун адындан...» деген сёзлерни анамнынъ къурсагъында турып, эшитмедим. Лякин о сёзлер бутюн омюр манъа тынчлыкъ бермейлер, къулагъымда чынълайлар, гуя къара булут киби пешимден къалмайлар... «Къанун адындан» эмексевер койлюлерни кулаклаштыргъан олып Сибирьге сюргюн эттилер... «Къанун адындан» зиялыларымызнынъ энъ корюмли, истидатлыларыны халкъ душманы дие илян этип атып ольдюрдилер... «Къанун адындан» 1944 сенеси бутюн бир халкънынъ башына мисли корюльмеген масхаралы ифтира ягъдырып, оны тувгъан юртундан айырдылар... «Къанун адындан» сюргюн этильгенлерни аман-аман ярым асыр озь укъукълары акъкъында сес чыкъармакъ имкянындан, Ватанына къайтмакъ имкянындан марум этип кельдилер... Атта бугунь, бутюн бу джинаетлерге ёл берген система геберген олса биле, акимиет органларында ойлелери тапыла ки, къырымтатарларнынъ къайтырылмасына тишитырнагъынен къаршы тура. Лякин оларнынъ ыдырынувлары файдасыз, биз эп къайтамыз. Олсун чекишип, олсун бинъ бир тюрлю мешакъатларгъа огърап, олсун бом-бош ерге...къайтамыз, озь ана топрагъымызгъа къайтамыз. Бугунь юртумызда афтада бир кере олса да телевидение. Радио вастасынен ана тилимиз янъгъырагъаныны, халкъымызнынъ белли эвлятлары Ашыкъ Умер, Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Аметхан Султан-

нынъ догъгъан куньлери къайд этильгенини, Къырымнынъ кой, сокъакъ, мектеплерине оларнынъ адлары берильгенини, Къырымда халкъ тарафындан сайлангъан миллий Меджлисимиз фаалиетте булунгъаныны, о дешетли йылларда къабаатсыз атылгъанлар, апсханелерде чюрютильгенлер корип етиштирамадылар. Ах! Корип олсайдылар, не къадар севинген олур эдирлер...

Мезкюр макъаледе бабамнынъ иджадыны талиль этмек мерамым ёкъ, беллесем, бу, мутехассыс — эдебиятшнасларнынъ ишидир. Бугунь бабам акъкъында анамнынъ, якъын сойларымызнынъ, онынъ достларынынъ икяелерине, Сибирьден ёллангъан мектюплерине базанып айтырым.

Мен къырымтатар языджысы Умер Ипчининъ огълу олгъаныمны анам манъа гизлиден, буюк сыр киби айткъан эди. Чюнки бабамны апс эткен сонъ, оны да тынч къалдырмагъанлар, даима такъип эткенлер. Анамны локъса олгъаны къуртаргъан, о, бир чокъ къыйынлыкъларнен Красноперекоп районындаки узакъ Мамчукъ коюнде акимлерден сакълана бильген. Бойле этип мен къырымтатар эдебиятынынъ Максим Горькийси, деп адландырылгъан адамнынъ эвляды экенимни бильдим. Бабам 1897 сенеси Багъчасарайда къайышчы Бекир уста ве Гульсюм оджапченинъ къорантасында догъгъан. Умерден гъайры, оларнынъ Осман ве Себия адлы эвлятлары олгъан. Балалар пек эрте оксюз къалгъанлар, къартбабам 1905 сенеси вефат эткен.

Къырымтатарларнынъ улу эвляды, мутефиккир, языджы, матбааджы, алим Исмаил Гаспринский ольгенде Умер энди он еди яшыны толдургъан. Исмаил бейнинъ айдын омюри Умерде халкъ эшкъына хызметке меракъ, истек уянткъанлар. Оксюзликнинъ дамыны балалыкътан бильген Умер 1915 сенеси дигер къырымтатар яшларынен берабер Уфадаки «Галлия» медресесине ёней. Тасильни битирген сонъ Багъчасарайгъа къайтып, мектепте оджалыкъ япа. Бутюн бош вакъытыны китаплар башында кечире. Онынъ языджы оларакъ шекилленмесинде Осман Акъчокъракълы, Асан Чергеев, Мидат Рефатов, татар языджылары

Абдулла Токъай, Галимджан Ибрагимов ве эбет де Максим Горькининъ тесири буюктир.

Бабам халкъ музыкасыны пек севген, озю де саз чалгъан. Уфадан къайтып кельген йылы Багъчасарайда темелини та Исмаил бей къойгъан театрге къатнап башлай. Театрге меракъ оны 1923 сенеси Акъмесджит девлет драма театрине етеклей. Мында о, озю язгъан пьесаларны иджра эте.

Жуковский сокъагъындаки 20-нджи эвде Мамут Недим, Максим Горький, Галимджан Ибрагимов, Ильяс Тархан, Раим Тынчеров, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-Заде, Яя Шерфединов, Рефат Асанов сыкъ-сыкъ бабамнынъ мусафирлери олгъанлар. Чекист Михаил Бухбану, москвалы шаир, терджиман, бабамнынъ якъын досты Арсений Тарковский де бу мусафирчен квартирада булунмагъа севе экенлер. Бугуньде, шу сокъакътан кечер эпеним, о куньлерни козь огюме кетирмеге тырышам, бабам, бабамнынъ достлары юрьген ёллардан юрем, тюшюнем... Мына шу театрнинъ бинасына директорнынъ кабинетине яш Гъани Мурад кире де артист олмагъа арзу эткенини айта. Умер Ипчи, онынъ сёзлерини динълер экен Гъанининъ аякъларындаки чарыкъларгъа бакъа да, энди бутюн артистлер чарыкълардан вазгечип аякъкъап кийип башлангъанларыны айта. Сонъ оны элинден тутып, сокъакътаки тюкянгъа алып бара, аягъына келишкен аякъкъапны сатын алып: «Мына энди сен артистке ошадынъ» — дей.

Я да демирёл вокзалы янындан кечкенимде шу вакъиа джанлана. Оны манъа Эшреф Шемьи-заде сёйлеген эди. 1925 сенеси Эшреф агъанен бабамны Киев киностудиясына «Алим» фильми мунасебетинен давет эткенлер. Поезднынъ ёнемесине отуз дакъкъа къалгъанда. Ягъмур сепелей. Бирден бабам Эшреф агъанынъ элинден чекип, ашыкътыра: «Тез ол, Эшреф, барып тюкяндан бирер шляпа алайыкъ. Киевде эр кес шляпа кие, биз исе къара къалпакъларымызнен беяз къаргъалар киби айырылып турармыз».

– О кунь биз ильк кере башларымызгъа шляпа къондургъан эдик, – кулькюнен битире эди эр сефер Эшреф агъа шу икяесини.

Мерхум шаир Зиядин Джавтобели де бабамны сыкъ хатырлай эди. Къырым язында бирлигинде эки Зиядин олып, экисининъ де фамилиясы Менълиазизов экен. Бир кунь бабам Зиядин агъадан анги койден олгъаныны сорагъан. «Джавтобеден», – джевапландгъан Зиядин агъа.

– Зиядин, санъа эндиден сонъ Зиядин Джавтобели десек джанынъ агъырмазмы экен? – деген бабам ве бойлеликнен Зиядин агъаны бундан сонъ эр кес Зиядин Джавтобели деп таныгъан.

Жуковский сокъагъындаки 20-нджи эвнинъ янындан кечкенде къулагъымда Алиме тизенинъ сеси янъгъырагъан киби ола. О баягъы вакъыт бизим къорантада яшагъан эди. О хатырлай тургъан эди: «Айлян, айлян, джельтирмен» деген йырны йырлап, Умер кирип келе ве къарысы Фатимеге риджа эте: «Джаным, бир къаве пиширчи, шимди Асан келеджек, бираз чалышаджакъмыз!». Айны шу квартиранынъ пенджересинден 1937 сенесининъ октябринде бабамнынъ китапларыны, дигер квартиранынъ пенджересинден исе Асан Рефатовнынъ ноталарыны тышкъа фырлаткъанлар ве сокъакъта атешке якъкъанлар. Сонъундан узакъ вакъыткъадже Умер Ипчи ве Асан Рефатовнынъ адларыны биле анъмакъ ясакъ этильген.

Мына мен Ленин бульварындаки юксек диварлар артында гизленген апсханенинъ янындан кечем. Мында бабамны алты ай девамында соргъу эткенлер, къыйнагъанлар, котеклегенлер, Абдуреим Самединов ёлбашчылыгъындаки миллетчи тешкилятнынъ азасы оларакъ Къырымны СССР-нинъ эркяныйдан чыкъармакъ ве Тюркиеге къошмакъ ичюн арекет эткенини айттыраджакъ олгъанлар...

Мен 1938 сенесининъ февралинде дюньягъа кельдим, апрельнинъ башында исе бабамны мектюплешюв укъукъындан марум этильгени алда 12 йылгъа укюм эткенлер. Мени, эки айлыкъ

сабийни, къучагъына алып, анам бабамнен сагълыкълашмагъа кельген. Къалтыравукъ эллеринен мени багърына басып, бабам козьяшлары арасындан нелернидир фысылдагъан. Бу, бабамнен ильк ве сонъки корюшювимиз эди... Экинджи куню оны Уралгъа алып кеткенлер.

Шу Ленин бульварындаки апсхане янында мен Шамиль Алядиннинъ айткъанларыны да хатырлайым. 1938 сенесининъ март айында о, Умер Ипчини зиярет этмеге кельген. Корюшмеге изин бергенлер. Лякин Шамиль агъанынъ огюнде о, эвельден таныгъан тендюрист, даима йылмайгъан яш Умер дегиль де, чаллары, букюлип къалгъан къарт тура экен. Калошларынынъ табанлары узюлип тюшкен. Буны корьген Шамиль агъанынъ козьлери яшлангъан ве о, тез-тез эвине къайтып чызмаларыны алгъан да кене апсханеге келип бабама берген. О вакъыт Шамиль агъа ве Юсуф Болатнынъ къорантасынен Жуковский сокъагъындаки 20-нджи эвде яшай экен. Эбет, бабамны «халкъ душманы» сыфатында якъалагъанларынен, агъыраякълы анамны сокъакъкъа къувгъан ве мескени ишгъаль эткен адам Юсуф Болат эди.

Бабам онъа такъыштырылгъан бефтан къабаатлавны имзалагъан, чюнки джанаварджасына къыйнавларгъа, соргъуларгъа чыдап оламагъан. Я насыл чыдамалы, А. Самединов, И. Тархан, А. Лятиф-заде, бабамнынъ къардашы, Къырым АССР адлие халкъ комитетининъ реиси Осман Зети, бабамнынъ якъын досты Михаил Бухбану киби челик ирадели адамлар апске алынувнынъ экинджи куню атылгъан олсалар? Себия тиземнинъ къоджасы партия хадими Февзи Абдулджелиль, дигер тизем Теслиме Чунакованынъ къоджасы полк комиссары Мемет Чалбаш да энди 10 йылгъа укюм этильген эдилер.

1948 сенеси Узбекистанда биз бабамнынъ ильк мектюбини алдыкъ. О сол къолнен басма арифлернен язылгъан, чюнки бабамнынъ энди язмагъа биле алы къалмагъан эди. Бизлер ичюн, бутюн къырымтатар халкъы ичюн пек теляшлангъаныны язгъан ве башымызгъа тюшкен беляларны бутюн акъикъатны язмамыз-

ны риджа эткен, онынъ ичюн къасевет чекмемизни айтып, 1950 сенеси къайтаджагъыны бильдирген эди. 1950 сенеси де келип кечти, амма бабамны апсханеден рухий хастаханеге авуштыргъанлар. Бабамнынъ бизге язгъан мектюплери исе онынъ акъылы еринде олгъаныны, келеджекке умютнен бакъкъаныны косьтере эдилер. О агъыр ачлыкъ йыллары бабамнынъ мектюплери бизлер ичюн имдат, мельэм эдилер. Къыйынлыкъларны енъмемизде ярдымджы олдылар.

Большевиклер ве фашистлер бутюн къорантамызны дармадагъын эттилер. Бабам Сибирь лагерьлеринде чекишти. Агъам Бекир беллисиз джоюлды. 16 яшлы Лейля аптемни 1942 сенеси немселер Германиягъа алып кеттилер (1946 сенеси о, Узбекистангъа къайтарылды). Анам, мен ве Джевер аптемни 1944 сенеси бутюн халкъымызнен бир сырада сюргюн эттилер. Анам 1952 сенеси ачлыкътан, бабам 1955 сенеси «психушка»да зорлукълардан, Лейля аптем 1958 сенеси хасталыктан ольдилер. Алты адамдан ибарет къорантадан тек мен ве Джевер аптем сагъ къалдыкъ. Джевер аптем бутюн омюр оджалыкъ япты ве аля бугунь Узбекистанда булунмакъта.

Бугунь менден къырымтатар эдебиятынынъ эсасчыларындан бири Умер Ипчининъ огълу Якъуб Ипчиден, бахтлысынъмы, деп сорасалар, бирден «Ёкъ!», деп джевапланам. Я бутюн халкъымыз аля даа сюргюнликте чекишип тургъанда, Ватанына къайтмагъа чареси олмагъан бир вакъытта, мен насыл этип бахтлы олайым?

Бабам 1955 сенеси январь 11-де кечинген. Онынъ дефн этильген ери беллисиз. Лякин бугунь мен онынъ аякълары баскъан тувгъан Къырым топрагъыны опем. Мында о, озь халкъына хызмет эткен, онынънен берабер къувангъан, кедерленген. Мен ичюн о, сагъ, онынъ руху халкъымызнен берабердир. Онынъ ады ана тилимизде чыкъкъан газета ве журнал саифелеринде яшай. Ташкенттеки Низамий адына пединститутнынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгинде окъугъан аляджы сту-

дентлер ичюн Умер Ипчи адына махсус стипендия тэсис этильди. Акъмесджит дживарындаки Хошкельди микрорайонындаки сокъакъа онынъ ады берильди. Ве мен акълы бир суретте бабамнен гъурурланам.

Бугунь бабамнынъ фаджиалы такъдири акъкъында тюшюнир экеним, мен эр бир къырымтатарындан тек бабамны дегиль де, бельки бизим бахтымыз, келеджегимиз ичюн къурбан кеткен бутюн бабаларны, аналарны анъмакъны, оларнынъ хатырасына бир дакъкъа сукюнет сакъламакъны риджа этем. Барсын, о къара куньлер ич бир вакъыт къайтып кельмесинлер, бизим эвлятларымызнынъ, торунларымызнынъ талийи бизимкинден бахытлы олсун.

МУНДЕРИДЖЕ

Кириш сёзю ерине *(И. Керимов)* 3

ИКЯЕЛЕР

Мырзанынъ хатире дефтеринден 11
Хатип 21
Зейнеп тизе 41
Куреш 45
Трактор 52
Расткелиш 55
Авджы 74
«Амо» автобусында 80
Къартлар 96
Нефисе 110
Кузь геджесинде 117
Ачлыкъ хатырлавларындан 120
Къакълыкъ-Базары 124
Асан (повесть) 129

ПЬЕСАЛАР

Фахише 211
Мотор 247
Душман 298
Айыныкълар 362

ОЧЕРК

Багъчасарай 401

МАНЗУМЕЛЕР

Медресе 414
Эвлерге бакъкъанда 415
Кимден ярдым 415

Балыкъчылар 416
Аллагъа исьяным..417
Джигитке...419
Денъиз 420
Ким ёл шашкъан?..420
Кене кельди 421
Бир назар 422
Саруш Асан элинде...423
Къызлар 426
Ленин ольди..427
Зенетинъ анды 428
Тарих текрар дегильдир....................................433
Эмне къапай 436
Шырын гедже 437
Къызыл аскер...438
Бизим геджелер...439
Янъы элифба...439
Комсомол къызгъа 440
Хайриге...441
Сакъкъо ве Вансетти...441
Аят куреш 443
Сокъукъ рузгяр 447
1905 – январь 9..450
Истерим...454

Бабам акъкъында *(Я. Ипчи)*...................................455

Литературно-художественное издание

Умер Ипчи

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Составитель Ипчи Я.

Редакторы *Н. Бекиров, С. Ситжалилова*
Компьютерная вёрстка и дизайн *А. Веселов*

Подписано в печать 10.10.2018 г. Формат 60x84 1/16.
Гарнитура «Peterburg». Усл. печ. л. 26,97.
Объём 29,0+3,0 печ. л. Тираж 500 экз. Заказ № 61228.

ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»
295048, Республика Крым,
г. Симферополь, ул. Трубаченко, 23-а.
E-mail: mediacenter2015@mail.ru
ОГРН 1159102113455

Отпечатано в типографии ООО «КОНСТАНТА»
308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,
п. Северный, ул. Березовая, 1/12
Тел./факс +7 (4722) 300-720,
www.konstanta-print.ru

Умер Ипчининъ анасы Гульсюм ве онынъ экинджи къоджасы Чунакъ Мемет. 1940 с., октябрь 15.

Умер Ипчининъ уйкен къызы Лейля. 1929 с.

Умер Ипчининъ къардашы Себия ве мектеп аркъадашынен.

*Умер Ипчининъ
омюр аркадашы
Фатиме Мударисова.*

Умер Инчининъ уйкен огълу Бекир (1920 с.,догъды). Дженкте эляк олды.

Умер Инчининъ къызлары Лейля ве Джевер.

Умер Ипчининъ уйкен къызы Лейля (солдан биринджи) ве къардашы Себия (сагъдан) ве онынъ къызлары Зекие ве Тамилла иле.

Фатиме (солдан биринджи) достларынен. Аякъ устюнде Чалбаш Мемет омюр аркъадашы Теслиме иле.

«Арслан агъа» къызлар мектебининъ талебелери. Экинджи сырада (отургъанлар) Умер Инчининъ анасы, къызлар мектебининъ мудиреси Гульсум ве мектеп оджанчеси. 1915 с.

Ог сырада (ортада) Фатиме Инчи, онынъ къучагъында Якъуб Инчи. Анасынынъ янында аякъ устюнде тургъан буюк къызы Лейля, онынъ сагъында отургъаны кичик къызы Джевхер. Ортада Инчининъ уйкен огълу Бекир. 1938 с., апрель.

Умер Инчи. Ялта, 1921 с.

Умер Инчи. 1928 с.

«Галия» медресесининъ оджалары ве талебелери. Аякъ устюнде ортада Умер Инчи онынъ солунда къардашы Осман. 1916 с.

Умер Инчи (арттаки сырада солдан учюнджи) языджы ве журналист достларынен. Отургъанлардан (сагъдан) журналист Осман Бекир – Зекки (Умер Инчининъ къардашы), языджы Мамут Недим, Бекир Умеров. 1920–1930 сс.

Умер Инчининъ иджадий фаалиетининъ йигирми йыллыкъ юбилейлиден бир левха. Ортада Умер Инчи. Онынъ сагъында Гъулам Шади узбек языджысы ве Эшреф Шемьи-заде. Солунда Ыргъат Къадыр ве Абдуреим Алтанълы. Аякъ устюнде яш языджылардан бир группа.

Юкъары сырада (солдан) Умер Ипчи, Эшреф Шемьи-заде, Джафер Гъафар, Абдулла Дерменджи, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Абдуреим Алтанълы.

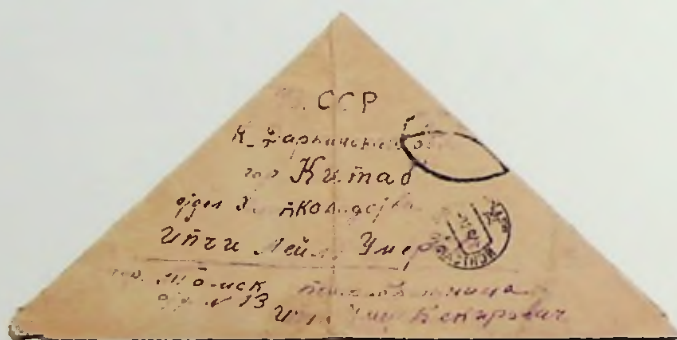

Умер Ипчининъ Томск психиатрия хастаханесинден уйкен къызы Лейлягъа 1951 с. язгъан мектюби.

29.XI.1957 г.
29

Дорогая Лейла!

Привет вам и целую.

Слава Аллаху, что жив и вам желаю здоровья.

У нас ныне большие холода. Все время ожидаю от вас письма. Почему не пишете? Пишите раз, что я получил от вас по-крайней мере каждую неделю одно письмо. Передай милому сыну Якубу привет, целуй его и за меня и скажи, пусть напишет мне письма почаще, не ожидая даже ответа, чтобы росло знание между нами делами. Пока от вас ответ получим проходит месяца!

Где Желя? Она мне написала, что едет на производственную практику. Целую ее и Алмаза крепко-крепко. Я часто пишу, наверное

что вас не достаются мои письма.
Я от Алины получил письмо и 50 руб. Она спрашивает что послать с посылкой. Я ей ответил. Не знаю, получила ли. За деньги купил 1 кило сахару, 1 кило пряников, 2 банки варенья и 2 пачки папирос – целый праздник.
Пока не знаю, сколько я еще пробуду здесь, но уверен, что ближайшее время уеду. Ты и Алине от меня привет, пусть поскорее напишет. Хочу вас видеть и поскорей обнимать.
Получаете ли от Севы письма. Если пишет, от меня привет. Увидимся.
Будьте здоровы и не забывайте что у вас добрый и любящий вас отец. Привет вашим знакомым.
Еще и еще раз целую. [illegible], я курю, а табака не имел от посылки Алины. Ваш отец и муж И.Б.

قريمدا ياشلار ماطبوعاتى

«Янъы Дюнья» муаррирлери. Солдан аякъ устюнде, биринджи Умер Ипчи. 1928 с.

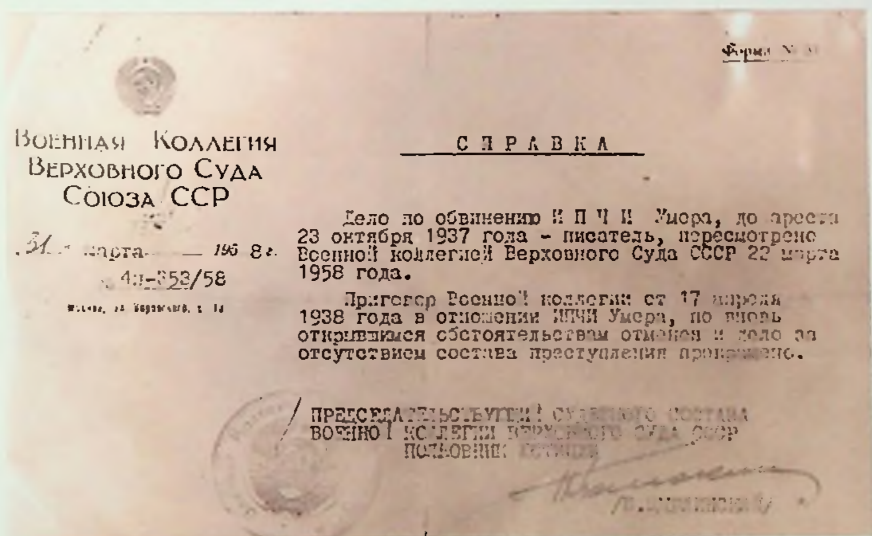

Форма № [illegible]

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

31 марта 1958 г.
№ 4н-[illegible]/58

[illegible]

СПРАВКА

Дело по обвинению И П Ч И Умера, до ареста 23 октября 1937 года - писатель, пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 22 марта 1958 года.

Приговор Военной коллегии от 17 апреля 1938 года в отношении ИПЧИ Умера, по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СУДЕБНОГО СОСТАВА
ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР
ПОЛКОВНИК [illegible]

[illegible]

Умер Ипчининъ реабилитация шеадетнамеси. 1958 с.

Ўзбекистон ССР — Узбекская ССР

ЎЛГАНЛИК ТЎҒРИСИДА ГУВОҲНОМА
СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ

II-ТЮ № 001117

Гр. Ипеч

Зейфер Бэдирович

одиннадцатого января [illegible]

умер(ла) десятого июня [illegible]

Ўлган сабаби / Причина смерти: Спонтанный [illegible] после инфаркта [illegible]

Бу ҳақда гражданлик ҳолати актларини [illegible]
о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти

1959 йил / года июня ой / месяца 23 [illegible]

№ ... билан ёзиб қўйилган.
произведена соответствующая запись за № 1

Ўлган жойи: шаҳар, қишлоқ
Место смерти: город, селение г. Томск.

район — область Красноярского края

республика РСФСР.

Қайд қилинган жой
Место регистрации Бюро ЗАГС [illegible]
[illegible] обл. РСФСР

Берилган вақти
Дата выдачи 23. июня 1959 г.

[illegible] В. Тамбовцева

Вефат шеадетнамеси.

Элинъиздеки китап къыйметли языджымыз къырымтатар эдебиятынынъ классиги Умер Ипчининъ эсерлер топламыдыр. Бу топламда эдипнинъ икяелери, пьесалары, «Багъчасарай» очерки, манзум эсерлери ве языджынынъ огълу Якъуб Ипчининъ «Бабам акъкъында» макъалеси ер алды.

Китап Умер Ипчининъ 120-йыллыгъына багъышланып чыкъарылды.

ISBN 978-5-906959-69-0